

ה א ק ד מ י ה   ל ל ש ו ן   ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושבעה, התשנ"ג

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

© התשנ"ד, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה: טלי בן-יהודה

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

	מ א מ ר י ם
279	יצחק אבישור
	סמיכויות מהופכות במקרא, בקימראן ובפיוט הקדום
	אסתר בורוכובסקי
	ופנינה טרומר
	"הפוך בה והפוך בה" – עיון סמנטי־פרגמטי
215	ביחס המשמעות בין מילים המכונה 'הפך'
103	חילוף שווא/צירי בבינוני
187	יום ליום יביע אומר
	"גמעה" בערבית־יהודית כתרגום שאילה
125	של "ערובתא" – היום הקודם למועד
137	יונה אבן ג'נאח ותלותו במדקדקים הערביים
119	מקרא ותרגום בתפילה
289	ה"א הידיעה לפני שם עיר בעברית בתר־מקראית
39	החולד והחולדה
7	צורה דקדוקית "חדשה" בארמית של יב
299	הקוליות בעברית בת־זמננו
	עברית לעומת ארמית בממצא האפיגרפי
17	מאמר שני: אחרי מרד בר כוכבא
109	שווא בסוף מילה בניקוד טברני
	קבוצותיהם של כתבי־היד מן התלמוד הבבלי
123	על פי כתיב ולשון
191	פיסקין וביבר
	המילים הערביות בפירושו של ר' יצחק ב"ר
147	מלכי צדק מסימפונט לסדר זרעים

	אליעזר שלוסברג	משמעויות המילה "ארץ" במקרא
203		והשתקפותן בתפסיר רב סעדיה גאון לתורה
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
51	זאב בן-חיים	להשיב אבדה
	אליקים וייסברג	ספר הלכות גאונים למסכת שבת – מעמדו הלשוני
157		ושיטתו בכתיבת שמו של האמורא רבא בר יוסף
363	מרדכי מישור	הבהרה
	ביקורות	
59	יהושע בלאו	מילון מיוחד לארמית היהודית של ארץ-ישראל
175	יהושע בלאו	ספר יובל מפואר למרחיב גבולות הבלשנות האתיופית
251	יהושע בלאו	מילון אטימולוגי של החבשית העתיקה
343	יהושע בלאו	על שני ספרי עזר אמריקניים למחקר העברית
	מרדכי עקיבא פרידמן	הערות למילון של הארמית היהודית
67		של ארץ-ישראל
267	אלישע קימרון	קובץ חדש של כתובות ותעודות
	ה ע ר ה	
359	משה בר-אשר	"ערובה" ו"מעל" בערבית היהודית במערב
95	ספרים שנתקבלו	
I	תקצירים באנגלית	

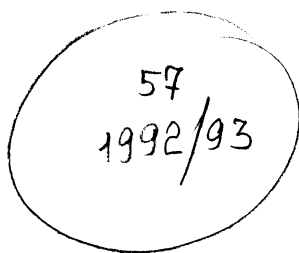
ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִי

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושבעה, חוברת ראשונה

תשרי התשנ"ג

1/9

57

ירושלים
הוצאת האקדמיה ללשון העברית

החוברת יוצאת לאור בסיוע הקרן ע"ש יצחק לייב ורחל גולדברג ז"ל

© התשנ"ד, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

הדפסה:
גרפית (גרף-חן) בע"מ, ירושלים

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

ל ש ו נ נ ו

כרך חמישים ושבעה, חוברת א, תשרי התשנ"ג

תוכן העניינים

מ א מ ר י ם

7	צורה דקדוקית "חדשה" בארמית של יב	קורדליה הסטרמן
	עברית לעומת ארמית בממצא האפיגרפי	יוסף נוה
17	מאמר שני: אחרי מרד בר כוכבא	
39	החולד והחולדה	מנחם דור ודוד טלשיר

מ ן ה ע ב ו ד ה ב מ י ל ו ן ה ה י ס ט ו ר י

51	להשיב אבדה	זאב בן-חיים

ב י ק ו ר ו ת

59	מילון מיוחד לארמית היהודית של ארץ־ישראל	יהושע בלאו
	הערות למילון של הארמית היהודית	מרדכי עקיבא פרידמן
67	של ארץ־ישראל	

95		ספרים שנתקבלו

I		תקצירים באנגלית

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- גב' קורדליה הסטרמן, רח' בן-דור 13א, ירושלים 96 103
- פרופ' יוסף נוה, החוג לשפות שמיות עתיקות, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91 905
- ד"ר מנחם דור, רח' הנדיב 14, גבעתיים 53 528
- ד"ר דוד טלשיר, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
- פרופ' זאב בן-חיים, שדרות הרצל 117, ירושלים 96 187
- פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542
- פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, החוג לתלמוד, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב, תל-אביב 69 978

“מבני” (= *מִבְנִי) – צורה דקדוקית “חדשה” בארמית של יב

התעודות הארמיות שנתגלו במצרים – במושבה הצבאית היהודית בִּיב, במושבה הקרובה לה סֶן, בהרמופוליס ובמקומות אחרים – הן בעיקר מן המאה ה-5 לפני הספירה¹. אין ספק שהתעודות האלה מעשירות מאוד את ידיעותינו על הארמית הממלכתית של התקופה הפרסית, הכוללת גם את הארמית המקראית. הארמית ה“מצרית” משלימה את הקורפוס המקראי, המצומצם בהיקפו ובתוכנו, השלמה רב-גונית מכמה בחינות: מבחינה עניינית, כגון שענייני יום-יום הנידונים בתעודות מוסיפים על הנושאים המצויים במקרא; מבחינה טקסטואלית, כי תעודות אלו הן טקסטים אותנטיים שלא הועתקו ולא עובדו מתוך מסירה מדור לדור²; ומבחינת הלשון לכל תחומיה, בין לאישור ובידור של תופעות מסוימות בארמית המקראית ובין להשלמת חומר לשוני המתועד בארמית המקראית רק תיעוד חלקי או שאינו מתועד בה כלל.

במאמר זה אבקש להראות צורה לשונית שאינה ידועה מהארמית המקראית, ואף לא זוהתה כראוי בפירושים לתעודות ממצרים.

בשלושה שטרות מתוך האוסף *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri* (שפרסם קרלינג בשנת 1953)³ מצויה המלה מבני, על פי רוב בביטוי “מבני בי תחתי”, כגון קר' 9 ש' 12–13: “מבני בי (13) תחתי אחד גשורן וכו' בה |||...”, ובתרגומו של קרלינג: “The construction of the lower house has (?) beams, and there are 3 windows in it...”. קרלינג רואה במלה מבני שימוש מיוחד של המקור במעמד שם עצם, בלא מלת יחס לפניו, ולשם הדגמת השימוש הוא מפנה לפסוק המקראי דניאל ה, יב, כפי שהוא נתפס אצל באואר ולאגנר בדקדוקם הארמי, עמ' 89–90, סעיף i26, בתיקון: “*מִפְשָׁר חֲלָמִין וְאַחֲנִית אַחֲדָן וּמִשְׁרָא קִרְיִין” (נוסח המסורה: “מִפְשָׁר... וּמִשְׁרָא...”)”.⁴ על פי אַחֲנִית הכוונה לצורות הגסמך של המקור, וכך משתמע גם מתרגומו

* תודתי לפרופ' יוסף נוה על הערותיו לנושא הנידון ולפרופ' אבי הורביץ ולרונית גדיש על עזרתם בהכנת המאמר לדפוס.

1. לעניין בכללו ראה ספרו של פורטן, ארכיונים. הטקסטים פורסמו מחדש במהדורת פורטן–ירדני א, ב, ג.

2. להוציא אולי את ההעתקים המעטים של יצירות ספרותיות, כגון ‘משלי אחיקר’.

3. E. G. Kraeling, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri*, New Haven 1953

4. קרלינג, עמ' 237.

5. שם, עמ' 241.

של קרלינג לצירוף "מבני בי תחת" = "the construction of the lower house". התפיסה הזאת מתבררת גם בהיקריותו האחרות של הביטוי, "מבני בי תחת" קר' 10 שו' 6, קר' 12 שו' 13⁷, ובדומה להן "מבני דרגה" = "construction of stairs", קר' 10 שו' 8³.

אולם פעם אחת הסדר הפוך, והתיבה מבני באה אחרי "בי תחת", קר' 12 שו' 12: "בי תחת מבני (13) אחד גשורן...". כאן אי אפשר לראות בצורה מבני נסמך, ולפיכך קרלינג מתרגם: "The lower house is a construction having beams..."⁹.

אם כן, מתרגומיו ומפירושי של קרלינג לתיבה מבני מסתבר שהוא רואה אותה מקור במעמד שם עצם, בנסמך כמו בנפרד. כמובן, הפנייתו אל דניאל ה, יב לשם הדגמת שימוש זה של המקור אינה הוכחה מכרעת, שהרי היא מבוססת על תיקון. מלבד זאת פירושו של קרלינג גורם קשיים אחרים. כך למשל, המקור בגזרת ל"י מסתיים בדרך כלל ב-ה: למבנה (ולבנות, קא' 5 שו' 3, 6, 9, 11; קא' 9 שו' 14; קא' 30 שו' 23), למרשה (ולתובע, קא' 28 שו' 8), למקנה (ולקנות, סגל 8 שו' 12), למחזה (ולראות, אחיקר שו' 37, 63, 92); לעתים גם בגזרת ל"א: לממטא (upon arrival, בהיסטון¹⁰ שו' 20 / אצל קאולי שו' 8, והשווה שו' 25 / אצל קאולי שו' 12), לעומת למומא (להישבע, קא' 6 שו' 6; סגל 2 שו' 4), למנשא (ולשאת, דר' 2 שו' 4; קר' 7 שו' 19; סגל 29 שו' 14), מנשא (אחיקר שו' 170, 171), לממ[טא] (בהיסטון שו' 41). דהיינו, למקור מגזרת ל"י (או ל"א) המסתיים ב-י אין עדות אלא בארמית מאוחרת, כגון למחמי (ולראות), למשתי (ולשתות), למשרי/א (ולחנות)¹¹, למבני (ולבנות)¹². יש הרואים בצורה מבני שם עצם ממש, בהוראת 'בניין', בין בנסמך¹³ ובין בנפרד¹⁴. ניתן להזכיר כי לציון 'בניין, בנייה' משמש שם העצם בנין, קר' 3 שו' 22: "ובנינא זי תבנה בה", וכן, כנראה, בנוי, קא' 9 שו' 12: "בנויא זי אנת בנית בביתא זך"¹⁵.

6. שם, עמ' 249.

7. שם, עמ' 271.

8. שם, עמ' 249, 252.

9. שם, עמ' 275, 277.

10. לפי מהדורת גרינפלד-פורטן, ביסטון.

11. ראה פסברג, דקדוק, עמ' 189, סעיף m143.

12. סיקולוף, מילון, עמ' 106; השווה גם דלמן, דקדוק, עמ' 349.

13. כך באייר, סקסטים, עמ' 457 ("Bau"), בכל ההיקריות; גרלו, תעודות, עמ' 244 מס' 50 (= קר' 9)

שו' 12-13 "מבני בי תחת" = Le bâtiment du rez-de-chaussée; עמ' 248 מס' 51 (= קר' 10)

שו' 3 "מבני דרגה" = le bâtiment de son escalier.

14. גרלו, שם, עמ' 248 מס' 51 (= קר' 10) שו' 2 "מבני בי תחת" = un bâtiment en rez-de-chaussée; כמו כן בעמ' 257 מס' 53 (= קר' 12) שו' 13. כך גם באשר למבנה המונע את

תפיסת הצורה מבני כנסמך, שם שו' 12 "בי תחת מבני" = en rez-de-chaussée, un bâtiment.

15. השווה גם לאנדר, עמ' 83, סעיף 43"q.

הכתיב ב־י במקום ב־ה כרגיל, שינוי סדר האיברים המונע אותנו מלפרש מבני כנסמך, הימצאות שמות עצם אחרים ב־יב להבעת 'בניין, בנייה' – אלה הם הנתונים שמסתבר מהם שתפיסת התיבה מבני כמקור במעמד שם עצם (או כשם עצם ממש), בנסמך ("מבני בי תחתי") או בנפרד ("בי תחתי מבני"), אינה מניחה את הדעת מכל הבחינות. לכן מוצע כאן הניסיון לתת הסבר חלופי לצורה מבני. השטרות עוסקים בבית שהוא העניין בסדרה של שישה מסמכים. באמצעות מסמכים אלו אפשר לעקוב אחרי שלבים במצב הבית הנידון¹⁶.

(1) בשלב ראשון אין הבית במצב תקין –

ק' 3 (שנת 437 לפני הספירה; סופר: חגי בר שמעיה) ש' 4–5: "ביתה זי... זי אגרוה קימן ותרבצה (5) ארע הי ולא בניה וכוין בה וגשרן לא אחד" = 'ביתו של... אשר קירותיו עומדים, ו (= אבל) חצרו קרקע היא ולא בנויה; וחלונות בו, ו (= אבל) קורות לא מכיל'¹⁷.

(2) בשלב שני אפשר להבחין בשיפוצים מסוימים –

ק' 4 (שנת 434 לפני הספירה; סופר: מעוזיה בר נתן) ש' 8: "בנה בי תחתי חדת אחד גשורן וכוין" = 'בנוי בית תחתון (= קומת קרקע) חדש, מכיל קורות וחלונות'¹⁸.

(3) וכן הבית מתואר גם במסמך הזה –

ק' 6 (שנת 420 לפני הספירה; השטר פגום ושמו של הסופר לא נשתמר) ש' 3–4: "י[הב]ת לכי בי ח' זָנָה (4) אחד גשורן" = 'נ[תת]י לך בית אחד, בנוי, מכיל קורות'¹⁹.

(4) כעבור שנים רבות מצב הבית מפורט כך –

ק' 9 (שנת 404 לפני הספירה; סופר: חגי בר שמעיה) ש' 12–13: "מבני בי (13) תחתי אחד גשורן וכוין בה ||| דש חד בה אחד ופתח" = 'בנוי בית תחתון, מכיל קורות, וחלונות בו 3; דלת אחת בו, סוגרת ופותחת'²⁰.

16. השווה גם פורטן, ארכיונים, עמ' 213–219, 225–231.

17. תרגום הטקסטים האלה נשען על התרגום שבמהדורת פורטן–ירדני ב. ק' 3: עמ' 64–67. "מכיל קורות" – תרגום לפי המהדורה של ב' פורטן וי' גרינפלד, יהודים מיב וארמים מסון, ירושלים תשמ"ה. הכוונה למכוסה בתקרה, בגג' – ראה את הערותיו של קוטשר שהביא מקבילות בכמה שפות לחיאור בית מעין זה (י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, חלק אנגלי, עמ' 339 [= Y. Kutscher, "New Aramaic Texts", JAOS 74 (1954), עמ' 235]).

18. פורטן–ירדני ב, עמ' 68–71.

19. שם, עמ' 74–77.

20. שם, עמ' 86–89. לעניין אחד / עברית אחז בהוראת 'סגר' ראה נחמיה ז, ג, והשווה ל' קוטשר, "בבואה (calque) של הארמית בעברית", מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' שצח, סעיף 5; פורסם בפעם הראשונה בתרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 122, סעיף 5.

- (5) שיפור מסוים ניכר עוד במסמך הבא אחריו –
 קר' 10 (מרס 402 לפני הספירה; סופר: חגי בר שמעיה) שו' 2–3: "יהבת לכי בי
 חד מבני בי תחתי אחד גשורן ||| ודששן ||| הו תרי רסי מבני דרגה ותרבצה הו
 בבה למנפק" = "נתתי לך בית אחד. בנוי בית תחתון, מכיל קורות ודלתות 3,
 הוא האולם הדרומי; בנויות) מדרגותיו וחצרו, הוא שְׁעָרוֹ (כדי) לצאת"²¹.
 (6) השטר האחרון הנוגע לבית הזה –
 קר' 12 (דצמבר 402 לפני הספירה; סופר: חגי בר שמעיה) שו' 12–13: "בי תחתי
 מבני (13) אחד גשורן כון ודששן || מבני בי תחתי הו תרי רבתא זילי" = "בית
 תחתון בנוי, מכיל קורות, חלונות, ודלתות 2, בנוי בית תחתון, הוא האולם הגדול
 של"²².

לסיכום – אלה המקבילות:

- (1) "אגרוה קימן ותרבצה ארע הי ולא בניה וכין בה וגשורן לא אחד" = 'קירותיו
 עומדים, אבל חצרו קרקע היא ולא בנויה, וחלונות בו, אבל קורות לא מכיל'.
 (2) "בנה בי תחתי חדת אחד גשורן וכין" = 'בנוי בית תחתון חדש, מכיל קורות
 וחלונות'.
 (3) "בי חָד בְּנָה אחד גשורן" = 'בית אחד, בנוי, מכיל קורות'.
 (4) "מבני בי תחתי אחד גשורן וכין בה ||| דש חד בה אחד ופתח" = 'בנוי בית
 תחתון, מכיל קורות, וחלונות בו 3; דלת אחת בו, סוגרת ופותחת'.
 (5) "מבני בי תחתי אחד גשורן ודששן ||| ... מבני דרגה ותרבצה" = 'בנוי בית
 תחתון, מכיל קורות ודלתות 3 ... בנויות) מדרגותיו וחצרו'.
 (6) "בי תחתי מבני אחד גשורן כון ודששן || מבני בי תחתי" = 'בית תחתון בנוי,
 מכיל קורות, חלונות, ודלתות 2, בנוי בית תחתון'.

הצורה מבני שבמהדורת פורטן–ירדני אינה נתפסת כשם עצם (או כמקור במעמד שם
 עצם) אלא כבינוני פעול – על פי התחילית מ כבינוני של בניין פעל. התרגום "בנוי"
 הוא לפי הצורות המקבילות שבמסמכים האחרים, בְּנָה – 'בנוי', פְּנָה – 'בנויה'. אמנם
 ההקבלה בין "בנה בי תחתי" (לעיל, דוגמה 2) ובין "מבני בי תחתי" (לעיל, דוגמאות 4,
 5, והחלק השני של דוגמה 6) מאפשרת תפיסה זו, ועם זה ההבדל הצורני בין שתי
 המלים והשתמעויותיו האפשריות אינם מובאים בחשבון בתרגום האחד "בנוי".

בהישען על תרגומם של פורטן וירדני מוצע כאן לראות בצורה מבני בינוני פעול
 של בניין פעל מהשורש בנ"י, דהיינו מְבַנֵּי על פי משקל "מְקַטְל"²³, המתועד בארמית

21. פורטן–ירדני ב, עמ' 90–93.

22. שם, עמ' 94–97.

23. ראה באואר–לאנדר, עמ' 122, סעיף 135.

מקראית בצורות מְבַרְךָ (דב' ב, כ), מְעַרְב (דב' ב, מא, מג), מְפַרֵשׁ (עז' ד, יח)²⁴, ובגזרת ל"י רק בצורת נקבה מְשַׁנֶּה (דב' ז, ז)²⁵. הצורה מְבַנִי משוחררת בדקדוק הארמית של רוזנטל, עמ' 52, סעיף 155. המלה בכתבי יב תהיה העדות היחידה לצורה זו; בארמית מערבית מאוחרת יותר מתועדות צורות שונות במקצת: בתרגום הארץ-ישראלי מְבַנִי (בסיומת יי) ²⁶, בתרגום אונקלוס מְבַנִי או מְשַׁנִי²⁷, אם כי בסורית היא במשקל "מְרַמִי"²⁸. כמובן, אין ודאות באשר להגייתה המדויקת של הצורה בִּיב, אם בדיפתונג מתקיים – מְבַנִי, ואם בדיפתונג מכווץ – מְבַנִי. עם זה, מאחר שאין בכתבי יב, למיטב ידיעתי, עדות מכרעת לכתוב תנועת e סופית בִּי אלא בִּה ואולי בִּא-²⁹, עולה הסבירות שהצורה הייתה מְבַנִי.

לכאורה מתעוררת כאן בעיה מבחינת תפוצתו של השורש בנ"י בבניין הכבד. לפי רוב המילונים³⁰ אין השורש בנ"י בבניין הכבד נהוג בארמית אלא רק בסורית³¹ ובארמית נוצרית³². יש להוסיף כי צורה אחת מזדמנת בשרידי התרגום הארץ-ישראלי מגניזת קהיר, בראשית ב, כב "וּבְנֵי אֱדְנֵי אֱלֹהִים..." – נוסח המסורה "וַיִּבְנֶן ה' אֱלֹהִים..."³³. בסורית ובארמית נוצרית מיוחסת לבניין פֻּעֵל ההוראה 'בנה מחדש, שחזר, חזק' (ובניין אתפֻּעֵל בהתאם), השווה בסורית ישעיהו נא, ג, איוב כב, כג, בארמית

24. ראה שם, עמ' 131, סעיף o40.

25. ראה שם, עמ' 160, סעיף v'47; עמ' 164, סעיף e'47.

26. ראה פסברג, דקדוק, עמ' 189, סעיף r143.

27. ראה דלמן, דקדוק, עמ' 340, סעיף 72 סקן 8; עמ' 351 "Pacl pass."; לתנועת u השווה פסברג, דקדוק, עמ' 236 הערה 50.

28. T. Nöldeke, *Kurzgefasste Syrische Grammatik*, Leipzig 1898² (Reprint ראה 1966, 1967) Darmstadt, עמ' 119 בסבלה.

29. השווה לאנדר, עמ' 15, סעיף d4; עמ' 16, סעיף e4; עמ' 62, סעיף c40; עמ' 115, סעיף f60; עמ' 106–107, סעיף 54 – זכי, שם סעיף b, e: אפשר וְכִי, השווה באייר, סקסטים, עמ' 435 משקל qattāl, ועמ' 569 ערך "זכי". הצורה חוּי, דר' 12 שו' 4, נתפסת כציווי חוּי ולא לפי באייר, סקסטים, עמ' 457 כבינוני פועל חוּי – ראה דרייבר, תעודות, עמ' 82; פורטן-ירדני א, עמ' 126. "אל תהעדי", אחיקר שו' 146, משקף עתיד מקוצר בסיומת ת- (כמו ציווי), ולא כדעת לאנדר, עמ' 66, סעיף r40, בסיומת e.

30. כגון דלמן, מילון, עמ' 58; יאסטרוב, מילון, עמ' 177; לוי, מילון לתרגומים, עמ' 101; לוי, מילון לתלמודים ולמדרשים, עמ' 242; סוקולוף, מילון, עמ' 106; השווה גם, C. F. Jean, J. Hofstijzer, *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'ouest*, Leiden 1965, עמ' 38.

31. ראה R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, Oxford 1879–1901, עמ' 542.

32. F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Berlin 1903, p. 27; C. Müller-Kessler, *Grammatik des Christlich-Palästinisch-Aramäischen*, Teil 1, Hildesheim 1991, p. 248 ("מבני אנא"), p. 247 ("יבאנון").

33. M. L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, 2 vols., Cincinnati 1986, כרך I, עמ' 3, כרך II, לוח 4; וכן פסברג, דקדוק, עמ' 189, סעיף n143. כאמור לעיל, בניין פֻּעֵל אינו רשום במילון של סוקולוף, עמ' 106; אולם הוא כן נזכר אצל באייר, סקסטים, עמ' 533.

נוצרית ישעיהו ס'; י; סא, ד, עמוס ט, יא, דברים יג, יז, ישעיהו כה, ב³⁴. בדומה לכך מוגדרת הוראתו 'בנה היטב, תיקן, חיזק' בעברית חז"ל, שבה בפעם הראשונה השורש בנ"י מתועד בבניין הכבד, בפעלל בינוני מבנין³⁵, בפעלל בינוני מבונה³⁶. לפי העדויות שהוצגו עד כה, תפוצת השורש בנ"י בבניין הכבד מלמדת שהתופעה מאוחרת הן בעברית (תלמוד בבלי, מדרש רבה) הן בארמית (סורית, ארמית נוצרית). מצד אחר אפשר להביא גם דוגמאות הקודמות לתקופה הפרסית זמן רב: בעברית מקראית השם הפרטי מְבַנִי (ש"מ"ב כג, כז), פִּעֵל בינוני בקיום ה"י המקורית³⁷; באכדית של תעודות אל עמארנה, במכתבים של עֶזְר מלך אֶמֶר, המשתמש בבניין הכבד של השורש בנ"י לצד הבניין הקל, בהוראת 'בנה מחדש' (EA: 159 ש' 11, 44, 46; 160 ש' 26; 161 ש' 39, 40; בניין קל באותה הוראה: 160 ש' 23, ש' 26 היקרות שנייה; 161 ש' 35 שם פעולה)³⁸, וב"אמורית" של מארי השם הפרטי Ya-ba-an-ni-AN המכיל את הצורה yabanni, המתפרשת כנראה כצורת יקטל, בניין D (פעלל) מהשורש בנ"י³⁹. תפוצת הבניין הכבד של השורש בנ"י היא עצמה מעניינת, אך בדיקת משמעותה לעניין שאלת היחסים בין שפות או בין עמים אינה ממטרת המאמר הזה⁴⁰.

בדיון על יחסם של שני הבניינים, קל ופעלל, יש להתחשב גם בגורם אחר: תופעת השימוש המוגבר בבניין הכבד במקום הקל, בלי שינוי ניכר במשמעות. תופעה זו

34. אמנם שולטס (לעיל, הערה 32) מתבטא בהסתייגות-מה באשר לאפשרות להבחין בין הבניין הקל ובין הבניין הכבד, ואולם צורות הבינוני כמו מבני (עמ' ט, יא) וצורת עתיד כמו יבאנון (יש' ס, י) מעידות על קיום בניין פעלל. לעניין שני הפסוקים ראה במהדורה: המקרא בתרגום הסורי-ארצישראלי, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, חלק ראשון: תורה ונביאים, ירושלים תשל"ג, עמ' 81 ("יבאנון"), עמ' 100 ("ימבני אנא").

35. מדרש רבה שמות, פרשה כג: "זו סנהדרין גדולה של ישראל שהן יושבין ומבנין אותה".

36. כתובות קיב ע"א: "חברון מבונה על אחת משבעה בצוען... אלא שמבונה על אחת משבעה בצוען" (בדומה לכך סוטה לד ע"ב) לפסוק במדבר יג, כב; סוטה מב ע"ב: "שמבונה מכל מום". ראה א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים, כרך א, עמ' 3563–3564; והשווה לוי, מילון לתלמודים ולמדרשים, עמ' 2241–2242; יאסטרוב, מילון, עמ' 1176–1177.

37. ראה R. Zadok, *The Pre-Hellenistic Israelite Anthroponymy and Prosography*, Leuven 1988, עמ' 135, סעיף 213610.

38. ראה W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, 3 vols., Wiesbaden 1965–1981, p. 103b; *The Assyrian Dictionary of the University of Chicago* (eds. I. J. Gelb, A. Landsberger, L. Oppenheim), Chicago 1964 ff., vol. B, p. 89b section 5. והשווה W. L. Moran, *Les lettres d'El-Amarna*, Paris 1987, עמ' 395–398.

39. ראה H. B. Huffmon, *Amorite Personal Names in the Mari Texts*, Baltimore 1965, עמ' 82–83, 177.

40. אפשר להזכיר דרך אנב עוד קו לשוני המשותף לארמית ה"מצרית" ולסורית, והוא השימוש במלית לם לפתיחת דיבור או ציטוט ולהבלטת דבר בהקשרו. לעניין הקשר בכללו בין שני הניבים, ארמית ממלכתית וסורית, ראה S. A. Kaufman, *The Akkadian Influences on Aramaic*, Chicago 1974, עמ' 165.

ידועה היטב בניבי העברית המאוחרים יותר (לשון מגילות מדבר יהודה, לשון חז"ל, העברית השומרנית) בהשוואה לעברית המקרא⁴¹. לכן אפשר שבניבים אלו יש לזקוף לתופעה זו גם את שימוש הבניין הכבד בשורש בנ"י⁴², אם כי הצורות מכנין ומכונה בהקשרן הנתון עשויות להביע גיוון בהוראה, כנזכר לעיל.

התרגום "בנוי" לצורה מבני שבתעודות מִיב מניח, כנראה, שהבניין הכבד משמש בהוראת הקל. ספק אם ניתן להצדיק תפיסה זו בהתחשב בנתונים האלה: (א) בארמית אין להבחין בתופעת המעבר הכללי מבניין קל לבניין הכבד; (ב) בסורית ובארמית נוצרית ניכר בידול במשמעות בין שני הבניינים בשורש בנ"י; (ג) הקשר העניין המדווח בשטרות מִיב מאשש בידול זה גם כאן – הרי מדובר בבית במצב לא תקין ("לא בניה") אשר במרוצת הזמן נעשים בו שיפוצים והשלמות למיניהם ("בנה חדת", "מבני")⁴³; (ד) בעדויות האחרות לשימוש חי של השורש בנ"י בבניין הכבד הפועל מביע דווקא את ההוראה הנידונה כאן, היינו 'בנה מחדש' בלשוננו של מלך אִמֶךְ, והוא משמש לצד הפועל בבניין קל, העשוי גם הוא להביע גוון זה, כפי שמסתבר גם בעברית המקראית (השווה לצירופים כמו "בנה חרבות", יש' סא, ד, איוב ג, יד, ועוד)⁴⁴; (ה) המקרה היחיד של שימוש הבניין הכבד בהוראת הקל מצוי בשרידי התרגום הארץ-ישראלי מגניזת קהיר, וּבְנֵי תמורת וּבְנֵן העברית (בר' ב, כב): יהיו הסיבות לבחירת צורה חריגה זו אשר יהיו – ושמא ננקטה בכוונה לדייק בהוראת הפסוק? – עדות יחידה זו אין בה כדי להוכיח ולקבוע שהתופעה נהוגה בארמית.

בהיסמך על הנתונים הללו ראוי לראות בתיבה מבני שבכתבי יב בינוני פעול של בניין פֻּעַל, ולהסבר זה שני נימוקים: הבחינה הצורנית, המאוששת במעמדה התחבירי של המלה בפרט ובתפוצת הבניין הכבד של השורש בנ"י בכלל, ובחינת המשמעות, המתבררת מתוך ההקשר באותם המסמכים ולפי השימוש בשפות ובניבים אחרים, בעיקר סורית וארמית נוצרית. אין אפוא צורך לראות בפועל מבני דוגמה לשימוש הבניין הכבד בהוראת הקל, אלא שבשפות הללו השימוש בבניין הכבד נוצל מן הסתם להבעת גיוון בהוראת הפועל, בגדר אפשרות ולא הכרח. לפיכך תרגום כגון "מתוקן",

41. ראה למשל ד' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 236–242; א' בנדיד, לשון מקרא ולשון חכמים, כרכים א–ב, תל-אביב תשכ"ז–תשל"א, כרך א, עמ' 376, כרך ב, עמ' 482; E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986, עמ' 49; לניצנים של התופעה בעברית מקראית בתר-קלסית ראה A. Hurvitz, *A Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of Ezekiel*, Paris 1982, עמ' 48–52.

42. כך למשל בן-חיים (לעיל, הערה 41), עמ' 236.

43. השווה גם לתרגום האנגלי לשמות העצם בנויא (קא' 9 שר' 12) ו-בנינא (קד' 3 שר' 22), אשר לפי ההקשר: "the building (improvements)" (פורסן-ירדני ב, עמ' 28, 67).

44. ראה F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907, עמ' 124, סעיף i.

"משופץ" (וגם – "מבונה") לפועל זה בתעודות מִיב יביע ביתר דיוק את ההבדל שבין הצורה בנה ('בנוי') ובין הצורה מבני, הבדל המשתקף הן בצורת המלה הן במשמעותה⁴⁵.

קיצורים ביבליוגרפיים

אחיקר = מלי אחיקר. הדוגמאות מצוטטות לפי המהדורה האחרונה של פורטן-ירדני ג, עמ' 24–53

H. Bauer, P. Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle 1927 (Reprint Hildesheim 1969)

K. Beyer, *Die Aramäischen Texte vom Toten Meer*, = טקסטים באייר, Göttingen 1984

בהיסטון/ביסיטון = כתובת בהיסטון או ביסיטון, ראה: קאולי, עמ' 248–271; גרינפלד-פורטן, ביסיטון. המהדורה החדשה ביותר נמצאת בתוך פורטן-ירדני ג, עמ' 60–71

J. C. Greenfield, B. Porten, *The Bisitun Inscription of Darius the Great: Aramaic Version*, London 1982

P. Grelot, *Documents araméens d'Égypte*, Paris 1972 = גרלו, תעודות

G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905² (Reprint Darmstadt 1989)

G. Dalman, *Aramäisch-Neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Göttingen 1938 (Reprint Hildesheim 1987)

דר' = הטקסטים של "Driver" במהדורת פורטן-ירדני א

G. R. Driver, *Aramaic Documents of the Fifth Century B.C.* (abridged and revised edition), Oxford 1957, 1965²

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1903 (Reprint)

P. Leander, *Laut- und Formenlehre des Ägyptisch-Aramäischen*, = לאנדר Göteborg 1928

⁴⁵ השאלה באיזו מידה השימוש בצורה מבני מיוחד לסופר, חגי בר שמעיה, עשויה לשמש נושא לדיון בבדיקת אידיולקטים אפשריים של תושבי יב וסון.

- J. Levy, *Neuhebräisches und Chaldäisches* = מילון לתלמודים ולמדרשים
Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim, Leipzig 1876
- J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*, = מילון לתרגומים
 Leipzig 1867
- סגל = הטקסטים של "Segal" במהדורת פורטן-ירדני ב
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, = סוקולוף, מילון
 Ramat Gan 1990
- B. Porten, *Archives from Elephantine*, Berkeley and Los Angeles 1968
 פורטן, ארכיונים =
- פורטן-ירדני, א, ב, ג = ב' פורטן, ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה,
 כרך א: אגרות, ירושלים 1986; כרך ב: שטרות, ירושלים 1989; כרך ג:
 סיפורת/חשבונות/רשימות, ירושלים 1993
- S. E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum* = פסברג, דקדוק
Fragments from the Cairo Genizah, Atlanta 1990
- קא' = הטקסטים של "Cowley" במהדורת פורטן-ירדני א, ב
- A. E. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford = קאולי
 1923 (Reprint O. Zeller, Osnabrück 1967)
- ק' = הטקסטים של "Kraeling" במהדורת פורטן-ירדני א, ב
- E. G. Kraeling, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri, New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine*, New Haven 1953
- F. Rosenthal, *A Grammar of Biblical Aramaic*, Wiesbaden 1961 = רוזנטל
 (fifth printing 1983)

עברית לעומת ארמית בממצא האפיקרפי מאמר שני: אחרי מרד בר כוכבא

בפרק הזמן שלאחר חורבן הבית השני, ובעיקר שלאחר מרד בר-כוכבא, ועד שלהי העת העתיקה, כאשר רוב היישוב היהודי ביהודה ובגליל דיבר ארמית, נשתמרה העברית בייחוד כלשון הספרות, הליטורגיה, הפולחן וההלכה. ארמית הייתה לשון העם היום-יומית, ועברית – שפת המורשת התרבותית מדורי דורות¹. הדבר מורגש בכל שלושת סוגי הכתובות המצויים כיום בידינו: כתובות בתי-כנסת, כתובות השבעה וכתובות קבורה. מקובל להניח שבתקופה זו התפתחה העברית בהשפעת הארמית ולשון המקרא בלבד, אולם לא מכבר הראו חוקרים תופעות בלשון האמוראים, שלדעת ברויאר ומישור לא יכלו להיווצר אלא בלשון חיה². לדאבוננו, עד עתה לא נתגלו בארץ-ישראל כתובות ותעודות מחיי יום-יום על אוסטרקונים ופפירוס, שיעידו על לשון הדיבור בתקופה זו³.

בדבריי אציג את הכתובות המשקפות את מעמדה של הלשון העברית בתקופה הזאת. כמו במאמרי הראשון, גם הפעם אדון בקריאת הטקסט, בהבנתו ובתופעות לשוניות אחדות. לעתים אין בדיונים אלו תרומה ישירה להבהרת הנושא המרכזי של המאמר – היחס בין העברית לארמית.

* המאמר הראשון נתפרסם בלשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 301–316. אף מאמר זה מבוסס על החומר שנאסף בספרי 'על חרס וגומא: כתובות מימי בית שני, המשנה והתלמוד'. גם בו מצויים חלקים הדומים לנוסח הספר, שעיקר עניינו תיאור המצאי ומצב המחקר אך לא שאלת מעמדה של הלשון העברית.

1. ראה: אליעזר מרגליות, "עברית וארמית בתלמוד ובמדרש", לשוננו כז (תשכ"ג), עמ' 20–33 (בעיקר עמ' 22: "כל עניין הלכה נאמר בעברית"); יוסף יהלום, "סורסי לאיליא – ארמית מארץ-ישראל תצוח", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, תשמ"ז, עמ' 133–137; אביגדור שנאן, "עברית וארמית בספרות בית הכנסת", טורא, אסופת מאמרי הגות ומחקר במחשבת ישראל מוגשת לפרופ' שלמה גרינברג בשנות גבורותיו, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 224–232 (מאמרו של שנאן דן בארבעה תחומים: תפילה בציבור, תרגום לתורה, דרשות ופיוט).

2. מ' טוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואסיקן 30", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 137–139; י' ברויאר, "על הלשון העברית של האמוראים בתלמוד הבבלי", מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 151. מ' מישור, "לצאת תצא' וכיוצא בזה", שם, עמ' 196–197.

3. על אגרת עברית שנתגלתה במצרים ראה להלן, עמ' 32–38.

א. כתובות בתי-הכנסת

מבחינת תוכנן כתובות בתי-הכנסת נחלקות לשתי קבוצות: רובן הגדול כתובות הקדשה ומיעוטן טקסטים ספרותיים, שהועתקו ממקור ספרותי ולשונם עברית. גם לכתובות ההקדשה יש נוסחה קבועה, אך הן נתחברו בידי פרנסי הקהילה בדרך כלל בלשון המדוברת באותה הקהילה: בגולה ביוונית ובארץ-ישראל בעיקר בארמית. בארץ-ישראל נתגלו כתובות בתי-כנסת יווניות בעיקר בערי החוף – בקיסרי, באשקלון ובעזה – אך גם בטבריה, בציפורי ובבית-שאן וכן ביישובים הכפריים הסמוכים לערים אלו. ברם, לשונן של רוב הכתובות בבתי-הכנסת העתיקים בארץ-ישראל היא ארמית⁴.

כתובות ספרותיות

עם הכתובות הספרותיות יש למנות בראש ובראשונה את הכתובת ההלכתית מרחוב, העוסקת בהלכות של מעשרות ושביעית באזוריה של הארץ מזה ובתחומי ארץ-ישראל מזה (מס' 49). רוב רובו של הטקסט מופיע במקורות התלמודיים, כגון בירושלמי דמאי כב ע"ג-ע"ד ושביעית לו ע"ג. כתובת זו משובצת ב-29 שורות ברצפת הפסיפס של בית-הכנסת⁵, אך שרידים מסוף הכתובת ההלכתית נמצאו ברחוב גם בין שברי הטיח שנפלו מהקיר⁶. זו דוגמה מובהקת לטקסט שהועתק ממקור ספרותי, ואף על פי כן יש בו כדי ללמד על מעמדן של העברית והארמית בארץ-ישראל. לשון הכתובת, כפי שכבר הראה מהדירה יעקב זוסמן, "עברית היא, עברית של לשון חכמים". וזאת יש להדגיש אף על פי שרוב "שמות המקומות וכינוייהם, וכן ציונים גיאוגרפיים אחרים... מופיעים בארמית וביוונית (ארמית-יוונית) – כנראה בצורה המוכרת והמקובלת בזמנם ובמקומם"⁷.

בדיוננו בכתובות ובתעודות מימי הבית השני ומימי מרד בר-כוכבא הראינו ששמות

4. על כתובות בתי-הכנסת שצוטטו להלן ראה י' גוה, על פסיפס ואבן, הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-הכנסת העתיקים, ירושלים תשל"ח (המספרים שבמאמר מכוונים למספרי הכתובות שבספר הזה), וכן מאמרי "הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-הכנסת העתיקים", ארץ-ישראל כ (תשמ"ט), עמ' 302–310.

5. י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית-שאן", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 88–158; "בריייתא ד'תחומי ארץ-ישראל", שם, עמ' 213–257.

6. ראה מאמרה של פאני ויטו: Fanny Vitto, "Le décor mural des anciennes synagogues à la lumière de nouvelles découvertes", in: XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/5, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/5, Vienna 1981, 370. בטקסט המקוטע שעל הטיח, שעדיין לא פורסם, חסר הסעיף האחרון שבכתובת הפסיפס, דהיינו "העירות המו>רות בתחום סכסטי", שאינו ידוע מהמקורות התלמודיים.

7. י' זוסמן, תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 146–147. חוץ מ"אסטפליני" כל המלים והצורות בשמות הפירות והירקות – גם אלו שבמקורן נשאלו מיוונית – מלים עבריות הן.

האנשים וכינויים מעידים על לשון הדיבור⁸. הוא הדין בשמות גאוגרפיים. הן שמות וכינויים של בני-אדם הן שמות גאוגרפיים קבועים הם בדרך כלל ואינם מיתרגמים⁹. שמות המקומות בכתובת ההלכתית מרחוב מראים שהלשון המדוברת במקומות ובאזורים הנזכרים בכתובת הייתה ארמית ויוונית. שמות ישנים נשתמרו בצורתם המקורית (אשקלון, בית שאן, דור, דותן, חשבון, צור), אך כאמור, שמות וכינויים גאוגרפיים חדשים יחסית רובם ארמיים ויווניים: פנדקה דטביתה, פנטאקומוותה, פרדיסלייה, חקלה חירותה, סוסיתה, תרנגולה עלייה, קסטרה דגלילה, חנותה עלייתה, חנותה ארעייתה וכו'. ארבעת השערים של בית שאן הם: פילי דקמפון, פילי דזיירה, פילי דסכותה ופילי דזבלייה¹⁰.

עם הכתובות הספרותיות יש למנות את רשימת כ"ד משמרות הכהנים, המבוססת על דברי הימים א כד, ז-יח, ואשר קטעים ממנה נמצאו בקיסרי, באשקלון ובכיסופים ליד עזה (מס' 51, 52, 56), אך הקטע הגדול ביותר נתגלה בבית אל-חאצ'ר בתימן (מס' 106). גם כתובת הפסיפס הארוכה מעין גדי (מס' 70), ובה 18 שורות, פותחת בנוסח ספרותי:

**אדם שת אנוש קינן מהללאל ירד
חנוך מתושלח למך נוח שם חם ויפת
טלה שור תאומים סרטן ארי בתולה
מאוזניים עקרב קישת גדי ודלי דגים
5 ניסן אייר סיון תמוז אב אילול
תשרי מרחשון כסליו טבית שבט
ואדר אברהם יצחק ויעקב שלום
חנניה מישאיל ועזריה שלום על ישראל**

8. מרשימת השמות שעל מכסה של גלוסקמה מבית פגי שממזרח לירושלים אפשר להסיק שלשון הדיבור של הפועלים שנמנו ברשימה הייתה עברית. גם בין השמות שנמצאו במצדה על החרסים הקטנים, שידין חשבם לגורלות, נרשמו כינויים עבריים: בנ הנהתמ (= בן הנחתום), העמקי, בן כנבון ועוד. לעומת זאת, בשטר חוב משנת שתיים למרד בר-כוכבא, שנכתב בעברית (כנראה מתוך מגמתו של בר-כוכבא להנהיג לשון זו ללשון רשמית), נקרא המלווה "יהודה בר יהודה סרטא". תוארו של יהודה (ברו) יהודה הוא תואר ארמי. סרטא היא, כנראה, צורה ארמית של סרטיט, סרדייט, מלה שאולה מיוונית *στρατιώτης*. הכותב השתדל לכתוב עברית וכתב בר, ודק אח"כ חזר וכתב גרין סופית על גבי הריש ותיקן את בר ל-בן. ראה מאמר ראשון (לעיל, הערה 1).

9. שמו של אדם וכינויו אינם מושפעים מלשון הסקסט. ראה למשל "כלמו בר חיא" בכתובת פיניקית מן המאה ה' לפנה"ס; השם "בלעם בר בער" אין בו אפוא כדי לקבוע שהכתובת מתל דיר עלא ארמית היא. וכן ראה הכתובות שנתגלו בהר הצופים על גלוסקמות: "חנניה בר יהונתן הנזיר" ו"שלום אנת חנניה בר הנזיר". כאן יש לכינוי צורה קבועה (עברית) שאינה מתחשבת בלשון הסקסט (ארמית). ראה ג' אביגד, "אחות-קבר של משפחת גזיר על הרה-צופים", ארץ-ישראל י (תשל"ב), עמ' 47, וכן ראה נזה (לעיל, הערה 4), מס' 13 ו-80.

10. באחת הכתובות שעטרו את קירותיו של בית-הכנסת ברחוב נרשמו שמותיהם של התורמים. אמנם הכתובת מקוטעת מאוד (ראה את התצלום אצל ויטו (לעיל, הערה 6), אך נוסף על שמות מלאים רגילים, "פלוני בר פלוני", אפשר לקרוא את השמות והכינויים האלה: "חליפ[ה] ספשא", "ש[מ]ען שפי", "תדי אורגה" ו"תנחום שטיה". גם הם מלמדים שאכן, לשון הדיבור הייתה ארמית.

רשימת שלושה-עשר אבות העולם (שורות 1-2) הועתקה מדברי הימים א א, א-ד. אחריה באה רשימת שנים-עשר המזלות (שורות 3-4) ושנים-עשר חודשי השנה (שורות 5-7). חלק זה מסתיים בשמות שלושת האבות ובציון "שלום" (שורה 7). אחר-כך נזכרים שלושת חבריו של דניאל ובא הציון "שלום על ישראל" (שורה 8). בשיר השירים רבה ז, ה, דנים בשבועה "דברייתא משתבעין ואמרין במאן דאקים עלמא על תלתא עמודים; אית דאמר: אברהם יצחק ויעקב אינון, ואית דאמרין: אילו חנניה מישאל ועזריה" (שהבריות נשבעים ואומרים במי שהעמיד את העולם על שלושה עמודים; יש האומר: אברהם יצחק ויעקב הם, ויש האומרים: אלה חנניה מישאל ועזריה). ייתכן כי אבות העולם, אבות האומה, המזלות וכו', שנמנו בכתובת בית-הכנסת של עין גדי, נועדו לשמש עדים לשבועה שבהמשך משביעה הכתובת, מתוך קללה נמרצת, את מי שפוגע בדרך כלשהי בקהילה ובחבריה; נוסח האזהרה נכתב בארמית, בשפה המובנת לכול.

שמות שנים-עשר המזלות וציוני ארבע תקופות השנה – "תקופת ניסן, תקופת תמוז, תקופת תשרי, תקופת טבת" – שובצו בגלגלי המזלות שעיתרו את רצפות הפסיפס של בתי-הכנסת העתיקים בחמת טבריה (מס' 27), בבית אלפא (מס' 45) ובנערן (מס' 67). לא זו בלבד שרשימת כ"ד משמרות הכוהנים ושמות המזלות הוצגו לפני באי בית-הכנסת, אלא נושאים אלו אף נכנסו לליטורגיה ולשירת בית-הכנסת. גם רשימת הפירות והירקות שנמנו בכתובת ההלכתית מרחוב שימשה נושא לפייטני התקופה. יוסף יהלום מצא בין פיוטי ר' אלעזר הקליר פיוט לטל שבו "כל מחרוזות ומחרוזות מסתיימת ברשימה של קבוצת פירות וירקות שהפייטן מבקש עליהם שיתברכו. כך מסתיימת המחרוזות החמשית במלים: ותברך ותסגיא שמשמין וחרדל וכמון וקצח, והיינו כמעט כמו בקבוצה אחת מתוך רשימת הפירות האסורים בבית שאן: הקצע והשמשמין והחרדל והאורז והכמן (שורה שלישית בכתובת)"¹¹.

כשם שהאותיות של שמות המזלות ותקופות השנה שובצו בפסיפס כדי לתאר את חלקיו של גלגל המזלות, כן מצויים תיאורים בכתב לציורים של סיפורי המקרא שעיתרו את בתי-הכנסת העתיקים. גם לטקסטים קצרים אלו יש להתייחס כאל כתובות ספרותיות. בחורבת מריש שבגליל העליון, בצד ציור של זאב וכבש, מופיעות המלים מישעיהו סה, כה:

זאיב וטלה ירעו כאחד

ברצפת בית-הכנסת הזה שובץ גם ציור המתאר את דויד עם השלל שנלקח מגלית, אך בלי תיאור מילולי¹². במלים הנ"ל מספר ישעיהו ובציור שלידן יש משום תפילה

11. יהלום, ביקורת על "על פסיפס ואבן", קרית ספר נג (תשל"ח), עמ' 355.

12. ראה צבי אילן ועמנואל דמתי, מרות, הכפר היהודי הקדום, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 58-65.

לשלום, ובתיאור דמותו של דויד לאחר ניצחונו על גלית יש הבעת תקווה לישועה ולניצחון על אויבי ישראל. הציורים של עקדת יצחק בבית אלפא – עם הכתובות הקצרות "אל תשלח... והנה אייל" (מס' 44) – ושל דניאל בגוב האריות בנערן מתארים את צדיקותם של הגיבורים המקראיים האלה ואת מסירותם לאל, הראויות לשמש מופת חינוכי.

לשון הכתובות הספרותיות האלה, הארוכות והקצרות כאחת, עברית היא. אולם בבית-הכנסת שבדורא אירופוס, בצד ציורי הקיר מצויים תיאורים ארמיים. את ציור קריעת ים סוף מלווה הכתובת (מס' 91):

משה כד נפק מן מצרים ובזע יאמא

ליד ציור משיחת דויד בידי שמואל כתוב (מס' 93):

שמו[אל] כד משח [ד]ויד

הפועל הארמי "משח" אינו רגיל בתרגומי המקרא, המשתמשים בדרך כלל בשורש רב". אולם "משח" מופיע בתרגום שמואל א סז, יג, המתאר את משיחת דויד; שם כתוב: "ונסיב שמואל ית קרנא דמשחא ומשח ית דוד". כנראה, יש זיקה בין הכתובות הקצרות האלה מדורא אירופוס ובין התרגומים הארמיים הרשמיים של המקרא. יש להדגיש שבמצא כתובות בתי-הכנסת העומד לרשותנו כיום אין טקסט ספרותי ארמי אלא רק התיאור המילולי המלווה את ציורי הקיר שבדורא אירופוס. כל כתובות בתי-הכנסת, ובכללן הכתובות הספרותיות שהצגנו לעיל, קשורות בליטורגיה ובהלכה שנשתלבה בליטורגיה. דבר זה חל גם על כתובת המשקף בחורבת מריש, המעתיקה את הפסוק מדברים כח, ו¹³:

ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך

וכן על הטקסט הספרותי הקצר שנפוץ בכתובות ההקדשה על פסיפס (מס' 38, 50, 68, 70, 75), שהוא ברכה המועתקת מסופי המזמורים שבתהלים קכה וקכח:

שלום על ישראל

כתובות הקדשה

גם כתובות ההקדשה אינן אלא תפילות; רבות מהן מסתיימות במלים "תהי לה ברכתה". אף הביטוי "דכיר לטב" מציין "זכור לטובה (לפני האל)". רוב כתובות ההקדשה מכוונות לפרט שתרם ועשה למען בית-הכנסת, אך הן נכתבו בידי פרנסים שציינו את מהות התרומה והוסיפו ברכה לתורם. כתובות פרטיות במלוא מובן המלה,

הדומות לכתובות ההקדשה, הן החרותות. החרותות נכתבה בידי אדם פרטי שביקש בכך את ברכת האל. חרותות בכמה כתבים ולשונות נמצאו על קירותיהם של מקדשים¹⁴. בית-הכנסת היחיד שנמצאו בו חרותות הוא זה שבדורא אירופוס. על אחד הקירות החיצוניים נחרתה החרות הזאת (מס' 104):

[אחיה בר
 ]ה מן בנה לוי
 [דכי] לטב קדם
 [מרי ש]מיא אמן

היינו, "אחיה בן ... מבני לוי [זכו] לטוב לפני [אדון השמים]. מספרן של כתובות ההקדשה וכתובות הבנייה העבריות בבית-הכנסת העתיקים קטן מאוד. בכפר נבוריה נמצאה כתובת עברית ובה ציון של תאריך (מס' 13):

**למספר ארבע מאות ותישעים וארבע שנה לחרבן
 הבית ניבנה בסרר חנינא בן ליזר ולוליאנא בר יודן**

לפי כתובת זו נבנה בית-הכנסת בכפר נבוריה בשנת 564. רוב התאריכים הנזכרים בכתובות בבית-הכנסת מארץ-ישראל הם מהמאה ה' לספירה. לשון כתובת הבנייה מכפר נבוריה עברית היא, אך גם בה מבצבצת ועולה הארמית המדוברת. המלה הראשונה, למספר, מתרגמת את למניין הארמית. השם השני בכתובת נכתב בכתב אחר, כנראה בשלב מאוחר יותר, בידי אדם שלא הקפיד לכתוב את השם "לוליאנא בר(ו) יודן" בעברית.

בכתובת המשקוף בבית-הכנסת הקטן (שנתגלה ב-1861) בכפר ברעם כתוב (מס' 1):

**יהי שלום במקום הזה ובכל מקומות ישראל
 יוסה הלוי בן הלוי עשה השקוף הזה
 תבא ברכה במע<ש>יו של[ום]**

אותו האיש עשה גם את משקוף בית-הכנסת בעלמה (מס' 3), אלא ששם, לאחר הברכה העברית הפותחת, צוין הדבר בנוסח ארמי:

**יהי שלום על המקום הזה ועל כל מקומות עמו ישראל אמן סלה
 אנה יוסה בר לוי הלוי אומנה דעבדת [הדין שקופה...]**

התחלת הכתובות על המשקופים מברעם ומעלמה היא תפילה; על כן לשונה עברית. המשך הכתובת בברעם נכתב בעברית, ואילו בעלמה הוא נוסח בשם הנדבן-האומן, בגוף ראשון, בלשון המדוברת – הארמית.

14. ראה (1979) BASOR 235, "Graffiti and Dedications", J. Naveh, עמ' 27-30.

בבית-הכנסת העתיק בחורבת סוסיה שמדרום לחברון נמצאו שלוש כתובות עבריות (ותשע ארמיות). על סורג של שייש נחרתה כתובת קצרה (מס' 80), ולשונה:

יודן הלוי בר שמעון עשה את ה' [ ]

השפה עברית, אך ייתכן שהנדבן והאנשים בסביבתו היו דוברי ארמית; על כך אולי תעיד התיבה בר. בכתובת הקדשה אחרת, בארמית, נקרא אותו נדבן: "יודן ליויא בר שמעון", ואולי "רבי יודן ליויא בר שמעון" (מס' 83).

הכתובת העיקרית ששובצה ברצפת הפסיפס של בית הכנסת העתיק בחורבת סוסיה נשתמרה בשלמותה (מס' 75):

זכור לטובה קדושת מרי רבי

איסי הכהן המכובד בירבי שעשה

הפסיפוס הזה וטח את כותליו

בסיד מה שנתנדב במשתה

רבי יוחנן הכהן הסופר בירבי

בנו שלום על ישראל אמן

הייתכן שכתובת זו נוסחה בעברית לכבודו של הנדבן המלומד "רבי איסי הכהן המכובד בירבי" שידע עברית? והשווה עם כתובות הקבורה של משפחות הרבנים מבית שערים (להלן, עמ' 30–31) ועם כתובת הבנייה על משקוף בזלת מדבורה שברמת הגולן (מס' 6):

זה בית מדרשו שהלרבי אליעזר הקפר

כתובת פסיפס עברית אחרת מחורבת סוסיה ניזוקה מאוד. בקטע שנשתמר אפשר לקרוא ולהשלים (מס' 76):

זכורין לטובה ולב[ר]כה... [ ]

שהחזיקו ועשו [את ה... הזה בשנה]

הש[נ]ה שלשבוע [ ]

[ב]ארבעת אלפי[ן]... מאות... שנה]

[מ]שנברה העול[ם]... [ ]

בבית אל-אשואל שבתים נמצאה כתובת דו-לשונית: בצד כתובת שבאית ארוכה יותר נכתב (מס' 105):

כתב יהודה זכור לטוב אמן שלום אמן

אלו כל כתובות ההקדשה העבריות הידועות כיום; גם מהן עולה ומבצבצת לעתים הלשון הארמית המדוברת. כלום יש לחפש סיבה מיוחדת לעובדה שבחורבת סוסיה

נמצא ריכוז של שלוש כתובות הקדשה עבריות? ש' ספראי וי' קוטשר¹⁵ העלו את ההשערה שבירושלמי מגילה עא ע"ב אולי מצוי רמז שהעברית נשתמרה בדרום יהודה יותר משנתמרה בגליל. רבי יונתן, אמורא בן המאה הרביעית-החמישית שמוצאו מבית גוברין, אומר: "ארבעה לשונות נאים שישתמש בהן העולם ואלו הן: לעז (יוונית) לזמר, רומי לקרב, סורסי (ארמית) לאיליאי (לקינה) ועברי לדיבור". בין כך ובין כך, מספרן של כתובות ההקדשה העבריות בבתי-הכנסת העתיקים בארץ זעום מאוד לעומת כמאה ויותר כתובות הקדשה ארמיות.

ב. כתובות השבעה

היחס בין ארמית לעברית בכתובות ההשבעה¹⁶ דומה ליחס שבין הלשונות האלה בכתובות בתי-הכנסת: ההשבעות גופן, המכוונות לאנשים שלמענם נכתבו הקמיעות – כמו ההקדשות בבתי-הכנסת המזכירות את התורמים – כתובות בדרך כלל בארמית, ואילו הטקסטים השאובים ממקור ספרותי נכתבו על פי רוב בשפה העברית. אף כאן אפוא משתקפות הלשון המדוברת, הארמית, ולשון הספרות, העברית. הקמיע שנתגלה בבית-הכנסת של חורבת מריש, ובו 26 שורות של כתב חרות בלוח ברונזה (קמיע 16), מדגים זאת יפה¹⁷:

על חסדך ועל אמיתך
בשם יהוה נעשה ונצליח
אל חזק וגיבור ברוך שמך
וברוכה מלכותך היך דכבשת
5 ימה בסוסידך ורקעת ארעה
במסנך והיך מה דאת מכבש
אילנייה ביום סיתבה ועסבה
דארעה ביום קייטה כדין ית[כבשון]
[ת]

15. "קוטשר, 'לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבה ובני דורו, מאמר שני: האיגרות העבריות", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 22; S. Safrai, "The Synagogues South of Mount Judah", *Immanuel* 3 (1973/4), עמ' 47-48.

16. לעניין כתובות ההשבעה שיצוטטו להלן ראה J. Naveh and S. Shaked, *Amulets and Magic Spells and Formulas, Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem-Leiden 1985. ספר זה (המספרים שבפרק זה מתייחסים למספרי כתובות ההשבעה שבספרים האלה).
17. על קמיע זה ראה גם את מאמרי "כיבוש טוב אין כמוהו", תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 367-382.

10 קודם יוסי ברה דזינביה יהווי

מימרי ומשמעי עליהון הך מה

דשמיה כבישין קודם אלהא

וארעה כבישה קודם בני

אנשה ובני אנשה

15 כבישין קודם מותה

ומותה כביש קודם

אלהא כדין יהוון עמה

דהדה קרתה כבישין

ותבירין ונפילין

20 קודם יוסי ברה דזינביה

בשם חטועע מלאכה

דאשתלח קודם ישראל

אנה עבד סימן צלח

צלח אמן

25 אמן סלה

הללויה

נוסח הקמיע דומה למכתב בעל שלושה חלקים:

החלק הראשון מורכב מפתחה, מכתובת ומברכה:

הפתחה כפולה: (א) "על חסדך ועל אמינתך" (תה' קלח, ב); (ב) "בשם יהוה נעשה ונצליח" (אמרה הפותחת טקסטים ספרותיים וכתובות)¹⁸.

הכתובת שהמכתב מופנה אליה היא: "אל חזק וגיבור" (ואריאנט של "האל הגדול הגיבור והנורא" שבתפילת שמונה-עשרה).

והברכה – "ברוך שמך וברוכה מלכותך" – היא, כנראה, פרפרזה של הנוסח "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", המופיע בתפילת ההשכמה ובקריאת שמע.

בחלק השני, בגוף המכתב, שתי יחידות מקבילות. בכל יחידה מופיעה הנוסחה "היך (מה) ד... כדין...". לאחר הזכרת שמו של הלכות, בסוף כל יחידה, בא משפט הנאמר בגוף ראשון.

בחלק השלישי, בסוף הקמיע, כתוב "צלח צלח אמן אמן סלה הללויה".

החלקים הראשון והשלישי, שהם בעיקרם נוסחי ליטורגיה קבועים, כתובים עברית, ואילו גוף הקמיע – שגם לו מבנה ואופי ספרותי – שפתו ארמית.

18. ש' ליברמן, הלכות הירושלמי לרבנו משה בן מימון, ניו יורק תש"ח, עמ' ה. ראה גם הכתובות הארצישראליות אצל M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, I-II, Tel-Aviv 1980–1981.

קמיע מחורבת כנף שממזרח לים כינרת (קמיע 3) פותח בנוסחה עברית, אך חיש-מהר הכותב עובר לשפה הארמית:

שיר תשבחות למלך עלמיה
יה יה יה יחיש עולמים אהיה
אשר אהיה מלך ממלל ברוז פרוש
אל כל רוח בישה ומבאשה דלה
תיחשין לרבי אלעזר ברה דאסתיר
עבדה דאלה שומיה ...

קמיע אחר, שמקום הימצאו אינו ידוע ושאף לשונו ארמית (קמיע 26), פותח במלים העבריות האלה:

משביע אני על כל אוערות ו[...]
רעות רעות עם זכר עם נקבה עם איש
עם אשה עם גוי עם ישראל המתגרשים¹⁹
לבוא על חביבי ברה דחרתה ...

נראה שהכותב שיבש את המלים הלא-שיגרתיות: "אוערות" היא אולי שיבוש של "מאורעות" או של מלה ארמית כלשהי שפירושה "פגישות" (בסורית "ארועתא" = פגישה, היתקלות, ויכוח, יריבות). אולם שמו של הלוקח נכתב בארמית. אחד הקמיעות (קמיע 1) פותח בנוסחה הזאת:

מימינך הרבה מאד משמאולך עוזיאל
מלפניך סוסיאל ומאחריך מנוחה
ומלמעלה מאלה שכינת אל הצילה את
קוזמה בן סלמינו מפגע מרגע מנגע

המשך הקמיע כתוב בלשון הארמית. הנוסחה העברית הנ"ל, המציינת את ארבעת המלאכים ואת שכינת האל שנועדו להגן על האדם, מקובלת מאוד בהשבעות. היא מצויה גם בקריאת שמע על המיטה²⁰.

19. צ"ל: המתגרשים.

20. בקמיע אחר, שמקורו כנראה במצרים והוא נמצא עתה במוזיאון אשמוליאן באוקספורד באנגליה (1992] 105 *Le Muséon*, R. Kotansky, J. Naveh and S. Shaked, עמ' 5-24), במקום "הרבה מאד" נזכר מלאך ושמו הרביאל. וזה לשון הטקסט המקביל בקמיע מאוקספורד (להלן נוסח ב): "הרביאל מימיני עוזיאל משמאולי ממעל [לי שכינת אל מלפני מחנים כמא שנאמר ויאמר יעקוב כאשר ראם מחנה אלוהים זה" (בר' לב, ג).

בקערת השבעה ארמית יהודית מכלל שנכתבה בעבור אישה ושמה מרותא בת דודא (קערה 22) הנוסח הוא (נוסח ג): "מן ימינה חרביאל ומשמאלה מיכאל ומלפנה סוסיאל [ומע]ליה שכינת אל ומאחורה מימר קדיש... מכל שטן ומכל פגע".

בקמיעות הארצישראלים ובהשבעות הבהליות לעתים קרובות משתלבים נוסחי פיאור ושבח של האל. בצד הנוסח "ברוך שמך וברוכה מלכותך", המצוטט לעיל, מצויות עוד דוגמאות. למשל:

בחי האל אלהי ישראל מן קדמין צבאות צבאות מלך מלכי
המלכים (קמיע 1)

קדוש קדוש קדוש קדוש... השם קדושים מהודר מהודר...
מפואר מפואר מהודר... (קמיע 17)

יִיִּי יֵא יֵה מוֹלִיךְ רֵם יֵשֵׁב [עַל כִּסֵּא] הַכְּבוֹד בִּגְּא־אֹה רֵבֵה
וְנוֹרָא עַל כָּל סִבְיָבֵי בֵּיה עֵלֶם <א>דוֹן כָּל הַמַּעֲסִים אֲדוֹן כָּל
הַנִּשְׁמָה אֲדוֹן כָּל הַבְּרִיָּה הַמְכָּה וּמֶלֶךְ רֹפֵא אֵל חֲנוּן וּמֶלֶךְ רַחוּם
(קמיע 24)

דברי הפיאור והשבח, שלשונם בדרך כלל עברית, משתלבים בנוסח הארמי של ההשבעה, אך יש שההמנון מופיע בלשון מעורבת ארמית-עברית. נוסף על המלים "מן קדמין" שנשתרבו בטקסט המצוטט לעיל ראה את "שיר תשבחות" הנ"ל, ובקמיע אחר: "שיר תשבחות לאלהא לאלהא עליא על כל פגע...". אולם מצויים גם פיאורים ארמיים. הציטוטים הנ"ל ודומיהם באים מהקמיעות הארצישראלים, אך גם בקערות מבבל מצויים נוסחי פיאור דומים, אם גם מעטים יותר. למשל:

ברוך אתה ה' רפא חולי כל בשר ומיפלא לעשות²¹

ברוך אתה ה' אלהי ישראל אמן אמן סלה²²

ב'הבדלה דרבי עקיבא', ספר מאגיה מתקופת הגאונים (ג' שלום, תרביץ נ, תשמ"א, סעיף ג, שורות 27-28, עמ' 257) כתוב (להלן נוסח ד'): "גבור יה מן ימיניו וברוך מן שמאלו אלהים מלפניו אדיר מאחרינו ושכינת אל על ראשינו".

הנוסחה עברה לליטורגיה. בתפילת הדרך שבסדר רב עמרם גאון (ורשה 1865, חלק ראשון, דף נד ע"א) נאמר (נוסח ה'): "כיוצא אדם בלילה בלא שעה אומר: מימיני אל ומשמאלי עזיאל ומלפני נמואל ומאחרי שעשיאל שכינת אל על ראשי, הצילני ה' מפגע רע ומשטן רע".

בקריאת שמע על המיטה שבסידור התפילה נוסח אשכנז הטקסט הוא זה (נוסח ו'): "מימיני מיכאל ומשמאלי גבריאל ומלפני אוריאל ומאחורי רפאל ועל ראשי שכינת אל".

להלן שמות המלאכים בששת הנוסחים (נוסח א צוטט בגוף המאמר):

א	ב	ג	ד	ה	ו
הרבה מאד	הרביאל	חריאל	גבור יה	אל	מיכאל
עזיאל	עזריאל	מיכאל	ברוך	עזיאל	גבריאל
סוסיאל	מחנים	סוסיאל	אלהים	נמואל	אוריאל
מנוחה	---	מימר קדיש	אדיר	שעשיאל	רפאל

21. ראה Ch. D. Isbell, *Corpus of Aramaic Incantation Bowls*, Missoula, Montana 1975.

מס' 42, שורה 12.

22. שם (איסבל), מס' 50, שורה 8.

מעניין במיוחד הטקסט הזה:

**נורא בגלגלי רכובו אופנים עומדים החיות משתחות באש כיסאו
ובמים דיגלו (כנראה צ"ל ריגלו) אהיה אשר אהיה שמו²³.**

נוסחים אלו מזכירים מאוד את ספרות ההיכלות²⁴. החוקרים הראו את היסודות המאגיים שבספרות ההיכלות²⁵, אולם עתה יש בידינו נתונים ברורים המעידים שגם הטקסטים המאגיים, בעיקר אלה מארץ-ישראל, משופעים יסודות של ספרות ההיכלות²⁶. למשל, קמיע שקריאתו קשה ביותר (קמיע 22) נכתב בעבור "תידוסס ברה דיתידורא". שמו של הלכות נרשם בשפה הארמית, אך הקמיע מונה בעברית את "צבא המשרת את כבודו"; נזכרים פה גם מלאכים ומלים ושמות מאגיים ותפקידיהם השמימיים: "...השם המושל בשמים... ומשרתו... המושל בשאול... משרתו... המושל בשמש... ומשרתו... המושל בירח... ומשרתו... המושל באוקינוס...".

בקמיע כסף שנשתמר במצב גרוע למדיי (קמיע 21) נכתב הטקסט בשלוש עמודות: בעמודה השמאלית מופיעה השבעה רגילה שנכתבה בארמית למען מישהו המכונה מלך בר גוזו. בעמודה הימנית נמנים מלאכים בסדר אלפביתי, "...חניאל... טביאל... יואל... כרביאל... לוליאל... מאמיאל..."²⁷, ובין המלאכים שזורות מלים מאגיות. בעמודה האמצעית צוירו כמה אותיות שבחלקן הן דומות לאותיות יווניות ועבריות עתיקות (או שומרוניות), ועל ידן יש מעין ציור של סולם מונח באלכסון; בראש העמודה הזאת מופיעה התיבה מכונם בכתב היהודי הרגיל. מכונם היא מלה עברית, ופירושה כנראה "מכונם של מלאכים", אולי של אלה שנמנו בעמודה הימנית. מכון הוא אחד משבעת הרקיעים הנזכרים ברשימה שבבבלי חגיגה יב ע"ב: "וילון, רקיע, שחקים, זבול, מעון, מכון, ערבות". בטקסט של ספרות ההיכלות מהגנוזה מתואר תפקידו של הסולם במעבר מרקיע לרקיע: "וסולם גדול נצב במעון וראשו מגיע למכון... וסולם נצב במכון וראשו מגיע לערבות"²⁸.

הרושם המתקבל מהעיון באוסף של כשלושים וחמישה הקמיעות הארצישראליות העומדים לרשות המחקר כיום הוא זה: ספרות ההיכלות והספרות המאגית משולבות

23. J. A. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts from Nippur*, Philadelphia 1913 ראה מס' 8, שורות 13-14 (הקריאה מתוקנת כאן על פי י"ג אפשטיין, "פירושי מלים בבליות ארמיות", מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 137).

24. על הקשר שבין ספרות ההיכלות לליטורגיה ראה מאיר בראילן, סתרי תפילה והיכלות, רמת-גן תשמ"ז.

25. G. G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition*, New York 1965, עמ' 75-83.

26. ראה הדיון ב'על חרס וגומא', עמ' 166-172.

27. מניין דומה של מלאכים בסדר אלפביתי מצוי בספרות ההיכלות; ראה P. Schäfer, *Genisa-Fragments zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen 1984, עמ' 144 ואילך.

28. ראה P. Schäfer, *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen 1981, סעיפים 773-774.

זו בזו ושתיהן ניוזנות ממסורת ספרותית אחת. ספרות ההיכלות משתמשת בכלים ובטכניקה של המאגיה במגמתה להגיע אל סודות העולם השמימי, ואילו המאגיה משתדלת לרתום את העולם העל-טבעי להשגת מטרות ארציות למען הלקוח הפונה בצרתו הפרטית אל המומחה למעשי כישוף ולחש ולכתיבת קמיעות. שורשי מסורת ספרותית זו הם בארץ-ישראל בסוף ימי הבית השני, וכנראה כבר קודם לכן.²⁹ ספרות ההיכלות, השייכת למורשה הדתית והלאומית של ישראל, לשונה עברית, אך יש בה גם קטעים בארמית (ארצישראלית). לעומתה ההשבעות שנכתבו בעבור לקוחות יהודיים וגויים כאחד, שפתן ארמית.³⁰

ג. כתובות קבורה

אחרי פטירתו של רבי יהודה הנשיא וקבורתו בבית-שערים ביקשו יהודים עשירים מכל חלקי הארץ ומהגלויות להיקבר סמוך לקברו של רבי. נקברו כאן יהודים מאנטיוכיה, מתדמור, מגבל, מצור, מקיסרי ועוד. ציון מקום קבורתם נרשם בעיקר ביוונית. כמאתיים כתובות יווניות נתגלו בבית העלמין של בית-שערים³¹; נמצאו גם כעשר כתובות בכתב ובניב הארמי של תדמור³². מספר הכתובות בארמית יהודית של ארץ-ישראל אינו רב; במערה 12 נמצאו שלוש כתובות אזהרה, אחת ביוונית ושתים בארמית, דהיינו בשפות שהיו מובנות לעם. באחת האזהרות הארמיות נאמר³³:

כל מן דיפתח

הזה קבורתה

על מן זבגוה

ימות בסוף ביש

29. בין מגילות מדבר יהודה מצויים שירי שבח שנועדו לגרש רוחות רעות (4Q510 ו-4Q511). אחת המגילות (4Q186), שנכתבה בכתב-סותרים (באותיות יהודיות, אך משמאל לימין ובשילוב אותיות עבריות ויווניות), היא חיבור פיסיוגומו-אסטרולוגי הבחון את אופיו של האדם על פי צורות אברי גופו ומזלו. בפרק הזמן הזה נכנסה הטרימינולוגיה המאגית גם לספרות המדרשית ולספרות כת יס-המלח. במגילה החיצונית לבראשית כ, 28 נאמר "ותתגער מנגה רוחא דא באישתא" (= ותגורש מאתנו הרוח הרעה הזאת); במלחמת בני אור יד, 10 כתוב "ורוחי [...] לו גערתה מ[פנינו]". השורש גער עם מושא ישיר, בלי "ב-", נפוץ ביותר בטקסטים המאגיים, וכנראה נגזר מהפסוק בזכריה "יגער ה' בך השטן" (וכ' ג, ב). ראה על חרס וגומא, עמ' 171.

30. המאגיה היא בין-לאומית בעיקרה, והנוסחים עברו מעם לעם ומדת אחת לאחרת; ראה הדמיון ולעיתים אף הזהות בנוסחאות שבקערות ההשבעה היהודיות, הסוריות והמנדעיות.

31. מ' שובה וב' ליפשיץ, בית שערים, ב, ירושלים תשכ"ז.

32. ב' מזר, בית שערים, א, ירושלים תשי"ח, עמ' 132-134.

33. ג' אביגד, בית שערים, ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 171-172.

באותו אולם בבית שערם, מעל פתחו של כוך, נמשחה בצבע הכתובת:

דקביר בהדין
שמעון בר יוחנן
ובשבועה דכל
דיפתח עלוי יהי
מאית בסוף
ביש

ברם, בבית-שערם נתגלו כשני תריסרים של כתובות עבריות, בעיקר במערות מס' 14 ומס' 20. הכתובת העברית הארוכה ביותר, שנחקקה על מכסה של סרקופג, מספרת³⁴:

כן הן מנחות אטיו בתו שלרבי
גמליאל בן נחמיה שמתה
בתולה בת עשרין ושתיים
שנה ואטיון בתו שלרבי
יהודה בנו שלרבי גמליאל
שמתה בת תשע שנים
וששה חדשים עמידת[ן עם
הצדיקים]

עוד דוגמאות על ארונות אחרים מבית-שערם³⁵:

אלו ארונות הפנימית והחיצונית
שלרבי אניאנה ושהל[רבי...]
הקדושים בניו ש[ה]לרבי...

הארון הזה [של...]
בתו שלרבי יהושוע זכר
צדיקים לברכה

זו ארונה של קירה מגה
אשתו שלרבי יהושוע
בן לווי שלום

34. אביגד, שם, עמ' 177-178.

35. אביגד, שם, עמ' 179-185.

על קירות המערה כתוב, למשל:

**רבי יהושוע בירבי הלל
בן אטיון מש[כבו]
בשלום**

**מרים בתו שלרבי יונתן
עם שתי בנותיה**

הואיל ורוב הכתובות האלה מזכירות רבנים או בני משפחתם, הסיק אביגד את הדברים האלה³⁶: "נדמה אפוא, כי מערכות 14 ו-20 שימשו מרכזי קבורה למשפחות רבנים, שעדיין השתמשו בלשון העברית. היה זה, כפי הנראה, בסוף ימיו של ר' יהודה הנשיא ובימים שלאחר פטירתו, שכן מקובל להניח, כי העברית חדלה להיות שפה מדוברת בשלהי המאה ה' לסה"נ, וכי הארמית (והיוונית) דחקה את רגליה כשפה חיה. מן הראוי לציין את העובדה, כי בצד בכתובות העבריות המרובות יחסית שנתגלו במערכות 14 ו-20 לא נמצאה במערכות אלו אפילו כתובת אחת בלשון הארמית, שהיתה השפה השלטת בקרב היישוב היהודי. ואולי אין זה דבר שבמקרה בקברים של רבנים שחיו בתקופת רבי יהודה הנשיא, ואולי אף פעלו במחיצתו... אפשר אפוא להניח, כי בבית-שערים היה חוג של תלמידי-יחכמים ובני משפחותיהם שהעברית עדיין היתה שגורה בפהם, בעוד שהעם בכללו דיבר ארמית או יוונית".

בין כתובות הקבורה שנתגלו בשנים האחרונות בציפורי מצויה כתובת דו-לשונית (עברית-יוונית). הטקסט העברי הוא ³⁷:

**הקבורה הזו שלנחום
ושליעקב בניו שלרבי
הוסוכי נוח נפש שלום**

נוסח דומה, אך בלשון הארמית, מצוי גם בכתובת קבר מיפו³⁸:

**הדא קבורתא דיוזן ברה
דרבי טרפון בירבי נוח נפש זיכרונו
לברכה שלום**

אמנם גם הכתובת מיפו מכוונת לבן של רבי, אלא שלא כלשון הכתובות הדומות מבית-שערים ושל הנ"ל מציפורי, אין שפתה עברית אלא ארמית. המלים העבריות

36. אביגד, שם, עמ' 170.

37. כתובת זו עם שלוש כתובות קבורה אחרות מציפורי תפורסם בידי אדם דרוקס מרשות העתיקות.

38. ראה J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, II, Rome 1952, מס' 892.

"זיכרוננו לברכה" אינן שייכות לנוסח המקורי של הכתובת; הן נחרתו בכתב שונה מהכתב של עיקר הכתובת. הביטוי "נוח נפש" עברי. המקבילה הארמית היא "ניח נפש". נוח ו-ניח הן צורות בינוני סביל.

כתובות הקבורה האחרות המצויות בידינו נכתבו בארמית. בחורבת גומר שבדרום-מערב יהודה נחקקה כתובת בכניסה לקבר מן המאה ה'39. בצוער שמדרום לים המלח נתגלו לפני שנים שלוש מצבות קבורה בארמית ואחת ביוונית⁴⁰. לא מכבר נמצאו עוד שלוש מצבות, כולן בארמית. המצבות מצוער, שפותחות במלים "תתניח נפשה ד..." או "הדה נפשה ד..." מתוארכות; הן מהמאה ה'41.

אף על פי שהיהודים כתבו כתובות קבורה יווניות והמסורת היוונית חדרה לכתובותיהם היווניות, כמעט לא עברו נוסחאות יווניות לכתובות הארמיות והעבריות שנכתבו בידי היהודים. מלות הפתיחה בכתובת העברית הארוכה הנ"ל מבית-שערים, "כן הן מנחות" (שהיא תופעה יחידה בממצא של היום), מתרגמת, כנראה, את הנוסחה היוונית הנפוצה *ἐνθάδε κῆτε*, הרגילה גם בכתובות היווניות מבית-שערים⁴². לעומת זאת, למשפטי הנחמה היווניים *θάψει* = חזק וכן *οὐδεὶς ἀθάνατος* = אין איש בן-אלמוות!⁴³ אין מקבילה ארמית או עברית.

ד. איגרת עברית על פפירוס ממצרים

כאמור, תופעות מספר בלשון האמוראים (ולשון חכמים ב') הוסברו בשנים האחרונות כתולדה של התפתחות פנימית, שלא יכלו לצמוח אלא על קרקעה של לשון חיה; לדעת ברויאר ומישור תופעות אלו מקשות על המסקנה המקובלת שלשון האמוראים הייתה לשון ספרותית בלבד⁴⁴. מרדכי מישור אף הביא ראיה אפיגרפית לחיזוק הדעה החדשה: איגרת עברית על פפירוס שנקנה בקאהיר שבמצרים ב-1899 והנמצא היום בספריית בודליאנה באוקספורד. בדונו באיגרת הוא מציין⁴⁵: "לפי הדעה הרווחת כיום, לא הייתה העברית עוד לשון חיה בתקופת האמוראים (חוץ מ'איים' קטנים בדרום), וקלטה

39. ראה מאמרו של צ' מיהאן, "An Aramaic Inscription from Hīrbet Gemar", *ZDPV* 96 (1980) עמ' 59-66.

40. פריי (לעיל, הערה 38), מס' 1209.

41. ראה מאמרי: "Another Jewish Aramaic Tombstone from Zoar", *HUCA* 56 (1985), pp. 103-116; "The Fifth Jewish Aramaic Tombstone from Zoar", *Liber Annus* 37 (1987), pp. 369-371.

42. שכיח בבית שערים; ראה שובה וליפשיץ, הערה 31.

43. מצויים הן בבית שערים הן במצבה היוונית מצוער (הערה 40).

44. ראה לעיל, הערה 2.

45. מ' מישור, "איגרת עברית אוקספורד" Ms. Heb. d.69 (p) פרסום מחודש, לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 217. אני מודה לד"ר מישור על שאפשר לי לבדוק את תצלומי האיגרת שבאקדמיה ללשון העברית.

יסודות רבים מן המקרא ומן הארמית⁴⁶. בזמן האחרון מסתמנת נטייה לבחון מחדש סברה זו, מאחר שהמחקר מעלה היערכויות סדירות שקשה לתלות בהשפעת טקסט מופתי (ומקרא) או לשון אחרת (הארמית). האיגרת שלפנינו עשויה ללמד על העברית שהילכה בשלהי תקופת האמוראים בתצפית ישירה בחומר שלא עברו עליו ידי עורכים ומעתיקים⁴⁷.

האיגרת פורסמה בפעם הראשונה – עם שישה קטעי פפירוס אחרים ממצרים – בשנת 1904 בידי א' קאולי⁴⁸. קאולי לא הביע דעה על מקום הכתיבה, אך ציין שהשמות לעזר, יוסה ויודן שמות ארץ-ישראלים הם. בשנת תרצ"ז דן באיגרת זו ובקטע של איגרת ארמית (ושאף היא משבעת הפפירוסים שפרסם קאולי) שמואל קליין במאמרו על תעשיית הנייר בארץ-ישראל⁴⁹. לדעתו, "בימי חכמי המדרש עדיין היתה עבודת הנייר [הפפירוס] קיימת בסביבות ים-גניסר וים-סומכי...", ו"בגליל – עיקר מקום הגומא בארצנו – היה חומר זה ביד כל אדם בשימוש של יום-יום". מכאן קליין מוסיף וקובע כי "שני מכתבים שנכתבו בגליל, אולי במאה החמישית אחר ספה"ג, הגיעו לידינו". אף על פי שהם נקנו במצרים, קליין טוען: "בכל זאת כמעט בטוח אני, שהמכתבים הובאו למצרים מן הדרום, או ביתר דיוק מהעיר לוד, שאותה קראו קדמונינו בקצור גם בשם 'הדרום'". אם כן לדעת קליין, המכתבים נשלחו מן הגליל ללוד⁵⁰. מרדכי מישור, שביקש "לקבוע לה [לאיגרת העברית] מקום בחקר הלשון"⁵¹, מביא את דעת קליין על מקום כתיבת האיגרת ויעדה, אך גם מעלה על הדעת שהמכתב היה עשוי להישלח ממקום בצפון יהודה לאתר דרומי יותר בארץ יהודה.

אם נניח שהאיגרת נשלחה מהגליל ללוד (לפי פירושו של קליין ל"הדרום" בלשון האיגרת) או ממקום כלשהו ביהודה "לאזור מוגדר (או ליישוב מסוים) בארץ יהודה, מדרום למקום מושבו של השולח" (כהצעת מישור)⁵², תמוה שהאיגרת מדברת על "להלך ל- <>ם בספינה", לפי קריאתו של מישור (קאולי וקליין קוראים: "להלך לנו בספינה"). לעומת הדעות הנ"ל, אפשר שהספינה הנזכרת באיגרת מכוונת לקשר ימי מארץ-ישראל למצרים, אך סביר יותר שהיא רומזת לשייט על הגילוס בין צפון מצרים לדרומה. מכל מקום, יש לזכור שהמכתב נקנה (וכראה גם נמצא) במצרים⁵³.

46. י' קוטשר, "מבעיות המילונאות של לשון חז"ל", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א (תשל"ב), עמ' 61.

47. A. Cowley, "Aramaic and Hebrew Papyri", *JQR* 16 (1904), עמ' 4-7.

48. ש' קליין, "הנייר ותעשייתו בארץ-ישראל", בספר 'המסחר, התעשייה והמלאכה בארץ-ישראל בימי קדם' בעריכת ש' ייבין, ירושלים תרצ"ז, עמ' 74-81.

49. שם, עמ' 74-76.

50. מישור (לעיל, הערה 45), עמ' 215.

51. שם, עמ' 255.

52. ראה ביקורתו של סיימון הופקינס ב-*JSS* 25 (1990), עמ' 154 על ספרה של Collette Sirat, *Les papyrus en caractères hébraïques trouvés en Égypte*, Paris 1985. אני מודה לד"ר מישור על שהפנה אותי לביקורת זו.

באשר לזמנה של האיגרת, מישור מקבל את הקביעה של 'ספר המקורות': המאות ה'–ה'. עדנה אנגל, שצירפה נספח פלאוגרפי למאמרו של מישור, קובעת: "הואיל ומסייעים לתארוך הזה גם הקריטריונים הלשוניים (ומחקרו של מ' מישור מאששם), תרומתי היא השימוש בכלים פלאוגרפיים לשם הוכחת (הדגשה שלי, י"ג) תארוך זה, ולשם קירובו למאה השישית"⁵³.

יש לברך על מחקרו היסודי של מישור, ואולם תוהה אני אם יש בידינו כלים לשוניים לקבוע את זמנו של המכתב. קנה המידה הפלאוגרפי אינו יעיל לקביעת תאריכים לטקסטים שנכתבו בשנים 200–900. נכונים הם דברי אנגל על הקשיים הרבים העומדים לפני הפלאוגרפיה של תעודות מהתקופה הנדונה. לדעתי, מן הראוי שדברים אלו יביאו את החוקר לידי הסתייגות והימנעות מקביעת תאריכים ולא לידי הסקת מסקנות, כל שכן ל"הוכחת תארוך" כלשהו. וזו לשון האיגרת:

רוב שלום ממרומים ורווח	אמרת שאין לי כולום כאן
ממרום וברכות עד בלידיי	שהן אצל ארמייאם נתנה
לרב יעקב בן יצחק שלום	20 לי המנה שאני נותן לך
אנ[י] לעזר בן יוסה כותב אני	חמשה חרובין ורביע עשית
5 לכבודך קודם הכל שואל אני	אותן כולון שמונה עשר
בשלומך {..} ושלום כל שלך	[..]שה [תש]לח אותן לי
מפני שבאת לכאן ונתתי	עם אדן נאמן שאני צריך
לך עשרין ושבעה חרובין	25 אותן הרבה שלומך ושלום
עד שאני באתי לדרום אצלך	כל בני ביתך יפרה וירבה
10 עכשו באתה {לא} לכאן עם	לעולם שלום
[..]ך ומרקת אותי חוץ	ואנו יודן מביא לך את
משלושה עשר חרובין	האיגרת הזו תן {ל} אותן
באתי אצלך ולא מצאתי	30 לו עבדך ועפרך
אותך שהלכתה אצל	ותלימדך [..]פר איסי
15 {א} כלבא ארמייא	[...] מדעת לעזר בן
באתי בערב ה[...]	יוסה
[...] להלך לם בספינה	

בהערותיי כאן אדון בעיקר בדברים שדעתי שונה בהן מדעתו של מישור. שורות 7–8. "מפני שבאת לכאן ונתתי לך עשרין ושבעה חרובין". לכאורה, לאחר נוסח הברכה (שורות 1–6) מתחיל כאן גוף המכתב. אם נבין את "מפני ש-" במובנו

⁵³ עדנה אנגל, עיון פלאוגרפי באיגרת אוקספורד Heb. d.69, לשוננו גג (תשמ"ט), עמ' 265.

הרגיל, ניתקל בבעיה: זה חצי משפט, חלקו הטפל; חסר החלק העיקרי. קשה לקבל את דעתו של מישור ש"המשפט הפותח... משמש מעין פסקת 'הנידון'"; הדוגמאות שהביא מישור אינן דומות למשפט שבאיגרת⁵⁴. אולי יש להסביר שורות אלו כהמשך לזאמר בנוסח הפתיחה והברכה, בשורות 4–5: "כותב אני לכבודך... מפני ש..." וכאן לעזר בן יוסה המלווה מגולל את סיפור ההלוואה והחוב.

שורות 9–12. "עד שאני באתי לדרום אצלך עכשו באתה לכאן עם [...] ומרקת אותי חוץ משלושה עשר חרובין". המשפט ברור, אך לא מובנת בו המלה "עכשו". נראה שתיבה זו מיותרת במשפט, אלא אם כן יש לה מובן שונה מן המקובל בדרך כלל. בלעדיה יש להבין את המשפט: "קודם שהספקתי לבוא"⁵⁵ אליך לדרום, באת אתה לכאן...". הצעת מישור למשוך את התיבה עכשו לרישא, "עד שאני באתי לדרום אצלך עכשו, באתה..."⁵⁶, אינה סבירה: לא עכשו הוא בא לדרום אלא קודם לכן; עכשו הוא שולח מכתב לדרום. אולי אפשר להבין את עכשו כהרי, הנה; והשווה עם השימוש המקראי של ועתה, ובעיקר ועתה הנה (שמ' ג, ט, יה' יד, י, שמ"א יב, ביג; כד, כא, מל"א א, יח, יר' מ, ד); וראה גם כען הלו באוסטרקונים הארמיים מיב ובפפירוסים מהרמפוליס⁵⁷. שימוש דומה ל-עכשו מצוי אולי בבבלי ברכות ז ע"א: "כשרציתי – לא רצית, עכשו שאתה רוצה – איני רוצה"; ברכות יז ע"א: "עד שלא נוצרתי איני כדאי, ועכשו שנוצרתי – כאלו לא נוצרתי".

הטקסט בשורות 13–15 ברור; הוא מתאר מה שאירע אחרי שבא הלווה אל המלווה ולווה ממנו 27 חרובין (שורות 7–8) ואחרי שרצה לעזר המלווה לבוא לדרום אל מקום מושבו של יעקב הלווה, אך יעקב הקדימו, בא אל לעזר ופרע חלק מחובו, 14 חרובין (שורות 9–12). בשורות 13–15 מסופר שלקראת הפגישה השלישית בא לעזר המלווה אל מקום מושבו של יעקב הלווה, אך לא מצאו בבית, כי יעקב הלך אל "כלבא ארמיא" (= הכלב הארמי; שם גנאי לנוכרי, וראה להלן). על משמעותם של הביקורים התכופים של זה במקום מושבו של זה ראה להלן.

בשורות 16–17 הטקסט מתאר את זמן בואו של לעזר המלווה: בביקור הנ"ל, השלישי (ושמא מדובר בביקור אחר, רביעי?), "באתי בערב... בששי..."⁵⁸. המשך הטקסט

54. מישור (ולעיל, הערה 45), עמ' 248; ראה שם גם עמ' 237.

55. שם, עמ' 237.

56. שם, עמ' 222.

57. ראה, למשל, J. C. L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions* II, Oxford 1975.

עמ' 124, 129.

58. קריאתו של מישור "בערב השבת" אינה נראית בתצלומים שבדקתי, אך יש לציין שאף ד"ר עדה ירדני, שציינה את האיגרת מהמקור, קראה כך. קאולי קרא "בערב הנדבת"; אף אני רואה בתצלומים הישנים והחדשים "בערב הנד..." (אולי אפשר להשלים "בערב הנד[ע]", היינו "בערב הנודע", הערב הידוע לכותב ולמכותב אך לא לקורא בן-זמננו). בראש שורה 17, אחרי "בששי", נסיתי לשחזר שם של חודש כלשהו, אך השרידים הנראים בתצלומים אינם מאפשרים שחזור כזה.

אינו מחזור כל צורכו. אמנם נזכרת בו ספינה, אך אין לדעת כיצד היא מתקשרת אל העניין. הקריאה "להלך לם (קאולי: "לנו"; מישור: "ל<י>ם") בספינה" קשה⁵⁹. הספינה עשויה ללמד על הדרך שעשה המלווה ממקום מושבו לדרום (וראה לעיל) או על הדרך שבה חזר הלווה מ"כלבא ארמייא". כיוון שאין אנו יודעים מה כתוב בין באתי ובין בספינה, אין לדעת איזו אפשרות סבירה יותר.

שורות 18–22. המלווה (שולח המכתב) מספר שלאחר שחזר הלווה מ"אצל ארמייאם" או "כלבא ארמייא": "אמרת (אתה, הלווה) ש'אין לי כולם (= כלום) כאן (מפני) שהן (החרובים, היינו הכסף) אצל ארמייאם (= הארמים)". (ואז נתתי לך הלוואה נוספת ואתה) נתת לי המנה (כנראה האמנה, היינו אישור; וראה להלן): שאני (המלווה) נותן לך חמשה חרובין ורביע, (ובכך) עשית אותן (את מספר החרובין בחוב) כולון (= כולם) שמונה עשר".

בשורה 21 אפשר לקרוא אמנה (הקריאה המקובלת על כל מי שעסק באיגרת זו, שמובנה, כנראה, "הבטחה להחזיר חוב"⁶⁰). אולם אפשר לקרוא גם המנה, שהיא כנראה אינה אלא "האמנה", שפירושה 'אישור'. וראה בבלי שבועות לו ע"א: "אמר רבי יוסי ברבי חנינא: אמן, בו שבועה, בו קבלת דברים, בו האמנת דברים. בו שבועה, דכתיב 'ואמרה האשה אמן אמן' (במ' ה, כב). בו קבלת דברים, דכתיב 'ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות אותם ואמר כל העם אמן' (דב' כז, כו). בו האמנת דברים, דכתיב 'ויאמר ירמיה הנביא [אל חנניהו] אמן כן יעשה ה' יקם ה' את דבריו' (יר' כח, ו)".

שורה 23. השלמתו של מישור "[ע]שה [טוב]ה תשלח אותן לי..." סבירה. שורות 28–30. מקובל על הכול לקרוא את המלה הראשונה ואם (בציון נקודה על המ"ם הסופית), אולם "ואם יודן מביא לך..." קשה. אם מלת תנאי, ולא היא המתבקשת כאן אלא – מלה כגון והנה. ואכן, נראה שבמקום ואם יש לקרוא ואנו. אנו עשויה לכאורה להיות אחותן של אלו ו-ארו, שבארמית קדומה יותר מובנן הרי, הנה, אך סביר יותר לפרש: אנו = אן (הן) הוא, היינו הנהו. אם יש ממש בהצעה זו, מובנו של המשפט יהיה: "והנה יודן מביא לך את האיגרת הזו, תן לו אותן (את 13 החרובין, שנשארת חייב לי)". צורת הבינוני מביא טבעית יותר במשפט כזה.

בסוף המכתב קורא מישור:	30	.. עבדך ועפרך
ותל{י}מ[ני]דך (ועפר) איסי	31	
כתב מדעת לעזר בן	32	
יוסה	33	

59. האותיות "להלך" קריאתן בטוחה, אך הואיל ואין אנו יודעים כיצד יש לקרוא את התיבות שלפניהן ואחריהן, אין כל ודאות שכל אותיות "להלך" שייכות למלה אחת.

60. מישור (לעיל, הערה 45), עמ' 239.

מישור מציין כי שלוש המלים הראשונות הן "כינוי לשולח האיגרת", והוא מוסיף "מצד העניין לא מסתבר שאלו (ואפילו רק 'תלמידך') יהיו לוואים ל'איסי', הכותב"⁶¹. אף על פי שדבריו נראים נכונים, בגלל הסמיכות של שלוש המלים האלה אל איסי, אין לשלול לחלוטין את האפשרות שהדברים "עבדך ועפרך ותלמידך" מכוונים לאיסי. אולי ניתן לייחס את "עבדך ועפרך" לשולח המכתב, ואילו "ותלמידך העפר" (או שמא "הספר", היינו: הסופר?) – לאיסי, כותב המכתב. הצעתו של מישור לקרוא בראש שורה 32 כתב נכונה מעיקרה, שכן הפועל הזה מתבקש פה, אך השרידים הנראים מתאימים יותר ל'רשם'. מכל מקום, ייתכן שמלות ההכנעה (כולן או מקצתן) אינן מכוונות לשולח האיגרת אלא לכותב, המתאר את עצמו כתלמידו של רב יעקב בן יצחק.

לשון האיגרת עברית היא. ברם, היש בה כדי להעיד על לשון חיה ושמה אין עברית זו אלא לשון תקשורת?⁶² מישור טוען כי "במידת מה אפשר לתרץ את השימוש בעברית בהתכתבות של רבנים ופרנסים: אבל איזה טעם היה לאדם פרטי להסיח עם חברו בענייני עסקים בעברית?"⁶³

אפילו נניח ש-רב הוא כינוי כללי ושתלמידך אינו אלא כינוי הכנעה סתמי ("משרת")⁶⁴, אין לראות במכתב התכתבות פשוטה בין שני אנשים בעניין חוב. עלינו לזכור שהשולח לעזר נזקק לאיסי, מפני שלעזר, כנראה, לא היה מסוגל לכתוב בעצמו את המכתב. אולם איסי לא היה לבלר מקצועי; מסקנה זו נובעת לא רק מכתב-ידו המרושל (השווה, למשל, עם כתב האיגרת הארמית המקוטעת שפרסם קאולי ושדן בה קליין), אלא גם לשונו של איסי וסגנונו עשויים ללמד ששימש כאן סופר לשעה: אין הפרדה ברורה בין נוסחת הפתיחה והברכה ובין גופו של המכתב; נוסחת הסיום אינה מבהירה למי מכוונות מלות ההכנעה, לשולח או לכותב. יש להניח שאיסי היה תלמיד חכם שידע עברית, ולכן פנה אליו לעזר וביקשו לכתוב את המכתב.

נראה שיש במכתב רמז ללשון המדוברת. בשורה 15 נזכר "כלבא ארמייא". אין זה שם פרטי ולוואי, כדעת מישור⁶⁵, אלא כינוי גנאי לנזכר כלשהו: יתר על כן, המלה ארמייאם בשורה 19 היא, כנראה, פליטת קולמוס המלמדת שאכן הנוכרים כונו בשפת הדיבור "ארמייא". הכותב כתב מלה ארמית זו, אך תיקן את הכתוב על ידי הוספת מ"ם סופית כדי לשוות לה צורה עברית⁶⁶.

61. שם, עמ' 233.

62. וראה דבריו של מישור במאמרו "לשון חכמים לאור האפיקרפיה", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 267–266.

63. מישור (לעיל, הערה 45), עמ' 256.

64. שם, עמ' 240.

65. שם, עמ' 254.

66. וראה דברי מישור שם, בעמ' 226 ובהערה 87, המוצא כאן את הכתוב יא לציון i ארוכה.

מהחומר שבגניזת קהיר אנו למדים שהארמית הארצישראלית של שלהי העת העתיקה נשתמרה יפה במצרים בימי הביניים⁶⁷. עובדה זו בוודאי נכונה אף באשר לעברית. אין אני בא לשלול את ההנחה שמכתב זה עשוי לשקף שלב בהתפתחותה של לשון חכמים, שלב שחל "בשלהי תקופת האמוראים"⁶⁸, אלא מבקש אני להראות את המכשולים העומדים בדרכנו לקבוע את זמן כתיבתה של האיגרת. כשם שטקסטים ארמיים שנרשמו במצרים בראשית ימי הביניים משקפים את הארמית הארצישראלית של שלהי העת העתיקה, כן גם דינה של איגרת זו: אפילו נכתבה במאה הח' או הט', היא עשויה לייצג את לשון חכמים ב', אך אין בה כדי לשמש ראיה בסוגיית חיותה של הלשון.

תוכן המכתב מלמד שהמכתב נשלח ממקום לא־רחוק מיעדו; מדובר בו בהלוואה של 27 חרובין שממנה השיב הלווה 13 חרובין, והוסיף ולווה סכום נוסף (5 רובע). יש לשער שהמרחק הקטן בין מקומות מגוריהם של לעזר ושל יעקב אפשר את הביקורים התכופים של זה במקום יישובו של זה. אם נניח שהמכתב נשלח למקום כלשהו במצרים (וזה ההנחה הסבירה ביותר), מתבקשת מאליה המסקנה שהוא אף נכתב במצרים, ומצפון למקום שנועד להישלח אליו ואף קרוב אליו יחסית. המכתב נכתב בעברית, מפני שזו הייתה שפת ההתכתבות בארץ־ישראל ובגלות, שפת המלומדים הן בשלהי העת העתיקה הן בימי הביניים.

סיכום

הממצא האפיגרפי מימי מרד בר־כוכבא ועד שלהי העת העתיקה העומד לרשותנו כיום מלמד שהלשון המדוברת בגליל וביהודה הייתה ארמית. עברית הייתה שפת הספרות, הליטורגיה וההלכה. תלמידי חכמים ששלטו בעברית היו עשויים לעתים להשתמש בשפה זו גם בתחומים שבהם כתבו בני העם בארמית. ייתכן שמקצת כתובות ההקדשה וכתובות הקבורה העבריות שנידונו לעיל שייכות לשכבת האוכלוסיה המשכילה שידעה עברית. אין בכוחה של האיגרת העברית על פפירוס שנקנה במצרים לשנות את המסקנה הזאת.

67. ראה, למשל, את נוסחי הקמיעות והטקסטים המאגיים מהגניזה בספרים שזכרו לעיל בהערה 16.

68. מישור (לעיל, הערה 45), עמ' 217.

החולד והחולדה

לפני שנות דור כתב ישראל אהרני מאמר ש"עשה היסטוריה". הוא העניק זהות חדשה לשניים, לחולד: 'חפרפרת', 'Palestine mole rat' ולחולדה: 'עכברוש', 'rat house'. הצעותיו נתקבלו בלא עוררין על לב אנשי המדע ובעקבותיהם נכנסו אל לשון היום-יום. כיוון שדבריו היו למושכל שני, יצאנו להפריך את דבריו ולהראות שחולד וחולדה במקורות – הוראתם אחת. אין הם מכרסמים כל עיקר אלא נציגי משפחות הסמוריים והגחניים (דָּלֶק ונמייה). אמנם שבשטא כיוון דעל על, ואין בכוונתנו להחזיר את הגלגל לאחור ולשנות מן הנוהג היום, אך ראינו לבחון את הנומנקלטורה העברית ולהבהיר מי הם החולד והחולדה השגורים בספרותנו העתיקה.

חָלָד מזדמן במקרא פעם אחת בלבד: "וזה לכם הטמא בשרץ השרץ על הארץ החלד והעכבר והצב למינהו" (ויק' יא, כט) ועוד פעם אחת בכתוב מלא, החולד, בפסוק זה במגילת המקדש נ, 20. במקרא אין חָלָדָה אלא שם פרטי: חלדה הנביאה (מל"ב כב, יד; דה"ב לד, כב), ואילו בספרות חז"ל זו מלה חיה ושגורה לציון בעל חיים. במונוגרפיה קצרה שפרסם אהרני לפני כיובל שנים, וכותרתה ככותרת המאמר הזה, יצא להוכיח שהראשון ברשימת השרצים שבויקרא יא, כט–ל – החולד – אין לזהותו (א) לא עם החפרפרת האירופית *common mole*, היא *Talpa europea*² (ב) ולא עם בני משפחת הסמוריים³. לפי הצעתו החולד הוא המכרסם התת-קרקעי העיוור – *Palestine mole rat*, אשר שמו המדעי *Spalax ehrenbergi*. באשר לחולדה בא אהרני בהצעה מקורית משלו: לזהותה עם בעל החיים המכונה בפיו 'עכברוש', *rat*,

1. י' אהרני, החולד והחולדה, תרביץ טו (תש"ד), עמ' 193–197.

2. כבר טריסטראם, *The Natural History of the Bible*⁰, London 1898, H. B. Tristram, עמ' 120–121, עמד על ההבדל שבין *Talpa* האירופית ל-*Spalax* הסורי, אך בעקבות התרגומים העתיקים הציע לזהות כ-*Spalax* את התנשמת שבשרצים (ולא את החולד).

3. כדעת מפרשי ימי הביניים שלא הושפעו מן הערבית, רש"י ורד"ק, ובעקבותיהם למשל ש"י אַבְרָמֶוִיץ (מנדלי מו"ס), ספר תולדות הטבע, א, לייפציג תרכ"ב, עמ' 131; טריסטראם בספרו הנ"ל, עמ' 151. פ"ש בודנהיימר בספר שהקדיש לו ושמו הנרי בייקר טריסטראם, תל-אביב תשי"ז, אומר עליו: "מן הסעויות שלא השתחרר מהן אפשר להזכיר את השמות: חולד – יחס לדלק (*Mustela*)" (עמ' 52).

ובלטינית *Rattus*. הצעותיו נתקבלו בקרב אנשי המדע ובציבור הרחב, ואף האקדמיה ללשון העברית סמכה עליהן את ידיה ואימצה אותן לשמות הרשמיים בלשוננו⁴.

א. חולד

קשה לדעת איזה בעל חיים הוא המכונה חֹלֵד במקרא, שכן המלה יחידאית, באה בתוך רשימה של פרטים, ואין ההקשר מסייע בזיהוי. מהן הראיות התומכות בזיהוי החולד המקראי כמכרסם התת-קרקעי חסר העיניים?

בשתי לשונות שמיות עתיקות, ארמית (ܚܠܕܐ, חולדה) וערבית (خلد), הוראת המלה הזאת ממש היא *Spalax*, הוא האישות שבלשון חכמים⁵. ואכן, תרגומים אחדים לתורה הבינו כך את המלה המקראית. כיוון שבערבית הוראת خلد היא 'עכבר סומא'⁶, אין תמה שסעדיה גאון בתרגומו הערבי ובפירושו⁷ הלך אחר מקבילתה הערבית של החולד, خلد, ובעקבותיו יודעי ערבית אחרים, כאלפאסי⁸ וכאבן ברוך⁹. קודמים להם, כנראה, השומרונים הגורסים בתרגום הארמי חלדה, וכמובן, אף בתרגום הערבי خلد¹⁰.

וכך, בהיסמך על השיקול האטימולוגי נגזרה הוראת המלה העברית בדרך ההיקש: מלה מסוימת המשותפת לשלוש לשונות קרובות והוראתה גלויה אך בשתיים מהן, מן הסתם גם ההוראה משותפת לכולן. בדרך זו ובהשפעת דברי אהרני¹¹ נשתרשה בין חוקרי הזואולוגיה ההיסטורית המודרניים¹² וכן במילוני המקרא החדשים¹³ הדעה שהחולד המקראי הוא *Spalax ehrenbergi*.

ובכל זאת כמה וכמה סימנים מעמידים בספק את הצעת הזיהוי הזאת, ובד בבד תומכים בזיהוי של החולד כטורף ולא כמכרסם.

1. זוגות של שמות בעלי חיים בלשון אחת הנבדלים בצורן הנקבה בלבד מציינים בדרך כלל את המין הטבעי של בעל החיים, כגון פר-פרה, כבש-כבשה, כלב-כלבה. לעתים

4. "שמות בעלי-החיים של ארץ-ישראל, מחלקת היונקים", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, כרך י-יא (תשכ"ג-תשכ"ד), ירושלים תשכ"ה, עמ' 12.

5. "מאי אישות? א"ר יהודה: בריה שאין לה עינים" (מ"ק ו ע"ב).

6. כתרגומו של אבן תיבון ל-جرذ عيا בספר השרשים של אבן ג'נאח בערכו.

7. "קפאח, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 30; נ' אלוני, האגרון לרב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט, עמ' 225.

8. מהדורת סקו, כרך א, עמ' 552.

9. ראה שמעון אפנשטיין, עיון וחקר, ירושלים תשל"ו, עמ' 273.

10. עיין לעניין זה בהרחבה בעבודת הדוקטור של דוד טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 59-60.

11. שם, עמ' 193-195.

12. כגון פ"ש בודנהיימר, החי בארצות המקרא, א, ירושלים תש"י, עמ' 69, 76; י' מרגולין, זואולוגיה, ב, תל אביב תש"ט, עמ' 394.

13. למשל במהדורות המילון המקראי של קהלר-באומגרטר, אוצר לשון המקרא, וכן באנציקלופדיה המקראית.

אין הבדל בין השניים, למשל: דג-דגה, רחם-רחמה, יעל-יעלה. כיוון שבלשון המקרא (ובלשון חז"ל) חולדה מציינת טורף קטן או בינוני¹⁴ (כפי שנראה בהמשך), קשה להניח שבלשון אחת ובזמן אחד ציין זוג השמות חולד-חולדה שני בעלי חיים נפרדים. מסתבר יותר שאין כאן אלא חלופה של שם אחד בלבד, כדרך עשרות זוגות בלשון המקרא שאין בין זה לזו ולא כלום, כגון חוק-חוקה, חושך-חשכה, נקם-נקמה, שבי-שביה¹⁵.

2. שיקול חשוב בזיהוי בעלי החיים ששמותיהם נזכרים ברשימות קטלוגיות בלבד הוא מקומם ברשימה. סדר הפרטים ברשימת שמות בעלי החיים המותרים והאסורים באכילה בתורה יכול להיקבע לפי זיקתם אל האדם (הן כמביאי תועלת הן כמזיקים), וכל השכיח קודם. כך, למשל, נזכרים איל וצבי בראש רשימת החיות הטהורות בדברים יד, ה, כי הם הנפוצים ביותר וכל אחד מכירם; בראש רשימת העופות האסורים למאכל בויקרא יא, ג-יט ובדברים יד, יב-יח עומדים דווקא הנשר, הפרס והעזניה, בהיותם השכיחים, הגדולים והמרשימים שבדורסים. לכן מקומו של החולד בראש רשימת השרצים יוצא ללמד על קשרו הקבוע והמתמיד עם האדם ואולי גם על גודלו. מכל מקום, העובדה שהחולד קודם לעכבר יכולה להעיד שאין החולד ברשימה הזאת מכוון אל 'העכבר העיוור', שהרי האחרון נפוץ פחות מן העכבר, והשפעתו על האדם קטנה מהשפעת העכבר.

3. קבלה בידי חז"ל, הקרובים קרבה רבה אל תקופת המקרא, שאין החולד מכרסם אלא הוא שם לטורף¹⁶. מתוך שמונה שרצים האמורים בתורה נזכרה במשנה קבוצה של ארבעה: "אלו שעורותיהן כבשרן... ועור האנקה, והכח, והלטאה, והחמט. רבי יהודה אומר: הלטאה כחלדה" (חול' ט, ב)¹⁷, וכך הוא חולק אפוא על המשנה, ולדעתו אין לכלול את הלטאה בקבוצת השרצים שעורותיהם מטמאים כבשרם אלא בקבוצה של השרצים שרק בשרם מטמא. כיוון שבראש קבוצה זו עומד החלד (ויק' יא, כט), ר' יהודה מגדיר את הקבוצה בעזרת הפרט הראשון שברשימה. היה לו אפוא לומר "הלטאה כחלד", ולכך נתכוון, אלא שבאופן טבעי נגרר אחר לשונו, לשון חכמים, ובה ירשה החולדה את מקום החולד. כיוצא בזה בירושלמי: "שמעו זאת כל העמים האיזנו

14. אמנם העדות היא משם פרסי, אך השם הפרסי יסודו בשם כללי, כדרך שניתנו השמות עורב, זאב, דבורה וכיו"ב. החולדה נחשבה בעל חיים שראוי להיקרא על שמו, ובאמת משפחת הסמוריים מצטיינת בחן, בערמה ובזריזות.

15. מרכיב נוסף אשר אסף עשרות זוגות כאלה בלשון המקרא שאין בהם הבדל משמעות, בקובץ חקר ועיון במדעי היהדות, חיפה תשל"ו, עמ' 61-76.

16. לעניין זיהוי הפרטים ברשימות מסוג זה העיר אברהם אבן עזרא בפירושו לויקרא יא, כט על שמונת השרצים: "גם אלה השמונה לא נוכל לדעתם באמת, גם העופות, כי אם מדברי קבלה", כלומר לדעתו, הדרך לזהות את הפרטים היא בפנייה אל ספרות חז"ל ששימרה את ירושת המסורת.

17. כך גם בספרא שמיני, עמ' ריח במהדורת הפקסימילה של א"א פינקלשטיין, ובירושלמי פסחים לה ע"א למטה.

כל יושבי חלד... למה הוא מושל כל באי העולם בחולדה" (ירושלמי שבת יד רע"ג) – היה לו לומר "בחלד", אך כיוון שלדידו חולד וחולדה היינו הך, לא חש להביא את הנוהג בלשוננו.

4. מסורת חז"ל זו, כמו מסורתם של העתיקים שבתרגומים, באה לידי ביטוי גם בתרגומים למקרא. אלה מלמדים שקבלה הייתה בידי קדמונינו שהחולד אינו מכרסם. תרגום השבעים, העתיק שבתרגומים, גרס γαλῆ, הוולגטה תרגמה mustela, התרגומים הסוריים – הפשיטתא והסירוהקספלה: حَفَلَة, התרגום הארצישראלי: כרכוש(ת), ככושתה¹⁸. העובדה שהצעות התרגום האלה מכוונות כולן אל הדִּלֶק ודומיו¹⁹ מלמדת שהקדמונים ראו בחולד טורף, ולא מכרסם. יתר על כן, עצם הדבר שהן החולד הן חולדה (הנביאה)²⁰ תרגמום חז"ל לארמית כרכוש(ת)א מעיד שלדידם חד הם. גם רש"י בפירושו לויקרא יא, כט (חולד = מוש"טילה) וגם טריסטראס²¹ הבינו כך.

נמצא אפוא שכנגד השיקול האטימולוגי, המקרב את ההנחה שהחלד המקראי שווה בהוראתו ל- حَفَلَة ול- حَلَد בארמית ובערבית, עומדים שיקולי לשון, פילולוגיה (מסורת עתיקה) וראליה הדוחים פירוש זה, ומעידים בבירור שמשמעות אחת הייתה בעברית לחולד ולחולדה, ואין בין זה לזו ולא כלום, והם כארנב והארנבת בלשונות השמיות²².

הערה: עדותם של התרגומים הארמיים לחולד מורכבת יותר ממה שהוצג לעיל, ויש בה ללמד על דרכי התרגומים הארמיים ועל היחסים ביניהם.

ההנחה היא שרשימת השרצים לא הייתה רשימה מתה. לדיוק בפרטים נודעה חשיבות משום שסיפקה לשומעים ולקוראים הוראות מדויקות ככל האפשר לקיום דיני טומאה וטהרה. לכן התאמצו המתרגמים להעמיד כנגד כל שם את מקבילו המדויק, ובסדר המתאים. והנה, העיון בהצעות התרגום מראה שחולדא (חולדה) משמשת לתרגום שמות (אקויואלנטיס) שונים זה מזה בתרגומים הארמיים. תרגום אוגנקלוס והתרגום השומרוני העמידו אותו כנגד חֶלֶד, הפשיטתא העמידה אותו כנגד חֶלֶת, ואילו התרגום הארץ-ישראלי (תרגום נאופיסי וזה הנתון בתלמוד הירושלמי²³) והסירוהקספלה בחרו באקויוואלנט הזה גופו

18. כך מעידים הערוך והמתורגמן בערכו. עיין גם שלמה שפייער, "היחסים שבין הערוך לתרגום ירושלמי, ג'אופיסי", לשוננו לא (תשכ"ז), עמ' 195. אין ספק, גרסתו של תרגום נאופיסי, כבושתה, נשתבשה מן כבושתה.

19. ZA 29 (1914–1915), "כרכוש חَفَلَة", Th. Nöldeke, "עמ' 246–239.

20. ראה על כך בפרק הבא.

21. עמ' 151 (לעיל, הערה 2).

22. לעניין חילופי המין הדקדוקי ראה ד' טלשיר, שמות בעלי החיים, עמ' 48–49.

23. "אישות זו חולדה, אע"פ שאין ראייה לדבר ויכר לדבר: נפל אשת בל חזו שמש" (ירושלמי מו"ק פ ע"ג). ברי שאין לבאר כאן את חולדה כזו הנוהגת בלשון חכמים אלא כצורת היידוע של חולד בארמית, בהוראת Spalax. אם נפרש את חולדה האמורה במשפט "אישות זו חולדה" כמלה עברית, אין לנו אלא לקבל את מסקנתו של בן-יהודה בהערה לערך "אישות": "וצריך לומר כי מזמן המשנה ועד זמן גמר' ירוש' נתחלפה משמעת השם חולדה, כי מצודת האישות טהורה ושל חולדה טמאה".

כדי לתרגם את התנשמת. לכאורה, נסלו להם המתרגמים חירות תרגום בלא הקפדה על התוכן והסדר. אך באמת משתקפות כאן מסורות לשון ודרכי ביאור שונות זו מזו. הרי אין הכרח שהוראת מלה אדית תהיה שווה בשתי לשונות קרובות. המתרגם הסורי של הפשיטתא לתורה, אשר כמקובל, תרגם מן העברית²⁴, לא תרגם את החלד שבראש הרשימה – חולדא, מפני שלפי ידיעתו אין אלה יצורים זהים. לפי המסורת הנקוטה בידו הוראת החלד שבתורה היא כהוראת חולדה בלשון חז"ל, ולפי אותה המסורת או לפי הבנתו של המתרגם הסורי, דווקא הכח שבאותה הרשימה הוא המכוון לאישות, ועל כן תרגם חולדא. לעומת מסורתו המוזרה במקצת של התרגום הסורי – מסורת זוהיה של התרגום הארץ-ישראלי (תרגום נאופיטי), המתרגמת את התנשמת שבשרצים חולדה²⁵, כלומר אישות, היא מסורת השגורה אצל המתרגמים העתיקים, והנה גם כאן אין תרגום אוטומטי של החלד בחולדה, אלא לפי מסורת זוהיה. ואם אין הדברים מסובכים דיים נוסף שתרגום אונקלוס, המתרגם את החלד חולדא²⁶, ודאי אינו מכוון אל Spalax, שהרי בלשונו שמורה לשם כך אשוחא (המתרגמת בהמשך את התנשמת). לדידו חולדא הוא תעתיק לחלד העברי²⁷.

הא למדנו: אף שהחולד הוא נחלת העברית כנחלת ארמית, הנה השפות האלה נחלקות במשמעה של המלה. בארמית, ברוב ניביה, הוראת המלה אישות היא 'עכבר עיוור', ובעברית המקרא החלד הוא 'חולדה' שבלשון חכמים²⁸ (ראה להלן).

ב. חולדה

אהרני הוא בעל ההצעה לזהות את החולדה השגורה בספרות העברית העתיקה (ועמה אף כרכשתא) ב'עכברוש' – rat, בספר הזואולוגיה המקורי והחשוב שלו, 'תורת החי' משנת 1923²⁹. אחרי כעשרים שנה ביסס את מסכת טיעוניו במאמרו הנזכר³⁰, ומעניין שאף חידוש זה, כחידושים אחרים שלו, כמו דרבן או גירית³¹, הכה שורשים ונקלט בין חוקרי הזואולוגיה ההיסטורית³² ובעקבותיהם – בלשונו. המונח הרשמי לציון rat הוא חולד³³, ובלשון הדיבור אף עכברוש³⁴.

24. עיין, למשל, בערך 'תרגומים סוריים' שכתב משה גושן-גוטשטיין, אנציקלופדיה מקראית, ח (תשמ"ב), עמ' 848.
25. זו ה"א היידוע הארמית, לא ה"א הנקבה.
26. וכך אף בשולי תרגום נאופיטי.
27. השפעה עברית על לשונו של אונקלוס, שהיא מן המפורסמות, ניכרת גם בהצעת התרגום שלו למלת הצב שבהמשך הפסוק: צבא, תעתיק מדויק של המלה העברית, אף שמבחינה אטימולוגית צפוי היה *עבא.
28. כדברי ש"ד לוצאטו בביאורו למקום.
29. כך א, תל אביב תרפ"ג, עמ' 57–58.
30. בהערה הראשונה.
31. מקור השם בערבית: غريير, غرييرة ZDPV, G. H. Dalman, "Palästinische Tiernamen", (1923) 46, עמ' 69, אך כמובן, בלא הצדקה אטימולוגית.
32. כגון בודנהיימר ומרגולין, וגם יהודה פליקס בספרו החי במשנה, ירושלים תשל"ב, עמ' 48–49.
33. בכל המילונים החדשים; עיין אף בהערה 4 לעיל.
34. בהשתלשלות המלה דן ניסן ברגרין בלשונו לעם כא (תשל"ל), עמ' 51–55 (המאמר נדפס שוב באוסף מאמריו שם לג [תשמ"ב], עמ' 182–186). מן Mausekopf, אשר בגרמנית הוראתה 'נוכל',

ביסוד הצעתו של אהרני עומדת ההנחה שהחולדה שבספרות חז"ל היא 'חולדת החוף' (החולדה הנודדת) *Rattus norvegicus*, שבאמת היא גדולת ממדים, אוכלת כול (אומניבורית) אך בעיקר טורפת, והיא אף תוקפת בעלי חיים גדולים ממנה. יש להודות שהתכונות האלה תואמות את תיאורה בספרות חז"ל. הקושי הוא שהחולדה הנורווגית הגיעה ממזרח אסיה לאירופה רק במאה ה-18, ולאזורנו הגיעה חולדת החוף מאירופה רק במאה ה-20³⁵ ולא בימי קדם, כדברי אהרני³⁶. לעומת זאת בארץ הייתה בזמנים קדומים רק החולדה המצויה (חולדת העליות) *Rattus rattus*, שגודלה פחות ממחצית גודלה של חברתה המהגרת, אין היא תוקפת בעלי חיים ומעדיפה אוכל צמחוני, בייחוד פירות, והיא מקננת בעליות ועל עצים ולא בעיקרי בתים (במרתפים)³⁷.

כנגד זה אין כל קושי לראות בחולדה שם לטורפים קטנים או בינוניים המתאפיינים בתנועות גוף וזריזות ובגפיים קצרות מאוד, עד שהם נראים כאילו הם הולכים על גחונם, ולכן נחשבו שרצים³⁸. כבר נלדקה הראה³⁹ שכ(ר)כושתא משמעה היה מלכתחילה Weasel (חֲמוֹס או סְמוֹר), והטורף הקטן הוחזק בבתים כסניטר⁴⁰. אחר כך ירשו את מקומו של החֲמוֹס הנמייה והחתול, ועם התפקיד קיבלו אף את השם. דאלמאן מציין⁴¹ שהמלה *نمس* בערבית – עניינה בדיאלקטים שונים שלושה בעלי חיים: נמייה, דֶּלֶק

נשאלה המלה עכבר ראש אל היידיש, תרגום כצורתו, בלי לשנות את המשמע, ובעקבותיה נכנסה גם לעברית הכתובה (עיי' במילון בן-יהודה, ערך "עכבור"). במרוצת הזמן נשתכח המקור, והצירוף נעשה ביידיש למלה אחת, עכברוש, בלי שנשתנתה המשמעות המקורית, ואחר כך חל הדבר גם בעברית, כגון בלשונו של ח"ג ביאליק, מאחורי הגדר, השלח כא (תרע"א), עמ' 483. בראשית שנות השלושים של המאה שלנו החלה נפוצה עד למאוד בארץ חולדת החוף (*Rattus norvegicus*) גדולת הממדים בהשוואה לחולדה המצויה (*Rattus rattus*), ונולד צורך דחוף בשם מיוחד לציין את 'העכבר הגדול' הזה. וכך נטלו תושבי הארץ מן המוכן את השם המוזר הזה, משום קרבתו הצלילית אל העכבר, והסבו את המשמעות המקורית. אפשר ששימוש זה הוא שעורר את אהרני לזהות את החולדה בעכברוש. אין להניח שהמשמעות בעברית, שהיא השתקפות של היידיש, משמרת את המשמעות המקורית בגרמנית אלא באקראי, עיי' E. Y. Kutscher, *History of the Hebrew Language*, Jerusalem-Leiden 1982 עמ' 218.

35. ראה, למשל, מנחם דור, לקסיקון דברי לוואולוגיה³, א, תל אביב, תשמ"ז, עמ' 231; היינריך מנדלסון, יורם יוסיטוב, היונקים, בסדרה: החי והצומח של ארץ-ישראל, ז, תל-אביב, 1987, עמ' 120.

36. תורת החי, עמ' 57.

37. כדברי הכתוב בפסחים ק"ח ע"ב. עוד בדור הקודם לעתים בחרו להן נמיות את מגוריהן בתוך היישוב, מתחת לבתים.

38. דאלמאן ברשימתו הנ"ל, עמ' 70 (מס' 54), מציין שהנמייה מכונה בערבית בין השאר *جر بطنه*, *جر بطنو*, ר"ל: גוררת את בטנה, ואהרני אומר זאת על הנקן בספרו תורת החי, א, עמ' 39. במאמרו הנזכר לעיל.

40. ובוודנהיימר מאשר זאת בספרו הנ"ל, א, עמ' 47.

41. ברשימתו הנ"ל, עמ' 70.

וּחֻמוֹס (*vulgaris Mustela*)⁴². קָלָר בִּסְפָרוֹ הַגְדוֹל⁴³ מֵרָאָה אֶת הָעֶרְבוֹב הַמוֹחֵלֵט בִּשְׁמוֹת נִצְיָגֵיהֶם שֶׁל הַסְמוּרִיִּים בְּאִירֹפָה.

כָּל הַמּוֹבָאוֹת לַחֹלְדָה בִּסְפָרוֹת חֲזו"ל הוֹלְמוֹת רַק אֶת נִצְיָגֵי הַסְמוּרִיִּים (וְהַגְתָּנִיִּים) שֶׁהֵם טוֹרְפִים וּמִקְצָתָם גַּם אוֹכְלֵי כוֹל⁴⁴, וְלִעֻמַּת זֹאת רְבוֹת מֵהֵן אֵינָן יִכּוֹלוֹת לְכוּן לַעֲכָבְרוֹשׁ (כִּהְצַעַת אֶהְרִנִּי). וְהִרִי דוֹגְמוֹת אַחֲדוֹת: "מִצּוֹדֹת הָאִשּׁוֹת טְהוֹרָה" (כִּלִּים טו, ו) – גַּם הַיּוֹם הַמַּלְכוּדֹת הַזֹּאת מִשְׁמֶשֶׁת לְצִיד עֲכָבְרִים וְעֲכָבְרוֹשִׁים⁴⁵, וְאִילוּ מַלְכוּדֹת לְדָלֶק וְלִנְמִיָּה צְרִיכָה לְהִיּוֹת גְּדוֹלָה יוֹתֵר⁴⁶. אִף תָּן אֶת הַדַּעַת שֶׁכִּנְגַד הָעֲכָבְרִים בִּלְשׁוֹן רַבִּים בָּאָה חוֹלְדָה בִּלְשׁוֹן יַחִיד⁴⁷, מִשּׁוּם שֶׁהִיא יִצּוֹר שׁוֹנֶה בְּתַכְלִית: בְּסוּג, בְּגוֹדֵל וּבִאֻרֹחַ הַחַיִּים (סוֹלִיטְרִי); "פֶּרֶתֶךָ רֹעָה בִּאֲפֶר וְאֵין חַיָּה מִזִּיקָתָה, תִּרְנַגְלוּלֶךָ מִנְקֶרֶת בִּאֲשֶׁפָה וְאֵין חוֹלְדָה מִזִּיקָתָה" (פִּסְחִים ח, ב)⁴⁸ – כִּנְגַד חַיָּה שֶׁבִּמְשַׁפֵּט הָרָאשׁוֹן עוֹמֶדֶת בִּמְשַׁפֵּט הַשְּׁנִי חוֹלְדָה. וְכֵשֶׁם שְׁחִיָּה הִיא שֵׁם כִּלְלִי, כֵּן הַחֹלְדָה אִף הִיא אִינָה מִן אֶחָד אֶלָּא שֵׁם כִּלְלִי לְטוֹרְפִים הַקְּטָנִים, כֹּל שֶׁכֵּן שֶׁהִסְכּוּי שֶׁתִּרְנַגְלוּלֹת תִּפְגַּע בְּעֲכָבְרוֹשׁ גְּדוֹל מִהִסְכּוּי שֶׁהֲעֲכָבְרוֹשׁ יִתְנַכֵּל לְתִרְנַגְלוּלֹת. אֵין אֲפּוֹא סִפְק שֶׁהַכּוֹנֶה כָּאֵן הִיא לְטוֹרֶף וְלֹא לְמַכְרֶס; "כָּל הַשְּׂרָצִים אֵינָן פּוֹסְלִים, חוּץ מִן הַחֹלְדָה מִפְּנֵי שֶׁהִיא מַלְקָת" (פֶּרָה ט, ג) – שְׁתֵּי־הַמִּים בְּעֻזֹּת הַלֶּשֶׁן, כְּכֹלֵב, הִיא מְסִימְגִיהֶם שֶׁל הַטוֹרְפִים, וְאִילוּ שֶׁאֵר הַשְּׂרָצִים מוֹצֵצִים; דּוֹגְמָה מִן הַבְּבִלִּי: "אֵין בְּדִיקָה לַחֹלְדָה מִפְּנֵי שֶׁשִּׁנֶּיהָ דְּקוֹת וְעֻקְמוֹת" (חוֹלִין גו ע"א) – כִּיוּן שֶׁשִּׁנֵּי־דְקוֹת וְעֻקְמוֹת הֵן הַנִּיבִים, וְאֵלָּה חֲסִרִים אֲצֵל כָּל הַמַּכְרֶסִּים וּמֵאֲפִיִּינִים אֶת הַטוֹרְפִים, בְּרִי שֶׁאֵין מְדוּבֵר כָּאֵן בְּעֲכָבְרוֹשׁ. וּבִסּוּף, תִּיזְכֹּר אַגְדַּת "חוֹלְדָה וְבוֹר", הַנִּרְמֶזֶת בְּתַעֲנִית ח ע"א⁴⁹, וּמַעֲדָה עַל גּוֹדְלָה וְתוֹקְפָנוּתָה שֶׁל הַחֹלְדָה ("וִילִידָה בֵּן זָכֵר. כִּשְׁהִגִּיעַ לִג' חֲדָשִׁים חֲנֻקְתּוֹ חוֹלְדָה").

לִית מֵאֵן דְּפִלִּיג שֶׁכִּרְכוּשְׁתָּא הִיא הַחֹלְדָה בְּאַרְמִית. כֵּךְ יוֹצֵא, לְמִשְׁל, מְדַבְּרִי רַב נַחְמָן עַל דְּבוּרָה וְחוֹלְדָה הַנְּבִיאוֹת: "תִּרְתִּי נִשִּׁי יִהְיֶה הוּיִין וְסַנְיִין שְׁמִיָּהּ, חֲדָא שְׁמָה זִיבוּרְתָּא, וְחֲדָא שְׁמָה כִּרְכוּשְׁתָּא" (מַגִּלָּה יד ע"ב), אֵךְ אֶהְרִנִּי, לְשִׁיטָתוֹ, נִדְחַק לְבֹאֵר אֶת כִּרְכוּשְׁתָּא כְּעֲכָבְרוֹשׁ. הַפֶּתֶגֶם הַיְּדוּעַ "כִּרְכוּשְׁתָּא וְשׁוֹנְרָא עֲבָדוּ הַלּוּלָא מִתְּרַבָּא דְּבִישׁ גְּדָא" (סִנְה' ע"א).

42. וְדִוּמָה לִכֵּךְ אִף H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*³, Wiesbaden 1961 ע"מ 1000.

43. Otto Keller, *Die Antike Tierwelt*, I, Leipzig 1909 ע"מ 165.

44. וְעַל כֵּן הֵם יִכּוֹלִים לְגִרּוֹר חֲמֵץ מִמָּקוֹם לְמָקוֹם, כְּדִבְרֵי הַמִּשְׁנָה בִּפְסָחִים א, ב.

45. כְּמִצּוֹדֹת הָעֲכָבְרִים כֵּן "מִצּוֹדֹת הָאִשּׁוֹת טְהוֹרָה" (כִּלִּים כא, ג), כִּי אִף הִיא קִטְנָה וְאִינָה בְּחֻזְקַת כִּלִּי. Spalax גְּדוֹל מִן הַחֹלְדָה הַמְּצוּיָה, אֵךְ קֶטַן מִהַסְמוּרִיִּים.

46. כְּנֹרָה, הִיא מִקְבֵּלֶת טוֹמָאָה, כִּי אֲפֶשֶׁר לִשְׁבֹּת עָלֶיהָ וּלְכֵן הִיא נִחְשֶׁבֶת כִּלִּי.

47. וְכִי"ב בְּתוֹסַפְתָּא שְׁבֹת יז, יט: "אֵין מִשְׁמַרְיָן אוֹתוֹ לֹא מִן הַחֹלְדָה וְלֹא מִן הָעֲכָבְרִים".

48. וְכִי"ב בְּחוֹלִין ג, ג: "וְאֵלוֹ טְרַפּוֹת בְּעוּף... הִיכְתָּה חוֹלְדָה עַל רֹאשָׁה", וְכֵן ג, ד, תּוֹסַפְתָּא חוֹלִין ד, א.

49. וְהוֹבָאָה בְּאִרְכּוֹת בְּעוּרֶךָ, עוּרֶךָ "חֲלָד".

קה ע"א⁵⁰ יש לו טעם בהנחה ששני יריבים שווי דרגה (כשני הכלבים הצהובים זה לזה, שעליהם נסב הפתגם, החתול ויריבו (אולי כאן הכוונה לנמיה), נלחמים ביניהם על אותו הטרף, אך⁵¹ כלום אפשר לראות בטורף⁵² ובטרפו יריבים נצחיים, כפי שנדחק אהרני לפרש⁵³ הישוער שתסור מעל העכברוש אימת החתול? בשם חולדה יכלו להיכלל הטורפים הקטנים והבינוניים, קצרי גפיים ממשפחות הסמוניים (Mustelidae) והגנניים (Viverridae), בעיקר אלה:

השם	השם המדעי	השם באנגלית
דֶּלֶק	<i>Martes foina</i>	stone/beechn marten
סמור	<i>Vormela peregusna</i>	marbled polecat
חֶמוֹס ⁵⁴	<i>Mustela nivalis</i>	weasel
נְמִיָּה ⁵⁵	<i>Herpestes ichneumon</i>	Egyptian mongoose

נציגים מובהקים של החולדה (מתוך *(Brehms Tierleben, Vol. 11, Leipzig 1922)*:

דֶּלֶק הסלעים

50. בכ"י מינכן הגרסה שונה במקצת: "כרכוש' ושונר' עבדי הלול' מבישר' דביש גדא".
51. עיין במאמרה של ברכה פישלר, "פתגם אליגורי – מאי קא משמע לן?", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ז' (תשמ"ד), עמ' 8–10.
52. מזונו השכיח של הקטן שבטורפים, הסמור, הוא העכברוש.
53. תורת החי (לעיל, הערה 29), עמ' 85.
54. הפליאונטולוג האס (Hass) מצא בארץ לסת של חֶמוֹס מלפני 4000 שנה. ביוון וברומא שימש צייד עכברים, עיין בורדנהיימר, שם, כרך א, עמ' 74.
55. ספק אם הגֶּנֶן (שמו המדעי *Genetta genetta*, ובאנגלית: genet) היה אז בארץ. עיין בספרו של אהרני, תורת החי, עמ' 39, ובכרך היונקים בעריכת מנדלסון ויום-טוב, הנזכר לעיל, עמ' 205.

נמיה מצויה

עוד נמנות עם משפחת הסמוריים הגרית (*Meles meles, badger*), גרית הדבש (*Melivora capensis, honey badger*) והלוטרה (*Lutra lutra, otter*), אך קשה להניח שגם הן כונו בשם חולדה. ואולם בהחלט מתקבל על הדעת שבתחום המשמע של החולדה נכלל גם החתול, כשם שבסורית הוראתה של **ܚܬܘܠܐ** היא 'חתול', לצד ההוראה 'סמור' ו'נמיה'⁵⁶.

סתם חולדה יכלה לציין כל טורף מהנזכרים לעיל, אך כאשר היא מוזכרת לצד טורפים בינוניים תחום משמעותה מצטמצם לטורפים הקטנים (דלק, סמור), וכך: "דרוסת חתול ונמיה בגדיים וטלאים, דרוסת חולדה בעופות" (חולין נב ע"ב). היחס בין הגדי לעוף הוא כיחס בין הנמיה לחולדה, הראשון גדול והשני קטן. בין-חיים הראה⁵⁷ שלנמיה, *ichneumon*⁵⁸, היה עוד שם – מנדריס. בכ"י לידן לירושלמי פסחים כז ע"ג מסופר: "מעשה בשפחתו שלמסיק אחד ברימון שהשליכה נפל אחד לבור ובא כהן אחד והציץ לידע מה שהשליכה ובא מעשה לפני חכמ' וסיהרו שדרך חולדה (ומנדריס)

56. ראה, למשל, במילונו הסורי של ברוקלמאן, עמ' 326.

57. ו' בין-חיים, ערכי מלים, ספר שמואל ייבין, ירושלים תשל"ו, עמ' 432–435.

58. גם משמעותה של המלה נמיה לא נתבררה כל צורכה. לפי שדרוסתה בגדיים וטלאים (חולין נב ע"ב), נראה שהיא מן הטורפים הבינוניים, כחתול, ואף האמור עליה במשנה, "מרחיקים את הסולם מן השוכן ארבע אמות כדי שלא תקפוץ הנמיה" (ב"ב ב, ה), מתאים ליכולתה המוגבלת לטפס ולקפוץ. לכן נראה הגיוני הויהו המקובל היום, *ichneumon*. לפי ידיעתנו גם הראשון המציע את הויהו הזה הוא אהרני, בספרו תורת החי, עמ' 37. במילונים הישנים ביארו את הנמיה: דלק (Marder) או חמוס (Wiesel), אם כי אפשר שנתכוונו ל-*ichneumon*, אלא שלא נמצא להם שם מתאים יותר.

[וברדליס]⁵⁹ להיות גוררין אותו⁶⁰. לענייננו אפשר שהצירוף "חולדה ומגדרים" מבקש לכלול את הטורפים הקטנים (חולדה) ואת הטורפים הבינוניים (מגדרים). ולבסוף, חולדת הסנניים, הנזכרת פעמים אחדות בספרות התנאים⁶¹. יש מחלוקת אם מבחינת הלכות טומאה חיה היא או שרץ: "הקופד וחולדת הסנניים חיה. חולדת סנאים. ר' יוסה או' בית שמי או': מטמא כזית במשא, וכעדשה במגע" (כלאים ת, ה)⁶²; ונהגו לבייתה כי מילאה תפקיד של סניטר: "מגדלין כלבים כופריים וחולדת סנאין וחתולין והקופות דברים שמנקרין/המנקין (כ"י וינה) את הבית" (תוספתא ב"ק ת, ה)⁶³. לפי שעה אין בידינו להביא הצעת זיהוי חד-משמעית⁶⁴.

כללו של דבר, כיוון שלדעת הכול⁶⁵ לא הייתה באזורנו חולדת החוף קודם לזמן החדש, הצעת אהרני באנכרוניזם יסודה, ויש לחזור ולראות בחולדה שבספרות הקדמונים טורף (לא מכרסם), הולך כפות וקצר גפיים, קטן או בינוני. החולדה המצויה (*Rattus rattus*) נחשבה בעיני הקדמונים עכבר גדול, ועכבר היה שם משותף לסוגי העכברים ובכללם עכברושים, כמו ביוונית, בלטינית ובערבית⁶⁶. כשאמרו חז"ל: "מה חולדה כל ששמה חולדה אף עכבר כל ששמו עכבר" (חולין קכו ע"ב, קכו ע"ב), הייתה אפוא כוונתם ללמד שמיני הסמוריים והגחניים, על אף ההבדלים ביניהם קרויים חולדה,

59. פשר הסוגריים הוא שהמגיה מצא לפניו את המלה שבסוגריים העגולים ותיקן אותה לצורה שבסוגריים המרובעים.

60. וכיר"ב בתוספתא אהילות טז, יג; תוספתא גידה ו, טו. אך שם כבר מדובר ב"חולדה וברדליס", ואין זכר למגדרים. בצדק סבור בן-חיים שהמגדרים, אשר לא היה שכיח ומוכר, שונה בידי מעתיקים לברדליס הידוע, וכך בטעות נעשה טורף בינוני לטורף גדול, המסוכן לאדם (*cheetah*).

61. כלאים ת, ה; תוספתא שבת ה, ט; בבא קמא ת, יז; עדיות א, יב; ספרא שמיני ד, ב (עמ' רטו במהדורת פינקלשטיין).

62. בירושלמי כלאים לא ע"ג למטה: "ששה ספיקותיהן... חולדת הסנאים בשרצים כב"ש".

63. בבבא קמא פ ע"ב יש המשך מעניין לקטע זה, אך אין הוא מסייע לבירור המין.

64. שם זה יכול לכוון לִדְלֵק (*Martes foina*) אשר גופו שלוח, ועל כן אין גפיו נראות קצרות כל כך, סביבתו הטבעית היא שיחים קוצניים (סנאים), ובידוע שבייתוהו בימי קדם, לשם הדברות מכרסמים (עיין, למשל, בספר חולדת הטבע של מנדלי מור"ס [לעיל, הערה 3], א, עמ' 142-143, ובספרו הנ"ל של בודנהיימר, א, עמ' 174). אולם בה במידה השם יכול לכוון אל הנמיה, אשר בגלל גודלה היה מקום לספק אם חיה היא או שרץ, וגם היא מילאה את תפקיד חתול הבית בימי קדם (עיין F. E. Zeuner, *A History of Domesticated Animals*, New York 1963). ונשאר בצריך עיון.

65. כגון קלר, שם, עמ' 203; V. Hehn, *Kulturpflanzen und Haustiere*⁸, Berlin 1911, עמ' 470.

66. ביוונית: *μῦς*, בלטינית: *mus*. בערבית נהגו בעבר שתי מלים, *فأر*, *جرذ* לציון את השניים בלא הבחנה, אך זה מכבר נוצר ביניהן בידול משמעים: היום *فأر* הוא עכבר, ו-*جرذ* הוא עכברוש. עיין במילונו של Lane, עמ' 408; גם בערבית, קודם שנכנסו לשימוש המונחים עכברוש וחולדה (כהשפעת אהרני) שימשו עכבר סתם או עכבר גדול לציון *rat*, כפי שברגריין מציין במאמרו הנ"ל, עמ' 51.

למן הסמור עד הנמייה, וכן העכבר: כלל המינים למן החרף (או הגרביל) ועד העכברוש שמם עכבר. אין כל ספק שלדעת חז"ל הַחֹלֵד המקראי והחולדה חיה אחת הם, וזה גם זו הם הטורפים הקטנים והבינוניים ממשפחות הסמוריים והגחניים⁶⁷.

67. לא מכבר הציע מרדכי כסלו להשתית את ההבחנה בין עכבר לחולדה) על גודלו של המכרסם, במאמרו "עקרונות המיון לקבוצות של בעלי-החיים בתורה והדגמתם בשמונת השרצים", חלמיש 7 (תשמ"ט), עמ' 27-40. לפי ההצעה הזאת מכרסמים קטנים (שאורכם עד 11 ס"מ) נחשבו עכברים, ואילו מכרסמים גדולים יותר נחשבו חולדה. הצעה זו אינה סבירה, בעיקר משום שאין ההבחנה בין השניים חד-משמעית. קבוצה גדולה של מכרסמים בינוניים, כגון קוצן, נמנמן, יערון ומריון יכולה להימנות הן עם העכברים הן עם החולדות. לפי הצעת המיון הזאת הירבוע המצוי הוא עכבר, ואילו הירבוע הגדול הוא חולדה, בלי להביא בחשבון שבעת שלבי הגידול של המכרסמים הגדולים הריהם כעכברים. מוטב אפוא להניח שההבחנה בין עכבר לחולד הייתה מיבהקת.

מן העבודה במילון ההיסטורי

נז

זאב בן-חיים

להשיב אבדה

החוקר את אוצר הלשון העברית חקירה היסטורית ייתקל בתופעה שאינה נדירה כלל, והיא: משמעות מסוימת של ערך מילוני (והוא הדין ציון תפקיד של צורן דקדוקי) שהיו לה לפנים מהלכים בלשון, נסוגה במרוצת הימים מפני המשמעות שרווחה ונשתגרה, עד כי נכחד זכרה מן המילונים ומספרי הדקדוק. וכל זה משום שמהדירי יצירות שנלקטו מהן הנתונים, מפרשיהן ומתרגמיהן מייחסים לערך המילוני המדובר בכל מקום הימצאו אותה המשמעות שאך נשתגרה בתהליך ממושך ומאוחר מזמנו של אותו הנתון. וכך המילונאי הרואה את תפקידו אך לערוך את הנתונים זה עם זה ולהציגם במילון, ותהיה תכליתו אשר תהיה, נמצא לוקה מן הפרשן ומן חוקר היצירה לגופה.

לפיכך מילונאי החש ליקוי כלשהו בתואם הגדרת הערך אל תוכנו הצפוי מן המובאה שנועדה להעיד עליו – אין לפניו כל דרך זולת זו: עליו לצלול במעמקי המקורות עצמם ולהתבונן במסורות הלשון שבצדי דרך המלך. או אז אפשר שייגלו לעיניו ניצוצות אור הרומזים על הנכחד, ושומה עליו לטרוח ולנסות להפכם לאור מבהיק שיאיר על האבדה ויועיל להשיבה למקומה בלשון.

הרי כאן שני ניסיונות ממין זה – ואודה כי השני היה לי להפתעה גמורה עד כדי היסוס להעלותו על הכתב.

א. צנוע

א. במילונים אתה מוצא כי לשורש העברי צנ"ע – בין בנגזריו בתחום השם ובין בנגזריו בתחום הפעל – שתי הוראות נבדלות: (1) שפלות הרוח והענווה, (2) ההסתרה וההטמנה. אין ספק שהצגה זו מתאמת להימצאו של צנ"ע בהקשרים רבים ומגוונים בלשון שלאחר המקרא ועד עצם ימינו. הכלל הגדול הזה הוא המאפיל על פרט כאן ופרט כאן אשר בשורת ההיגיון אינו מתיישב עם אחת משתי ההוראות הנ"ל – אפילו לא בדוחק – אלא אם יבואו הפרשן והמילונאי ויעקמו עלינו את הכתוב.

ב. זיקת שתי ההוראות האמורות זו לזו נראית כה גלויה ופשוטה עד שאפשר בלא קושי להעמיד מכנה משותף לשתיהן שנתגונו ממנו אף נתפצלו, בתהליך היסטורי ממושך, כל אחת לעניינה המצומצם. יונה אבן ג'נאח ראה את "ההטמנה" עיקר ואת "הענווה" תולדה ממנו, ולא חשש לפרש "והַצָּנַע (לכת)" שבמיכה ו, ח גזור' במשמעות מן "המצניע את החבית" שבמסכת פרה ו, ח (ב'ספר השרשים' שלו, ערך "צנע"), וכן "ההולכים אחריו". ואולם אתה מוצא בספרות התנאים צנוע שעל פי מעשהו הנזכר שם קשה לתלות בו את תכונת הענווה או דומה לה בגדר ההתנהגות המוסרית, כפי שנראה בסמוך.

ג. משנת כלאיים ו, ב מדברת בתנאים שאין איסור כלאי הבגדים (= שעטנז) חל, וזה לשונה: "מוכרי כסות מוכרין כדרךן [כלומר מותרים להניח את הכסות על כתפיהם ראוה ללקוחות] ובלבד שלא יתכוונו בחמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים". הווה אומר שדיי לקיום המצווה שלא ייהנה המוכר מביטולה. והמשנה מוסיפה "הצנועים מפשילין במקל" (היינו תולים את הכסות על מקל ועל ידי כך מרחיקים אותה מן הנגיעה בגופם). "הצנועים" האלה אינם צריכים להיתר השנוי במשנה והם משכילים לקיים את המצווה בעינה. המפרשים כאן ובמקומות דומים מכנים את ה"צנועים": "מדקדקים במצוות". לכאורה יש לפירוש זה אחיזה במסורת קדמונית המבצבצת ועולה מן הירושלמי למשנת דמאי פ"ו מ"ו (כה ע"ד) בעניין "צנועי בית הלל היו נוהגין כדברי בית שמאי", וזה לשונו: "מהו צנועי כשירי אמר ר' חסדא כך שנינו שהכשר נקרא צנוע".

והנה אם מפרשים כשר כמשמעו הרווח, יש מקום לתמיהתו של קוטשר²: "וכי שאר התלמידים לא היו בחזקת כשרים?", ויפה כוח התמיהה הזאת גם לשנוי במשנת נידה ב, א. ברם מן המשנה הזאת כפשוטה יוצא בבירור שלא דובר בה בסגולת הענווה של אותם הצנועים אלא בתבונתם ובכישורונם לחבל תחבולות. לפיכך אין ספק בלבי שעניין זה דווקא נתון במפורש בדברי ר' חסדא. הוא כיוון למשמעות האחרת של כשירא בארמית – אף היא שגורה בסורית – המביעה את המושג "ערמה ופיקחות". ראוי אולי להביא את הגדרתו של המילונאי הסורי ב־ר־בהלול (בן דורו של רב סעדיה גאון)³ המתרגם כשירא לערבית: الكَيْس (ערום) النشيط (עָרִיץ). ייזכר שגם בעברית בימים ההם "ערמה" שבח היא להם ולא דווקא גנות מצד המוסר.

1. לפי מה שכתוב במקור הערבי: "והו משתק מן קולהם פי אלמשנה המצניע את החבית"; יהודה בן תבון לא דקדק בכתבו "ובמשנה המצניע", וסשש את הרעיון.
2. בספרו ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, רמת-גן התש"ה, עמ' 103. על דברי קוטשר העירני מנחם קיסטר.
3. Rubens Duval, *Lexicon syriacum auctore Hassano Bar Bahlule* (פריס 1901), טור 927.

ד. נמצאנו אפוא למדים כי צנ"ע בעברית של ימי התנאים הייתה לו הוראה מעין התבונה. מעתה, כמובן, יש לשואל מקום לשאול אם נתחדשה ההוראה הזאת או. מן הסתם ימצא מי שיראנה חידוש ויתלה אותו בהשפעת הארמית – כנהוג לטעון כלפי "לשון חכמים" – ואין הדבר כן, כפי שהמקרא מלמדנו.

במקרא בא צנ"ע בשני מקומות: (ו) במשלי יא, ב: "זאת צנועים חכמה", (2) במיכה ו, ח: "וְהִצְנַע לַכֶּתֹּרֶת". המתרגם היווני נקט לצנועים *ταπεινός* המשמש לו להביע שפלות וְךָ, ואילו הַצְנַע (לכת) תרגם (*τοῦ πορεύεσθαι*) על פי מסורת זו אין "הצנע לכת" אלא פנים אחרות של האמור בצירופים "הכין לבו" (כגון דה"ב יב, יד) או "הכין דרכיו" (דה"ב כו, ו) שתרגם שם *ἑτοίμασεν τὰς ὁδοὺς αὐτοῦ*, זאת אומרת, תרגם באטימון שנקטו בשביל הַצְנַע.

הוסף עליו את ספר בן סירא⁴. פסוק כה בפרק טז בו, בן שש המלים, נחלק לשניים, וכל מלה שבחלק א נרדפת למקבילתה בחלק ב: "אביע במשקל רוחי ובהצנע אחוה דעי".

ה. העדים האלה דיים ללמדנו כי משמעות צנועים במשניות הנזכרות, כלומר 'בעלי תבונה ויודעי תחבולות', איתן מושבה בעברית כבר בתקופת המקרא. מסתבר שמורשה היא לה מן השיטוף השמי הצפון-מערבי, שכן היא נתונה בעינה בארמית ונעשתה עיקר בסורית. גם מבצבצת היא ועולה מן הערבית. זו מביעה בשורש צנ"ע את המושג "מלאכה", בייחוד מלאכת מחשבת, מעשה ידי אמן, והעושה בו נחשב זריז ומומחה. מסקנתי אפוא שחובה על המילונאי ליחד מקום לעצמו להוראה האמורה⁵, ועל אחת כמה כשמדובר במילון ההיסטורי. ואין הדבר תלוי כלל בטיב התשובה על שאלת היחס שבין מובן הענוה מכאן למובן הערמה מכאן, תשובה המצריכה אף בירור אטימולוגי⁶, ואין ענייני בו ברשימה הזאת.

מבקש אני אך לציין כי קשר המשמעויות שבין "מלאכה" ובין "תחבולה" נמצא מעבר לשמית, כגון *ars* בלטינית או בגרמנית *Kunstgriff*, אשר באמצעות היידיש הגיע לעברית בצורת קונץ (גם בספרות). מעניין זה צריך להבין באמנו (*bāmmānu*) בתרגום השומרוני למלת מרמה שבבראשית כז, לה, אשר מקביל לו בנאופיטי (בסוגי)

4. מהדורת המילון ההיסטורי ללשון העברית, תשל"ג.

5. על פי מה שידעתי מגעת גרסמה הוראה זו בפעם הראשונה במילון קהלר-באומגרסטר (*Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*), מהדורה שלישית מחודשת בעריכת שטאם (J. J. Stamm) ואחרים, עמ' 971: *2. besonnen, klug*, ונשמט הרמז למקום בלשון המשנה שהמשמעות מתאימה לו.

6. ו' תומאס (Winton Thomas) במאמרו "The Root צנע in Hebrew etc." (*Jewish Studies I*, 1948-1949, עמ' 182-188) מסכם את שנאמר לפניו ומסיק שיש יסוד אחד לכל גוני המשמעות, והוא השורש צנ"ע (בצד"י), בשמית כנגד המבקשים להניח ביסוד שני שורשים נבדלים, ועיין שם. עיין למשל, במאמרי "פרושו ומקורו של פרוש אחד", תרביץ יט (תשי"ח), עמ' 260.

חכמתא. ובדומה לכך אתה מוצא בעברית כי "הצדיקים" (אברהם, משה, יוסף ודויד) באו באומנויות על הקב"ה, כלומר נקטו תחבולות בבקשותיהם ממנו (שמות רבה, פרשה מז). אף נראה לי שמעניין זה הדרוש אָמון (משלי ח, ל) / אומן = מוצנע (בראשית רבה, פרשה א, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1).

ב. עֲנוּ

א. שלא כמקרהו של צנוע מקרהו של ענו. משמעות ב של צנוע יוצאת ממקורות ההלכה, כפי שראינו, וזו מעוגנת במציאות ממשית, ואילו של ענו גלומה במקורות המדרש ותרגומי המקרא, שגם הם מציעים לעתים דרוש, והדרשן אינו מונע עצמו מלהוציא מלה מידי פשוטה בשעת דוחקו. אף על פי כן יש שהדרוש כולל למעשה פשט השונה מן הפשט שאנו רגילים לייחס למלה, והוא הוא הנותן טעם לעצם הדרוש ומקיים את המידה לשון נופל על לשון. נראה שזה הדבר שאירע גם למלת ענו.

ב. בספרי זוטא, פרשת בהעלותך דובר בתרעומתם של מרים ואהרן על משה בעבור שפרש מאשתו, וכך שנינו שם: "מיכן אתה יודע שאמרו [כלומר מרים ואהרן] משה גיותן הוא ולא פירש מאשתו אלא דרך גיאות [=גאוה]". ובדרוש כנגד נאמר: "לא כמות שהן אומרין שהוא גיותן והאיש משה עניו מאוד מלמד שהיה גבור בענוה [לשון זה כנגד "גבור בגבורה" שם]". משמע שגם החולק על טענת "גיותן" ידע כי ענו גם מובנו 'גיבור', אלא שפירש את הכתוב בספר במדבר יב, ג ברוח המאמר "איזהו גבור הכובש את יצרו".

והנה אשר נתון כאן במובלע אמור במפורש בספרי, פרשת בהעלותך. שם⁸ אתה מוצא את ההבחנה בין (1) "ענו בדעתו" ובין (2) "ענו בגופו"⁹. ענווה מתמיהה זו מבוארת כך: "ת"ל ועשית לו כאשר עשית לסיחון מלך האמורי (במ' כא, לד) ירד על סיחון והרגו ירד על עוג והרגו". ענו זה אפוא לוחם וכובש הוא.

בעלי המילונים לספרות חז"ל התעלמו לחלוטין מן העדים הנ"ל שהעליתי מן המקורות; מן הסתם לא ייחסו להם ממשות כלשהי בלשון אלא ראו ששעועי דרוש מופלגים שאינם חומר למילון. ואולם עדות זו אינה יחידה. אדרבה, נמצאת היא מחוזקת ממקורות שומרוניים. בתרגום הארמי של השומרונים לתורה⁷, במדבר יב, ג, בנוסח של הרובד הקדום (על פי כ"י J) כתוב: "ואישה משה רבה שריר"; ויש נוסח אחר לעומת רבה: חיול, וזה הלשון גם ברובד המאוחר יותר (כ"י A). עדות שומרונית זו משקלה מיוחד בעיניי, מפני שהיא כלולה במילון 'המליץ' לארמית של התרגום

7. במהדורת חיים שאול האראוויטץ, ברלין תרע"ו / ירושלים תשכ"ו, עמ' 274.

8. שם (ראה הערה 7), עמ' 99.

9. במהדורת אברהם סל, תל-אביב תש"מ-תשמ"ג.

השומרוני¹⁰. מילון זה נתחבר בימי הביניים, מן הסתם בעוד הארמית מדוברת בפי השומרונים. על כל פנים ערכיו מיסודים על נתונים לקוחים מכתב־יד או מכתב־יד של התרגום שאין לפנינו כמותם לקדמותם.

הואיל ולא יעלה על הדעת, בטעם כלשהו, להניח את השפעת המקורות היהודיים המובאים לעיל על התרגום השומרוני ולהפך, על כורחנו נאמר כי תלותם היחידה זה בזה יסודה במורשה המשותפת להם, לפחות באשר למשמעות ענו בפסוק הנידון. ויותר מכך מעז אני לומר: משמעות ב של ענו, כלומר 'לוחם וכובש', קיימת בעברית מאז ימיה הקדומים, פשט ולא דרש, אך נתעמעמה במרוצת הימים, ושורה נתקיים במה שהבאתי לעיל מספרות חז"ל.

ד. הנחה זו מבקש אני לחזק בעדים האלה:

(ו) בניבי הכנענית, שהעברית היא הענף הידוע ביותר מהם, השורשים ענ"ו וענ"י משמשים להביע מעשה ומצב של כיבוש ארצות¹¹.

מישע מלך מואב מספר כי עמרי מלך ישראל כבש את מואב, וגם מחליפו בנו כבש, בלשון זה: "עמר מלך ישראל ויענו את מאב... ויחלפה בנה ויאמר גם הא אענו את מאב".

אותוד מלך דגנים (הרבע האחרון של המאה השמינית לפנה"ס) מתפאר כי כבש ארצות עזות שהמלכים שקדמו לו לא כבשו: "ען אנך¹² ארצות עזות... בל ען כל המלכם... ואנך אותוד ענתנם".

חילוף השורש ענ"ו (פעל שלם) וענ"י בכתובות הנ"ל יש לו אחים בעברית כמו של"ו (פעל שלם/של"י, נכ"ו (ויכ, ש"ב יד, ו/ נכ"י (ויק, שנ"ו (וישנ, ש"א כא, יד/ שנ"י (וישנ, מש' לא, ה).

(2) בלשון המקרא אין עדות לצירוף ענה + שם מקום, אך בצירוף שבו אישה היא המושא – כלומר לעניין ביאה – ענה משמש ברובד הקדום, ואילו במקומו בא פָּבַשׁ ברובד המאוחר יותר ובלשון המשנה. למשל: עֲנִיתָהּ (דב' כא, יד); עֲנָה¹³ (שם כב, כד) – אבל במגילת אסתר כתוב: "לכבוש את המלכה" (אס' ז, ח), ובדומה לכך הלשון במשנת יבמות ז, ח: "הלך הבן ונכבש על השפחה".

10. יצא לאור בספרי עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ב. על טיבו של החיבור ראה שם, עמ' עא ועל ענו שם, עמ' 554, שורה 90.

11. הכתובות מתפרסמות ונידונות חדשות לבקרים; תמצאן בספר H. Donner, W. Röllig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1962 (יש מהדורה מאוחרת יותר), כרך שני. מואב – מספר 181, אותוד – מספר 26.

12. הצירוף "ען אנך" הוא מקור בתוספת כינוי הגוף כמו "שִׁבְחָה אֲנִי" בקהלת ד, ב; בהמשך ען = ענו; אין להכריע אם מדובר בקל או בפעל.

13. תן דעתך שרב סעדיה גאון ברגישותו המיוחדת ללשון המקרא ולהבנת גוני משמעויותיה תרגם ענה שבמקומות האלה בפעל אתי = בא (אל האשה) סתם, ואילו במקומות אחרים בפעל טלם = עָלָה, ייסר וכי"ב.

(3) גם השורש ענ"ו הערבי מחזק את ההנחה האמורה, ואסתפק בהזכרת צורה אחת בלבד, והיא ענוה (عنوة) שפירושה כוח, אונס. לעניין זה כדאי להזכיר את הגדרת בעל 'لسان العرب'¹⁴: "العنوة القهر", כלומר הענוה = האונס, הכפייה. ובהמשך הוא מסביר את ההבדל שבין כיבוש עיר בענוה והוא במלחמה (= بالقتال) ובין כיבוש עיר מלחמה, היינו על ידי תשלום מס קרקע (خرع).

ו. כללו של הדבר: דומה אני שמן האמור לעיל מתחייב שבמילון ההיסטורי תיקבע עוד הגדרה של ערכי עָנוּ וְעָנִי, והיא לוחם וכובש. עתה, משהוסב הלב לדבר, אולי יתברר שגם במקומות שלא הזכרתי משמעות זו נמצאת.

נספח

א. מן המובא בהערה לסעיף ד (2) משתמע בבירור שהחילופים המצויים של כתיב וקרי במלים עָנוּים/עָנִים¹⁵ אין לראותם טעויות סופרים, אלא חילופי לשון הם בשורש שנתפצל לשניים ובצורות המלים, אבל משמעותן האחת של המלים נתקיימה בה: ענ"י בא במקרא בקל והוא פֻּעַל עומד, כגון בתהלים קטז, י ובישעיה לא, ד, ומשמעו 'היה נִדְכָּא'. וכן הוא בא בפֻּעַל ומשמעו 'דָּכָא', ואולם לא נמסר במקרא פֻּעַל מן ענ"ו, והוא נמצא בכתובת מישע מלך מואב. במקרא יש משורש זה שם פֻּעַל (בינוני) עָנוּ, על פי מסורת היהודים, בדומה למה שהוא השם חָכַם לעומת הפֻּעַל חָכַם. כנגד עָנוּ מסורת השומרונים קוראת ānu. הואיל והדוֹת-נועה aw (י) מתכווצת בה ל-ō, צורת ānu צריכה להתפרש תוצאה של ānuw. הווה אומר בינוני פֻּעַל¹⁶ כמו צורת עניינים מן ענ"י. אח לו במסורת היהודים: הָעָשׂוּ (איוב מא, כה) לעומת עשוות (שמ"א כה, יח). יחס הפוך מזה ממש אתה מוצא בחילוף נָקִים (בר' מד, י; במד' לב, כב) כנגד נקוים (nēquwādm). בנוסח השומרוני עצם החילוף הצורני פֻּעַל/פֻּעַל נתון בגדר מסורת היהודים גופה בכגון משוח/משיח, שנואה/שניאה.

ב. ולעניין "נכבש על השפחה" שהובא בסעיף ד² ראוי להזכיר כאן במלים מעטות את תפקידי נפעל¹⁷: (1) מעיקרו בניין "חוזר" הוא לקל, כלומר הוא משמש כאשר מושא הפעולה הפועל עצמו. מן הקל פשט שימוש זה גם לבניינים אחרים, למשל הִכָּד = כבד עצמך. (2) לימים ניטשטשה סגולתו להביע את "החזרה" בלבד, אולי מפני שנפרצה ההבעה הזאת בדרך אנליטית – על ידי מלים כגון עצמו, גופו, ראשו,

14. ابن منظور, لسان العرب, מהדורת בירות 1956, כרך 15, עמ' 101.

15. ישעיה לב, ז; עמוס ח, ד; תהלים ט, יג; ט, ט; משלי ג, לד; יד, כא.

16. ראה בספרי עברית וארמית נוסח שומרון (= עואנ"ש) כרך ה, עמ' 46, סעיף 1.4.4.

17. בעניין זה עסקתי בכמה מקומות, ראה בספרי במלחמתה של לשון (להלן מש"ל), ירושלים תשנ"ב, במפתח.

ומשווה על התפקיד הזה, נשתלשל ממנו השימוש לציון סובל הפעולה, הוא ה"סביל". תהליך (ו) יש לו אחים גם מעבר לעברית ולשמית¹⁸. ודייה לעברית בלבד להוכיח את קיומו, בין שיש לו הסבר מניח את הדעת ובין שאין לו, שכן השתלשלות בניין התפעל מן המקרא ועד לשון התנאים מעידה עליו: תחילתו חוזר וסופו סביל. ויש ששניהם כאחד משמשים בלשון, לפחות בתקופת המעבר, למשל נִשְׁמַר כרגיל חוזר, וסביל הוא בתהלים לו, כח ועוד. (3) מן החוזר הקדמון צץ גם סוג אחר, והוא מכונה נפעל (וכיו"ב) במקום קל (וכיו"ב), זאת אומרת: נפעל שאין בינו ובין הפעל הפעיל שלו הבדל בתחבירו. הוא אף מושך אחריו מושא זר במישרין או בסיוע מלות יחס. וכך נִלְחַם, דרך משל, אין מובנו לוחם עם עצמו, כשם שצורת יִנָּקֵם אין מובנה יָקָם בו, בעצמו. על דרך זו יש במקרא נוצץ/צץ (במובן החליט), נִכְשֵׁל/כָּשֵׁל ועוד. במפתיע נפעל מסוג (3) מוסיף להתקיים במשנה. שגור בה השימוש הִתְקַבֵּל = קָבַל (למשל גיטין ו, א ועוד הרבה)¹⁹. סוג זה מעלה שאלה מביכה: היש זהות סמנטית גמורה של הפעל ה"חוזר" צורנית לפעל שאין בו סימן החזרה, ואם יש הבדל – מהו? ככל שאנו רחוקים בזמן מן העדים שלפנינו, כן יכבד ממנו להשיגו, אלא שמצד העיקרון דין הוא שהיה הבדל כלשהו בשימוש שניהם. שמא דווקא הָעַד כמו "נכבש על השפחה" (שהמילונים לתלמוד מתקשים להגדירו כראוי ומתרגמי המשנה נוקטים מילוליות מלאכותית כנגד מה ששנינו בפשטות במשנת סנהדרין ט, א: "רוצח שהכה את רעהו וכבש עליו [והשליכו] לתוך הים" וכו') מלמד משהו ברור בדבר זה. כי זה וזה הִיָּגֵד שווה: פלוני גבר על פלוני (שאינו עצמו), אלא האומר כבש מגיד מעשה סתם והאומר נכבש כורך בו את זיקתו הנפשית של הפועל לפעולתו, מעין לטובתו שלו פָּעַל וכיו"ב. והוא החוט המקשר אל החוזר הקדמון.

ואולם תופעה מצויה בלשונות היא שהבעה סינתטית מוחלפת במרוצת הימים באנליטית, כמו שקרה בעברית, כאמור לעיל, ומשנתעמעם טעמה של התופעה לדורות מאוחרים יותר – קרה מה שמכנים לקסיקליזציה, זאת אומרת יצירת מלה בפני עצמה, והרבה פעמים גרדפות, כמו למשל לָחַם/נִלְחַם, כָּשֵׁל/נִכְשֵׁל – ונדירה מן התחביר אל הסגנון. לשון אחר: בדקדוק המקרא החוקרים טורחים הרבה מאוד (מאז אברהם דבלמש²⁰ במאה ה"ז) להבין את כפלי הצורות במערכת ה"זמנים" על ידי הנחת הפרשי מודליות

18. ראה מִשְׁל, עמ' 68, הערה 26.

19. וכן בתוספתא ברכות פ"א ה"ד: "עד שלא נדבר (= דיבר) עמהם". בספרי כ"י אסמני מ' 66 מהדורת פינקלשטיין, עמ' [ט] ועוד נוקד נִדְבַר (בניקוד הבבלי). הצורות בעלות נוי' מלמדות כי הניקוד מִדְבַר בבמדבר ז, פט (השומרונים הוגים *amdabbdr*) מסורת קדמונית מאוששת הוא ולא משחק נקדנים, כפי שיש מפרשים. וכן אתה מוצא דרך זו בארמית השומרונית: אמלל (נהגה *imallal*) = מלל, כלומר דיבר, ועיין עואנ"ש כרך ג, עמ' 225. גם בערבית נוהג דבר זה. ידידי פרופ' מ"י קיסטר העירני על תَحْفָظ = حَفِظ, כלומר שמר (גם לשון זכירה), ועל تَغْبِل = قَبِل, כלומר קיבל.

20. בספרו מקנה אברם, שער חלוקת הפעלים, עמ' 6–9 לפי המניין בשער הזה (אין העמודים בספר מסומנים), ויניציא 1523.

(אופנים בפעולה). המודליות עשויה לבוא על ביטוייה גם במערכות דקדוק אחרות; בעברית למשל ביחסי בניינים או אף ביחסי שורשים זה לזה. המעבר משלב אחד אל משנהו עשוי להסתיים בלקסיקליזציה, כלומר בהפיכת יסוד במערכת הדקדוק המשמש לציין מטרה מסוימת לאיבר באוצר המלים לצורך אותה המטרה עצמה. במילונים שימושיים לעברית, בייחוד בלשון ימינו, אפשר לחוש את המבוכה באשר למקומו של יסוד כזה בעצם קביעת הערכים.

מפרשי יצירות, קדומות בייחוד, לעתים אינם נותנים דעתם כראוי ל"קטנות בלשניות" כאלה, ובתומם הם מייחסים את מה שגשתגר בלשון למן השלב האחרון שבהשתלשלות גם למקומות שאין הוא עשוי להם כמו למשל ראיית נפעל – בניין סביל דווקא. הקשיים הנוצרים מגישה כזאת מביאים לידי הצורך ליישבם בדוחק.

ג. הדברים האמורים בסעיפים א ו-ב ראיתי צורך להביאם להיות רקע והנמקה כאחד לשאלה החורגת הרחק מתחומו הצר של הבלשן, מילונאי ומדקדק, והיא בגדר חקר המקרא ותולדות הדת.

בכל עיון בגלגולו של הרעיון המשיחי בישראל ובדמותו של המשיח יסוד מוסד הוא הפסוק "גילי מאד בת ציון הריעי בת ירושלים הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע עני, ורכב על-חמור" וגו' (זכ' ט, ט).

בהבנת המלים כפשוטן המקובל – הפסוק בשני חלקיו מוקשה. (1) היתואר המלך הגואל בעל תכונות סבילות ולא פעילות דווקא? ואמנם בחקר המקרא הדעה הכללית קובעת שצריך להגיה במקום נושע מושיע, והיא נסמכת על תרגום השבעים *σωζων*, ומפרשת צדיק: גיבור, מנצח (השווה ישעיה מה, כא). וכבר ראינו במקרה אחר²¹ שאין מכגון זה ראייה שהיה לפני המתרגם הנוסח מושיע, אלא עדות היא שהבין מלת נושע פֶּעַל פעיל. (2) הפירוש הזה, כמובן, מחדד את הסתירה שיש בין חלקו הראשון של הפסוק לחלקו השני "עני ורכב על חמור"²². טור-סיני, השנון בחוקרי לשון המקרא, טען²³: "אין המלה עני מכוונת כאן והמצופה הוא למשל נַעֲלָה... הצעת הקריאה 'ענו' אינה יוצאת ידי הקושי".

כלום אין ההצעה עני = ענו במשמעות ב, כלומר 'גיבור, כובש' (בכתובות הנ"ל) פותרת את הקושי? עני במשקלו הדקדוקי פֶּעַל יכול גם להביע פעילות בדומה לנָגִיד (ומצָה לאֲמִים) בישיעה נה, ד.

אם אמנם כיוונתי לאמת בבירור המלים הסתומות שבפסוק המדובר, עלי להדגיש ולומר כי פֶּשְׁטוֹ של הכתוב לחוד ומקומו ומובנו בתולדות הרעיון המשיחי לחוד. ואני שאיני יודע בטיב "הילכתא דמשיחא", אין לי עסק עמה בבירור הזה.

21. ראה מ"ל, עמ' 411, בדבר הגהת וימסרו שבמדבר לא, ה: ויפקדו.

22. במאמר בכותרת זו דן יאיר זקוביץ בעניין דמותו של המשיח, בקובץ 'הרעיון המשיחי בישראל', ירושלים תשמ"ה, עמ' 7 ואילך. הוא מבקש לקיים את "צדיק" ו"עני" כפירושים המסורתיים.

23. בספרו פשוטו של מקרא, ג, ירושלים 1967, עמ' 552. לא ראיתי דבריו מוזכרים בדיון בשאלה זו.

ב י ק ו ר ו ת

בזאת מתפרסמות שתי ביקורות על מילונו החשוב של מיכאל סוקולוף לארמית היהודית הארץ-ישראלית בתקופה הביזנטית. ראינו לפרסם את שתיהן מפני שנקודות הראות שלהן שונות זו מזו.

Michael Sokoloff: *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, [Dictionaries of Talmud, Midrash and Targum II], Bar Ilan University, Ramat Gan 1990, 823 pp.

יהושע בלאו

מילון מיוחד לארמית היהודית של ארץ-ישראל

המחקר הבלשני של הענף המערבי של הארמית הבינונית¹ בדור האחרון השתית את המחקר על יסודות חדשים. בסדרת מאמרים חלוציים חשף יחזקאל קוטשר קווי לשון עלומים של הארמית הגלילית². זאב בן-חיים, בסדרת ספריו על עברית וארמית נוסח שומרון, פתח תקופה חדשה גם בחקר הארמית השומרונית³, ומשה בר-אשר הראה קווי לשון משותפים לארמית הארץ-ישראלית הנוצרית ולענפים האחרים של הארמית הבינונית המערבית⁴. מקורות חדשים והוצאות משופרות של טקסטים ידועים זה מכבר⁵ הרחיבו את הבסיס הטקסטואלי. לדעתי, עובדות אלו ולא דווקא התקדמות המחשוב⁶

1. על מונח זה עיין ס' עמ' 3, הערה 6.
2. עיין ס' עמ' 3, הערה 2. אגב, לטעמי ס' מאופק מדיי בתארו את קודמיו. אמנם הוא מדבר (עמ' 4-5) על המהפכה שחלה בבסיס הטקסטואלי של הארמית היהודית הארץ-ישראלית, אך אינו מזכיר שמות של חוקרים חשובים בתחום זה.
3. עיין ס' עמ' 3, הערה 4.
4. עיין ס' עמ' 3, הערה 3.
5. עיין למשל ס' עמ' 23, הערה 17 לעניין קריאות חדשות בכ"י לידן של התלמוד הירושלמי. לדעתי, גם כאן ס' מאופק מדיי כשהוא מזכיר את חובו לקודמיו.
6. ס' הפריז בחשיבות המחשוב לקורפוס מצומצם יחסית (300,000 מלה). איני מזלזל, כמובן, בתועלת שהייתה לס' בהתבססו על קונקורדנציה שלמה. ואולם לדעתי, התיקונים שקונקורדנציה כזאת מאפשרת שוליים, שהרי ערכים שצריכים שיקול דעת – המילונאי מזדקק להם בין כה וכה. יתר על כן, תוצרת הלוואי של המחשב אף עשויה להזיק יותר מלהועיל. מתוך 823 עמודי הספר רק קצת פחות מ-600 עוסקים במילון, ואילו 226! עמודים הם מפתח המונה לכל טקסט את המקומות המצוטטים ממנו בערכי המילון. כלום לא היה מועיל יותר להוסיף מילון אנגלי-ארמי שהיה מאפשר להשוות מלים נרדפות??

הן שאפשרו בעיקרו של דבר את הוצאתו של מילון זה, ואנו אסירי תודה למיכאל סוקולוף על עבודתו החשובה.

מבחינת סידור המילון, חידושו העיקרי של סוקולוף (להלן ס') הוא בהפרדת הארמית היהודית הארץ-ישראלית לא רק מן הארמית הבבלית והארמית התרגומית אלא אף מן העברית. אכן, כאן המילונאי ניצב בפני בעיה שהיטיב נלדקה⁷ לתארה: "אמנם קשה לבלשן לסבול מילון המערבב שפות שונות זו מזו, אולם הצרכים המעשיים דוחקים לאיחוד לשונות אלו במילון אחד". יתר על כן, כל השפות משקפות תרבות אחת. נדמה לי שטוב עשה ס' שהפנה את מילונו אל הבלשן ושחרר את הארמית היהודית הארץ-ישראלית מכבליהן של הלשונות היהודיות האחרות, אולם הוא שגה בפנותו אל הבלשן ששפת אמו אנגלית, שהרי רוב רובם של המזדקקים למילון יודעים עברית, ומהם אף מתקשים באנגלית. היה אפוא ראוי לכתוב את המילון בעברית, ולתועלת הבלשן האנגלי להסתפק בתרגום כותרות הערך ואולי אף לצטט את המקבילות מהלהגים הארמיים בציון הקיצור האנגלי של הלהגים. והרי לפעמים האנגלית אף הטעתה את ס'. כך בערך "הדיוט" (בעמ' 158) התרגום common הסתיר מעיני ס' שהמלה מוסבה הן לבני אדם הן למקומות. בערך "תור" (עמ' 578) ייחס ס' למלה גם את הוראת פָּרָה, מפני ש"רעי תורין", בעצם "רועה שוורים", מתורגמת באנגלית !cowherd.

בכתבת המילון הייתה לס' (עמ' 1) מטרה כפולה: הן לאפשר הבנה מדויקת של הארמית היהודית הארץ-ישראלית הן להשוותה אל הלשונות הארמיות האחרות, בייחוד ללהגי ארץ-ישראל. ואכן, ס' דייק בהשוואותיו ללהגי ארץ-ישראל, אלא שלא היה עקיב בהשוואותיו לשפות הארמיות האחרות. על כן ערכו של המילון מצטמצם בעיקר בהבנת הלהג הנידון, אך אינו גדול כל כך לבלשן השמי והארמי, וממילא הפנייה אל הקורא האנגלי מובנת עוד פחות.

כל מחקר, ובייחוד כל מילון, יש להעריך מתוך ששוקלים בזהירות את יתרונותיו לעומת חסרונותיו⁸. על כן מן הראוי להעמיד את הערותיי הביקורתיות להלן בפרספקטיבה הנכונה, שהרי מטרתן לשפר מילון חשוב זה, שמא לקראת מהדורה שנייה.

חשוב סיכומי המרכז של ס' (עמ' 3-4) למקורות הארמית היהודית של ארץ-ישראל, אולם אין הוא מזכיר את היקפם. אף לא נעשה כל ניסיון כולל⁹ לאפיין את הסוגות שלהם, גם לא של טקסטים המוניים לעומת ספרותיים.

7. עיין ס' עמ' 1.

8. אף על ספרים מעין מהדורת פ' בול למילון המקרא של גזניוס או ספרו של פ' רוזנסל על מחקר הארמית נמתחה בשעתם ביקורת חריפה, והלוא איש לא יכחיש את מעמדם במחקר.

9. אך לפרטים עיין למשל עמ' 37 ערך "אהן", 64 ערך "אן", 144 ערך "די", 159 ערך "ההוא", 445 ערך "פרורדין", 481 ערך "קום", 495 ערך "קלק".

ערכים כוללים רבים¹⁰, ביחוד פעלים, פותחים בתרגום אנגלי של הוראותיהם העיקריות, עיין למשל בעמ' 77א ערך "ארע"¹¹, אך יש שגוני המשמעויות תלויים בבניינים בלבד, ועל כן הם מטשטשים את הוראת השורש. כך למשל בעמ' 190א הערך "חורר" פותח בהוראת 'to wash, clarify, be white', והרי הוראת היסוד היא 'היה לבן', ואילו ההוראות 'כיבס, בירר' נובעות מן המשמעות הפקטיטיבית של בניין פעל (> עשה לבן). הערך "טעי" (בעמ' 227ב) פותח בהוראות 'to err, wander, deceive' וההוראה 'רימה' נובעת מבניין אפעל (> גרם לסעות). הערך "טמע" (בעמ' 226ב) פותח ב-'to be swallowed up¹², set (of the sun), sink', והלוא גם הטביע תלוי בבניין פעל; ההוראה השנייה של כחי (עמ' 252א) – 'to grow faint, make dim' – נובעת גם היא מן הבניין הגורם, וכן ההוראה השנייה של כנע (עמ' 263ב) – 'to bend down, subdue, humble oneself' – קשורה בבניין הגורם אפעל – 'השפיל', המתייחס לבניין אתפעל 'השפיל עצמו'. שתי המשמעויות האחרונות של מלך 'to reign, make king, enthrone' (עמ' 310א) קשורות בבניין הגורם, וכן ההוראה השנייה של נתר 'to fall, unloosen' (עמ' 363א).

ס' מקפיד להבדיל בין מלות יחס ובין מלות חיבור, אך כשמלת החיבור מורכבת בקביעות ממלת יחס + ד¹³ (כגון בגין¹⁴ עמ' 84, מטול עמ' 301ב, מן בגין, מן בגלל עמ' 313ב, מן גו עמ' 314ב, משום עמ' 333א, על מנת, על עסיק עמ' 407ב), אין כל הצדקה להניח שני חלקי דיבור ולא לנתח את כל המקרים כמלות יחס העשויות לקדום לא רק לשמות (ובכללם מקור) אלא אף למשפטי ד¹⁵.

מלים שמתועדות בצורות אחדות ראוי להביאן בכל צורה ולהפנות לצורה העיקרית. אולם הפניות כאלה חסרות לעתים קרובות, כגון הפניית אפשר ל-איפשר (שבועמ' 53א); אנתי ל-אתי (עמ' 279ב); אריצטון ל-אריסטון (עמ' 75א); דם ל-אדם (עמ' 35ב); בית ל-ביי (עמ' 92א); ברבי ל-בירבי (עמ' 101ב); בין ל-בן (עמ' 105א); דוגמה ל-דיגמה (עמ' 145א); #2 דין/הדין ל-ידן (עמ' 153א); כילו ל-כאילו (עמ' 249א); מי ל-מן (עמ' 312א); מגו ל-גו (עמ' 314ב); מחמת ל-מן חמת (עמ' 314ב); מאן ל-מן (עמ' 316ב); ס(א)כסל

10. אך לא כולם, עיין למשל בעמ' 80א ערך "אתי".

11. אולם סדר המובנים בפתיחה אינו מתאים לסדר הפנימי.

12. שמא מוטב שקע?

13. עוד פגם: ד אינה מוזכרת בראש הערך! כך, למשל, המצב גם בערכים "כיוון" 'when' עמ' 256א (קרא: כיוון ד), מכיוון 'since' עמ' 307א (קרא: מכיוון ד), עד עידן 'until' עמ' 396ב (קרא: עד עידן ד). בדומה לכך אימת ד (ולא אימת; עמ' 51א) משמעותה 'בכל עת ש'.

14. במקרה אחד אפשר לתרגם בגין בלא ד 'מפני ש', אך בו בגין קודם למקור (שהוא שם). מאידך גיסא ס' רואה בצדק ב-מטול הקודם למקור מלת יחס (עמ' 301ב).

15. לדעתי, אין להפריד למשל את ככדן (עמ' 102ב) מ-כדן (עמ' 251ב); וכן את מן בר (עמ' 314א) מ-לבר (עמ' 276א); בתר (עמ' 116ב) מ-לבתר (עמ' 277א) ומ-מן בתר (עמ' 314א). אך בסופו של דבר אין זו אלא שאלה של טעם.

ל-ספסל (עמ' 386ב); ערב ל-עדיו (עמ' 397א); קמיי ל-קדמיי (עמ' 476א); קדש ל-קודש (עמ' 478ב).

לפעמים חלוקת הערך נראית מיותרת, למשל אתמל (עמ' 81ב); כאן יש למשוך את ד של דאיתמל אל היך; חילוף (עמ' 199ב), שהוא לעצמו אינו מציין 'קללה' אלא כשהוא נסמך אל ברכתה (או לכינוי המוסב ל-ברכתה), מילולית: 'הפך הברכות'; כלי (עמ' 259) משמעו רק 'השיב אחור' ואינו מציין 'חדל' אלא בבינוני פעיל, אולם במקרה זה הוראתו המילולית 'מושב אחור'¹⁶; העובדה ש-מרתוק (עמ' 332ב) מתרגם את 'אגרוף' אינה מוכיחה שהוראתו 'כף יד קמוצה', שהרי משמעות השם המקראי בספק, ומאחר ש-מרתוק מתועד היטב בהוראת 'מכה', מן הסתם כך הבין המתרגם גם את 'אגרוף'; בדומה לכך קיס (עמ' 491א) לעולם אינו מציין 'אילך', כי 'לחטב עצים' המקראי הובן כ'חטב גזרי עצים' ולא כ'כרת אילנות'.

הערות יחידות:

עמ' 6, 4- ואילך: בערך "עביט" למשל (עמ' 393ב) לא שמר ס' על סדר לשונות שם אלא הקדים ערבית ללשון חז"ל.

עמ' 11: GM (המופיע למשל בעמ' 21, 14) חסר ברשימת הקיצורים, וכן בעמ' 15 חסר poss. (הבא למשל בעמ' 491א, 4); עמ' 17 TA (למשל עמ' 396ב, 20- voc. ר. למשל עמ' 251א, 6).

עמ' 20, הע' 2: השמט Sok.

עמ' 31, 19: אבא בא בהוראת 'אבי' גם בפנייה; על כן, כמוכן, אין לנתח את אבא שבעמ' 31, 7 כמכיל כינוי מדבר.

עמ' 33, ערך "אבן": כאן מובא הנרדף כף, אך לא לחילופין; בדומה לו בערך "חזי" (עמ' 194א) מובא הנרדף חמי, אך לא לחילופין.

עמ' 37, ערך "אהן": הפועל ההין חסר בכותרת, אך מובא בהמשך.

עמ' 39, ערך "אוכס": לא פשוט להבדילו מ-אכיס, במיוחד כשאין הקריאה בטוחה.

עמ' 43, ערך "אורי": מתורגם ב'אור', אך תומין המקביל אינו מתורגם, ובצדק.

עמ' 43, 15: הסימן + אינו מוסבר.

עמ' 47, ערך #2 "אי": כפי שההבאות מראות, יש שהוא נכתב עם המלה הבאה יחד כמלה אחת.

עמ' 64, ערך "אן", הערה: לכאורה הכתיב אינו חסר אלא אין משקף כתיב מלא.

עמ' 71, 8: את satisfied תרגם reconciled, עיין ערך "רצי".

עמ' 77: בניין פעל של ארע משמעו 'to designate as gathering' ולא 'to designate' סתם.

16. אך אפשר ש-כליין אינו בינוני פעול אלא פועל, ואם כך ייתכן ש-כלי משמש פועל עומד בהוראת 'חדל'.

- עמ' 79, ערך "את": כותרת חסר אנתי(ן).
- עמ' 85, 24-25: המשפט המובא עברי הוא ולא ארמי.
- עמ' 101, ערך "בירבי": כלום מלה זו קשורה ב־בר אביי שבעמ' 97?
- עמ' 107, 1: ראוי להעיר שהפועל בסר מצריך הן מושא ישיר הן ב'.
- שם, 18: המלים שגוזרים מן הערבית (כגון עדי, עתירה, #2 "פתי") ראוי לדון בהן במרוכז.
- שם, 18: קרא עד ד במקום על ד, עיין ערך "זני".
- עמ' 111, 5: המונח modifier מטושטש לעומת attribute.
- עמ' 118, ערך "גב", מלת יחס: גב משמשת כמלת יחס אף בפיוט העברי 'אז טרם נמתחו נבלי שבבים' בשורה 2: "גִּבְךָ שבעה דברים היו מגובבים" – גבך בהוראת 'אצלך'. לא נראה לנתח כ'נפרד' מלת יחס המצריכה שם; מוטב לראות בה נסמך.
- עמ' 133, ערך "גני": הפועל גני מתועד היטב בארמית-בבלית.
- עמ' 145, 4: דוגמה חסרה בכותרת.
- עמ' 148, ערך #2 "דיעה": השורש דו"ע תנייני (השורש הראשוני הוא *יד"ע).
- עמ' 153, ערך "דיון": לא נזכרת הוראתה הממחישה של המלה.
- עמ' 153, 3: Kaufman, Influences (הנזכר לא מעט) וכן Kaufman לבד (עיין ערך "כשור") אינם באים ברשימת הקיצורים.
- עמ' 162, ערך "היידן": חסר שימוש היידן ככינוי סתמי (למשל 81, 2).
- עמ' 162, 1: ההפניה היא להך ולא ל־היך.
- עמ' 165, 4 ואילך: הקשר בין הָלָא, הָלֵא העברית ו־alā' הערבית נראה ראשוני; אם כן, מלה זו התפתחה מיסודות מרובים.
- עמ' 174, ערך "זול": השוה גם אל זלל הקרוב.
- עמ' 190, ערך "חווה": מילונו של נָר (Wehr) אינו המקור המתאים ביותר להשוואות עם הערבית, והוא הדין גם לערך #2 "רמח".
- עמ' 201, ערך #2 "חלב": המלה נראית שאילה מן העברית; המלה הארמית המקורית היא תרב.
- עמ' 205, 18: ההפניה אל חמי בבניין אתפעל מיותרת.
- עמ' 207, 15: חסרה ההפניה ל-#2 "בסים".
- עמ' 210, 1: כאן ס' דן בחילופי -ם/-ן סופיות, אך לא דן בהם בערך "חמים", למשל.
- עמ' 226, 22: קרא שועל במקום זאב.
- עמ' 229, 2: שורשו המקורי של טפי הוא טפ"א.
- עמ' 230, ערך "טרו": על ההקבלה החריגה עם צ הערבית עיין בספרי *On Pseudo-Corrections in Some Semitic Languages*, ירושלים 1970, עמ' 62.
- עמ' 235, 20: קרא them במקום you (השווה גם ערך "תעני").
- עמ' 249, 7: מעניין כבר ד.

עמ' 2251, ערך "כדיי": חשוב לציין שהמלה משמשת שימוש פרדיקטיבי בלבד.
עמ' 2263, ערך "כנע": בבניין פֻעַל אין לשורש זה הוראת השתחוויה, שהרי הוא מתועד
בבינוני פעיל בלבד (= שפּל־רוח), ואין צורה זו מעידה על צורות פֻעַל אחרות
(השווה למשל בְּרִיךְ).

עמ' 2291, 8: חסר הערך "בר־מדינה" שס' מִפְנֵה אליו.

עמ' 3314, 19: Agur חסר ברשימת הקיצורים.

עמ' 3322, ערך "מעין": בטן חסרה בכותרת.

עמ' 3327, 21: הכתיב מיקמתי ראוי לציון.

עמ' 3342, 19: קרא סגי נהוריה במקום סגי נהוריי.

עמ' 3343, ערך #2 "נהר": זכירה מובעת בבינוני פעיל של בניין פֻעַל ובבניין אִתְפַּעַל.

עמ' 3353, 14: על ביאורו של קטע זה (המובא גם בעמ' 290, 14) עיין במאמרו של
ז' בן-חיים, "שניים הבאים כאחד", שי לחיים רבין, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין

ואחרים, ירושלים תשנ"א, עמ' 14, הערה 3 (קרא שם עמ' 353 במקום עמ' 153).

עמ' 3359, ערך "נצח": בבניין אִתְפַּעַל משמעו 'נִצָּח', ואת הקטע שס' מִפְנֵה אליו –
"קל חלשין דמתנצחין בקרבא" – יש לתרגם "קול חלשים המנוצחים במלחמה".

עמ' 3362, ערך "נשר" – eagle: יש להניח ש־נשר מציין גם vulture.

עמ' 3365, ערך "סבב": לא הפועל סבב כולו נשאל מן העברית אלא הבינוני / שם
התואר בלבד (כפי שהניח ס' בצדק לעניין מסב, עמ' 3319, 3). על הבעיות

הקשורות ב־מסובה עיין ז' בן-חיים, לשוננו יד (תש"ו), עמ' 195.

עמ' 3367, 14: לפי הערת ס' בעמ' 3342, 5 – אין הצורות בעלות היסוד נהור משקפות
ארמית יהודית ארץ־ישראלית.

עמ' 3375, 9: קרא loc. cit. במקום op.cit.

עמ' 3394, ערך "עבר", בניין פֻעַל: חסר "עבר חד קומי תיבותא" = "אחד עבר לפני
התיבה" (עיין למשל אחד; 2תיב).

עמ' 4403, ערך "עיט": אין ראיה של ממש שאכן עיט מציין vulture.

עמ' 4436, ערך #2 "פלי": הפועל מצריך כמושא ישיר את הבגדים שפולים מהם.

עמ' 4440, ערך "פסיקה": על פסיקה כמלה שאולה בערבית היהודית של ימי הביניים
עיין בספר סדרי חינוך מאת ש"ד גוייטין, ירושלים תשכ"ב, עמ' 78.

עמ' 4450, 6: unrestrained מוסב ל־to disarrange 1. ולא ל־to tear of 2.

עמ' 4461, ערך #2 "צור": לפי הלשונות השמזת האחרות נראה, מבחינה היסטורית,
שמשמעות 'סגר' היא הראשונית ומשמעות 'תפס' – תניינית.

עמ' 4474, ערך "קברניט": אולי גם קבירניט נכון (ו"ד ראשונה במלה מקבילה
לאפסילון יוונית).

עמ' 4476, 7: בסורית קדְמִית היא הצורה השכיחה.

עמ' 4485, ערך "קטה": על הכתיב קטא עיין בעמ' 547, 4.

- עמ' 491ב, 8-4: איני מבין מה ראה ס' להביא מלים מלהגים ערביים.
- עמ' 519א, 9: בינוני פעיל משמש לציון מצב (וכן למשל שפיצ).
- עמ' 538א, ערך "שגש": ההפניה היא ל-שגוש ולא ל-שגש.
- עמ' 540ב, ערך "שוט": "עינוה משוטטן בכל ארעה", כלומר 'עיניו משוטטות בכל הארץ' (בעקבות דברי הימים ב טז, ט[!]) שס' מצטט. אין הפועל שוט מציין 'הסתכל' סתם; הדוגמה השנייה היא לשון קצר: "עינין משוטטות [ומסתכלות] ב...".
- עמ' 547א, 8: חסר #2 "שיחור" (מובא בערך "דוכנה").
- עמ' 547א, 2-: חסר שייף (מובא בערך "אוויר").
- עמ' 570: לא ברור מדוע הוקדמה ש ל-ש.
- עמ' 793ב, 9-: הוסף "prep. על (10) 64a".

הערות למילון של הארמית היהודית של ארץ-ישראל

מאז נתפרסם מילונו של יאסטרוב לארמית בשנת 1903 חיכו ארבעה דורות של העוסקים בתורת ארץ-ישראל מתקופת חז"ל, בספרותה ובלשונה למילון חדש של הארמית היהודית. הופעת מילונו של מיכאל סוקולוף לארמית היהודית של ארץ-ישראל מן התקופה הביזנטית מציינת אפוא סימן דרך¹.

בתקופה ממושכת זו חלו שינויים דרמטיים במקצוע. נתגלו כתובות וכתבי-יד בעלי מסורת לשונית מהימנה במיוחד באוצר הבלום של גניזת קהיר אבל גם מחוצה לה. זכינו למהדורות מדעיות של חיבורים רבים. גם בחקר השפות השמיות האחרות, החיוניות להבנת הארמית היהודית של ארץ-ישראל, נפתח עידן חדש. בעזרת כתביהם המצוינים והדרכתם של החוקרים הדגולים בתורת ארץ-ישראל ובלשונה, בייחוד י"נ אפשטיין, שאול ליברמן ויחזקאל קוטשר, זכר כולם לברכה, התקדמה חקירת המקצוע למדע של ממש, ודור חדש הוכשר לעסוק בו.

ריבוי הפרסומים העוסקים במישרין ובעקיפין בארמית היהודית של ארץ-ישראל בבימות מפוזרות ומפורדות מכאן והעובדה שרבים מכתבי-היד שנתגלו טרם ראו אור או אינם בהישג-יד נוח, וגם אלה שנתפרסמו – מקצתם במהדורות פקסימיליות בלבד – לא מופתחו מכאן, הקשו עד מאוד על הלומדים. כמה דיו נשפך וכמה קולמוסים נשברו לחינם, מפני שלא ידע החוקר אם התיבה בטקסט שלפניו יש לה אח ורע במקום אחר. גם הקונקורדנציות החשובות לספרות חז"ל שהעמידה משפחת קסובנסקי לתועלת הלומדים נתבססו על הדפוסים.

טובה מרובה חייבים אנו להחזיק לס' על מפעלו הכביר, הבא לתקן מעוות זה, מפעל שיום והשלים לבדו. רבבות מלים ארמיות מסוגים רבים של הספרות הארץ-ישראלית היהודית, חיבוריה, כתובותיה ותעודותיה, מן הקרוב ומן הרחוק, נאספות וממוינות, דבר דבור על אופניו, מנותחות, מוגדרות ומוארות בדוגמות הרבה ובהפניות לספרות מדעית, ערוכות ומונחות לפני הקורא בכרך נאה זה. אילו היה ספר חשוב זה לעיני כותב השורות האלה בשעה שבמקצת כתביו נגע בחקר הארמית היהודית של ארץ-ישראל, היו כמה וכמה משגים ושיבושים נחסכים ממנו.

כיצד ייתכן להשלים מפעל כביר כחיבור מילון זה? היה עולה על הדעת שאחרי הסתלקות דור הענקים משימה כזאת דורשת צוות שלם של חוקרי לשון ותלמידי חכמים שיעמלו תקופה ארוכה לאסוף את כלל החומר המילונאי הרלוונטי, לתת בו סדר, לברר גרסות מלים משובשות והגדרות מלים וביטויים נדירים וקשים מתוך לימוד סוגיותיהן וניתוחן עד שיוכל עורך אחראי לבדוק ולקבוע את הראוי במקומו. לצד יתרונותיה העצומים של שיטה זהירה זו ניכר חסרונה, והוא פרק הזמן הארוך הנדרש להגשמה אחראית של המפעל. והנה עובר דור, מקורות חדשים מתגלים, עוד מחקרים נכתבים ועדיין המלאכה רבה.

לפני ס' עמדה בלא ספק מטרה גדולה אחרת, שאף יתרונותיה ברורים: הצגת המצאי לפני החוקרים והלומדים בתוך זמן קצר. אמנם דעתי נוטה לשיטה הראשונה, אך חייבים אנו להכיר ביתרון הגדול של שיטת ס', וגם אם אין המלאכה שלמה, דבר שממילא אינו ברהשגה, יבואו אחרים, ישתמשו בכלים המוגשים להם בזה, יעירו וישלימו.

ס' מעיד בהקדמה שמראשית הכנתו של המילון ועד סוף הדפסתו עברו כעשר שנים. אולם את הניתוח הלקסיקוגרפי-המורפולוגי של כ-300,000 מלים השלים בתוך פחות משלוש שנים, וליתר דיוק בתוך שלושים וארבעה חודשים².

עמדו לו לס' בעשייה זו לא רק למדנותו, חריצותו ודבקותו במטרה אלא אף הסיוע הטכני של המחשב שאותו ניצל ניצול מלא. לאחר שזיהה את הקורפוסים היסודיים למילון, ניצח על מלאכת מחשובם ועל מיונם הממוכן עד שהוצגו לפניו רשימות עריכות המשמשות קונקורדנציה למלות מפתח בהקשרן (KWICs in context). אין אנו יכולים אלא להתפעל לנוכח החשבון הפשוט: ניתוח 300,000 מלים בתוך שלושים וארבעה חודש. הספק מדהים זה לא יתואר לכותב טורים אלו אלא אם כן נניח שלפעמים נאלץ ס' לסמוך על זיכרונו ונבצר ממנו לעיין בכל מקור בהקשרו הרחב יותר. הנחה זו עשויה להסביר תופעות מסוימות של חסר ויתר או הבדלים בין תיקוני ס' בטקסט ובין תרגומיו לאותו מקור כשהוא מובא בערכים שונים של המילון³.

ההנחה שהצגת המצאי לפני הלומד והחוקר בתוך זמן קצר היא העיקר מסבירה אף את קיצורו של המבוא. ס' לא פירש בו סוגיות מרכזיות הקשורות לטיב המקורות, לשיטת עבודתו ועוד. במהדורה השנייה של הספר בוודאי יעמיק וישלים את החסר.

אדון כאן בקיצור נמרץ בשאלות אחדות שמקומן במבוא.

חידוש רב-משקל הוא עצם הצמצום לדיאלקט שהמילון מיועד לו: הארמית היהודית של א"י מן התקופה הביזנטית. רוב החומר הלקסיגרפי הרלוונטי נמצא בספרות חז"ל, בתלמוד הירושלמי ובמדרשים. כידוע, מעורבות בה עברית וארמית יחדיו. המילונים

2. אוקטובר 1980–יוני 1983 (עמ' 5, הערה 25).

3. ראה למשל ברשימה דלהלן לערכים "אבד", "בחרו", "כליחיא", "נפק", "שטו" ועוד.

הישנים עסקו בזו ובזו בחדא מחתא (עם הארמית הבללית). ס' מצטט בהקדמתו את נלדקה, שכבר הוא נדרש לבעייתיות שבצירוף זה של מין בשאינו מינו. נלדקה קבע שלמרות חסרון השיטה אין מגוס ממנה בחקר הלשון, מאחר שאי אפשר להפריד בין הדבקים. כחוקר הלשון העדיף ס' את השיטה השנייה, ונימוקיו עמו. בסוגיה עקרונית זו יש שיקולים כבדים, ואינני בר סמכא להכריע. אולם העיון בעבודתו הגדולה של ס' ובמקצת המובאות הרשומות בה קירב את דעתי לומר שהצדק עם נלדקה, וסבורני שעדיף לרשום את אוצר לשון חכמי א"י במילון אחד עם ציון וחלוקה ברורים לפי השפה, הדיאלקט וסוג המקור. בכל דף בירושלמי ובמדרשים העברית והארמית מעורות זו בזו, ואפילו לא תמיד ברור אם תיבה מסוימת עברית היא או ארמית. הבנה לקויה במלה עברית אחת תפגום בהבנת משפט ארמי שלם⁴.

בהסבר המטרות שהציב לו ס' בכתיבת המילון הוא מציין שלושה ליקויים במילונים לספרות חז"ל הקיימים: (א) רישום תיבות עבריות וארמיות מכמה דיאלקטים, ועקב כך הקורא עלול שלא להבחין בהבדלים שבין הדיאלקטים בהגדרת המלים ובשימוש בהן; (ב) היעדר רישום תיבה בדיאלקט אחד אינו מוכיח שהמלה חסרה בו, אם נרשמה והוגדרה כראוי בדיאלקט אחר; (ג) המילונים הישנים מבוססים בעיקר על ספרות חז"ל לפי הדפוסים המאוחרים, המלאים שיבושים, ומחבריהם לא יכלו להתייחס למהדורות המדעיות ולכתבי-היד שבאו לעולם או נתגלו במאה העשרים.

אין שיעור לערך השיפורים במילוניו של ס' בהשלמת החסר בכל אחד משלושת העניינים האלה, אולם – ואין כל תמה – עדיין המילון רחוק מן השלמות בהם. גם מקורות הארמית היהודית של א"י לסוגיהם נבדלים זה מזה בהגדרת מלים ובשימוש בהן. אחת משתי הדוגמות שס' מציין לעירוב תחומי מלים בעלות כמה משמעויות בכמה דיאלקטים לפי המילונים הקיימים, זוי(ת), שבארמית הבללית הגדרתה "פינה" ובארמית של א"י "מקום", רשומה אצל ס' (עמ' 173) בלווית שתי ההגדרות האלה ממש, הראשונה בתרגומים (שיש להם דרך מיוחדת אף בעניינים אחרים) והשנייה בירושלמי ובמדרשים⁵. הבדלים כאלה בין מקור למשנהו עולים בכמה וכמה ערכים, וברבים מהם ס' ציין אותם בפירושו.

היעדר מלה או הגדרה במילון של ס' אינו מוכיח מִשְׁלֵם שהמלה חסרה בארמית היהודית של א"י ואף לא במקורות ששימשו בסיס למילון שלפנינו. כמה וכמה דוגמות ברשימה להלן.

4. ראה למשל ברשימה דלהלן לערך "נפק" (על שוטה), ולעניין הקשיים בויהוי תיבה כעברית השווה לערך "בחרו".

5. ייתכן שחש ס' בכך כשכתב (עמ' 4, הערה 15): JPA means "place" in PT and the midrashic texts and never "corner" (כלומר בציון המפורש דווקא לירושלמי ולמדרשים). אולם מכל מקום הדרא קושיא לדוכתה.

אשר לשיבושים בטקסטים שביסוד המילון – הם פחתו במידה ניכרת, אבל גם היום אי אפשר להימלט מהם. כתבי-היד למדרש ובוודאי לירושלמי מלאים שיבושים, ואפילו כתבי-היד הטובים. אין מנוס מלהתמודד עמם בעזרת ניתוחים ספרותיים ולשוניים, ולעולם לא תהיה שלמות בדבר. עליו לציין לשבח את אחת התרומות הגדולות של ס', שבמבוא קשה למצוא לה אפילו רמז. כמעט בכל דף במילון יש תיקונים שהציע למלים קשות ומשובשות, והם ניכרים בעיקר בסימנים { } להשמטת אות ו- < > להוספת אות. ס' עשה כאן את מלאכתו בצניעות, בלי להבליט מה חידושו שלו לעומת חידושי חוקרים קודמים או להסביר את שיטתו בתיקונים. הבודק ימצא תיקונים סבירים ביותר גם בצורה הדקדוקית וגם במלים שעסקו בהן גדולי חוקרי הספרות התלמודית. אולם הוא ימצא גם לא מעט תיקוני יתר (כמה דוגמות ברשימה דלהלן). כיוון שכאמור, ס' נוהג לשמר את התיבה המקורית בעזרת סימנים, יוכל הקורא (כמעט תמיד) לבדוק זאת בעצמו.⁶

המהדורות והמקורות החדשים הביאו לידי צמצום השיבושים שבטקסט, אבל כתבי-יד שנתגלו בדור האחרון ולא עמדו לפני מחברי המילונים הקודמים גם הולידו שיבושים חדשים. בולט מספר המלים המוקשות בתרגומים הארץ-ישראליים, בייחוד בתרגום נאופיטי. כמה מן המלים המסופקות הללו שהן שיבושים או חשודות בשיבושים מצאו את מקומן כערכים חדשים במילון (ראה להלן את הערכים "בעל", "ברדוק", "בתרה מן", "מרדכי").⁷

אשר לכתיב – ס' מציין (עמ' 6) שהמלים רשומות בדיבור מתחיל על פי כתיבן "המקורי" בארמית היהודית של א", והוא מפנה את הקורא למחקר שלו שבו הגדיר את כללי הכתיב. נימוקיו של ס' עמו, אבל שיטתו ברישום המלים מקשה מאוד על המשתמש במילון, ולפעמים הדברים מגיעים עד אבסורד. בערכים רבים כמעט כל הדוגמות או כולן ממש אינן לפי הכתיב שבראש הערך. למשל, בעמ' 108 יש ערך לשם העצם בעיל, היינו איש-אשה. מתוך אחת-עשרה הדוגמות שבערך זה – "בעיל" בא רק פעם אחת. במקרים רבים קורא המחפש מלה לפי הכתיב "השגוי" ימצא הפניה לערך שבמילון. למשל, ב"אף" ס' מפנה אותנו ל"אוף". אולם לא נרשם "בעל" עם הפניה ל"בעיל", וכן לרוב חסרים במילון ציונים לדיבור מתחיל עם הכתיב הנכון. לדוגמה, מי שאינו יודע שהכתיב הנכון של אנתה, אנתא, אתה, אתא (= אישה) הוא איתה לא ימצא מלים אלו במילון.

אפשר היה לטעון שקושי זה בא על פתרונו במפתח המקורות הארוך (עמ' 595–820), שכן רשומות בו המובאות שבערכי המילון עם הפניות למלים הספציפיות, שבהן הן מופיעות, לפי הכתיב שבדיבור המתחיל. אולם התועלת שבמפתח מוגבלת. מה יעשה

6. במקום שאין ציון לתיקון ייתכן שנפלה טעות טכנית בהדפסה. ראה למשל להלן לערך "שטו" (ועל שינוי מקום הדף), והשווה לערכים "אורייה" (על מממונך) ו"סתר" (על כלי).

7. גם בכתבי-יד למדרשים. ראה למשל להלן לערך "שקף".

מי שמחפש את הגדרת המלה בית לצורותיה באחד ממאות המקומות שאינם בין מובאות הספר (עמ' 92–95), אם אינו יודע שהצורה הנפרדת הנכונה של מלה זו היא ביי (הגמזאת – כפי שהראה ליברמן – פעם אחת בלבד בירושלמי אלא שנשתבשה שם ל-כיי)? מתברר שמן המפתח נשמטו גם כמה הפניות למלים המצויות במובאות שבספר. בעמ' 761, בציונים לעירובין ת, 141, חסר ציון ל-יהב. לדעתי, מוטב היה לוותר על המפתח ולתת בגוף המילון את הכתיבים האחרים עם הפניות לדיבור המתחיל של הערך. מלבד מציאת הכתיב "הנכון" של מלות המובאות שנדונו יש תועלת במפתח גם משום שהוא מספק אפשרות להשוות את תרגום המובאה ואת הטיפול בטקסט שלה בערכים.

מן העיון במילון לא ברור אם תמיד נתקיימו הכללים (עמ' 7 והערה 37) בדבר היקף התייעוד (ראה להלן לערך "אריך" למשל). כיוון שהייתה בידי ס' קונקורדנציה ממוחשבת מלאה, אולי היה כדאי למסור נתונים סטטיסטיים מדויקים.

ברשימה שבראש הספר (עמ' 8 ואילך) חסרים כמה קיצורים המופיעים בגופו: GM = צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז; ŠM = שיטה מקובצת. בסימנים בעמ' 18 יש להוסיף [!] (היש שיטה לשימוש בסימן זה במקום תיקון הגרסה?).

רשימת המקורות ששימשו בסיס למילון ושחולקו לעשר קבוצות (עמ' 23 ואילך) מצריכה עיון ודיון בפני עצמם, ובוודאי יעסוק ס' בפרשה זו במהדורה אחרת. כאן אעיר הערות אחדות בלבד. חסר במילון חומר מן המדרשים המאוחרים, כגון פסיקתא רבתי ומדרש הגדול. זמן עריכתם המאוחר אין בו לפסלם לגמרי (השווה להלן על הכתובות הארץ-ישראליות). יש במדרשים הללו פסקאות שלשונן מעידה שהן מקורות מהימנים לארמית היהודית של א"י, והשימוש הזהיר בהן היה מעשיר את המילון. ראה, למשל, להלן ערך "גומיקה" ולערך "בעי".

ב'ספרות הגאונים' (עמ' 24) רשומים כמה חיבורים אצל מרגליות, הלכות א"י (ראה את רשימת הקיצורים בסוף מאמר זה). היה צריך להוסיף כאן או במקום אחר אף את הגיטין הארץ-ישראליים שנדפסו שם, עמ' קיח ואילך (ראה להלן לערכים "הילך", "ידי", "כתב", "קום", "קרייה", "שבוק", "שרי").

ארחיב קצת את הדיבור על הקבוצה התשיעית של מקורות – הכתובות נוסח ארץ-ישראל, כי הן ידועות בעיקר על פי מחקריי (בספרי 'נישואין בא"י' וכן בספר על הכתובה מאנטיגואופוליס). השימוש הרב שנעשה בתעודות אלו במילון חזק את מסקנתי שיש בהן חומר חשוב לחקר הארמית הארץ-ישראלית שבספרות חז"ל. לפעמים אין במילונים הקיימים זכר למטבע לשון ארמי המצוי בכתובות שמן הגניזה, ואתה תוהה אם הוא לשון קדומה או המצאה מאוחרת או שיבוש בידי הסופרים. טול למשל את המשפט הבא בסופן של כתובות רבות: "ואתרצון תרין אופייה". אפיין במשמעות 'צדדים להסכם' אינו רשום בשום מילון. שנים אחדות אחרי פרסום ספרי ראיתי שבדיוק לשון זו מופיעה בפסיקתא דרב כהנא (300, 2) בקשר לבעלי דין: "לית תרתין אופייה

נפקו מרציין⁸. מצאתי עידוד ברישום של אותם שני מקורות, הכתובות נוסח ארץ-ישראל והמדרש, במילון של ס' בערך "אפין".

אולם השימוש בכתובות שמן הגניזה לצורכי המילון הוא בעייתי. הכתובות חריגות משום שאלה מהן הנושאות תאריכים נכתבו במאות ה' והי"א, מאות שנים אחרי תקופת הארמית היהודית של א"י, שהספר עוסק בה (עמ' 3: המאות ה'–ז'), וזמן רב אחרי שפסקה הארמית מפי תושבי הארץ⁹. כתובות אחדות נכתבו בחוץ לארץ. במבוא לספרי 'נישואין בא"י' השתדלתי לעמוד על מקצת הקשיים בניצול הכתובות לחקר הארמית היהודית של א"י. יש תערובת של יסודות ארץ-ישראליים ובבליים הן בטופס השטר הן בלשונו בכמה כתובות. בשבע (מס' 9, 10, 21, 27, 37, 38, 56) משקלם של היסודות הבבליים רב ממשקל היסודות הארץ-ישראליים, ולכן השימוש הבלתי מבוקר בהן במילון של ס' עשוי להביא לידי מסקנות מסופקות (ראה להלן לערכים "ארג", "בית נש", "גלימה", "טבו", "ירת"). מצד אחר היה כדאי להשתמש בכתובה מס' 14 (ראה להלן לערך "עלל"), אף על פי שנפגמה מחמת טעויות הסופר. מלים אחדות מארמית בבליית חדרו גם לכתובות, שבדרך כלל לשונן ארץ-ישראלית. מבחינה זו צדק ס' כשלא רשם במילון "נדונה" ו"קני" (במשמעות עשה 'קניין סודר')¹⁰.

היה כדאי לציין שהכתובה מאנטינואופוליס נושאת תאריך (שבור), והיא נכתבה בשנת 417 (או בשנת 418).

עיקר הספר הוא בגוף המילון ולא במבוא. לפני הבאת הערותי אני מבקש לחזור ולהדגיש את מסקנתי העיקרית. עבודתו של סוקולוף ראויה להערכה רבה מאוד. בחריצות, בחכמה ובתוך זמן קצר מאוד המציא לנו אוצר בלום של הארמית היהודית של א"י הכולל את התגליות החשובות של כתב-יד – שמקצתם טרם פורסמו – מתשעים השנים האחרונות. זה ספר יסוד לחקר הארמית בפרט ולמדעי היהדות בכלל, ספר שלא יסור משולחנם של החוקר והתלמיד וממדפי הספרייה.

לא ייפלא שבמפעל מקיף כזה שהוכן בתקופה קצרה כל כך יש טעויות ודברים המצריכים עיון נוסף, אך אין למעט משום כך בחשיבותו ובתועלתו המרובה גם למי שחולק על פרט זה או אחר בספר.

עלי לבקש את סליחת הקורא על ההפניות המרובות שאפנה להלן לתעודות שבספרי 'נישואין בא"י' ולפרסומים אחרים שלי. משום בקיאותי בהם והיקפם המוגבל הם שימשו לי מדגם ונקודת מוצא נוחים בבדיקת המילון. את שאר המקורות לא בדקתי

8. ראה את הערותי במחזור פיוטי רבי ינאי, מהדורת צ"מ רבינוביץ, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 380, ושם ציינתי אותו מסבץ לשון בעברית, "שתי הפנים", אצל ינאי.

9. ברשימה בעמ' 27 אצל ס', מס' 13, נדפס בטעות 1952 במקום 1052.

10. אולם אפשר היה לצפות שירשום אותן ויעיר על מקורן הבבלי, כפי שעשה בערכים רבים במקורות אחרים (ולמשל בערכים "בהדי", "נדן").

בדיקה שיטתית, אולם נתתי את דעתי אף על כמה וכמה דברים שמשכו את תשומת לבי בהגדרות ובמובאות מן הירושלמי, מן המדרשים וממקורות אחרים. תקוותי היא שיבואו הבקאים בקבוצות אחרות של מקורות ובלשונם ויעירו את הערותיהם, וימצא בידי ס' סיוע מסוים בהכנת מהדורה שנייה ומתוקנת. כך נימצא כולנו נשכרים מעבודתו. והנה הערה טכנית לרשימה דלהלן. שמרתי על סדר הערכים במילון. אחרי דיבור המתחיל ציינתי בסוגריים את מספר העמוד של הערך במילון. ערכים שאין מספר עמוד רשום אחריהם הם ערכים חדשים שחסרים במילון. הציון "ראה להלן לערך" מפנה למה שכתבתי כאן על הערך שבמילון; "ראה להלן ערך" מפנה לערך ברשימה שאינו במילון. ההפניות למקורות הן לפי שיטת ס', כלומר דף, עמודה ושורה או מספר התעודה או הכתובת שבקובץ ושורה.

א ב, א ב ה, א ב א (31–32): כדאי לציין כהגדרה **אבא** (אבה) = אבי (מובא אל נכון בתרגום הדוגמות); ראה א"ש רוזנטל, "רב בן־אחי ר' חייה גם בן־אחותו", ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 287. וכן **אבא** = זקן, ראה מ"ב לרנר, "לחקר הכינויים והתארים – א. אבא", תעודה ד (תשמ"ו), עמ' 93 ואילן.

א ב ד (32): בניין אפעל, מס' 3 forfeit. "והיא תבעה פורנה ומובדה מזונה" – תרגום: והיא תתבע את כתובתה ותאבד את מזונותיה (אף במקומות אחרים במילון לא תורגם הבינוני כראוי כעתיד). בראשית רבה 155, 3: "כל יום היא מובדה פרנס" <ת>יה דהדין שקקה מני" – תרגום: כל יום היא מאבדת ממני את פרנסת הרחוב הזה (היינו: גורמת לי להפסיד את פרנסתי מן הרחוב הזה). התרגום של ס' תורגם מלה במלה והוא משובש ומסורס כאן (each day she forfeits his charitable collection of the street from me היה צ"ל מעין each day she makes me lose my support from this street). התרגום טוב יותר בעמ' 448 בערך "פרנסה" (ושם מתקן: פרנס{י}ה). ראה עוד להלן לערך "יבד".

א ו מ ה (39–40): הוסף "אומי עממיא" (= אומי עלמה + עממייה): נישואין בא"י 1, 33; 3, 7.

אורייה (42): ברכות יא, 45 בד"ו: "את ממונך ואנא מן אורייתי". ס' מתקן: <ב>ממונך. אבל בכ"ל (ובדפוסים המאוחרים) אל נכון (וכמחויב על פי "מן אורייתי"): מממונך, בשלוש מ"מין. (זה אחד המקומות שאני מניח שהוטעה ס' על ידי פלט המחשב של כ"ל[!]) [שהותקן באקדמיה ללשון העברית; ראה בספרו עמ' 23, הערה 17], והוא "תיקן" על פי שיקוליו). כדאי לציין את הביטוי "כהלכתא וכאורייתא" (נישואין בא"י 6, 15; 5, 8).

א ז ל (44א): "אזל על" מתורגם sexually attacked, אולם עדיף סתם: בעל. במובאה מבבא מציעא ה, 2 ד (עמ' 445) במקום אזלין היה צריך לתקן: אזלון.

אחריו (47): הוסף "אחריות כתובה" (= המוהר המאוחר): נישואין בא"י 13, 9; 34, 9. (ב-53, 9 "אחריות מוהר" בעברית; השווה "קדמות מהרה" ולהלן לערך "שילום").

אי (47), אוי: יש לציין ש־אי מתחברת לתיבה שלאחריה. בראשית רבה 467–468: "אמר ליה את אילך אחי אנא לא אילי" (ראה ש"נ). ראה: קוטשר שנסמן אצל ס'; הספרות שאצל פרידמן, כיר יד, עמ' 183, הערה 71; ליברמן, מחקרים, עמ' 68–69, הערה 24.

איך: ראה להלן לערך "הך".

אילא (49), אם לא: הוסף "אלא" בכתיב חסר. בראשית רבה 385, 2 בכ"ו 60: "אמרין (צ"ל: אמרון) ליה לית איפשר אלא פתחתנה וחמית לן מה דבגוה" – אמרו לו: אי אפשר, אם לא פתחת אותה והראית לנו מה שבתוכה (= אם לא תפתח... ותראה, צורת העבר למשפט תנאי). ראה להלן לערך "חמי".

אימת (51): במובאה מסנהדרין כב, ד44, "כגון אנא דמן יומי...", התיקון ל-יומיי (כ"ו עוד במקומות רבים בספר) מאבד צורה אותנטית של הסיומת –י = –י. ראה ש"י פרידמן, "אנא מן יומי = אנא מן יומיי (י'מי'י)": לתצורת הכינוי החבור בארמית הגלילית", מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 207–215.

אית (54–56): יש להוסיף ש־אית אינו מתחבר לכינוי, והוא משמש מעין אוגר. נישואין בא"י 26, 3: "אית הוא תניי ממון קיים"; שם 37, 9. ראה שם, א, עמ' 60. השווה G. Goldenberg, "On Syriac Sentence Structure", M. Sokoloff (ed.), *Arameans, Aramaic and the Literary Aramaic Tradition*, Ramat Gan 1983 עמ' 118 ואילך. אית + כינוי (נושא) + בינוני (השווה לית + בינוני; "הווה" + בינוני): בבא מציעא ט, 111 (ועוד): "אית אנן אמריין". לשימוש האחרון עיין ליברמן, תלמודה של קיסרין, ירושלים תרצ"א, עמ' 1, וכן הנ"ל, ירושלמי נזיקין, עמ' 143 ומה שציין שם (צ"ל פ"ח במקום פ"ז). בדיוני הנ"ל (עמ' 60) הצעתי לפרש כך אף "איתייתון עבדיין" (ב"מ י, ד49) "הישכם עושים?", אולם ייתכן שהדין עם ס' (ראה עמ' 54) שבמקרה האחרון הפועל הוא משורש את"י (בא): "באים אתם לעבודי"; ומסתבר שגם ליברמן קיבל פירוש זה; ראה הנ"ל, ירושלמי נזיקין, עמ' 163. אבל השווה, למשל, "לית אנא אזיל" (מ"ש נה, ג8). אשר ל-אית ל- + מקור = יכול (עמ' 55, מס' 6) בדוגמה ממועד קטן פג, ב36, "אית לאימך מאנין מספקא לי", עדיף לדעתי: האם יש לאמך (אצל אמך) בגדים לספק לי?

איתו (56): הוסף "אנתו" (= אישה סתם). יבמות יא, ב10 [ראה במפתח אצל ס', אבל אין הוא מתייחס ל-אינתו]: "ואינתו אית לה בר וחורגה"; נישואין בא"י 3, 9: "אחיהון דכרייה אן יהוון לי מן אנתו אחריי" (אחיהם הזכרים, אם יהיו לי מאישה אחרת). ראה פרידמן, שם, א, עמ' 187 והערה 24. מסתבר שיש כאן גזרה לאחור מן לאנתו.

אכסנייה (58): נכר – השווה TS NS J 521, שורה 9: "ואתה דגבר באכסניה". כך צ"ל אצל מרגליות, הלכות א"י סה, 9. ראה מ"ע פרידמן, "הלכות אישות בעקבות מעשים לבני ארץ-ישראל", תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 239, הערה 142. וראה שם לשימוש ב-אכסניה בעברית, ועוד על כך אצל פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 33, הערה 105, וכן עמ' 272.

א לא (58): הוסף "אם לא". ראה לעיל לערך "אילא".

אם, אמא (61): יש לציין ש-אמא (אמה) = אמי; ראה רוזנטל (לעיל לערך "אב"), עמ' 287. וכן אמא = זקנה, ראה לרנר (לעיל שם), עמ' 99 ואילך.
אמצע (62): על "יהיה לאמצע" ראה י' פרנצוס, "חולקין", 'חולקין לאמצע', מביאין לאמצע וחולקין", תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 510–514.
אנתו: ראה לעיל לערך "איתו".

אפיטרופוס (69–70): במקום guardian צ"ל agent, שלית, ממונה. עיין פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 219–220 והערה 6.
אפין (71), מס' 4: צדדים להסכם [או בעלי דין (כך בפסיקתא דרב כהנא; וראה לעיל בחלק הראשון של המאמר בד"ה ארחיב קצת)].

ארג (73), מובחר: הדוגמות הן משלוש כתובות "ארץ-ישראליות" מתוך חמש שבהן הביטוי "כל שפר ארג נכסין". אולם חמש כתובות אלה יש בהן תערובת של יסודות נוסח ולשון בבליים וארץ-ישראליים, והפסקה הזאת בבליית במקורה. ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 461–462.

אריך ב (74), ראוי: בערך שתי דוגמות. האם תיבה זו נחשבת נדירה וצריכה לבוא בתיעוד מלא? (מבוא, עמ' 7, הערה 37). מוסיף אני שתיים: נישואין בא"י 1, 32: "ושריר וארי[ך]". J. Mann, *Texts and Studies*, I, עמ' 557, שו' 17: "ועבדין מה דלא אריך".
אתי (80–81): הוסף "אתי ב-" (= הביא). נישואין בא"י 31, 9: "והדן מה דאית[ן] בה מן רחמנה ומן בית אב[התה]"; ראה שם, ב, עמ' 308–309. (השווה להלן לערך "עללי".
אבל אפשר ש-דאיית שובש מן דאייתת). יש להשמיט הגדרה 3 בעמ' 380, to be in the future; אין כאן אלא שימוש בבינוני לעתיד (דאתי = שיבוא), כרגיל.

ב- (83): הוסף "בה" (= בו). למשל, כתובה מאנטינואופוליס 4.

באפי (83): על באפוי = באפיי, ראה לעיל, לערך "אימת" (יש עוד דוגמות ל"תיקון זה).

בדכיו (85): לא ברור מתי תואר הפועל המורכב מסימן היחס ב- ושם עצם יובא בערך הפותח בבי"ת ומתי יובא בשם שלאחר הבי"ת. בדכו מובא להלן בערך "דכו" (וכן הוא בערכים אחרים; למשל בקושטה בערך "קושטה").

בה די (86): השווה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 75. בכתובות לא, 57: "אית לה בהדיה. יכיל". אולי צ"ל: אית לה (= ליה) בה. דהו יכיל.

בזבז (89): בבא בתרא יז, דף 111: "והוה מבזבזה בנכסייא". ס' מתקן: הוה מבזבז. אבל עדיף: והוה מבזבזה (בב"ב טז, דף 43 בכ"ל נכתב "והוה מבזבזה" ותוקן ליהוה); ראה 'פני משה'. כדאי לציין לכתובות לד, 31: "כהדא ארמלתא דר' אבדימס דמוזבה". דמוזבה = דמבזבה. ראה פרידמן, פרט, עמ' 447-448.

בחר (90): בראשית רבה 394, 6: "כאיניש דבחר פרנה דאימיה". אין הדברים ברורים דיים. ראה את פירוש הערוך שציון ב'מנחת יהודה'. בניין אפעל, סנהדרין כא, ה: "אנא ואת מבהרינן" כו'; לשון הירושלמי אינה מבוררת דייה.

בחרו (91): השמט את הערך! השינוי בכתוב מלא וחסר מזה שבמסורה לקהלת יב, א הטעה את ס' (והוא אף "תיקן" את הנוסח).

בית מקדש (94): ל-בית מקדש = ירושלים (או: ארץ-ישראל) ראה פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 252-253, הערה 28.

בית נש (94): paternal house. אפשר שהוא מן הארמית הבבלית. ראה פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 285-286.

בית קודש (95): בביטוי "לישן בית קודשה" מסתבר ש-בית קודשה = ארץ-ישראל, ולשון א"י היא לשון הקודש. ראה פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 253, הערה 28.

ביגלרין (96): בגדי רחצה. בכתובה מאנטינואופוליס 16: באלאנרין.

ברנש (100ב): "כמה דבר נש אזל הוא אתי" תורגם כראוי בעמ' 44 ולא כאן.

בירבי (101-102): כפי שהראיתי ב'נישואין בא"י', ב, עמ' 411 ואילך (ציין לו ס'), פירושו 'בירבי', כלומר בר רבי, בן חכם (ולית רבי בירבי": ואין חכם בן חכם [פטור מן הגיוס]). כיוון שזכו בני החכמים למעמד מיוחד בתקופת חז"ל, יש שכינו סתם אדם חשוב "בירבי". ועוד, כאשר פנו למי שהיה אביו חכם או שהוא היה אדם חשוב, קראו לו "בירבי", אולם אין תיבה זו משמשת כמלת קריאה (b) יש לתקן את הערך לפי דיוני הנ"ל. הטעות בהבנת התיבה הזאת מצויה בכמה מחקרים, ואכמ"ל.

בנקיו (106) in decency: למרות מה שכתבתי ב'נישואין בא"י', א, עמ' 187 (ציין לו ס') אולי פירושה 'בנקיון' כפשוטה. עיין מ' עסיס, "על הכתובה הארץ-ישראלית", עלי-ספר יד (תשמ"ז), עמ' 165-166.

בעד (107) (התרחק): מקובלת עליי עדות המדרש, שזו מלה ערבית.

בעי (107-108): הוסף "רצה לשאת אשה". כתובות לד, 31: "אמ' ליה ר' בא בר כהן בעי לך": אמרו לה, ר' בא בר כהן רוצה (לשאת) אותך (ראה פרידמן, פרט, עמ' 447). נישואין בא"י 13, 7: והוה ליה... לאנתו היך די כמא צבא ובעא יתיה (ראה שם, א, עמ' 181; ועל "היך די כמא" שם, א, עמ' 75. כדאי לציין גם בעי = דרש, תבע. פסיקתא

רבתי, מהדורת מ' איש שלום, קיג ע"א, 6: "אזל בעי להון": הלך ודרש אותם (את החזרת המעות). (השווה ויקרא רבה מהדורת מרגליות, עמ' קלג בהערה.) ל-בעי = אמר (עמ' 108), ראה ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א, ניו יורק תש"א, 17. בעל (109) פועל, קיים יחסי מין: הדוגמה היחידה היא מתרגום נאופיטי לבמדבר כ, יז "לא נבעי נשי גוברין", שס' מתקן: נבעול. ולדעתי, אין צורך לתקן.

ברח: ראה להלן לערך "ברדוק".

ברדוק (111), רשום כשם עצם *passing through*: על פי התרגום המקוטע (השווה בהגהה בתרגום נאופיטי) לשמות לו, לג "לברח בין הקרשים": "לברדוק ביני לזוחיא". ייתכן ש-לברדוק הוא טעות סופר במקום למברוח.

בריי (ב, 113), בורא: תיבה זו נשתבשה לפעמים בידי סופרים שלא הכירוה. במקום אחר שיערתי שאין "שלוחהון דברייא" שבקהלת רבה ט, 8 אלא שיבוש של "שלוחה (שלוחה) דברייא", היינו שלוחו של הבורא. השווה להלן לערך "שלוח".

בתר (116–117): ס' מגדירה *after, behind*. במובאות אינני מוצא דוגמה ל-*behind*. ראה להלן לערך "בתרה מן" ולערך "שטו".

בתרה מן (שם) *behind*: מתוך הכתוב לעיל לערך "בתר" ולהלן לערך "שטו" דוגמה יחידאית ומזורה זו, "בתרא מן רחיא", בתרגום נאופיטי לשמות יא, ה חשודה, וספק אם היא צורה אותנטית בארמית היהודית של א"י.

גב (118): "אית לי גב-" פירושו שפלוגי חייב לי, כפי שתורגם אל נכון בדוגמה.

גום (123): יש להשמיט ערך זה. הוא על פי ויקרא רבה תקעט, 4: דגיין ועבר/דגאים ועבר/ דגאיים ועבר. מסתבר ש-דגיין הוא טעות סופר פשוטה במקום דגיין. במקומות אחרים אנו מוצאים $2 < 1 - < 0$; ראה פרידמן, פרט, עמ' 446–447.

גזור (125): "חכים אנא לגזור" – תרגם: *I recognize the...*

גס (126): יש לתת את הדעת על צורת היידוע (גיטא, גטה), אף שאין המלה מיודעת. ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 342, הערה 93.

גלי (129): לבינוני פִּעִיל השווה "גלי וכסי": נישואין בא"י 48, 2 (השווה פרידמן, ר' משה, עמ' 188, שו' 17); 735, 18.

גלימה (130): כנראה, המובאה (היחידה) מן הכתובה היא מארמית בבליית. ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 462, הערה 45. עיין לעיל לערך "ארג".

גנבה (133): "בריה דגנבתה". אין צורך לתקן בריה ל-כיו"ב במקומות רבים במילון. לכינוי החבור –יה לנקבה יחידה ראה פרידמן, מוקדם ומאוחר, עמ' 67, והספרות שציגה שם.

דברו (139): אני מעדיף לתרגם "הנהגה".

- דון (141): "ר' עקיבה הוה קיים מיתדין" פירושו שהיו מענים אותו.
- די (144): על ד' לפני דיבור ישיר ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 120-121 והערה 6. על די לכינוי הזיקה ראה שם, עמ' 66.
- דייטיקי (147): לדוגמה היחידה אצל ס' השווה שם, סוף 564א, ובמקור הוא מתחלף עם אפותיקי. אפשר להוסיף (על פי הקונקורדנציה) בבא מציעא ח, 45א: "כגון הדא דייטיקי"; שבועות לח, 32א: "בהדא דייטיקי". על דייטיקי ראה שפרבר, מילון, עמ' 84-86.
- דין (147): האם הביטוי "גבי דין" (השווה גם ערך "גבי") פירושו גבה חוב (השווה דין בערבית)?
- דינומיס (147): אני מעדיף "גבורה". ראה קליין הנסמן; ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 70. על דינומוס ראה א"א אורבך, חז"ל - פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 73-74; בן-חיים, תיבת מרקה, עמ' 40.
- דיגר (147-148): הכתיב החסר דגר מצוי בתעודות ובכתובות עתיקות; ראה פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 20. השווה N. Lewis, Y. Yadin and J. C. Greenfield, *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters: Greek Papyri*, Jerusalem 1989, מס' 17, שר' 41; 18, שר' 70.
- דירין (148): עיין ליברמן, תוספתא כפשוטה, ה, עמ' 1022-1023, שהוא רכס הרים קטן וצר.
- דכי (149): נישואין בא"י 5, 4: "[כ]שרין דיכוויין".
- דכיו (שם): ראה בן-חיים, תיבת מרקה, עמ' 121.
- דין (153): כתובות לא, 27ב: "והני ראשה דפירקא" אולי צ"ל ודינו (ודין הוא)...
- דנה, דנא (דנן), כינוי רומז: ראה את הדוגמות אצל פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 65.
- דשש (157): "אכול ואדיש", מוטב לתרגם "אכול ושתוק". השווה עם המלה הסורית שמציין ס'.
- דת (שם): תרגם "דין, משפט". ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 162 ואילך.
- הדנה - מוהר (מיוונית): כתובה מאנטינאופוליס 21: יהב למיטרא כלתה לעסק הדנה.
- הדר (159), חזר: נישואין בא"י 13, 4: "וחזר... לאהדורתה" (וחזר... להחזיר אותה). מלבד ליברמן הנסמן ראה הנ"ל, ירושלמי נזיקין, עמ' 135: "קושר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 76-77. בכמה מקומות (עמ' 545, 578) ס' מתקן הדר ל"חזר". ויש לעיין אם התיקון נחוץ.

ה ד ר (821): תוספת בסוף הספר, קישט: אפשר שפירושו גם 'כיבד, הוקיר'. נישואין בא"י 31, 5: "ומיהדרן ומוקרן".

ה ו ה (160–161): הוסף צורת המקור למהוויה. ראה פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 303. עמ' 161, מס' 2: "כמה דבר נש הוי הוא חלים" – במקום as a person is, he dreams תרגם: כמו שאדם עסוק (בדבר) הוא חולם (עליו). ראה 'פני משה'. ועדיף במה (קשה להבחין כאן בכ"ל): במה שאדם עוסק הוא חולם. והוא מתאים אפוא להגדרה הרביעית אצל ס'.

ה וך (161): הלך – אפשר לקיימו על פי נישואין בא"י 3, 8: "ואין יהך הדן סעיד לבית עולמיה"; שם 1, 25.

ה ומו: "הם" – נישואין בא"י 18, 13: "הומו מהרה ועללתה" (הם המוהר והנדונה שלה). ראה עוד דוגמות ודיון אצל פרידמן, שם, א, עמ' 60; ועיין ליברמן אצל פרידמן, שם, ב, עמ' 515.

ה ז ו (161) – "הדא הזו כד היא מניקה...". שמא יש לגרוס *חדו = שד, ולתרגם: השד הזה כשהוא מניק הוא קטן.

ה י כ י (162) – ההפניה צריכה להיות ל"הך".

ה י לך (163) – בכתוב חסר, מרגליות, הלכות א"י ככג, 1: "הלך קולמוסה". (על הילך [בעברית] = אוי לך, ראה פרידמן, כיר יד, עמ' 183. מעניין שאין הי = אי = אוי בארמית.)

הך (163–164) – על היך (ו-איך) לפני דיבור ישיר ובפתח שטר השווה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 120, הערה 6; ליברמן, שם, ב, עמ' 516; פרידמן, כיר יד, עמ' 178–179, הערה 58. באיכה רבה 96, 6: "איך כייב" וכו' (ראה עמ' 249, ערך "כאב"), פירושו אוי, לשון קינה.

ה כ ד נ (164), כך: הוסף הכתובה מאנטינואופוליס 13: "והכדין אפרן [תה]" (וכך העניק לה נדונה).

ה ל כ ה (165–166): הוסף "מנהג, אופן התנהגות". נישואין בא"י 13, 8: "ליקרותה ולשמשותה בדכיו ובנקיו כהלכת שאר בנות ישראל כשירתא": ליקרו ולשמשו בטהרה ובנקיון כמנהג שאר בנות ישראל הכשרות. השווה "כהלכת גוברין יהודאין", הרגיל בכתובה; ראה שם, א, עמ' 176, 186. וראה עוד לעיל לערך "אורייה".

ו ו י (169): בראשית רבה 247, 5: "ומן גו דהוי בריך קיים" פירושו: כל זמן שבנך יהיה בחיים. (על קיים כאן ראה אל נכון בערכו; מן גו פירשתי על פי ההקשר, ואולי הושפע מ-מן גו שלפניו במדרש, שפירושו, כמקובל, 'כיוון').

ו ל י (170), יאה: בן-חיים, תיבת מרקה, עמ' 79, מעיר שפירוש שני המקורות שצוטטו להגדרה זו אינו ברור דיו. אשר לבראשית רבה 447, 2, "ואמרתה ולא בחד", נראה לי

שהוא מתפרש כפשוטו ב'מתנות כהונה', היינו: וכבשה אפילו לא באחר. אפשר לכאורה להביא ראייה ל"יאה" מפאה כ, ד59: "לא בלי מסתור אלא מבני", אם נפרש אותו כמו ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 242 ("שיפה לבנות ולא לסתור"), ונאמר ש-בלי = ולי; אולם אין לדעת מה גרס שם אלבק ולא ברור אם התכוון לתרגום או לתוכן הדברים בלבד; מכל מקום, לא סביר שהתכוון ל-ולי. להלן לערך "סתר" אני מתייחס לגרסה בלי שבירושלמי שהוא ומציע פירוש אחר.

זו נין (174): "[ח]יטיה דקרתך זונין זרוע מינהון" (כך הגרסה לבראשית רבה 636, 9, אצל מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 144, שורות 27-28). לפי התרגום של 'מנחת יהודה' (בעקבות הפירוש המיוחס לרש"י ו'מתנות כהונה') לתיבה האחרונה (על פי הגרסה מנהון [ס'] מביא כאן את הגרסה מינייהון) מהן – משמעות הפתגם דחוקה (ס' מתרגם from it...so) יש לתרגם: אם החיטים של עירך זונין, זרע את מינן (אחרות, שאינן "זונין"; מינייהון = המינים שלהן).

זכו (176): אולי יש לפרש זכו כ"שטר זכות" בפתגם "כל בר נש ובר נש זכוותיה גו קפתיה" שבקידושין סא, 28 (ראה ערך "קופה"). למשמעות הזאת בארמית בבליט ובעברית ראה פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 162-163.

זמן (178) שם עצם: לא נראית ההגדרה השנייה.

זעיר (180): "חבר זעיר"; השווה את התרגום בערך "חבר".

חבורה (184): "חבורתה קדישתה" = הישיבה הקדושה. השווה פרידמן, אונג, עמ' 79, 84-85.

חבר (185-186), מס' 3: על הדירוג תלמיד, חבר, חכם (זקן). ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 12; ב, עמ' 234.

חגיר (187): בתרגום נאופיטי לשמות ד, י, בטעות: פסחגר. ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 71.

*חדו: ראה לעיל לערך "הזו".

חוק, חלק: י' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, 64, 6: "חוקהון בהדן אתרה קדישה". נוה מתקן: חולקהון, אבל ראה פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 150. השווה עכשיו בארמית שומרונית: בן-חיים, תיבת מרקה, עמ' 130, הערה ל-79א, שו' 1.

חזי (194): על המקור הבבלי של "דחזיין לה" בכתובה ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 248 ואילך.

חזק (194-195): אתחזק = נזדרז. ראה מ"ע פרידמן, "הפועל 'אתחזק' בכתובות בתי-כנסת בארץ-ישראל", תרביץ ג (תשמ"ד), עמ' 605-606.

חייך (199): כדאי להוסיף את צורת היידוע חייה. נישואין בא"י 2, 31: "זאתנן ביניהון

על עסק שנתא ורחמתא וחייא ומיתותא" (והתנו ביניהם על עניין השנאה והאהבה והחיים והמות); ראה דוגמות לביטוי זה ודיון שם, א, עמ' 398.

ח ל י (202): כתובה מאנטינואופוליס 22: "דינרין... חללין וחליין". ראה פירושי שם. ח ל ל (203): ראה לערך "חליי".

ח מ י (205), בבנין פֻעַל (הראה): בראשית רבה 385, 2 בכ"ו 30: "אמרון ליה לית אפשר אלא פתחנא וחמינן מה בגוזה". ס' מתרגם (מ"פתחנא" ואילך, שם מתחילה המובאה אצלו): open (it) for us and show us what is inside of it, היינו שני הפעלים הם ציווי + כינוי חבור (מושא עקיף). לדעתי, שניהם מוקשים. אשר ל"חמי", שאר הדוגמאות מלמדות שאין כינוי למושא עקיף מתחבר אליו; וכך "ומרי שמייא יחמי לי סבר אפיון בשלם". וכיצד אפשר לתרגם פתחנא – פתח לנו (והאם – נא הוא כינוי חבור למושא לגוף ראשון רבים – כאן על יד – נן [ראה לויאס, עמ' 148 ואילך])? במקום זה עדיפה הגרסה בכ"ו 60: "אמרין (צ"ל: אמרון) ליה לית איפשר אלא פתחנה וחמית לן מה דבגוזה", שתרגומו: אמרו לו: אי אפשר, אם לא פתחת אותה והראית לנו מה שבתוכה. (ראה לעיל לערך "אילא"). אם נידרש לתרגם את גרסת כ"ו 30, דומה שצריך תחילה לתקנה. הדבר ייתכן בשתי דרכים שונות: (א) אמר [המדבר יהיה ראש המוכסים שבמדרש] במקום אמרון. אמר לו: אי אפשר, אם לא פותח אני ורואים אנו מה בתוכה. [היינו חמי בבנין פֻעַל, כינוי + כינוי חבור (נושא), תצורה חריגה בארמית של ארץ-ישראל. ראה מה שכתבתי בתרביץ נא, עמ' 199, והספרות שצוינה שם ומה שכתב סוקולוף במבוא לדקדוקו של לויאס, עמ' XXIII והשווה להלן לערך "שווי"]. (ב) פתחנה במקום פתחנא [כציווי, למרות הכינוי החבור הלא רגיל ל-חמי]. אמרו לו. אלא פתח אותה והראינו מה שבתוכה! ההגדרה השנייה ל-חמי בבנין פֻעַל provide מסופקת. בדוגמה הראשונה, הוריות מח, 23, "ברין רחמנא דחמי לי פירין עד דאנא בחיים", חמי מיתרגם כפשוטו: הראה לי, נתן לי לראות. אשר לשנייה, שביעית לו, 4, "חמי לן בר נש דריש (צ"ל: דרוש) דיין...", יש לציין ליבמות יג, 13, ושם "תתן לן"; ובשביעית "חמא", "חמית לך" בהמשך אותה שורה, ואולי הן השפיעו.

ח ס ל (211), מס' 5, הסכים: כדאי לציין לפסיקתא דרב כהנא 282, 9: "הא חסילה והא מסכמה" (השווה ערך "סכס").

ח פ י (212): בקשר להערה, לחילוף וי, –יי, ראה לעיל לערך "אימת".

ח ת ו (218): "יהב רשו... ולחתומייא דחתמון" (הוא נתן...). ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 469.

ח ט ב (219): למלה לטב כתואר הפועל יש להוסיף "בטב". נישואין בא"י 2, 20: "בטב דלא כפנא ולא צהיא" (בטוב, שאינה רעבה ולא צמאה); עוד לעניין ביטוי זה ראה שם, א, עמ' 342.

טבו, רצון: במשמעות זו, בכתובות הארץ-ישראליות שמסורת לשונן הארמית אותנטית – תמיד בלי יו"ד (ראה להלן לערך "טיבו"), ואפשר שצריך להירשם כערך נפרד. ראה פרידמן, נישואין בא", ב, עמ' 128. שתי הכתובות עם "מן טיבותיה" משקפות השפעות בבליות.

טובי (221): "טובי אומתך מה אית בה". כנראה, צ"ל "מה דאת" וכיו"ב. תרגם: אשרי אומתך שאתה בה. ראה פרידמן, מוקדם ומאוחר, עמ' 63–64.

טיבו (222–223): ראה לעיל ערך "טבו".

טימקון (224): "דמלכא שרי" – תרגם: שהמלך דר.

יבד (233): גיטין מד, ד54: "אייתי גיטא ובד מינה" – תרגם: הביא גט, והוא אבד ממנו. ובד = ואבד (השווה ומר = ואמר), שורש אב"ד.

ידי (235): אודי – הוסף affirm. מרגליות, הלכות א"י קכ, 8: "אנה... מודא דשרת ושבת ופסרת יתך" (ראה להלן לערך "שרי"). נישואין בא"י 18, 2–3: "מודי אנא ישראל חתנה... להתנסבה") להדא עיתכה בתולתה כלתה". אשר למובאה מברכות ה, 56ג שבמילון, נסביה ודניה ואודי", תרגם: he confessed.

יהב (236): שבת ח, ד14: "יהב ליה חמרה ואפילה" (בכ"ל בטעות והב, ונשתבשו בקריאתה) – תרגם: חמורו (או: החמור) נתן לו מכה והפילו. כבר נתפרש אל נכון אצל ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 155. "יהב נפשיה": מסר את עצמו. "יהב רשו לכתובא דיכתוב": הוא נתן... ראה לעיל לערך "חתום".

יחף (239): אתייחיפו. אני מעדיף: נעשו יחפים. השווה תרגום אונקלוס ועוד.

ים (242): הוסף נישואין בא"י 34, 3: "דעל גף ימא דמליחה": שעל חוף הים התיכון. ראה שם, ב, עמ' 319.

יקיר (244): נישואין בא"י 22, 41: "בדיניהון דמרינן רבאני יקיריה" (בדיניהם של מרינו הרבנים הנכבדים); שם 5, 17: "יקיריה ומיקרייה".

ירת (246), יורש: הצורה הרגילה היא ירות. "ועל ירתיה בתריה" שבכתובות נוסחה בבליית היא; ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 461–462.

ית (שם): כתיב מלא יאת: כתובה מאנטינואופוליס 7.

יתם (248): ההפניה ל-איתם שגויה.

כאב (249): "איך כייב"; ראה לעיל לערך "הך".

כבד: הוסף בניין פֻעַל: כיבד. נישואין בא"י 34, 7: "וקבילת על נפשה ליקרותיה ולשמשותיה ולכבד [יתיה]" (עברית?).

כבר (249): על "כבר ד–" ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 76; ריבוי נשים, עמ' 289, הערה 6.

כול כא (254): ראה סוף עמ' 5 בטקסט.

כיתן (257): כתובה מאנטינואופוליס 19: "[מניא דע]מרא ודכתנה".

כל (258): על "לא *כלי", ראה להלן לערך "סתר".

כליחיא (260): השמט: ראה להלן ערך "ליחי".

כניס (263), כועס: השווה ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 371, שו' 3-4: "כעס אומות שהיה כנוס בתוך מעיהם".

כנש (264): הוסף "נשא אשה". נישואין בא"י 8א, 9-10: "צבא למכנוש ית הדה פלונית"; שם 19, 6: "צבית למכנוש לה[דא] קירא" (רוצה אני [רציתי] לשאת את הגברת הזאת); שם 2, 17: "ואכניש יתה לביתה" (והשווה להלן לערך "נפק").

כסי (265): לבינוני פֻעיל, כסי, ראה לעיל לערך "גלי".

כתב (272): ל"אתכתב הדין שטר פרנה" ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 107. השווה כתובה מאנטינואופוליס 26: "פרניה אתכתוון"; מרגליות, הלכות א"י קכג, 10: "אתכתב (כצ"ל) גיטה הדין".

כתובה (שם): גם "שטר" (סתם); ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 374 ואילך.

לבש (276): השווה לערך "דכר" (149).

לחי: ראה להלן ערך "ליחי".

ליחי (לחי, לוח או עמוד בצד הכניסה של מבוי, המכשיר את עירובו): עירובין יט, א35: "חמא חד מבוי שריתה כליחיא יהב לה בחוטרא ואפלה" – תרגם: ראה מבוי אחד שקורתו (דקה) כמו הלחי, נתן לה מכה במקל והפילה. ראה לעיל לערך "כליחיא" ולהלן לערך "נפל".

לישן (283): "לשן בית קודשה". עיין לעיל לערך "בית קודש".

מא: ראה להלן לערך "מה".

מגזתה (290), מעבר: בכתובה מדרמשק, סוף המאה העשירית עד תחילת המאה הי"א TS NS 69.46, שו' 18 (בתיאור זכויות בית): "בכל מגזתה" (פרידמן, ר' משה, עמ' 188). מגן (291): הוסף נישואין בא"י 2, 32: "שנאת מגן" (שנאת חינוס); שם, 6, 14: "סנאה דמגן".

מדל (292): ויקרא רבה תתס, ו: "דיחזור לי מדלי". במקום זה נשתבשו כל שינויי הנוסחות. כבר שיערתי על פי השוואת כתבי-היד השונים שהם משקפים גרסה מקורית: "דיחזורן לי בארע' מדלי", היינו: שיחזירו אותי לארץ שלי. ראה פרידמן, מוקדם ומאוחר, עמ' 64 (ולהלן לערך "מה")¹¹.

11. א' שנאן, "מעשה באתרוגים", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יג-יד (תשנ"ב), עמ' 61-79, לא שוכנע (עמ' 65, הערה 17) מן הנימוקים שהצעתי לתיקון זה של הטקסט. אולם הוא לא הזכיר אותם,

מה (292–293): למס' 3, "מה ד–" ("מד–"), ראה פרידמן, מוקדם ומאוחר, עמ' 60 ואילך. לכתוב מא, ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 55 והערה 22.

מה יימן (294): הוסף "מהימן" (= מקוים). נישואין בא"י 16, 21: והדא כתבא שריר ובריר ומהימן; שם 22, 40; 11, 34 ועוד. לשימוש זה (בעברית) השווה ליברמן, מחקרים, עמ' 26, הערה 14, והנסמן שם.

מול (295): "ר' אימי מל". כן הוא במסכת ראש השנה, והתיקון מ"מטלטל" הוא רק ביומא; ראה ליברמן במקום הנסמן.

מותן ב (297): צ"ל "חגר עליה מותנא (מיתנא)". ראה יאסטרוב ערך "מתנא", עמ' 863, על פי 'פני משה'; אולם אפשר שהוא מלשון מתן (= מותן, ס' עמ' 377), עיין 'קרבן העדה'.

מחה (299): על "מחת פורענות" ראה: מ' סוקולוף, "עוד על מחת פורענות", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 77; מ"ע פרידמן, "מחת פורענות של רשעים ו'משא ומתן' בלשון חכמים", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 156–158.

מחק (301): על "מחיק שמיה" ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 520.

מילה (305): הוסף נישואין בא"י 2, 5: "ובמלה חליא" (ובדיבור ברור); השווה "ממלל חלי", ערך "חלי" (202).

מין (305–306): ראה לעיל לערך "זונין".

מיסון (306): ראה נישואין בא"י 153, ד, 15: "חד ארעיי וחד מוסנוי" (אחד תחתון ואחד אמצעי).

מלח (309): הוסף "ימא דמליחה" – הים התיכון. ראה לעיל לערך "ים".

מלכו (310–311): ראה נישואין בא"י 51, 9: "בנימוסי מלכוותא" (בחוקי המלכויות [= בנימוסי אומי עלמא]); שם 16, 19; 24, 20: ראה שם, א, עמ' 475.

ממצייה (312): ממציא משורש מצ"י?

מן גו (314): ראה לעיל לערך "וויי".

מן עילווי: ס' מעיר שהמקום היחיד בירושלמי הוא בשטר חליצה "מעילוי ריגליה". אולם אין טעם לחלק לעניין זה בין מן עילווי ובין עילווי, וראה בערכו. בתרביץ נא, עמ' 197 הצעתי שאולי יש ללמוד מנדירות עילווי בירושלמי שלשון שטר החליצה מקורו מבבל, ועיין שם. הדוגמות האחרות של עילווי מחלישות השערה זו. השווה פרידמן, פרט, עמ' 449 (גם בשם סוקולוף).

בייחוד לא את ניתוח שינויי הגוסחות והעובדה שהטקסט המשוחזר נמצא (בתרגום) בעדויות הסיפור שמימי הביניים (אמנם בעמ' 76 ציין שנאן שהמסופר כאן בטקסט של המדרש – לפי פירושו שלו – חסר בעדויות ההן, אבל לא ציין את התוכן של מה שנמצא בהן). לא זה המקום לדרון בניתוח הסיפור כולו; הקורא המעוניין עיין שם וישפוט.

מן קודם (316): הוסף "מן קדם מן". נישואין בא"י 4, 32: "מן קדם מיניך"; שם 4, 35: "מן [קד]ם מיני".

מן שלם (שם): ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 74, והספרות הרשומה שם. מעל (322): ראה להלן לערך "מפק".

מעפרה (323): על פי המובאות יש לציין שתי צורות לרבים: מעפרן, מעפרין. מפק (324): מסתבר ש"מפקה ב"מעלה ומפקה לותה" בתרגום המקוטע ל-וענתה בשמות כא, יא, היא תוספת משנית (עידון?) ל"מעלה לותה", המקובלת לתשמיש המיטה (השווה פרידמן, נישואין בא"י, עמ' 178). אפשרות אחרת, פחות מתקבלת על הדעת: הכוונה כאן ל-מדור; על מדור כפירוש ל-ענתה ראה תורה שלמה, יז, עמ' סב, הערה רח. מפקן (שם): הוסף "מוצא" של בית. נישואין בא"י 22, 30: "[מעלנה ו]מפקנה". השווה 353ג, 10: "ומוצאיו ומובאיו"; וראה י' ידן, מ' ברושי וא' קימרון, "שטר של מכירת בית בכפר ברו מימי ברכוכבא", קתדרה 40 (תשמ"ו), עמ' 210.

מרדכי (328): שמחתי שלא נפקד מרדכי, והוא 'משענת', גם אם הגרסה מרדכיאת בתרגום נאופיטי לשמות כא, יט מפוקפקת (שיבוש של מורניתיה בתרגום המיוחס ליונתן שם?). הסימנים המציינים תיקון העורך מלמדים כאן על תיקון של כותב ההגהות שבכתב-היד.

מרי (329): "מרי דוד"; השווה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 109.

מרק (332): אתמרק פירוש: הוא קיבל תשלום (ולא: נתקבל תשלום). נישואין בא"י 50, 18: "אמתרקת" (שולם לי). בעמ' 546 התרגום נכון.

משתו (355): רק "משתה של חתונה".

נגד (340): "אתנגד במימר מן קדם ה'" – תרגום: נפטר במאמר ה'. על אתנגד כלשון נקייה למיתת צדיק ראה ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 158–160.

נוח (344): "נח ואתפטר לבית עלמה" – לשון נקייה כפולה ל"מת". יש לציין את הברכה "ניח נפשה", שאומרים על מת (ראה את הספרות שנסמנת להלן). בויקרא רבה תשמט, 6: "מדכרין ומניחין, מדכרין ומשחקין" פירוש: צדיקים מזכירים את שמותיהם בברכה כמו ניה, ניח נפשיה, מניח – כולם בינוני פעול: ינוח, תנוח נפשו; רשעים מזכירים את שמותיהם בקללה שחיק, שחיק טמיה. בהמשך המדרש משתמשים בלשון מושאלת לשבח ולגנאי. ראה בהערותיו של מרגליות המביא את פירוש 'מתנות כהונה'; עיין פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 187–188 (ושם דוגמות ל"ניח נפש" וכיו"ב).

נומיקה: סופר, יודע דת ודין, והוא כינוי למשה רבנו. בכ"י לפסיקתא רבתא, מהדורת איש שלום, קה"א, ובמדרש הגדול לדברים, עמ' קב: "אנא נומיקה כתבית יהבית": אני נ' כתבתי, נתתי. ראה פרידמן, כיר יד, עמ' 186, והספרות שצוינה שם.

נחת (347ב): "דנחית ממעי אימיה" אפשר לרשום תחת הגדרה מס' 4 ולבטל מס' 5. ניםוס (349): הוסף נישואין בא"י 13, 5: "כנימוס יהודאין"; שם 34, 5. ראה: פרידמן, שם, א, עמ' 165, 474–475; שפרבר, מילון, עמ' 111–117.

נכסין (351): לפעמים נכסין משמש דווקא לנכסי דלא ניידי. כתובות כט, א18–19: "ומיתזנן מניכסי... ותני עלה מן מקרקעי ולא מן מטלטלי". ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, 452 ואילך. ופעמים דווקא לנכסי דניידי. כתובה מאנטינואפוליס 24: "בין נכסין בין קרקעין." "הות מבזבזה (כצ"ל) בניכסיה": הייתה מבזבזת את הנכסים. ראה עוד לעיל לערך "בזבז".

נפל (356): בעירובין יט, 35א השתבשו אצל ס' הגרסה ותרגומה. הגרסה בכ"ל: "יהב לה בחוטרא ואפלה" (יהב, הנכון, תוקן מהב?) – תרגם: he hit it with the staff and knocked it down; ראה לעיל ערך "ליחי".

נפק (356–358): על יד מס' 3 (357א) לבניין פעל הוסף "נפק שטר": הוצג השטר. נישואין בא"י 11, 34: "קיים ומחוזק ומהימן שטר פרנא הדן בכל אתר דיפוק ויתקרי". דוגמות (ודיון) שם, א, עמ' 472–474. במקום ההגדרה במס' 5, to leave (of wife from husband), צריך להיות: התגרשה (אישה מבעלה). ראה פרידמן, שם, א, עמ' 330, והדוגמות וההפניות שצוינו שם, הערה 60. אפשר גם עם "מן בית" (השווה לעיל לערך "כנש"); נישואין בא"י 3, 5–6: "ותבעי למפוק מן ביתיה... ולא תהוי נסבה אלא מה דעלת (= דאעלת) מבית אבהתה ונפקה על פס בית דינה". הדוגמה היחידה במילון למס' 5 היא מכתובות לא, 21ג, "אין שוטה היא תיפוק בלא פרן", שתורגמה if she is stupid, she will leave (her husband) without the ketubba-payment. אמנם תוכן ה"תרגום" אמת, אבל המקור משמעו כפשוטו: אם סוטה היא, תתגרש בלי (כסף) כתובה. (וראה להלן לערך "שטי"). לבניין אפעל: "דאפיק בריה לעבדא בישא" (357ב) – תרגם: שהוציא את בנו לתרבות רעה, קלקל אותו (השווה לפירוש 'פני משה').

נקיב (נקוב): נישואין בא"י 24, 11: "קניפוי נקיבה" (מובא בין הכלים שהכניסה כלה בנדונייתה).

סדר א, ב (368, 369): "זלינן מקטעין לון בסידרא" משמש כאן דוגמה לערך הראשון ובעמ' 488 – לערך השני.

סובר (369): ל"אסובר (אכלכל) בכתובות ארץ-ישראליות ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 170, 171.

סוף (371): הוסף את הברכה "סופיה טב", "ס"ט" (נישואין בא"י 14, 5 ועוד), שמוסיפים לשם אביו החי של אדם; ראה פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 348, והספרות שם.

סיבו (373): השווה ערך "שיבה" (571) ועוד (ס–ש).

סייע (374): "דסייע יתהון מלכיה דעלמה". השווה "מה דסייעה בריה" בויקרא רבה

תתו, 2-3 (כ"י כ). על ביטויים אלו והדומים להם, שמשמשים לציון רכושו של אדם, ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 308-309.

סייף (שם): "מה הוה בסיפי <ה>". אולי צ"ל: בסופיה.

סימן (375): הוסף "גבול". נישואין בא"י 22, 26: [ו]אלין אינון סימאני דהדן חולקה". עוד ציונים והסבר שם, א, עמ' 299-300.

סימפון (375): תרגם – תנאי, המופיע בשטר או הנוסף לו. ראה שפרבר, מילון, עמ' 119. סימפונה מופיעה בקטע קטן של פפירוס, *Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, Papyrus H 58 C. Sirat, Les Papyrus en caractères hébraïques trouvés en Égypte, Paris 1985* (על פי תצלום מס' 17 שם; מלבד סימפונה אין לפענח כלום בתעודה זו).

סימך (381): מופיע אף בלא ל- אחריו. נישואין בא"י 22, 12: "ומצפונה סמיך בתייה דבן מחמוד" (ומהצפון סמוך לבתים של פל'). ראה שם, ב, עמ' 147-148.

סנאה: "סנאה דמגן"; ראה לעיל לערך "מגן". ראה ערך "שנה" (571).

סתר (390): פאה כ, ד 57-59: "ר' חנניה הוה יתיב קומי ר' אלי והוא אמ' טעמין והוא סתר אמ' טעמין והוא סתר אמ' ליה לא בלי מסתור אלא מבני". לפי י"ג אשפטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 392, כך הוא (בלי) בכ"ל אלא שנגרדה הבי"ת והוגהה היי"ד לוי"ו (בתצלום כ"ל המודפס התיבה מטושטשת, ובד"ו בלן). כפי שהעיר אשפטיין שם בהערה 13, גרסת כ"ד כלו. אולם הוא מתקן ל-כ"ל ומפרשו: "לא כולא מני". אולי על פיו (או על פי פלט המחשב; ראה לעיל לערך "אורייה") "גורס" ס' כלי, והוא מתרגם I do not just... אבל אין שימוש כזה (עם מן או בלעדיו) רשום בערך "כל" (258). נראה לי שניתן לקיים בלי ולפרשו: כאלו, היינו בר' אלי ("לישנא קלילא היא כדרך הש"ס הזה" [כדברי 'פני משה', שפירש בלן: בהלן]); והוא ר' אילי, לי, אילא, לא, אילעא (ראה ח' אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 223; אשר לפירושו של אלבק "שיפה לבנות ולא לסתור" ולאפשרות ש-בלי כאן פירושו יאה, ראה לעיל לערך "ולי").

עבד (391): ל"רעבד הדן סטוה" השווה למשל נישואין בא"י 11, 18-19: "הדן שטר" פרנה מה דעבד מרי מבשר חתנה": [זה שטר] הכתובה שעשה (ציוה לעשות) אדון מבשר החתן. על "עבד שטר" (ועוד) ראה פרידמן, כיר יד, עמ' 175, הערה 46, והספרות שצוינה שם.

עבדה (393): ל"עבדא בישא" ראה לעיל לערך "נפק".

עבדה (393): הוסף נישואין בא"י 11, 18-19: "ואם ישנא יתה בלא עבדת פתגם" (ואם ישנא אותה בלא ערות דבר); שם 30ב, 6. "עבדת פתגם" הוא תרגום ל"ערות דבר" בדברים כד, א, ומכאן שיש לקיים את פירוש עבדה = תועבה. ראה פרידמן, שם, א, עמ' 342 ואילך.

- עבר (394): "לעבר (מן עלמה)" = נפטר, ראה פרידמן, שם, א, עמ' 410.
- עד יתפני (396): "עד יפני מוסף". עדיף בניין פעל; השווה יומא מג, ד24: "ר' אחא כד מפני מוספא".
- עדי (396-397): "דיעדי מינה" – תרגום: שפרש (עבר) ממנה. ראה פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 9.
- עוד (398): עוד ד' פירושו כנראה גם "כבר". נישואין בא"י 25, 3: "וע[ו]ד דשלם"; שם 1, 12: "ועוד דיהב". ראה שם, א, עמ' 85; ריבוי נשים, עמ' 289, הערה 6.
- עיב (402): "אית אתרא דצוחין לחייבא/לכיבא עייבא". כנראה על פי הערבית (= פגם וכדומה); ראה את הערתו של בובר; ועיין גושן, שקיעים, ב, עמ' 91. לא הבנתי את טעם תיקונו של ס': עיבא.
- עייב: ראה לערך "עיב".
- עילווי (404): "ולא קביל עילווי". עילווי (וי"ו שנייה חלומה): עליו. ראה לעיל לערך "מן עילווי".
- עכס: עכס, תכשיט, שרשרת לרגל. נישואין בא"י 2, 22: "עכסין כסף". מן ההקשר משתמע שזאת ארמית ולא עברית, אולם אין ודאות בכך.
- על מנת א (407): "על מנת דחזור". אני מעדיף כאן: על תנאי. בבא מציעא יא, ב46-47: "צריך להתנות עמה ולומר לה על מנת דתעבדי כן וכן". לעניין על מנת = בכונה, ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 185; ב, עמ' 148.
- על מנת ב (שם): "על מנת מיתן לך" וכו': על תנאי; עיין בירושלמי הנסמן.
- על עסיק (שם): השווה לעסק (לעיל לערך "הדנה").
- על ל (408-409): הוסף "על עס" (= הביא). נישואין בא"י 14, 14: "והדא מא דעלת עמה"; שם 14, 16 (השווה גם 3, 6 [ראה לעיל לערך "נפק"]).
- עם (410): על "כל עמא" (= כולי עלמא בבבלי), השווה פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 330, והספרות (ליברמן) שצוינה שם.
- עמם (411): הוסף "אומי עממיא", וראה לעיל לערך "אומה".
- עני ד (413), נעשה עני: מיעני: אתפעל? ראה יאסטרוב, עמ' 1094.
- עצי (414-415): תיקונו החרף של ס' מ"לא עציב" (שש פעמים בחמש תעודות) ל"לא עצי" אינו מתקבל על הדעת.
- עציב (שם): ראה לעיל לערך "עצי".
- עתיד (422): משמש גם לעתיד סתם, ולאו דווקא הרחוק. בכתובה מאנטינואופוליס 24: "דהוא עתיד למקני".

פייס (430): קידושין סא, 24: "פייס לאבא דיסביני. אתא פייסיה ולא קביל עלוי." כן הוא בכ"ל, עם נקודה אחרי דיסביני. אולם עדיף להשמיט את הנקודה ולתרגם: פייס את אבא, ששיאני אישה. פייסו (היינו, השתדל לפייסו) ולא קיבל.

פיסקי (432): בכתובה מאנטינואופוליס 17: דפסקיאה.

פלח (435): הוסף "פלח ית/קדם" (= שימש את פלוני), והוא רגיל בכתובות הארץ-ישראליות ובתרגומים. ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 182 והערה 106.

פסוק א (439): בימי הביניים היו רגילים לכתוב פיסוק. ויקרא רבה סט, 5: "הדין פיסוקא ראש סדר". ראה להלן לערך "ראש סדר".

פסק (441): הוסף "קבע (סכום)". נישואין בא"י 16, 6: "ופסקון מהרה ביניהון" (וקבעו את סכום המוהר ביניהם); ראה עוד דוגמות שם א, עמ' 271. אשר ל"פסק ליה מן דרשה", המובא בערך, תרגם: הפסיק את הדרשה שלו.

פצי (442): תרגם - ניקה. נישואין בא"י 6, 6: "אפצי יתיך מן כל נדר" (ס' מצטט רק את שתי המלים הראשונות ומתרגם recompense. השווה בבלי כתובות פז ע"א: "נקי נדר". ראה פרידמן, שם א, עמ' 262 ואילך.

פרוטוגמיה (455): לפי העולה מן המובאה היא סעודה קודם יום הנישואין (סעודת אירוסין?). ראה ש' ליברמן בהערותיו לויקרא רבה מהדורת מרגליות, עמ' תתעג.

פרנסה (448): ראה לעיל לערך "אבד".

פרק (450): הוסף "בגרות". "קמת על פירקה": הגיעה לפרקה (נישואין בא"י 2, 13): ראה להלן לערך "קום".

פרש (451): הוסף "פרש מן" (= גירש אישה). נישואין בא"י 3, 4-5: "דאן הדן סעיד חתנה יסני הדה מליחה ולא יתרעי ביה ויבעי למפרוש מינה". ראה שם א, עמ' 329, הערה 59, הפניה לשימוש זה בסורית.

פתגם (454): הוסף "עבידת פתגם". ראה לעיל לערך "עבידה".

פתח (454-455): בראשית רבה 385, 2, כ"ו 30: "פתחנא וחמינן מה בגווה" (455א). איני חושב שאפשר לקיים את תרגומו של ס': "פתח [אותה] לנו והראה לנו מה בתוכה". ראה לעיל לערך "חמי". "ומה פתחת ביה" (455ב) בחגיגה עז, 23 ואילך, בפעם הראשונה מתייחס, כרגיל, למדרש הפותח בפסוק ממקום אחר. בפעמיים הבאות אחר ממשיך באותה שאלה אף על פי שתשובת ר' מאיר שונה. יש גם גרסה אחרת. ראה מ"ע פרידמן, "עיונים במדרשו של ר' מאיר", תעודה ד (תשמ"ו), עמ' 80.

צביון (457): על "צביוני נפשיה" ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 138-139.

צווח (459): על צווח = קרא ראה א"ש רוזנטל, "בערא", תרביץ נא (תשנ"א), עמ' 346 ואילך.

- צור (461): "צור גרמך": צבע את עצמך; השווה 'פני משה'.
- צורך (שם): הוסף נישואין בא"י 18, 9: "בכל צורכה" (עם כל מה שהיא צריכה); שם 753, 9: "בכל צרכי". ראה שם, ב, עמ' 205–206.
- קבר (822): יש טעות דפוס בדיבור המתחיל או במובאה.
- קדל (475–474): על "תביר קדל", יישוב עורפו, כקללה ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 520.
- קדם, שם עצם: הזמן הקדום, הימים שהיו לפני. נישואין בא"י 13, 4: "[שבק ית סרוה] ברת מבורך מן יומי קדם וחזר ואיתרעי לאהדורתה ליה לאנתו כיומין קדמין".
- קדש (476–477), קודש: חבל שאין הפניה בערך "קודש", הכתיב הרגיל (קודשה, קודשא) בירושלמי ובמדרשים, לדיבור המתחיל שבכתיב החסר, המצוי בתרגומים (ובמקום ההפניה ל"בית קדשה", הרשומה כאן, צ"ל "בית קודש" [הנמצא תחת "ביי"]). היה כדאי לציין עוד דוגמות של קודשה, קודשא (בלי "ברך הוא") למקום. למשל בבא מציעא יב, א44, לפי כ"י אסקוריאל: "קודשה מגלגל עם רשיעיה". על הצורה הקצרה ראה ליברמן, ירושלמי נזיקין, עמ' 171, והספרות שצוינה שם.
- קודש (478), עגיל, טבעת לאף: עיין: פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 49–50; גושן, שקיעים, ב, עמ' 117–118.
- קום (479–481): קום עם מלות (ואותיות) יחס: קם ב. - הוסף (א) "נמצא, דר במקום" – גט מרמלה, שנת 1026 (TS 10 J 2.3), שורות 11–12: "דממדינת רמלה וקאימה יומא הדן בה" (מרגליות, הלכות א"י קיט). ראה פרידמן, שם, א, עמ' 114–115 (ושם עוד דוגמות). (ב) "קיים" – "וקאיים בתלת מילי סיפוקה" (ומקיים את שלושת הדברים שמספק לה); ועוד דוגמות ודיון שם, א, עמ' 342. וכיו"ב (ג) "טיפל" – שם 12, 8–9: "ומניית לה... אפטרופא למיקם בעסקה". עוד דוגמות שם, א, עמ' 230. קם ל. - "קמון לצלותא" בירושלמי תרגם: עמדו לתפילה (לעמידה); השווה 'פני משה' ו'קרבת העדה', והשמט הגדרה מס' 5. קם על. השווה נישואין בא"י 2, 13: "קמת על פירקה", עמדה על פרקה, הגיעה לפרקה; ראה שם, א, עמ' 222. קם קדם. "שירת" – נישואין בא"י 12, 8: "דתהו קאמא קדמוהי ומשמשא יתה בדכיו ובנקיו". דוגמות נוספות ודיון שם, א, עמ' 182–183 (אבל יש לציין שלפי מקורות מסוימים הייתה האישה צריכה לעמוד לפני בעלה ממש).
- קופה (483): "זכוותיה גו קופתיה". ראה לעיל לערך "זכו".
- קטל (486): "ולא קטלית מאן קטל עימך" – תרגם: ולא הרגתי? מי הרג יחד אתך? (כך היו מנסים להפלייל את הנחקר שהכחיש את אשמתו. ראה S. Lieberman, *Texts and Studies*, New York 1974, עמ' 80–82).
- קידוש (489): הוסף "קידושי אישה" (הקידושין עצמם ולא רק הכסף, העושה אותם).

נישואין בא"י 51, 8 "[...]בכתב] קידושא הדין ואמרו לכתובה למכתב": [...]בכתב] הקידושין הזה, ואמרו לסופר לכתוב; 31, 8.

קירה (492): הוסף "קירה": נישואין בא"י 8, 12. וכדאי לציין לבבא קמא ז, ב48 בכ"י אסקוריאל: "כהדין בין קירא" (כ"ל: כגון הדין בר קורא); כלאים לב, 40ג: "ר' בר קירא".

קני (497): יפה עשה ס' שלא רשם את ההגדרה "עשה קניין סודר", הרגילה ל-קני בכתובות הארץ-ישראליות מן הגניזה (ו, 32: "וקנינא מיד מבשר חתנה בכל מה דכתיב ומפורש בהדין שטר במנא דכשר למקניא ביה"; ועוד דוגמות רבות), כי היא חדרה מבבל לארץ-ישראל בתקופה מאוחרת. ראה פרידמן, שם, א, עמ' 465–467.

קלווסיס (493), צו מלכות: כל המובאות של קלווסיס היו משובשות, וס' נאלץ לתקן. כדאי לציין דוגמה אחת שלמה. ויקרא רבה תתס, 2 (בש"ג): "נפקת קלווסיס דמלכא" (השווה שפרבר, מילון, עמ' 186 ואילך).

קניפו: נישואין בא"י 24, 11: "קניפו נקיבה" (מובא בין הכלים שהכניסה כלה בנדונייתה). משמעותה לא ברורה, ראה פרידמן, שם, ב, עמ' 247; ולעיל ערך "נקיב".

קרב (502–503): לבניין פֶּעַל הוסף "הביא, הציג, נתן". נישואין בא"י 5, 30: "סכום מה דקרבת כלתה"; שם 31, 8: "וכבר [ד]קרב לה [ש]עת קדושיה"; שם 34, 8; עיין שם, ב, עמ' 79.

קרייה (505–506): כדאי לציין "בקרתא פלונית" ב-TS K 1.66, שו' 4, מרגליות, הלכות א"י קב (טופס גט מטבריה, שנת 938/9; עיין פרידמן, אונו, עמ' 81, 85).

קשט (508): אולי הוסף מס' 3 "היה נכון, נתאמת". ויקרא רבה תקצב, 3 (בש"ג): "כבר מיל<א> קשטן": כבר נתאמתו הדברים.

קשיט (509): ראה לעיל לערך "קשט".

ראש סדר (511): "הדין פיסוקא ראש סדר"; עיין לעיל לערך "פסוק". ולפי הכתוב שם לא צריך לתקן פיסוקא.

רב (511–512): על רבן – רבנין (רבנן) ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג/ב, עמ' 37–38. כפי שציין ס' אין לרבנין צורת יידוע. "יידוע" בהשמטת – [רב[א]ני] בכתובות א"י 8, 14; 22, 41; 26, 22 ועוד (בהשפעת ארמית בבליית[?]); ראה דוגמאות במלים אחרות, שם, א, עמ' 72.

רבי ג (513), ילד: ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 57. וב"ירושלמי" (אור זרוע ח"ב, סימן קז): "לאסאה לרביא הדין". עיין ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' סג; ב, ירושלים תשנ"א, עמ' רנח.

רבי ד (שם), ילדה: ראה בבלי בבא בתרא טז ע"ב, שדורש האמורא הארץ-ישראלי ר' יוחנן את בראשית ו, א ("ויהי כי החל האדם לרוב... ובנות נולדו להם"): "רביה באה

לעולם"; עיין שם בהמשך ובדקדוקי סופרים ובמדרש הגדול לבראשית, מהדורת מרגליות, עמ' שפט ("רוביה נולדה לך").

ר ח י ק (520–521): "כן תהא האי איתתא רחיקא" – תרגם: כן תהיה האישה ההיא רחוקה, כלומר הלוואי שכך אהיה רחוקה.

ר ח מ נ (522): לביטוי "מן רחמנה" – ממה שנתן הרחמן – ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 308–309.

ר י ק (523). "דלא תריק סייפק": שלא תשלוף את חרבך, וכדאי להגדיר כך (במקום to empty).

ר מ ו י (525): כתיב אחר (ראה לעיל לערך "אימת") ל-רמיי, ואינו צריך ערך נפרד.

ר מ י ב (526): "רמון בה". כבר שיערתי שצ"ל דמוזבה; ראה לעיל לערך "בזבו".

ר מ י י (שם): "רבון רמייה" אפשר שהוא רבון (אדון, ראה בערכו) של הרמאים. אולם על פי כ"ל "רבהון רמייה" ייתכן שיש לגרוס <ד-רמייה, כמו "רבהון דרמאי" שבבראשית רבה.

ר צ י (529): "המן הרשע שחיק מחיק רציץ". כל הפעלים לשון קללה (ישתחקו עצמותיו...).

ש ב ו ק: גירושי אישה. מרגליות, הלכות א"י ככג, ו: "כתב איגרת שבוקה".

ש ו ב ה (539): "שובה ונייה" הוא על פי תענית סד, א29: "בשובה ונייה תתפרקון"; ראה ערך "נייה" (349), ושם תורגם כראוי.

ש ו ו י (540), בגיין פֶּעַל: הוסף "הסכים, רצה". סנהדרין יט, א51–53: "תני בראשונה היו כותבין שטרי מיאונין... לא רעינא ביה לא שוייהנא ליה ולא צבינא להיתנסבא ליה"; מועד קטן פב, א41 (המקבילה): שויינא. (אולי חסר במילון מפני שהוא מברייטא ואינו מתאים לתקופה שהמילון עוסק בה, ושמא מפני שהוא בא ממקור בבלי כפי שמשמע מן התלמוד. על בינוני + כינוי חבור ראה לעיל לערך "חמיי", והשווה ערך "נזק ב" [345]. ראה מה שכתבתי למקום זה בתרביץ גא, עמ' 198–199.

ש ח ק (544): "שחיק טמייה". הקללה שחיק באה אף בלי טמייה. ראה לעיל לערך "רציץ" ולהלן לערך "שקק".

ש ט ו (545): ויקרא רבה שטו, 2: "הדר שטיא לאורח שטותיה" תרגומו כפשוטו: חוזר השוטה לדרך שטותו. ס' "מתקן": "שטיא לוחר שטותיה חזר", והוא מתרגם כאן: the fool returns after his foolishness, ובעמודה הבאה, בערך "שטי": the fool goes after his foolishness. שני התרגומים אינם מתאימים לפתגם בהקשרו בויקרא רבה (שתורגם כדין אצל יאסטרוב) ונפלו כמה שיבושים ב"תיקון". גם אם נקבל הדר > חזר (ראה לעיל לערך "הדר" [159]), אין ס' מעיר על שינוי מקום התיבה במשפט; אולי זה "תיקון מחשב" בלבד בלא מחשבה תחילה. המחפש במילון אחר לוחר יעלה חרס בידו.

(לוחרי ואחיותיה משמען behind, ואין after אלא בתר, ועיין לעיל לערך "בתר")¹².
ראה לערך "שטי".

ש ט י, שם עצם (שם): ראה לערך "שטו". (ואולם לא כל "שוטה" שייך כאן; ראה לעיל לערך "נפק").

ש ט י, פועל: ראה דוגמות במילון יאסטרוב. נישואין בא"י 2, 37–38: "אן תשתאין [אהוי מאסי יתיך דלא מן?] כסף כתובתיך": אם תשתטי (תיטרף דעתך?) [ארפא אותך שלא מן?] כסף כתובתיך. קריאת תשתאין ודאית, וגם אם אין המשמעות ברורה דייה (ראה פרידמן, שם, א, עמ' 419 ואילך), היה ראוי לרשום את הפועל.

ש ט פ ג. "תשלום": בראשית רבה 972, 5–6: "בשעת עקתי נדרי בשעת רוחי שטפיי": בשעת צרתי נדרי; בשעת רוחתי תשלומי (מעין פתגם: נודר אני בשעת צרה, עליי לשלם בשעת רוחה). כך אני מציע לפרש שם. ראה ערך "שטף" (הפועל, 545–546).

ש ט פ (545–546): אשתותף בהשפעת שותף?

ש י ל ום (547): אני מעדיף "יתרה". "שילום מהרה": יתרת המוהר שלה, המוהר המאוחר. ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 87; והשווה לעיל לערך "אחריו".

ש ל ו ח (551): ל"שלוחהון דברייתא" ראה לעיל לערך "בריי". ואם נכון מה ששיערתי שם, כבר הלך "שלוח" זה.

ש מ ש (559): הוסף "שמש ית": בעל את. ויקרא רבה תקצב, 3 (בש"ז): "בעי לשמשא יתי".

ש ק ק (565), פועל: השמט! במקום שקיק צ"ל שחיק. ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 520, הערה 42, ולעיל לערך "שחק".

ש ר י (566–567) – למס' 4 בעמ' 567 הוסף "גירש אישה". מרגליות, הלכות א"י כב, 8: "מודא דשרת ושבת ופטרתיך".

ת ב י ר (574): ל"תביר קדל", ראה לעיל לערך "קדל".

ת ו ב (576): תייב, שבת ה, א57: "ומותיב לה והוא מתייב ליה". דוגמה יחידה זו של תייב, השיב, אומרת דרשני. בתצלום כ"ל רואים שהתיבה תוקנה. לפי אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 504, היה כתוב מתחייב, ושמא לא עלה התיקון יפה. **אתיב** – עדיף: raise objection, refute.

ת כ ש י ט (581): עכשיו מסתייג אני מהצעתי (המסומנת אצל ס') שתכשיט במשמעות 'בגד' הוא מן תכסית. בעברית יש לשון קישוט ותכשיט לבגד סתם, ואכמ"ל.

12. אם כן, יש להטיל ספק בהצעתו של מר"ר הגר"ש ליברמן ו"ל לפרש את התיבה לא בלשון המדרש "כל דמושים יתהון לא יתרים ראשיה" כאילו הוא לא' = לאחריו, כי "מה לה למלה העברית בתוך הארמית". עיין ליברמן, מחקרים, עמ' 373–375.

יצורים ביבליוגרפיים

בן-חיים, תיבת מרקה = ז' בן-חיים, תיבת מרקה, ירושלים תשמ"ח
גושן, שקיעים, ב = מ' גושן-גוטשטיין, שקיעים מתרגומי המקרא הארמיים, ב, רמת גן
תשמ"ט

ירושלמי נזיקין = ירושלמי נזיקין יוצא לאור על-פי כתב-יד אסקוריאל, בעריכת א"ש
רוזנטל; מבוא ופירוש בידי ש' ליברמן, ירושלים תשמ"ד

כתובה מאנטינואופוליס = C. Sirat, P. Cauderlier, M. Dukan and M. A. Friedman, *La Ketouba de Cologne - Un contrat de mariage juif à Antinoopolis*, (Papyrologica Coloniensia XII) Opladen, Gertman 1986
(כותב שורות אלה היה אחראי לפירוש טופס הכתובה והארמית שבה; פרסום עברי
מתוקן ומורחב עכשיו בהכנה.)

לויאס = ק' לויאס, דקדוק הארמית הגלילית לשפת התלמוד הירושלמי והמדרשים, ניו
יורק תשמ"ו (עם מבוא מאת מ' סוקולוף)

ליברמן, מחקרים = ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רוזנטל,
ירושלים תשנ"א

מרגליות, הלכות א"י = מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד
נישואין בא"י = M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine - A Cairo Geniza Study*, I-II, New York & Tel-Aviv 1980-1981
(מובאות מן הכתובות שבכרך ב מצוטטות לפי מספר הכתובה והשורה, למשל: 1, 33
= כתובה מספר 1, שורה 33.)

פרידמן, אונו = מ"ע פרידמן, "אונו - ידיעות חדשות מן הגניזה הקהירית", בין ירקון
ואילון, בעריכת ד' גרוסמן, רמת-גן תשמ"ג, עמ' 73-85

פרידמן, כיר יד = מ"ע פרידמן, "כיר יד" וחתומת הלוחות השניים בתוספתא
ובמדרש, תעודה 2 (תשנ"א), עמ' 161-189

פרידמן, מוקדם ומאוחר = מ"ע פרידמן, "על מוקדם ומאוחר בלשון בספרות חז"ל",
סידרא א (תשמ"ה), עמ' 59-68

פרידמן, נישואין בא"י ראה נישואין בא"י

פרידמן, פרט = מ"ע פרידמן, "פרט ועוללות - לקט של הערות", תרביץ נה (תשמ"ו),
עמ' 446-450

פרידמן, ריבוי נשים = מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל, ירושלים ותל-אביב, תשמ"ו
פרידמן, ר' משה = מ"ע פרידמן, "ר' משה בן מימון בתעודות משפטיות מן הגניזה",
שנתון המשפט העברי יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 177-188 (בסוף המאמר
מהדורה של כתובה מדמשק מסוף המאה ה' או מתחילת המאה ה"א)

שפרבר, מילון = ד' שפרבר, מילון למונחים משפטיים שבספרות חז"ל השאולות(=)
מיוונית ולטינית, רמת-גן תשמ"ד (=) D. Sperber, *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, Ramat-Gan 1984

ספרים שנתקבלו

אליצור יואל, שמות מקומות עתיקים שנשתרשו בפי הערבים בארץ: הבחינה הלשונית (עבודת דוקטור), ירושלים תשנ"ג, 351 עמ'.

אליצור שולמית, מחזורי שבעות לסדרים ולפרשות, האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשנ"ג, 281 עמ' + מפתחות.

אלקלעי בן-ציון וקארה יחיאל, פניני ערב; מבחר פתגמים ומטבעות לשון בערבית הארצישראלית, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב תשנ"ג, 341 עמ' + מפתחות.

בלשנות עברית; כתב-עת לבלשנות עברית תיאורית, חיונית ויישומית, מס' 36, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ג, 103 עמ'.

הלשון העברית לתקופותיה; קובץ מחקרים ליובל הע"ה של פרופ' גב"ע צרפתי, העורכים: מנחם צבי קדרי ושמעון שרביט, בלשנות עברית מס' 33–34–35, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ב, 248 עמ'.

לויאן משה, מעמדו של הפועל במקרא, כרך ראשון, ירושלים תשנ"ב, 221 עמ'. מחקרים בלשון ה-; ספר היובל לישראל ייבין בעריכת משה בר-אשר, המכון למדעי היהדות, ירושלים תשנ"ב, 616 עמ'.

מקדם ומים ה: היסודות העבריים בלשונות היהודים, דברי הכנס שנערך ב'ה'-ו' בניסן תשמ"ח (23–24 במרס 1988) באוניברסיטת חיפה, בעריכת יצחק אבישור ושלמה מורג, חיפה-ירושלים תשנ"ב, 204 עמ'.

סיוון ראובן, בהתחדש לשון; חליפות ותמורות בעברית של ימינו, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב תשנ"ג, 160 עמ' + מפתחות.

ספר היובל לרב מרדכי ברויאר; אסופת מאמרים במדעי היהדות בעריכת משה בר-אשר, 2 כרכים, הוצאת אקדמון, ירושלים תשנ"ב, 848 עמ'.

צבר יונה, ספר במדבר בארמית חדשה בניבם של יהודי זאכו, נוספו עליו טקסטים בניבים אחרים של ארמית חדשה ומילון, עדה ולשון ט"ז, ירושלים תשנ"ג, 147 עמ'. קימרון אלישע, ארמית מקראית, ספריית האנציקלופדיה המקראית י', מוסד ביאליק ואוניברסיטת בן-גוריון, ירושלים תשנ"ג, 147 עמ'.

שפיגל נתן, מלים מספרות; מבחר מונחים וגלגולם בתרבות האנושית, הוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"ב, 267 עמ' + מפתחות.

תעודה ה: מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, העורך: ישראל לוי, עורכת משנה: מאשה יצחקי, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשנ"ב, 214 עמ'.

- Davies G. I., *Ancient Hebrew Inscriptions; Corpus and Concordance*, assisted by M. N. A. Bockmuehl, D. R. de Lacey and A. J. Poulter, Cambridge University Press, Cambridge 1991, 535 pp. + Synopsis of Collections of Inscriptions.
- Pérez Fernández Miguel, *La Lengua de los Sabios; I. Morfosintaxis*, Editorial Verbo Divino, Navarra 1992, 373 pp. + Apéndices.
- Schäfer Peter und Hans-Jürgen Becker, *Synopse zum Talmud Yerushalmi*, Bd. I/1-2 Ordnung Zera'im: Berakhot und Pe'a, in Zusammenarbeit mit Gotfried Reeg, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1991, 401 pp.

SUMMARIES

Kordelia Hesterman

מבני (= מְבַנִּי*) – A “New” Grammatical Form in Elephantine Aramaic

The form מבני occurs in three Aramaic documents from Egypt dating from the Persian period. Various explanations have been proposed for this form: an infinitive which functions as a noun (“construction”), a noun (“Bau,” “bâtiment”), and a passive participle (“built”). The last interpretation approaches the view suggested in this article, which regards this form as a passive participle of the *paēl* stem from the root בִּנָּה. This would be the only evidence for the hitherto merely reconstructed form מְבַנִּי*. However, the possibility that this is a case of using the *paēl* (like Hebrew *piel*) with the sense of the *qal* can be eliminated if we take into consideration the *paēl*’s special contextual meaning here which corresponds to the distinction common in Syriac and Christian Palestinian Aramaic between *qal* “to build” and *paēl* “to rebuild, restore.” Therefore the translation proposed for the form מבני in these documents from Elephantine would be “restored, improved” – contrary to the form of the *qal* passive participle בְּנָה = “built” which also occurs here.

Joseph Naveh

Hebrew Versus Aramaic in the Epigraphic Finds after the Bar Kokhba Revolt

The extant epigraphic material from 135 C.E. until the end of antiquity bears witness to the fact that Aramaic was the colloquial tongue in the Galilee and Judea, whereas Hebrew was the language of literature, cult, liturgy and *halakha*. While learned persons might have written texts in Hebrew, ordinary people would have used Aramaic for the same purpose. The few extant Hebrew dedicatory and burial inscriptions presumably belong to this category.

The discussion of the state of the Hebrew language is divided into four sections: (1) synagogue inscriptions, (2) incantation texts, (3) burial inscriptions, and (4) a Hebrew letter on papyrus from Egypt (Bodl. MS. Heb. d.69 [p]).

While surveying the various inscriptions, the paper likewise deals with the reading and interpretation of some of the texts, and with linguistic features as well.

Menaḥem Dor and David Talshir

חולדה and חולר

Nearly half a century ago Israel Aharoni proposed the identification of biblical חולר with "the Palestine mole rat," and Biblical-Rabbinic חולדה with "the house rat." These identifications were unanimously accepted in the scholarly world and subsequently adopted in everyday usage. In this paper we attempt to prove that, in the ancient sources, חולר and חולדה carry one and the same meaning. Besides, the animals signified by חולדה/חולר do not belong to the rodents at all, but to the small

carnivores, like the stone marten and the Egyptian mongoose. We hope our exposition establishes the history of this item in Hebrew nomenclature of fauna, though the common usage of חולד and חולדה in modern Hebrew as initiated by Aharoni will of course persist.

Ze'ev Ben-Hayyim

Forgotten Senses of עָנָו and עָנוּעַ

Some occurrences of עָנוּעַ (or other forms derived from עָנַע) are hardly compatible with the meanings "humble" or "hidden," and rather suggest the sense "shrewd, artful." Such an understanding of the vocable is supported by the fact that עָנוּעַ is glossed by כְּשִׁירִי in the Yerushalmi to Mishna *Demai* 6:6 (כְּשִׁירִי can have a similar meaning in Syriac), and by the Septuagint to Micah 6:8. This forgotten sense of עָנוּעַ seems to suit the context of the Mishna in *Kil'ayim* 6:2 and Ben-Sira 16:25. Attention is drawn to the etymological relation of "art" and "artifice" in אֲמָן as in צו"ע.

In several instances, עָנָו also has the sense of "mighty, warrior, conqueror." That עָנָו in characterizing Moses could mean "גִּבּוֹר" emerges from the context and the discussion in the Midrash; further evidence will be found in the *Samaritan Targum*. עָנָו/עָנִי in the sense of conquering countries is attested in inscriptions from *Mēša'* and *'Aztwd*. Also, the variation between עָנָה and כָּבַשׁ in the sense of "rape" shows that the root עָנִי carries the meaning of "force."

A comment is added about the double forms עָנוּעַ/עָנִים and the inherent reflexivity of the active *niph'al* of verbs like נִכְבַּשׁ.

עָנָי is also recognized as having the meaning of "mighty" in Zech. 9:9, thus it parallels עָנָו in the same sense.

תוכן העניינים

	מ א מ ר י ם
103	ישראל בן־דוד חילוף שווא/צירי בבינוני
109	יוסף עופר שווא בסוף מילה בניקוד טברני
119	מרדכי ברויאר מקרא ותרגום בתפילה
	שמא יהודה פרידמן קבוצותיהם של כתבי־היד מן התלמוד הבבלי
123	על פי כתיב ולשון
	חגי בן־שמאי "גמעה" בערבית־יהודית כתרגום שאילה
125	של "ערובתא" – היום הקודם למועד
137	דן בקר יונה אבן ג'נאח ותלותו במדקדקים הערביים
	אליעזר שלוסברג המילים הערביות בפירושו של ר' יצחק ב"ר מלכי צדק
147	מסימפונט לסדר זרעים

	מ ן ה ע ב ו ד ה ב מ י ל ו ן ה ה י ס ט ו ר י
	אליקים וייסברג ספר הלכות גאונים למסכת שבת – מעמדו הלשוני
157	ושיטתו בכתיבת שמו של האמורא רבא בר יוסף

	ב י ק ו ר ת
175	יהושע בלאו ספר יובל מפואר למרחיב גבולות הבלשנות האתיופית

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92 223
מר יוסף עופר, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
הרב מרדכי ברויאר, רח' הרב עוזיאל 56, ירושלים 96 423
פרופ' שמא יהודה פרידמן, רח' הרב ברלין 38, ירושלים 92 506
פרופ' חגי בן-שמאי, רח' פיכמן 7, ירושלים 92 584
ד"ר דן בקר, רח' אנדרסן 5, רמת אביב, תל-אביב 69 107
ד"ר אליעזר שלוסברג, רח' זכרון משה 11, פתח-תקוה 49 314
מר אליקים וייסברג, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542

חילוף שווא/צירי בבינוני

צורת הבינוני בפעלים בעלי סופיות הרי פועלת, פועלים, פועלות. זו דרך המלך. והנה תמצא בצדה נתיבות אחרות שפילסה הלשון: פועלה, בשווא, וכנגדה פועלה, פועלים, פועלות, וכן מפעלה, מתפעלה – כולן בצירי.

הרי צורות הבינוני השוואות והצרויות שמצאתי במקרא. בצורת היחידה רשמתי כל מה שמצאתי. אבל בצורות הריבוי, לפי שהשוואות הלוא רווחות הן ואין בהן תמיהה, לא הבאתי אלא את הצרויות בלבד. אלו הן:

א. השוואות: אכלה, האמרה, הבטחה, בערה, הלכה, ירדה, הישבה, משלה, נססה, סערה, עטה, עננה, שפטה.

ב. הצרויות: אוכלה, בגדה, בערה, זוללה, יולדה, כזבא, נטרה, סתרה, סררה, הצבבה, הצלעה, רוממה, השובבה, שוממה, שוקקה, שרקקה, שוממים (ין), עוללות, שממות, תופפות, מכשפה, מרקדה, משכלה, מתנכרה.

אעיר ארבע: (א) במשקל פועלה (בבניין קל בלבד) הרי 20 צורות, מהן 11 גזרותן ע"ע, 9 משאר הגזרות. במשקל פועלה שתי צורות גזרתן ע"ע, 11 משאר הגזרות.

(ב) בגזרת ל"י רק צורה אחת במשקל פועלה: קעטה. במשקל פועלה אין גזרת ל"י מצויה כל עיקר. אבל מצינו משקל פועיה: (אני) בוכיה (איכה א, טז), (הו)מיה (ג') פעמים, כגון יש' כב, ב, פוריה (ד') פעמים, כגון יש' יז, ו, צופיה (מש' לא, כז), (בראש) המיות (תקרא, מש' א, כא), (ה)מנקיות (במ' ד, ז; יר' גב, יט), ובנטייה: (ו)מנקיתיו (שמ' כה, כט; לז, טז).

(ג) נקבות הבינוני הומה נוטות גם כדרך רובם של פועלי ל"י: הומה (מל"א א, מא), המות (יח' ז, טז).

(ד) בריבוי הזכר לא ראיתי אלא פועים. פועיים, כמקובל היום, לא ראיתי, מעין "חיים פוריים". הומיות ריבויה של הומיה. פוריים ריבויו של מה? וכי מצינו בינוני יחיד פוריה? מלמד, כשם שקנה עושה קנים וקשה עושה קשים, כך פורה עושה פורים. כך דרכה של לשון, אין עוד מלבדה.

אף אתה אל תתמה על חילוף שווא/צירי במילי מלרע בתנועת e קצרה מעיקרה. כנגד בן, בנה הרי עץ, עצה. בריבוי הנסמך של פועל תמצא גדלי (בשור, יח' טז, כו), (כל-)דשני-ארץ, תה' כב, לו, זקני (פעמים הרבה, כגון זקני ביתו, בר' ג, ז), יראי (כגון יראי שמי, מל' ג, כ), וכבדי (לשון, יח' ג, ה; ו) – כנגד לאבלי (ציון, יש' סא, ג), חפצי

(עֲדָקִי, תה' לה, כז), חֲפָצִי (רָעָתִי, תה' מ, טו; ע, ג), מִיִּשְׁנִי (אֲדַמְתִּי עֶפְרָא, דנ' יב, ב), שְׁכֵחִי (אֱלֹהִים, תה' ט, יח).

תמצא את החילוף שווא/צירי אפילו בו בשורש (ובו במשקל). (1) ישעיה הגה (פְּלִי-שְׁמִי) לֵב, יש' כד, ז, וכנגדו זימר דויד: שְׁמִי (רָעָתִי, תה' לה, כו). (2) בתהלים צו, ח: (ובאו) לְחַצְרוֹתָיו. אבל בתהלים ק, ד: (באו) שְׁעָרָיו (בְּתוֹךָ) חֲצָרָתָיו (בְּתוֹלָה). (3) יְתֵדֹת (הַחֲצֵר, שִׁמ' לה, יח; לח, לא), יְתֵדֹת (הַמִּשְׁכָּן, שִׁמ' לה, יח; לח, לא) – שווא בריבוי הנסמך. אבל בריבוי חבור כינויי הגוף – צירי: יְתֵדֹתָיָהּ (יש' יד, ב), יְתֵדֹתָיו (יש' לג, כ), יְתֵדֹתֶיהָ (שִׁמ' לט, מ), יְתֵדֹתָם (בִּמ' ג, לו, ד, לב). אף השמיעתנו התורה יְתֵדֹתֶי וִיְתֵדֹת בדיבור אחד: «וְכָל־יְתֵדֹתָיו וְכָל־יְתֵדֹת (הַחֲצֵר נְחֹשֶׁת, שִׁמ' כז, יט). מה בין שווא ובין צירי בבינוני? לכאורה פועל/ה/פועלָה וכיו"ב משמשות בערבוביה בלא הבחנה. אכן לא שמו לבם ספרי הדקדוק! ולא ראו מה נשתנתה פועלָה מן פועלָה וכיו"ב.

קעת נביא שנית צורות הבינוני, שוואות לעצמן, צריות לעצמן. אך הפעם הזה הן מסודרות לפי שלוש קבוצות טעמי המקרא: מפסיקים קיסרים לעצמם, פחותי המפסיקים לעצמם, טעמים משרתים לעצמם. וכן בינונים פועליים לעצמם, שמניים לעצמם².

א. תיבות שוואות

1. שוואות במפסיקים קיסרים

לא מצאתי אלא אחת, והיא בשימוש שמני: (בְּנִי עֲנֵנִי (יש' נו, ג).

2. שוואות במפסיקים הפחותים

מצאתי 11, מהן 8 פועליות, 3 שמניות, והיחס אפוא 73%:27%. אלו הן, הפועליות ראשונה יִסְעוּ: (כִּי חָרַב לָהּ) אֲכָלָה³ (מִקְצֵה־אֶרֶץ וְעַד־קֶצֶה הָאֶרֶץ, יר' יב, יב), אֲכָלָה (קֶשׁ, יואל ב, ה), הָאֲמָרָה (בְּלִבָּהּ, יש' מז, ח; צפ' ב, טו), הַבִּטְחָה (בְּאֲצֻרְתֶּיהָ, יר' מט, ד), בְּעֶרְהָ (בָּהּ, יש' ל, לג), הַיִּשְׁבָּה (בְּיֶאֱרִים, נחום ג, ח), (שְׁלֵמָה אֶהְיֶה) קַעֲטִיָּה⁴ (עַל עֲדָרֵי חֲבִירָה, שה"ש א, ז).

1. כגון של גזניים-קאוסט, לייפציג 1902, סעיף 50.3; של באואר-לאנדור, האלה 1922, סעיף n43; ושל ברגשטרסר, ב, לייפציג 1929, סעיף 14. י' בלאו, תורת ההגה והצורות, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשל"ב, עמ' 131, 201, הביא בבינוני פועלת, פועלָה, ולא הוכיר פועלָה.
2. בינוני פועלי ראיתי בינוני שהשלמה בעקבו, וחילופו בבינוני השמני, כגון אֲכָלָה (קֶשׁ, יואל ב, ה), בְּעֶרְהָ (בָּהּ, יש' ל, לג), והם בינונים פועליים, כנגד (וְהִ' אֱלֹהֶיךָ הוֹאֵה־עֶבֶר לְפָנֶיךָ אֵשׁ) אֲכָלָה (הוא יִשְׁמִדְם, דב' ט, ג), (לִזְכֹּת) בְּעֶרְהָ (יש' לד, ט), והם בינונים שמניים.
3. הפסוק פותח: עַל־כָּל־שְׂפָתַי בְּמִדְבָּר בָּאוּ שְׂדֵדִים, כלומר, זקפה של אֲכָלָה זקף שני במחצית הראשונה של הפסוק הוא.
4. בינונית זו הזקופה וכן אֲכָלָה, שתייהן מושבן בתוכו של דיבור.

והרי שלוש השמניות: (אש) אכלה (הוא, דב' ד, כד), (כפ' ה' אלהיה הוא העבד לפניה' אש) אכלה⁵ (דב' ט, ג), (עניה) סערה⁶ (לא נחמה, יש' נד, יא).

3. שוואות במשרתים

מצאתי⁶, כולן פועליות. אלו הן: האמרה (אלי, מי' ז, י), הלכה⁷ (היא, יר' ג, ו), (עניה) ידה (מים, איכה א, טז), (וזרעו) משלה (לו, יש' מ, י), (רוח ה') נססה⁸ (בו, יש' נט, יט), (היא) שפטה (את ישראל, שו' ד, ד).

ב. תיבות צריות

1. צריות (פועלה וכיו"ב) במפסיקים קיסרים

מצאתי²⁵, כולן שמניות. אלו הן: (ולחב אש) אוכלה (יש' כט, ו), (ולחב אש) אוכלה (יש' ל, ל), (לזפת) בערה (יש' לד, ט), (כפ' הייתי) זוללה (איכה א, יא), (כצירי) יולדה (יש' כא, ג), (צרה וחבלים אחזתה) פילדה (יר' מט, כד), (חולי נגחי...) פילדה (מי' ד, י), (חיל) פילדה (יר' ו, כד; כב, ג; מג; מי' ד, ט), (חיל) פילדה (תה' מח, ז), (ואת) הצבבה (דה"א ד, ח), (ימין ה') רוממה (תה' קיח, טז), (הבת) השובבה (יר' לא, כא; מט, ד), (ונפשו) שוקקה (יש' כט, ח), (נפש) שוקקה (תה' קז, ט), (לא ישארו) עוללות (יר' מט, ט), (הלא ישארו) עוללות (עו' ה), (נחלות) שממות (יש' מט, ח), (נחרצת) שממות (דג' ט, כו), (בתוך) עולמות (תה' סח, כו), (ומרובה) מרקדה (נחום ג, ב), (והיא) מתנברה (מל"א יד, ה).

2. צריות (פועלה וכיו"ב) במפסיקים הפחיתים

מצאתי²², כולן שמניות. אלו הן: (אש) אוכלה (יש' לג, יד), מבגדה (יהודה, יר' ג, יא) – מפסיק יחידי שבין אתנחתא לבין סילוק⁹, פילדה (יחילון, יש' יג, ח), (ידיו

5. המשכו של הכתוב: הוא ישמדם. הביא אבן-שושן בקונקורדנציה לתנ"ך, אכל, מס' 286: "אש אכלה הוא!"

6. רש"י: "שלה סוער ברובי צרות". רד"ק: "סוערת בסערת הגלות". הביאו מילוני המקרא שראיתי בעברו של בניין פועל, למעט מילון B.D.B., שבו סערה בנקבת הבינוני של בניין קל. בקונקורדנציה של מאנדלקרן תמצא סערה בבינוני של בניין פועל, כביכול קיצורה של *מסערה. אלא בנטיית הבינוני של פועל אין עי"ן הפועל (הגרונית) חסופה-פתוחה אלא קמוצה, כגון (ה)מאקשה (דב' כב, פסוקים כג, כה, כז), מטהרה (יח' כב, כד).

7. במקום הלשון "כלך (לך) לדרך הו", הנפוץ בלשון חכמים, גרסתו של כ"י ואטיקאן 66 של ספרא (תורת כהנים, הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, גיו יורק תשי"ז): הולכה לך לדרך הו, 47 פעמים, כגון נדבה, פרשה י, א (תורת כהנים, עמ' מא).

8. רש"י: "אוכלת בו". ואחרים אומרים: בניין פלפל של נוס, כגון מילון גזניס-בול¹⁷ (1915).

9. בערה (מאפה, הו' ז, ד) אין עניינו לכאן, לפי שטעמו מלעיל.

על-חלציון כִּילְדָה (י' ל, ו), חִבְלִי יִלְדָה (יבאו לָהּ הו' יג, יג), (עֲדָעַת) יִלְדָה (יִלְדָה, מ' ה, ב), (וְאֶנְשֵׁי) כִּזְבָּא (דֶּה"א ד, כב), (צִנָּה) וְסִחְרָה¹⁰ (אֲמָתוֹ, תֵּה' צא, ד), (כִּפְרָה) סִרְיָה (הו' ד, טז), (אֶסְפָּה) הִצְלָעָה (מ" ד, ו), (וְשִׁמְתִי אֶת-) הִצְלָעָה (לְשֹׁאֲרִית, מ" ד, ז), (וְהוֹשַׁעְתִּי אֶת-) הִצְלָעָה (צפ' ג, יט), (כִּי־רַבִּים בְּנֵי-) שׁוֹמֵמָה (מִבְּנֵי בְעוּלָה, יש' נד, א), (נִתְנָבִי) שׁוֹמֵמָה (איכה א, יג), (וְתָשֵׁב תִּמְרֵי) שׁוֹמֵמָה (בֵּית אֲבִשָׁלוֹם אֲחִיָּה, ש"ב יג, כ), (אֶסְרִי לְגִפְוֹן עִירָה) וְלִשְׂרָקָה (בְּנֵי אֲתָנּוּ, בר' מט, יא), (וְנִשְׁאָר-בָּו) עוֹלָלוֹת (כְּנָקָף וְיִת, יש' יז, ו), כְּעוֹלָלָת (אֶם-כָּלָה בְּצִיר, יש' כד, יג), (כָּל-שְׁעָרֶיהָ) שׁוֹמֵמִין (איכה א, ד), (הִיוּ בְנֵי) שׁוֹמֵמִים (איכה א, טז), מְכַשְׁפָּה (לֹא תַחֲיָה, שִׁמ' כב, יז) – מַפְסִיק יְחִידִי שִׁמְיִין לְסִילּוֹק, (לָמָּה זֶה אֶת) מִתְנַכָּה (מל"א יד, ו).

3. צרויות (פועלה וכיו"ב) במשרתים

מצאתי 4, מהן 1 פועלית, 3 שמניות, והוא 25%:75%. אלו הן: הפועלית – נִטְרָה (אֶת-)הַכְּרָמִים, שה"ש א, ו; והשמניות: בְּגִדָה (וְהוֹדֶה) י' ג, ח, כִּילְדָה (אֶפְעָה, יש' מב, יד), (לֹא תִהְיֶה) מְשַׁכְּלָה (וְעִקְרָה בְּאֶרְצָה, שִׁמ' כג, כו).

ג. סיכום

1. סיכום הנתונים

		פועלה					פועלה ¹¹					סך-הכול				
		במספרים		באחוזים			במספרים		באחוזים			במספרים		באחוזים		
		פ	ש	פ	ש		פ	ש	פ	ש		פ	ש	פ	ש	
במפסיקים קיסרים	0	1	1	0			0	25	25	0		0	26	26	0	100
במפסיקים הפחותים	8	3	11	73	27	0	0	22	100	8	25	8	33	24	76	
בסעים המשרתים	6	0	6	100	0	1	3	4	25	75	7	3	10	70	30	
סך-הכול	14	4	18	78	22	1	50	51	2	98	15	54	69	22	78	

מקרא: פ = שימוש פועלי. ש = שימוש שמני.

¹⁰ הבאתי וְסִחְרָה במפסיקים הפחותים, שאין מונחה אלא תחליפו של טעם מפסיק מפחותי המפסיקים, כמדומה, מהפך לגרמיה – עיין מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, סימן יא. ⁶²

¹¹ פועלה, משמע לרבות מפעלה, מתפעלה.

2. נמצינו למדים

במפסיקים קיסרים היחס פועֶלָה/פועֶלָה 25:1, והוא 4%:96%. כל 26 הבינונים משמשים שימוש שמני.

בטעמים המשרתים היחס פועֶלָה/פועֶלָה 4:6, והוא 60%:40%. ששת פועלי פועֶלָה המוטעמים משרתים משמשים שימוש פועלי, ומבין 4 פועלי פועֶלָה שהוטעמו משרתים 1 בשימוש פועלי (נִטְרָה), 3 בשימוש שמני.

במפסיקים הפתוחים היחס פועֶלָה/פועֶלָה 22:11, והוא 33%:67%.

מבין 18 פועלי פועֶלָה הרי 16 בתוכו של דיבור או בראשו, 2 בסופו של דיבור. אלו הם: (בִּנְיָ עֲנָנָה, אֲשֶׁ אֵכְלָה.

סוף דבר: פועלי פועֶלָה חביב עליהם תוכו של דיבור או ראשו, שימוש פועלי וטעם משרת. פועלי פועֶלָה חביב עליהם שימוש שמני, סופו של דיבור ומפסיק קיסר.

סימניד:

1. (אֲשֶׁ) אֵכְלָה (וְהָא, דב' ד, כד) – כנגד (וְלָהַב אֲשֶׁ) אֵכְלָה (יש' כט, ו), (וְלָהַב אֲשֶׁ) אֵכְלָה (יש' ל, ל), (אֲשֶׁ) אֵכְלָה (מִי־יָגוֹר לָנוּ, יש' לג, יד).
2. בַּעֲרָה (בָּה, יש' ל, לג) – כנגד (לִזְפָּה) בַּעֲרָה (יש' לד, ט).
3. (וְלִחְרָבָה) הַשְׁמָמוֹת (וְלִעֲרִים הַנְּעֻבֹת, יח' לו, ד) – כנגד (נִחְלֹת) שְׁמָמוֹת (יש' מט, ח), (נִחְרָצָה) שְׁמָמוֹת (דנ' ט, כו).

בלשון חכמים

ראיתי שתי צורות בינוני בניין קל שה"א בסופן, והן משמשות שימוש שמני: שוֹמְרָה (שבכרם, כלאים ה, ג, לפי כ"י קאופמן ולפי כ"י פארמה 138), שוֹאֲבָה בלשון "שמחת בית השואבה" (סוכה ה, א [2x]: ג). ניקודו של ילון במשנה ושל אבן-שושן במילוניו: הַשְׁוֹאֲבָה. בכ"י קאופמן ובכ"י פארמה 138: הַשְׁוֹאֲבָה (גם בסופה של משנה ג). בסדר מועד של המשנה, כתב־יד בנוסח תימן עם פירוש הרמב"ם בערבית, מהדורת צילום, חולון ה'תשל"ו, קרי וכתיב: הַשְׁוֹאֲבָה, הַשְׁוֹאֲבָה, הַשְׁוֹאֲבָה. בכ"י הרמב"ם בפירוש המשנה, אוקספורד 393, מהדורת צילום של ששון, קופנהגן תשט"ו: הַשְׁוֹאֲבָה (במשנה ג אין ניקוד).

מה שמצינו בלשון חכמים בבינוני הנקבה בפועלי ל"א, כגון "יוצאה אשה בעיר של זהב" (תוספתא שבת ד, ו), "נאה להיות תורה יוצאה מפי הזקנים" (תנחומא בובר, יתרו טז) – אין עניינו לכאן, שנידמתה גזרת ל"א לגזרת ל"י, ואין יוצאה אלא כתיב היסטורי, שלב בניינים אל יוֹצֵא, כגון "במה בהמה יוֹצֵא ובמה אינה יוֹצֵא" (משנה שבת ו, א, לפי כ"י קאופמן).

שווא בסוף המילה בניקוד הטברני

בניקוד הטברני אין מסמנים בדרך כלל שווא בסוף המילה. התריגים לכלל זה במקרא הם מן הסוגים האלה:

א. ך (כ"ף סופית)

1. בסיומות דקדוקיות לנוכחת (ולנוכח בצורות ההפסק), כגון בָּנָה, בָּנִיָּה, יִשְׁמְרָה, שְׁמִרְתִּיהָ, לָהּ, אוֹתָהּ
2. במקרים אחרים, כגון מָלָה, הָלָה, יוֹלָה

ב.

1. נוכחת

- 1.1 צורות עבר שבסופן צרור עיצורים, כגון הִלַּכְתָּ, יִלְדָּתָּ
- 1.2 צורות עבר, ל' הפועל גרונית, כגון יָדַעְתָּ, וְלִקַּחְתָּ, הִמְלַחְתָּ
- 1.3 צורת העבר נָתַתָּ
- 1.4 צורות נוכחת מיוחדות: יִלְדָּתָּ (בר' טז, יא), יִשְׁבְּתִי, מְקַנְנִי (יר' כב, כג) – בצורות אלה יש כתיב וקרי'
- 1.5 כינוי הגוף לנוכחת – אָתָּה

2. צורות עתיד מקוצר בגזרת ל"י

- 2.1 צורות שבסופן צרור עיצורים, והאות האחרונה דגושה: וַיִּשְׁבֶּה, וַיִּפְתֶּה, וַיִּבְרָךְ, וַיִּרְדֶּה, וַיִּשְׁתֶּה, וַאֲשַׁתָּה ועוד
- 2.2 פ' הפועל גרונית: יַחַדְּ (איוב ג, ו), וַיַּחַדְּ (שמ' יח, ט)

* על עיקרי הדברים במאמר הרציתי ביום ב' בתמוז תשנ"ג בקונגרס האחד-עשר של הארגון הבינ-לאומי לחקר המסורה (IOMS) שנערך במסגרת הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות. תודתי נתונה למכון לתצלומי כתיב-היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ולעובדיו על עזרתם האדיבה.

1. נבהיד פה את התייחסותנו למילים שיש בהן קרי וכתיב בקשר לדיוננו זה. לענייננו יש להבדיל בין מילים כגון שָׁוָא, וַיָּרָא, חָטָא ובין מילים כגון אָנְתָּה, אֶרְמִתְשֶׁשְׁתָּא. במקרה הראשון אין הערת קרי, שכן האל"ף מובנת לקורא היטב מבחינה אסימולוגית, וממילא סימון השווא נובע מן השיטה הרגילה לסמן שווא באמצע המילה, ואינו עניין לדיוננו. לעומת זאת, בצורות כגון אָנְתָּה ו־אֶרְמִתְשֶׁשְׁתָּא באה בדרך כלל הערת קרי, ומשמעות הדבר היא שצורת הכתיב נתפסת כלא הולמת את מסורת הקריאה. הניקוד מתייחס אפוא לכתיב התאורטי של צורת הקרי (וזה הנרשם בשולי הדף), היינו ל־אֶתָּה ול־אֶרְמִתְשֶׁשְׁתָּא. מקרים כאלה יש אפוא לכלול בדיוננו.

- 2.3 צורות שבסופן צרור עיצורים והאות האחרונה אינה דגושה: יִשְׁקָ (מש' ז, כה),
וַיִּשְׁקָ (בר' כט, י; שם' ב, יז; לב, כ; תה' עח, טו), וַיִּתְּשֶׁק (בר' כא, יט)
2.4 תוֹסֵף (מש' ל, ו – צורה חריגה)

3. אחרים

- 3.1 האות האחרונה דגושה: אָרְךְ (בר' מו, כא; במ' כו, מ), גִּרְךְ (שיה"ש ד, יד),
אֶרְתַּחֲשֶׁתָּא, אֶרְתַּחֲשֶׁתָּא (8 פעמים בספר עזרא – הערת קרי)
3.2 האות האחרונה אינה דגושה: קִשֶּׁט (משלי כב, כא)

4. ארמית

- 4.1 צורות נוכח, כגון עֲבֹדָתָ (דנ' ד, לב), אֲנָתָה (דנ' ב, כט)
4.2 ל' הפועל גרונית: וְהִשְׁתַּכַּחַתָּ (דנ' ה, כז)
4.3 אֶרְתַּחֲשֶׁתָּא, אֶרְתַּחֲשֶׁתָּא (6 פעמים בספר עזרא)

הגדרת המקרים מסוג א פשוטה ביותר: כל ך שאין אחריה תנועה מסומנת בשווא. גם
את המניע לסימון השווא קל להסביר: אין ספק שהיה צורך לנקד את סיומת הנוכחת
– ך כדי להבדילה מסיומת הנוכח – ך. נראה שהנקדנים העדיפו שיטת ניקוד שכלליה
מוגדרים ופשוטים משיטה מורפולוגית. משום כך הרחיבו את ניקוד הסיומת ך וקבעו
שכל ך בלא תנועה תנוקד בשווא. וכך כבר הסביר רד"ק:

והאות שבסוף המלה שאין תחתיה אחת מהתנועות ואינה מאותיות אהו"י תקרא
בשווא והוא נח נראה. ולא נהגו לנקד תחת האות שו"א, כי אין דרך לטעות,
כמו אֶמֶר, אָכַל, וַיֵּאמֶר, וַיִּשְׁמֹר וכל הדומים להם, כי אין תחת הרי"ש והלמ"ד
שו"א, ולא הוצרכו לנקד שו"א כי אין דרך לטעות שתקרא האות באחת
התנועות, שאם כן היתה אות נחה אחריה כתובה. אבל כ"ף כינוי הנקבה כמו
יָדָה, רָגְלָה, עֵינָה אֶנְהָ יִנְקְדוּ בשו"א כי יש דרך לטעות בו שתקרא קמץ אע"פ
שאינן אות נחה כתובה אחריה, לפיכך נקדו הכ"ף סימן הנקבה בשו"א לעולם,
ולפי שהרגילו בנקידת זאת הכ"ף נקדו ג"כ הכ"ף השרשית באחרית המלה
לעולם, כמו שִׁפָּה, חֲשָׁה, דָּרָה, הנה הכ"ף בהם כמו רי"ש אֶמֶר ולמ"ד אָכַל, ולא
נקדו הרי"ש והלמ"ד ונקדו הכ"ף.

סימון השווא במילים מסוג ב קשה יותר להגדרה ולהסבר. ננסה תחילה למצוא מהי
ההגדרה המדויקת שקבעו בעלי הניקוד לסימון שווא בסוף המילה במילים מסוג זה.
רוב ההיקריות הן של צורות נוכחת המסתיימות בצרור עיצורים ובסופן תי"ו דגושה,
אולם יש גם סוגים אחרים. ראוי לציין במיוחד את המקרים שבהם השווא שבסוף המילה
בא אף על פי שאין שווא באות שלפני האחרונה: הצורות אֶת וְנָתַתָּ (1.3, 1.5) והצורות
שבהן האות שלפני האחרונה גרונית וניקודה בפתח כגון יִדְעָתָ וַיִּחַד (1.2, 2.2).

יש להדגיש שאין אנו עוסקים בשאלה כיצד נתהוו הצורות הנדונות, אלא בשאלת סימונו הגרפי של השווא. כל ענייננו להגדיר את העיקרון שעל פיו סימנו בעלי הניקוד שווא במקום שסימנו.

בעלי דקדוקים, שרוב עיסוקם בהתפתחות ההיסטורית של השפה, עלולים לפסוח על השאלה בלי להשיב עליה תשובה מדויקת. כך למשל קובעים באואר ולאנדר (סעיף 7, i, עמ' 109) ששווא מסומן בסוף המילה כאשר היא מסתיימת בשני עיצורים. בין הדוגמאות מובאות המילים נַתָּה, אָתָּה, ובסוגריים נֶאָמַר שמוצאן מִנְתַּנְתָּ ומֶאֱנַתָּ. אולם האומנם נקבע הניקוד על פי צורות המוצא התאורטיות של המילים? ברגשטרסר (חלק א, סעיף 8, d) מגדיר שני מצבים, וקובע ששווא יבוא בסוף המילה "במקרים שמילה מסתיימת בשני עיצורים חסרי תנועה" וכן "מתחת לת' מוכפלת בסוף המילה". הגדרה כפולה כזאת מסורבלת למדי, וקשה לשער שבעלי הניקוד קבעוה. קשה גם להניח שראו צד שווה בין שני המקרים, שהרי ככל הנראה במילים אָתָּה ונַתָּה לא בוצע המכפל בסופן. יתר מכן: שני ספרי הדקדוק מתעלמים בסעיפים הנזכרים מצורות כגון שְׁמַעְתָּ, יַחַד, שאין בסופן צרור עיצורים³. האומנם גם כאן עסקו בעלי הניקוד בשאלת התפתחותן ההיסטורית של צורות פועל אלו ואת הפתח ראו כאילו איננו? מהו ההבדל שראו הנקדנים, למשל, בין יַחַד ובין יַיַחַד?

בדרך אחרת הגדיר רד"ק את סימון השווא במקרים מסוג ב (שם, קנו ע"א):

וכן כל אות בג"ד כפ"ת הדגושה אשר בסוף המלה נקדוה גם כן שו"א בין שתהיה האות ההיא שרשיית או משמשת, כמו יִפְתָּה, יִשְׁבֶּה, יִבְהֶה, יִרְדֶּה, יִכְרֶתָה, שְׁמֶרְתָּה. וגם כן זולתי בג"ד כפ"ת כמו אל יִשְׁטֶה. ועשו כן מפני שהאות שלפניה נקודה בשו"א והיא נח נראה, גם כן נקדו כמו כן האות הזאת שהיא נח נראה שו"א. יַיַחַד יתרו היתה ראויה ג"כ החי"ת שו"א לולי כובד הקריאה, ומפני זה נקדו הדל"ת שו"א.

רד"ק פותח בהגדרה שניקדו בשווא כל בג"ד כפ"ת דגושה בסוף המילה. הגדרה זו פשוטה והיא מקיפה את רוב המקרים. רק שמונה תיבות במקרא, סוגים 2.3 ו-3.2, אינן מתאימות להגדרה זו. רד"ק מוסיף אפוא מקרים אלו ומציע הסבר כולל: "ועשו כן מפני שהאות שלפניה נקודה בשו"א והיא נח נראה, גם כן נקדו כמו כן האות הזאת שהיא נח נראה שו"א". נראה שרד"ק סבור שהסבר זה עיקר, וממנו עולה גם הגדרה חדשה: מנקדים שווא באות האחרונה כאשר "האות שלפניה נקודה בשו"א והיא נח נראה". בכך, למעשה, רד"ק הופך את הגדרתו הראשונה למעין סימן וזכרון שאינו עיקר, שאט לא כן לא היה זקוק לנימוק מיוחד לשווא במילה יַיַחַד.

3. אף שהזכירים, כמובן, בסעיפים אחרים. ברגשטרסר עסק בהן בחלק א סעיף 18, d (העוסק בדגש הקל); באואר ולאנדר הזכירים בסעיף 20, v (העוסק בתנועה הנוצרת אחרי אות גרנית).

בהמשך דבריו רד"ק דן במקרים אחרים שאין בהם דגש ואומר:

אבל כשתהיה האות רפה לא ינקדו אותה שו"א בין שתהיה שרשית או משמשת לפי שאין לפניה נח נראה כמו עשית, בנית, וְעָשָׂת, וְקָרָאת, וְחָטָאת, וּזְלַתִּי הִכָּף כמו שזכרנו.

רד"ק אינו מפרש כאן מדוע היה מקום לנקד שווא בצורה מעין עשית, אך הסיבה גלויה לעין: סימון השווא בכוחו להבחין בין הסימנות הדקדוקיות לנוכח ולנוכחת (ת, ת). ובכל זאת אין השווא בא בסימנת הנקבה אם אין לפניה נח נראה.

שלושה עקרונות אפוא משמשים בערבוביה בסוגיה זו, ושאלת היחס ביניהם היא סיבת המבוכה והקושי:

- א. סימון שווא בסימנת הנוכחת – ת, להבחינה מסימנת הנוכח;
- ב. סימון שווא באות [בגדכפ] דגושה בסוף המילה.
- ג. סימון שווא בצרור עיצורים בסוף המילה (במונחי רד"ק: כאשר נח נראה בא אחרי נח נראה).⁴

נראה שהעיקרון המורפולוגי של סימון צורת הנוכחת הוא השורש הראשון של התופעה. הרקע לסימון השווא במקרים מסוג א ובמקרים מסוג ב הוא אחד, והוא קשור קשר הדוק לשיטת הכתיב הנוהגת במקרא בסופי התיבות. בדרך כלל באה אס-קריאה בסוף מילה המסתיימת בתנועה, ועל כן אין צורך לסמן שווא נח בסוף המילה (היינו לציין במפורש: "אפס תנועה")⁵, אולם סימנות דקדוקיות כגון –ה, –ת באות ברוב המקרים בלא אס קריאה, ועל כן היה צורך בהבחנה בין צורות דקדוקיות אלו ובין מקבילותיהן המסתיימות באותם עיצורים בלא תנועה (היינו הסימנות –ה, –ת).⁶

4. ראוי להזכיר הסברים אחדים שהוצעו לסימון השווא בסוף המילה: אד"ם הכהן לעבענזאהן (בעל הפירוש "יתרון לאדם" לספר תלמוד לזון עברי, וילנא תרמ"ד, עמ' 35) מסביר שבמילים כגון פְּקַדְתָּ נִקְדוּ כֵן גַם הַתִּיּוֹ (כמו שניקדו את הדלית) כדי להשוות ב' נגד' (= נחים נראים) זה לזה, והסבר זה הוא מעין הסברו של רד"ק. טעם אחר שאד"ם הכהן מציע לניקוד בגד' כפ"ת דגושים הוא ש"אין מנקדים אות אחת לחצאין".

לדברי ש' מורג (ערך "ניקוד", אנציקלופדיה מקראית, כרך ה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 852; בעקבות גזיוס, 10, i), השווא באותך בא בשל הצורך "להבחין בין ו' ובין ו' שקרובות היו בצורתן. ואילו השווא בת' סופית... אפשר שהוא בא לציין ששווא זה הוא נע". יש להעיר כי בכתבי-היד העתיקים האותיות ו' ו' מובחנות היטב בצורתן ואין ביניהן חילוף. אין גם כל ספק שהנקדנים לא סברו (וכדעת חיוג', אותיות הנוח והמשך, מהדורת גוט, עמ' 5–6) ששווא שני בסוף המילה הוא שווא נע. אילו סברו כך ורצו לסמן זאת היו מסמנים חטף פתח ולא שווא.

5. מילים המסתיימות באותיות אוהי', ניקודן מורה אס עיצור פה או אס קריאה. ראה מורג ולעיל, הערה 4.

6. אמנם על חסרון התנועה אפשר להסיק גם מהיעדר הקמץ, אולם אין שיטת הניקוד הסברנית סומכת על היעדר הסימון, והיא-היא הסיבה לסימון השווא הנח באמצע המילה. הוא הדין לסימן הרפה באותיות בגד' כפ"ת ובאותיות אלף' וה"א. מקרים אלו של סימון-יתר הכרחיים, כמובן, כאשר הניקוד חלקי ולא מלא, וראה להלן בסוף המאמר.

אלא שעדיין עלינו להסביר מדוע סומן השווא גם במילים שאינן בצורת נוכחת, וכנגד זה לא סומן בכל צורות הנוכחת.

בדיקה מקיפה של כתבי-היד המקראיים יש בה כדי לשפוך אור על הסוגיה. כמה חוקרים שעסקו בכתב-יד אלו ציינו שבכמה מהם שיטת ניקוד השווא בסוף המילה שונה מן המקובל. י' ששר, שבדק את כ"י ש', העיר על שיטתו של כתב-היד שלא לסמן שווא בסוף הפועל וַיִּשֶׁק / וַתִּשֶׁק ועל נטייתו לסמן שווא בפעלים כגון בָּאתְּ, קָרָאתְּ. הרב מ' ברויאר⁶ מציין שבכתב-היד ש, ש1 בא הפועל וַיִּשֶׁק בלא שווא בסוף המילה בכל שלוש היקרויותיו בספר שמות (שם' ב, יז, יט; לב, כ), ואף הוא מזכיר ניקודים כגון בָּאתְּ בכ"י ש. כאמור לעיל, שש היקרויות הפועל וַיִּשֶׁק / וַתִּשֶׁק ושתי המילים יִשָּׁט, קִשָּׁט שבספר משלי הן המקרים היחידים במקרא שמילה מסתיימת בצורר עיצורים והאות האחרונה אינה דגושה. בבדיקה נרחבת יותר מצאתי עוד כתב-יד המשמיט בעקיבות את השווא בפועל וַיִּשֶׁק / וַתִּשֶׁק, וכתב-יד רבים אחרים שבהם שיטה מעורבת: השווא מסומן במקצת ההיקרויות ומושמט באחרות. אפשר שנקדניהם הייתה שיטתם מעורבת ומהוססת בצורות האלה, לעתים סימנוהו ולעתים לא. אפשר גם שכמה מן השוואים נוספו ביד מאוחרת (קשה, כמובן, לבדוק את הדבר, ובלתי אפשרי לחלוטין באמצעות תצלומים).

גם בסיומות הדקדוקיות - ה, -ה באה תנועה באות האחרונה במילה. הסיימת -ה באה בכתב חסר ה"א רק בכעשרים מילים במקרא (ד' ילין, דקדוק הלשון העברית, ירושלים תשכ"ג,³ עמ' 56) ורק בשתי מילים חריגות (קָרָא, שָׁמַעַן) נשמטת התנועה הסופית. מיעוט ההיקרויות הוא כנראה הסיבה שאין מסמנים שווא בשתי המילים האלה.

אשר לאות ה"א, כל ה"א עיצורית בסוף המילה מסומנת במפיק, וממילא אין צורך בשווא. נראה שמעובדה זו אפשר להסיק שסימון השווא בסוף המילה מאוחר לסימון המפיק, שאם לא כן היה אפשר לצפות לסימון שווא בכל ה"א עיצורית בסוף המילה ולא היה כל צורך בסימן המפיק. דברי הרד"ק, בהמשך ישיר לקטעים שצוטטו לעיל, מורים שגם הוא חשב שה"א עיצורית בסוף המילה שאין אחריה תנועה ראוי היה לסמנה בשווא, לולי המפיק: "והה"א הנעה בסוף המילה לא ינקדה בשו"א, אבל שמו תחתיה נקודה אחת תקרא מפיק, שמוציאה מן ההסתר ומראה אותה שהיא תהיה שרשית כמו גִּבָּה, כִּמָּה, או משמשת כמו יָדָה, רִגְלָה".

7. י' ששר, כתב-יד ירושלים 5702 24⁰ (ששון 507) ומקומו בהתהוות נוסח המקרא הסברני המקובל (עבודת דוקטור), ירושלים תשל"ג, עמ' 22.

8. מ' ברויאר, "הנוסח ומקורותיו", ספר שמות מסדרת "דעת מקרא", ירושלים תשנ"א.

ממצאי הבדיקה מסוכמים בטבלה שלהלן (= שווא, 0 = חסרון שווא, - = המילה חסרה בכתב-היד או שהיא מחוקה):

ותשק	וישק	וישק	וישק	וישק	וישק	ישט	קשט	
בר' כא, יט	כס', י	שמ' ב, יז	ב, יט	לב, כ	תה' עח, טו	מש' ז, כה	כב, כא	
ש	○	○	○	○	○	-	-	
ש	-	○	○	○	○	-	-	
ו	○	○	○	○	○			
א	○	-	-	-	:	:	:	
ב	-	-	:	:	○			
ל	:	○	-	?	○			
ק	:	:	○	○	○			
ק	:	○	○	○	○			
ב (השלמה)	○	○						
ב	:	:	:	:	○	:	:	
ב	:	○	○	○	○	:	:	
ו	:	:	:	:	○	:	:	
מ	-	-	:	:	○	-	?	
פ	:	○	○	○	○	○	○	

ניכרת פה אפוא שיטת ניקוד שלא סימנה שווא בסוף המילה (פרט לאות ך) אלא באות דגושה. לפי שיטה זו תנאי הכרחי ומספיק לסימון השווא בסוף המילה הוא היותה דגושה, כהגדרתו של רד"ק בתחילת דבריו. ראוי לציין כי כתב-היד שבהם נוהגת השמטת השווא דרך שיטה (ש, ש1, ו) הם מן הקדומים והחשובים בכתב-היד של בעלי המסורה. גם שניים מכתב-היד שבהם מצויה התופעה באופן לא-סדיר שייכים לקבוצה זו: כתר ארם צובה¹⁰ וכ"י ב¹¹.

יש להדגיש את פשטותה של השיטה ואת ההקבלה לניקוד ך בסוף המילה. שורש העניין, בשני המקרים, הוא סימון הסיומת הדקדוקית לנוכחת בשווא להבדילה מסיומת

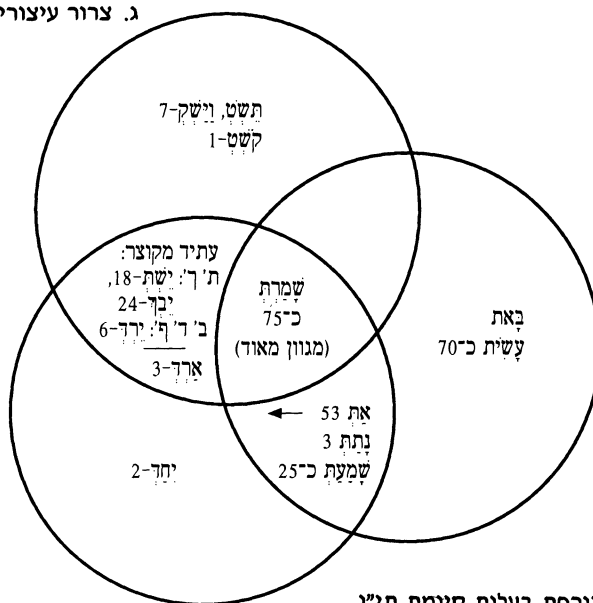
9. תחת הקו"ף קו קטן שמשמעותו אינה ברורה.

10. מ"ד קאסוטו עיין בכתר בשנת תש"ד, ושם לב לחסרון השווא במילה וַתִּשָּׁק בבראשית כא, יט. מקום זה, כמו רוב דפי התורה מן הכתר, אינו בידינו כיום. ראה י' עופר, "כתר ארם צובה – לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו", ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 318.

11. מבין כתב-היד הקדומים שאין שיטת ניקוד זו נוהגת בהם ראוי להזכיר בייחוד את כ"י ל, 11. כיוון שהתופעה מקיפה שמונה מילים בלבד בתורה ובכתובים, אי אפשר לדעת את שיטתם של כתב-יד שאינם מחזיקים חלקים אלו, כגון כ"י ק.

הנוכח, ובשני המקרים הוחלף עיקרון מורפולוגי זה בעקרון-ניקוד טכני פונטי: ניקוד ך בלא תנועה וניקוד אות דגושה בלא תנועה¹². נראה שאך בדרך מקרה 'נלכדו' בשיטת ניקוד זו, בין השאר, צורות רבות של עתיד מקוצר¹³. ניקודן של הצורות אַת ונַתָּה ושל צורות כגון שְׁמַעַת ויַחַד (1.2, 1.3, 1.5, 2.2) אינו זקוק אפוא כלל להסבר מיוחד. הבדל עקרוני אחד יש בין ניקוד ך לניקוד ת¹⁴. במקרה הראשון הורחב סימון השווא וכל המקרים שבהם סיומת דקדוקית – ה נותרו בשווא. לעומת זאת, בסיומת –ת במעבר לניקוד כל אות דגושה פעל גם תהליך של צמצום לצד תהליך ההרחבה: בצורות כגון בָּאת וַעֲשִׂית הושמט השווא, אף שההבחנה בין זכר לנקבה נדרשת גם בהן. את התפתחות שיטות הניקוד אפשר לתאר בתרשים הבא, שבו סימנו את הדגמים שעשוי לבוא בהם שווא בסוף המילה ואת מספר ההיקריות במקרא של המילים מכל סוג:

ג. צרור עיצורים בסוף המילה

ב. דגש בסוף המילה

א. צורות נוכחת בעלות סיומת תי"ו

המילים בתרשים מדגימות את הסוגים השונים.

12. מבחינה תאורטית ניתן היה לצפות לסימון שווא בכל תי"ו בלא תנועה בסוף המילה, אולם ריבוי המקרים מסוג זה גרם, ככל הנראה, לממציאי הניקוד שיתורו אחרי עיקרון אחר של הרחבה.
13. קשה מאוד להניח שצורות מעטות של קרי וכתוב מסוג נֶאֱרַךְ (יה' כד, ג) או יִהְיֶה (מלא' א, לו) השפיעו על כללי הניקוד.
14. אגב, מבחינה מספרית סימון שווא ב־ך נפוץ לאין שיעור מסימונו בקטגוריה שאנו דנים בה. במקרא כ-13,000 מילים המסתיימות ב־ך: כמחציתן מסתיימות בצורן הנוכח ה, בערך שישית מהן

מן התרשים אפשר להיווכח שבמעבר מצורות הנוכחת לצורות שבהן דגש בסוף המילה נוספו כ-50 מילים, אך גם נגרעו כ-70 מילים משורשי ל"א ול"י. ואכן, כמה מכתבי-היד נוהגים לסמן שווא גם בצורות פועל אלו. ניקוד כזה בא בכ"י ש¹⁵; י' ייבין מצא ניקודים כאלה בכ"י 12¹⁶; ומצב מעניין מתגלה בכ"י ק3: הנקדן הראשון ניקד שווא במילים רבות מסוג זה, אך מישאל בן עוזיאל (בעל החילופים), שהגיה את כתב-היד, מחק את השווא ברוב המקומות¹⁷. שיטה דומה נוהגת גם בכ"י ק13 וכן בכתבי-יד מאוחרים יותר, כגון כ"י המוזיאון הבריטי Add. 15451 (שיש בו מסימני הניקוד הטברני-הארץ-ישראלי) וכ"י מדריד, הספרייה הלאומית 6-1826¹⁸. את ייצוגה של שיטה זו בכתבי-יד מאוחרים אפשר להסביר בהיקש לצורות הנוכחת מגזרת השלמים, אולם נראה יותר שנשתמרה פה שיטת ניקוד עתיקה שבה סומן מלכתחילה שווא בסוף כל צורות העבר לנוכחת.

נראה לומר שהמעבר מניקוד צורות הנוכחת לניקוד כל אות דגושה לא בא בהחלטה חד-פעמית של נקדן או של אסכולת נקדנים, ותחילתו במנהג הנקדנים הלכה למעשה. בדרך השערה אפשר להציע כיצד נתגלגל המנהג צעד אחר צעד¹⁹. "נקודת הפריצה" אל מעבר לצורות הנוכחת הייתה כנראה ב-18 המילים מסוג וְשִׁתָּהּ, נִפְתָּה. כנגד מילים אלו עומדות צורות רבות ומגוונות המסתיימות כמותן בצורר עיצורים ובתי"ו דגושה. הרחבת הסימון של השווא במילים אלו בעלות התי"ו הדגושה היא בדיוק כדרך הרחבת סימון השווא באות ך²⁰. בעקבות הניקוד-למעשה של צורות אלו נשתנתה תודעת הנקדנים, וחדרה ההכרה שלא רק צורות הנוכחת ינקדו בשווא, אלא גם צורות אחרות שבסופן דגש. הצורות המסתיימות בתי"ו השפיעו אפוא בדרך אנלוגיה על אחת-עשרה

מסתיימות בצורן הנוכחת ך, ושליש מהן מסתיימות ב־ך ואינן צורות נוכחת. לעומת זאת בקטגוריה שאנו דנים בה סך כל ההיקריוות אינו עולה על 300.

15. ראה ששר, עמ' 22, לעניין המילים בָּאת, וְקָאת, הָבָאת וְחָסָאת בספרי בראשית ושמות.
16. כגון וְקָאת, עֲשִׂית. כתב-היד מחזיק נביאים ראשונים וכתובים. התצלום במכון לתצלומי כתבי-היד מטושטש ביותר. ראה י' ייבין, כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 370.
17. השווא מסומן בסוף המילים בָּאת (בר' טז, ח), וְקָאת (דב' לא, ט); שווא נמחק בסוף המילים עֲשִׂית (בר' ג, יג), וְקָאת (בר' טז, ח), הָבָאת (בר' לג, יא), וְחָסָאת (שם' ה, טז), נִפְלָאת (דב' ל, יא – במקצת הדוגמות האחרונות הממצא, על פי התצלום, אינו בטוח). על כ"י ק3 ראה י"ש פנקובר, "כתבי-יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגיהו מישאל בן עוזיאל", תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 49-74. בעמ' 72 פנקובר מציין נקודות קרבה בין כ"י ש לכ"י ק3 (יד ראשונה). בשיטת סימון השווא בסוף המילה מתגלה עוד קיר-דמיון בין שני כתבי-היד.
18. כתבי-יד מסוג זה נזכרים אצל ברגשטרסר, חלק א, סעיף 8, d; חלק ב, סעיף 300, הערה c. גם מנדלרן מציין בקונקורדנציה שלו בכל צורות הנוכחת משורשי ל"א ול"י שיטת ניקוד אלטרנטיבית המסמנת את השווא בסוף המילה.
19. תודתי לרב מרדכי ברויאר שהציע במכתבו אליי תהליך מעין זה.
20. אפשר גם שבצורות וְבָך, וְך סומן השווא תחילה בגלל האות ך, וגם צורות אלו השפיעו אחר-כך על ניקוד צורות העתיד המקוצר.

המילים שבסופן ב"ת, דל"ת או פ"א דגושה, מעין וְיִרְדּוּ ומעין וַיִּחַד. בד בבד פעל תהליך אחר של השמטת השווא בצורות נוכחת שבסופן תי"ו רפה מסוג וְעָשִׂית, בהשפעת אלפי המילים במקרא המסתיימות בתי"ו רפה. סופם של תהליכים משוערים אלו במצב המשתקף בכתב־היד ו, 1: השווא מסומן אך ורק במילים שבסופן אות דגושה²¹. על פי עיקרון זה סומן שווא במאות מקרים שבהם צרור עיצורים בסוף המילה. בשלב האחרון של ההתפתחות גרם המצב הזה להרחבה נוספת, ובה סומן שווא גם בשמונה ההיקריות מסוג וַיִּשָּׁק, קָשָׁק.

מן הראוי להעלות פה עוד השערה שבכוחה להסביר את המהלך המתואר לעיל²². שלבי התפתחותו של הניקוד הטברני אינם ידועים לנו, והוא מופיע לעינינו בגמר שכלולו ובסוף התפתחותו. יש מקום להניח שבשלבי התפתחותו של הניקוד נהגה שיטת הניקוד החלקי (כמקובל בניקוד הבבלי ובניקוד הארץ־ישראלי). במצב כזה סימון השווא בצורת הנוכחת הוא הכרח גמור, שהרי בניקוד חלקי אי־אפשר להסיק דבר מחסרון הסימון. עם השלטת הניקוד הטברני המלא נוצר מצב של סימון יתר, וסימן השווא בסוף המילה הפך למיותר (וכמוהו סימן הרפה). אפשר בהחלט שמצב זה הוא סיבת המעבר מן הניקוד ה"מורפולוגי" אל הסימון על פי עקרונות אחרים.

לסיכום: סימון השווא בסוף המילה, שנוצר בעיקרו לצורך צורות הנוכחת (מעגל א בתרשים), הועתק בידי הנקדנים לכל מקרה שבו אות דגושה בסוף המילה (מעגל ב), ולבסוף הורחב גם אל כל צרור עיצורים בסוף המילה (מעגל ג). עקבותיהם של רוב שלבי המעבר נשתמרו בכתב־היד²³.

21. לעומת זאת, בכתב־היד ש, ק3 משתקף מצב קדום יותר, שלא פעל בו תהליך השמטת השווא מצורות נוכחת המסתיימות בתי"ו רפה או שתהליך זה טרם הושלם.

22. הסבר זה שמעתי מפי פרופ' י' בלאו.

23. ליתר פירוט: אין עדות למצב הקדום של סימון שווא במעגל א בלבד; בכתב־היד ש, ק3 משתקפת שיטת סימון במעגלים א + ב; בכתב־היד ו, 1 ש1 מסומן השווא רק במעגל ב; ואילו בשיטת הניקוד המקובלת מסמנים שווא במעגלים ב + ג [ויש גם כתב־יד (ראה הערה 18) שהשווא מסומן בהם בכל המעגלים א + ב + ג].

רשימת קיצורים

כתבי־יד של מקרא (מקצת הקיצורים ניתנו לצורך מאמר זה בלבד):

- א = כתר ארם צובה
 ב = כתבי־יד המוזיאון הבריטי Or. 4445 (תורה. רוב ספר בראשית אבד והושלם בכתיבה מאוחרת ובניקוד וולגרי)
 ו = וטיקן 448 (תורה ותרגום אונקלוס)
 ו1 = וטיקן 468 (תנ"ך)
 ל = כתבי־יד לנינגרד, פירקוביץ B19A (תנ"ך)
 ל1 = כתבי־יד לנינגרד, פירקוביץ ב, 17 (תורה; הסופר שלמה בן בויאעא)
 ל3 = כתבי־יד לנינגרד, פירקוביץ ב, 10 (תורה)
 ל12 = כתבי־יד לנינגרד, פירקוביץ ב, 94 (מחצית נביאים ראשונים וכתובים)
 מ = כתבי־יד מודינה אסטנזה 1 (Or. 28; תנ"ך, ספרדי)
 פ = כתבי־יד פרמא דירוס 304 (3214; תנ"ך, ספרדי)
 ק = כתבי־יד הנביאים מקהיר
 ק3 = כתבי־יד קהיר, גוטהייל 18 (תורה, הוגה בידי מישאל בן עוזיאל)
 ק13 = כתבי־יד קהיר, גוטהייל 13 (כתובים)
 ש = כתבי־יד ירושלים 24⁰5702 (לשעבר ששון 507; תורה)
 ש1 = לשעבר ששון 1053 (תנ"ך)
 ב1 = כתבי־יד המוזיאון הבריטי Add. 15251 (תנ"ך)
 ב2 = כתבי־יד המוזיאון הבריטי Add. 15250 (תנ"ך)

מקרא ותרגום בתפילה

במאמרו "מקרא ותרגום בשירה"¹ הביא פרופ' אהרן מירסקי דוגמות רבות של פיוטים שיש בהם שיבוצים של לשון התרגום, כגון

"שרירות יצרי ישפילני"²

הפייטן נקט לשון "שרירות יצרי" במקום הביטוי המקראי "בשררות לבי (דב' כט, יח), משום שהתרגום המיוחס ליונתן תרגם את הביטוי הזה בלשון "בתקוף יצרא בישא דלבי".

ולפעמים קרובות שיבץ הפייטן את לשון המקרא וזיווג לו גם את תרגומו, כגון

"כי רדפתי שרירות לבי וחפץ יצרי"³

הרי כאן גם לבי של המקרא וגם יצרי של התרגום. וכעין זה

"ה' עז לעמו יתן דתו להנחילם"³

הרי כאן שיבוצ לשון המקרא: "ה' עז לעמו יתן" (תה' כט, יא) עם תרגומו הארמי: "ה' אוריתא לעמו יהב". וכעין זה הביא שם עוד דוגמות רבות.

כל הדוגמות המובאות באותו מאמר הן מפיוטים שאינם שגורים היום על פיהם של המתפללים, או שאומרים אותם רק פעם אחת בשנה או רק במקצת הקהילות. אך דומה שיש דוגמה לתופעה זו בפיוט, שכל ישראל אומרים אותו בכל יום.

לעניין זה ראוי להביא תחילה את לשון הפסוק הכתוב בספר ישעיה (ו, ב) כפתיחה לקדושת שרפי הקודש:

"שרפים עומדים ממעל לו"

פשוטו של מקרא זה נתפרש בידי רשב"ם לבראשית יח, ח: "כשאישי אחד יושב ואחר עומד קוראו עומד עליו". והואיל ונאמר בפסוק הקודם שה' היה יושב על כיסא רם

1 חקרי עבר וערב, מוגשים ליהושע בלאו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 375-381.

2 משה אבן עזרא, שירי הקדש, מהדורת שמעון ברנשטיין, תל-אביב תשי"ז, עמ' יז.

3 בקרובה של ר' אלעזר הקליר "ארץ מטה ורעשה" לשבועות, בסילוק "אלה העדות והחקים" (מחזור אמשטרדם, שנת ת"ל).

ונשא, הרי השרפים העומדים בצדו קרויים עומדים "עליו". אולם יונתן ביקש להרחיק את הרעיון כאילו השרפים עומדים למעלה מה⁴, ולפיכך תרגם:

"שמשין קדישין ברומא קדמוהי"

הוזה אומר: משרתים קדושים במרום לפניו. בתרגום הזה אין זכר ללשון עמידה, אלא הוא תרגם "שרפים עומדים": "שמשין קדישין". לדעת רד"ק שם תרגם "עומדים": "קדישין", מפני שהמלאכים הקדושים עומדים וקיימים לעד. אולם מסתבר יותר שהוא פירש עומדים בהוראת שימוש, וכן הוא התרגום הארמי של לשון עמידה גם במקומות אחרים, כגון "והוא עמד עליהם" (בר' יח, ח) – תרגם אונקלוס: "והוא משמש עליהן"; ובתרגום המיוחס ליונתן: "והוא משמש קדמיהון"⁵. וכעין זה "אל העומדים לפניו" (זכ' ג, ד) – תרגם יונתן: "לדמשמשין קדמוהי". אף כאן תרגם "עומדים": "משמשים". והואיל ונאמר כאן שהמשמשים האלה היו שרפי קודש, תרגם את הביטוי כולו בלשון "שמשין קדישין".

אחר כך תרגם "ממעל": "ברומא", ולבסוף תרגם "לו": "קדמוהי", כדרכם של התרגומים הארמיים בלשונות לי, לו המוסבים אל ה'; כגון "ויקחו לי תרומה" (שם' כה, ב) – תרגם אונקלוס: "ויפרשון קדמי אפרשותא".

והנה כל התרגום הזה צוטט מילה במילה בפיוט שנוסף על ברכת יוצר של תפילת שחרית:

"תתברך צורנו מלכנו וגואלנו בורא קדושים
ישתבח שמך לעד מלכנו יוצר משרתים
ואשר משרתיו כולם עומדים ברום עולם"

הרי כאן הבאה מדויקת של לשון התרגום – "שמשין קדישין ברומא" – בתרגום עברי. עם זה לא הניח ידו גם מלשון המקרא והביא גם את תיבת עומדים. ראוי לעמוד גם על צחות לשונו של הפייטן, הניכרת דווקא בשתי הסטיות שסטה מלשון התרגום.

א. המתרגם הקדים את שם העצם שמשין לשם התואר קדישין, ואילו הפייטן הפך את הלשון והקדים קדושים ל-משרתים, שהרי בלשונו אין קדושים תואר ל-משרתים, אלא שתי התיבות האלה מקבילות זו לזו, ושתייהן משמשות בתפקיד שם עצם. ולפיכך ראוי להקדים את לשון הקודש של קדושים ללשון החול של משרתים. וכיוצא בזה הקדים לשון בריאה ("בורא קדושים") ללשון יצירה ("יוצר משרתים"), שהרי בורא הוא

4. וכעין זה גם טעמי המקרא; וראה על כך בפירוש שד"ל לישעיה שם.

5. יש הבדל גדול בין שני התרגומים האלה. בהמשך הפסוק נאמר: ויאכלו. אונקלוס פירש כפשוטו: ואכלו, ולפיכך נקט לשון חול: "והוא משמש עליהון", ואילו המיוחס ליונתן פירש כמדרשו: "ודמי ליה כאילו אכלו", ולפיכך נקט לשון קודש: "והוא משמש קדמיהון". וראה בהמשך על משמעות לשון קדם ביחס אל ה'.

לשון קודש, הנופל רק על ה', ואילו יוצר הוא לשון חול, הנופל גם על "יוצר חרש" (יר' יט, א וכעין זה רבי'ם).

ב. המתרגם תרגם את ממעל בלשון ברומא, שתרגומו העברי הוא במרום. אולם הפייטן ביקש לשמור על לשון ברומא של התרגום. והואיל ובעברית אין רום משמש אלא כנסמך⁶, נאלץ להוסיף לו סומך: ברום עולם.

תופעה דומה של שיבוץ התרגום – או שיבוץ המקרא והתרגום – מצויה גם בהמשך הפיוט, כאשר הוא מגיע אל הקדושה עצמה. המקרא פותח את הקדושה במילים:

"וקרא זה אל זה ואמר קדש" וגו'

לפי פשוטו של המקרא, הקריאה האמורה כאן היא היא האמירה; ופירוש הפסוק: וקרא זה אל זה לאמר: קדוש וגו' – הווה אומר: הם היו קוראים את הקדושה זה אל זה. אולם יונתן תרגם:

"ומקבלין דין מן דין ואמרין קדיש" וכו'

התרגום הזה הפריד בין הקריאה ובין האמירה: תחילה היו קוראים זה אל זה ואחר כך היו אומרים את הקדושה (כלפי ה'). אולם התרגום סתם, ולא פירש מה היו קוראים זה אל זה, ולא עוד אלא הפך את הקריאה "זה אל זה" לקבלה "זה מזה", כנראה מפני שתכלית הקריאה היא השמיעה: האחד קרא אל חברו, כדי שחברו ישמע ויקבל את דבריו. והנה את התרגום הזה ציטט הפייטן, כמובא בסידור ר' סעדיה גאון (הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תש"א, עמ' לו):

"וכלם מקבלים עליהם עול מלכות שמים זה מזה

מקבלים ואומרים קדוש" וכו'

הרי כאן הבאה מדויקת של לשון התרגום, אלא שהפייטן השלים את מה שהחסיר התרגום והוסיף גם את מושא הקבלה: הם היו מקבלים עליהם עול מלכות שמים. ותכף לקבלה – אמירת הקדושה.

וכעין זה אנחנו מוצאים גם בסידור ר' עמרם גאון (הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ב, עמ' יג), אלא שכאן זיווג את לשון המקרא ללשון התרגום:

"כלם מקבלים עליהם עול מלכות שמים זה מזה

ונותנים רשות זה לזה

להקדיש ליוצרים בנחת רוח בשפה ברורה ובנעימה קדושה

כלם כאחד עונים באימה ואומרים ביראה קדוש" וכו'

6. כך כמעט תמיד בלשון מקרא (למעט רק משלי כה, ג) וכך תמיד בלשון משנה. וכנראה, גם לשון "על רום כקליפת השום" (מק' ו, ט) נתפס כסמיכות כאשר לשונות רום הסמוכים אל אחת המידות, כדוגמת "על רום ספח" (אה' טו, ה).

תחילה הביא את לשון התרגום הנוקט לשון קבלה "זה מזה". אחר כך ביקש להחזיר את לשון המקרא, הכותב "זה אל זה". ולפיכך הוסיף לשון נתינה זה לזה. וגם כאן עדיין ניכרת השפעת לשון התרגום, לפחות בעקיפין. שהרי לא נקט לשון קריאה זה אל זה – כלשון המקרא – אלא רק הפך את לשון התרגום; שהיפוכו של "זה מזה" הוא "זה לזה", והיפוכה של קבלה – נתינה. וכשם שהוסיף תחילה את מושא הקבלה (עול מלכות שמים), כן הוסיף עתה את מושא הנתינה ותכליתה: הם היו נותנים רשות זה לזה להקדיש ליוצרם וכו'. ורק אחרי שמיצה את כל דרכי הפירוש של הקריאה, הרי הוא מגיע בסופו של דבר גם אל האמירה. והרי הוא מדגיש: שלא כקבלה וכנתינה, שהיו "זה מזה" או "זה אל זה", הרי אמירת הקדושה הייתה על ידי כולם כאחד⁷ (כלפי ה'): כולם יחד עונים ואומרים קדוש וכו'.

7. לדעת רש"י (בפירושו לישעיה שם), כוונת הפייטן לומר שהם פתחו כולם "כאחד", שאילו הקדים האחד והתחיל לפני חברו, היה מתחייב שרפה. אולם ספק אם לכך נתכוון הפייטן. כאחד איננו אלא תרגומו העברי של כחדא הארמי, שהוא עצמו אינו אלא תרגומו הארמי של ביחד העברי. וכוונת הפייטן לומר שרק הקריאה – לקבלת עול מלכות שמים או למתן רשות – הייתה מזה אל זה, כל אחד בנפרד, ואילו אמירת הקדושה לא הייתה מזה אל זה, אלא כולם יחד אמרו את הקדושה כלפי ה'.

קבוצותיהם של כתבי-היד מן התלמוד הבבלי על פי כתיב ולשון

במאמרי "מסכת עבודה זרה, כ"י ניו-יורק – כתב-יד שהועתק בשני שלבים" (לשוננו נז, תשנ"ב, עמ' 370–374) הזכרתי את עבודתי על חלוקת כתבי-היד של הבבלי לקבוצותיהם על פי כתיב ולשון, עבודה שהייתה בהכנה באותה שעה. מאז מסירת המאמר הושלם השלב הראשון של העבודה ההיא, ובקרב הוא עומד לצאת לאור¹. בעבודה ההיא נתבררו כמה פרשיות אשר יש בכוחן להפיץ אור הן על כתב-יד עבודה זרה הנ"ל הן על ענייני כתיב ולשון אחרים הכרוכים בכתב-היד של הבבלי. נחזור אפוא להלן לכ"י מסכת עבודה זרה בלוויית סיכום קצר של ממצאי המיון.

מיון כתב-יד של בבלי ומיון על פי הכתיב

המיון של כתב-היד של הבבלי מבוסס כיום בעיקר על שני בחנים: האפיון הפלאוגרפי-קודיקולוגי ואפיון מסורת הנוסח על פי ענפיה. הנושא הנידון כאן, אפיון וחלוקה על פי כתיב ולשון, מוסיף אפוא ממד חדש לשיטות הזיהוי המקובלות, ויש בכוחו לתרום רבות להשלמת המדע על כל כתב-יד. מתוך עבודה זו כבר נתברר לי שקבוצות החלוקה לפי הכתיב עצמאיות, ואין הן חופפות דווקא את קבוצות החלוקה לפי הבחנים הנזכרים!

תוצאות בדיקתנו העלו ארבע קבוצות המוגדרות זו מזו באופן נקי וברור, על פי סימני כתיב עקיבים. ואלו הן הקבוצות: הכתיב האשכנזי, הכתיב ה"ספרדי", הכתיב התימני, והרביעית היא קבוצה שיסודה, כנראה, אזורי הים התיכון המזרחיים והמרכזיים. הכתיב האשכנזי כולל במידה מפתיעה כתיבים שגודעו מכבר ככתיבים ארץ-ישראליים! ובהם: לעזר, יוחיי, שמיי, חט ועוד. במונח "הכתיב ה'ספרדי'" הכוונה לכתיב מיוחד ונקי, כאותו כתיב המופיע בכ"י המבורג של שלוש הבבות, הוא כתב-היד שמכבר נבחר למייצג אפשרי של הכתיב הבבלי ה"מקורי". כעת מסתבר שברובו הוא כתיב מותקן ומעובד, ולפעמים יש לעומתו הסכמה בין הקבוצה התימנית לקבוצה

1. בספר היובל לפרופ' שלמה מורג, בעריכת א' אלדר, מ' בראשר ואחרים. ועין א' וייסברג, "הצורות ר' שמעון בן לקיש' וכאיזה צד' תרומתן למיון כתב-יד של הבבלי", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 367–382.

האשכנזית באשר לכתבים עממיים מסוימים – דבר הרומז בדרך סבירה שהם הם הכתיבים המקוריים, והכתיב הספרדי התקני אינו אלא פרי עריכה והתקנה. הקבוצה הרביעית כוללת מצד אחד כמה תכונות "אשכנזיות" ("ארץ-ישראליות") ומצד אחר תכונות מזרחיות כאלה הידועות מתימן ומקטעי הגניזה, כגון כתיבים מלאי אל"ף (חמארא). מסתבר אפוא שזו אחת המסורות הקדומות של שיטות הכתיב. כמה מכתבי-היד שנזכרו במאמרי ב'לשוננו' שייכים בעצם לקבוצה זו: בראש ובראשונה פסחים כ"י וטיקן 125, בעל הכתיב המהולל (אדן)², וכן יבמות כ"י מינכן 141 ועירובין כ"י אוקספורד Bod. Opp. Add. fol 23 (קטלוג 366). על כתב-היד האחרון נוכל עכשיו לומר שהוא "ספרדי" מבחינת אזור כתיבתו הפלאוגרפי-קודיקולוגי, "אשכנזי" מבחינת מסורת הנוסח שלו³, ובן הקבוצה הרביעית ("יס-תיכוני") מבחינת הכתיב⁴. עוד יש לשייך לקבוצה זו (הרביעית) את שלוש הבבות כ"י אסקוריאל וכתובות כ"י לגינגרד, הנזכרים במאמר. אפשר לומר כעת שהכתיב כאי זה צד, בשלוש מילים, הוא תכונה מובהקת של הקבוצה הרביעית דווקא.

מסכת עבודה זרה כ"י ניו-יורק

לעניין עבודה זרה כ"י ניו-יורק אפשר אפוא לומר שהוא "ספרדי" מבחינת כתיבתו, במחציתו הראשונה הוא ספרדי אף מבחינת כתיבו, ואילו במחציתו השנייה הוא שייך דווקא לקבוצה הרביעית בענייני כתיב. הכרעה זו מתחזקת בין השאר מתוך הצירוף של הכתיבים סופא וסיפא הנמצא במחצית השנייה, צירוף שהוא מן המאפיינים המובהקים של הקבוצה הרביעית ואינו נמצא אף באחת מ-15 היחידות שהרכבנו מהן את קבוצת הכתיב הספרדי הנקי⁵.

על פי התכונות הקדומות במחצית השנייה של כתב-יד זה, שכבר ציינו, וכן מתוך הצטרפותה כעת לקבוצה הרביעית, ובהביאנו בחשבון את שנת סיום העתקת כתב-היד הזה – 1290, עלינו להסיק שכתב-יד התשתית של המחצית השנייה היה כתב-יד מיוחס, וקרוב להשוותו לכתב-היד הקדומים והמצוינים מן הקבוצה הרביעית, ואילו כתב-יד התשתית של המחצית הראשונה יש לשייכו לסוג כתב-היד המאוחרים יותר, שכתבים הכתיב הספרדי הנקי.

2. עיין במאמרי ב'לשוננו' נו הנ"ל, עמ' 372, הערה 8 ועמ' 374, הערה 15.

3. עיין ד' גולניקין, פרק יום טוב של ראש השנה בבבלי (חלק ב): מהדורה מדעית עם פירוש ועבודת דוקטורא, כך א, בית המדרש לרבנים באמריקה, תשמ"ח, עמ' מ. הקביעה הראשונה שם בעצה עם פרופ' מלאכי בית-אריה.

4. אפשר אפוא שהועתק בספרד מכתב-יד בן הקבוצה הרביעית או שהוא עצמו נכתב בצפון אפריקה.

5. שתי ההיקריות בבבא קמא, כ"י המבורג כתובות ביד שנייה.

”גמעה” בערבית-יהודית

כתרגום שאילה של ”ערובתא” – היום הקודם למועד

עדויות קדומות על מנהג התרת נדרים בערב ראש השנה*

א

בערבית קלסית משמשים המילה *الجمعة* או צירוף הסמיכות *يوم الجمعة* בהוראת 'היום השישי בשבוע'¹. דווי תיעד במילוניו² כמה צירופים של מילה זו, כולם ממקורות נוצריים, והם משמשים לציון ימי מועד שחלים תמיד ביום השישי בשבוע, ואם כן גם בהם נשמרת ההוראה הראשונה של המילה. בערבית החדשה מוצאים את המילה גם במשמעות 'שבוע'³. במאמר זה מתכוון אני לדון בשלוש היקרויות של המילה בערבית-היהודית של ימי הביניים שבהן נראה להבין את שימושה בהוראת 'היום הקודם ליום מועד', בדומה להוראת "ערב" בעברית של המשנה ובארמית. אל שלוש אלה מצטרפת דוגמה רביעית שנתפרסמה בשעתה בידי ש"ד גויטיין; גויטיין היה קרוב להכריע שמונבה (או תרגומה המדויק) הוא "ערב המועד", אלא שפקפק בכך. שתי היקרויות מתוך הארבע הן מקטעי חיבורים המיוחסים לסהל בן מצליח, כלומר מסוף המאה העשירית, השלישית – מתוך קטעים מדיואן יוסף בן תנחום הירושלמי, מסוף המאה השלוש-עשרה, וההיקרות הרביעית היא ממכתב מארץ-ישראל מאמצע המאה הי"א.

א. (1) ההיקרות הראשונה נמצאת בכתב-יד מקוטע של פירוש על פרשת משפטים

* אני מודה בזו למר' פרופ' י' בלאו ולפרופ' י' תא-שמע על עצותיהם הברוכות.

1. ראה E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, I/2, עמ' 457.

2. R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Leyde 1881, I, עמ' 2214 וראה להלן, הערה 31.

3. למשל בסרס אלבסתאני, מחיט אלמחיס, א, בירות 1867, עמ' 286: "יש מחילים את השם *جمعة* על השבוע כולו, בבחינת קריאת השלם על שם החלק"; אלמנג'ד, מהדורה 26, בירות 1973; H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, ed. J. M. Cowan, Wiesbaden 1966 בערכו. אמנם גם ליין, שם, מביא דעה אחת שהוראת המילה היא 'שבוע'. הוא מביאה מספרו של עלי בן מחמד אלפיומי, אלמצבאח אלמג'יר פי גריב אלשרח אלכביר (נכתב בשנת 4/734-1333). מחבר זה מוסר דעה זו בשם אבן אלאעראב', בלשן עראקי מן המאה השנייה להג'רה. אכן, בתעודה המובאת להלן (הערה 11), חלק ב, ע"א, שו" 8, נזכרת המילה *جمعة* בהוראת 'שבוע', וכך תרגומה גם ש"ד גויטיין וגם מ' גיל. עוד מתועדת הוראה זו של המילה בפירוש רמב"ם למשנה תענית ד, ג, ראה מהדורת י' קאפח, סדר מועד, עמ' שמ, שו" 6 (בפירוש).

שזוהה כחלק מפירוש על ספר שמות מאת סהל בן מצליח (הקראי הירושלמי מסוף המאה העשירית). פסקה זו פרסמה י' מאן⁴:

ומתל הדא כתיר מערוף להם פי חל אלגדור ופסך אלאימאן במא יקולון כל סנה פי גמעה צום כפור כל נדרים ושבועות ואסרים וקיומים שנדרנו ושנשבוענו ושאסרנו ושקימנו מיום צום הכפ' שעבר עד צום הכפורים הזה כלם שביתין בטולין מחולין.

[וכגון זה הרבה וידוע עליהם בהתרת הנדרים וביטול השבועות על פי מה שהם אומרים בכל שנה בערב יום הכיפורים כל נדרים וכו']

(2) ההיקרות השנייה היא מובאה מדברי סהל בן מצליח בתוך כתב-יד השמור בספרייה הציבורית על שם סלטיקוב-שצ'דרין שבלנינגרד וסימנו 8. Firkowicz, Arab.-evr. כתב-היד, המחזיק 63 דפים, כתוב כולו בכתב ערבי, ונראה שהוא חלק מכרך שהחזיק את הפירוש הקצר על פרשת מטות ומסעי מאת ישועה בן יהודה, הפרשן הירושלמי בן המאה האחת-עשרה⁵. בדרך כלל ישועה מעתיק בנאמנות מדברי קודמיו ואין מקום לפקפק במהימנות עדותו כאן⁶. דברי סהל מובאים בדף 220-21:

وقال المعلم ابو السري انه انما قال وياا يسلح لاه لعلمه انه
[21א] سيقوم في الامة من يحل النذور ولايمان عن الناس وهم القوم
الذين يجتمعون الى الكنائس في جمعة راس السنة ويقولون باطال
متيذر وباطلا متبوعا يبعثارا. ويقولون كل نذاريم واپسارين اينام
قياميم

4. J. Mann, *Texts and Studies*, II, Cincinnati 1935, עמ' 88 (על פי כתב-יד השמור בספרייה הציבורית על שם סלטיקוב-שצ'דרין שבלנינגרד וסימנו 4129 Firkowicz II, Evr.-arab. [הדפים אינם ממוספרים], קראתיו במקור ושוב בדקתי בצילום). במקום מילת ופסך קרא מאן בטעות ופסק. על המחבר ועל ייחוס הקטע אליו עיין לפי שעה M. Sokolow, "Kidnapping in Karaite Law", *JQR* 73 (1982) According to the Commentary of Sahl ben Maṣliāḥ, עמ' 176-177. פסקה מקבילה מצאתי בזמן האחרון בקטע אחר בספרייה ההיא. בכתב-היד שסימנו Firkowicz II, Evr.-arab. nov. ser. 974 47-58 הם, כנראה, קטעים מתוך ספר המצוות של סהל בן מצליח. בדף 47, ש' 10-15 נמצא נוסח כמעט זהה של הדברים ואין צורך להביאם כאן. המקורות שפרסם י' מאן (אלקומסי, סלמון בן ירוחם וסהל) וכן דברי הדסי (להלן, הערה 15) גודונו גם אצל ח' לשם, שבת ומועדי ישראל, כרך א, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 163-166.
5. לפי שעה ראה עלי ברשמיטי "ישועה בן יהודה – לדמותו של חכם קראי ירושלמי במאה ה"א", פעמים 32 (תשמ"ז), עמ' 3-20.
6. לכאורה יש שתי גרסאות בדברי סהל בן מצליח. אין ספק שהדברים שהביא ישועה מקוריים, ונזכר בהם הפסוק בספר במדבר שאינו נזכר בדבריו בפירוש שמות. אמנם במהלך הדיון בפירוש למשפטים נזכרים גם פסוקים מפרשת מטות, ולכן ייתכן שהמובאה שישועה מביא – מקורה בפירוש סהל לפרשת משפטים או לספר שמות, והיא חסרה בכתב-היד הקטוע של פירוש שמות שבירינו וששמנו הביא מאן.

[אמר החכם אבו אלסרי⁷: לא אמר [הכתוב] "וזה יסלח לה" [במ' ל: ו, ט, יג] אלא משום ש[ה'] ידע שיקומו באומה אנשים שיתירו גדרים ושבועות מבני אדם, והם הללו הנאספים בבתי הכנסת בערב ראש השנה ואומרים "בטל הנדר ובטלה השבועה מעיקרא", ואומרים "כל גדרים ואסרין אינם קיימים"⁸].

ב. ההיקרות השלישית היא בכותרת שיר בתוך קטעים מהדיואן של הפייטן יוסף בן תנחום הירושלמי, איש מצרים שחי בסוף המאה הי"ג. הכותרת נשמרה בשני כתבי-יד: בספרייה הבריטית, וסימנו Or. 2588, דף 26ב, ובספרייה הציבורית בלנינגרד, וסימנו Firkowicz II, 85, ס' נב. הכותרת פורסמה פעמיים, בידי ג' מרגליות ו' מאן⁹, וזה לשונה:

וקאל מהניא בערס ו אברהם אכיה שצ וכאן דלך פי גמעה חג הסוכות בעד מגיה
מן עכא צחבה ואלדה שצ ואתפק מע דלך ערס צדוק ביר שמואל הדיין נע
אלמערון באבן אלאמשאטי פקאל פי דלך

[ואמר בברכו בחתונת ר' אברהם אחיו¹⁰ שמרו צורו, וזה היה בערב חג הסוכות, אחרי שבא מעכו בלית אביו שמרו צורו. וזה היה בו בזמן עם חתונת צדוק בן רבי שמואל הדיין נחו עדן, הידוע בכינויו אבן אלאמשאטי. ואמר (ר' יוסף) באותה שעה (שיר זה):]

ג. ההיקרות הרביעית היא במכתב שכתב יוסף בן פליפ מרמלה אל נתן בן אברהם "אב הישיבה" (הטוען למשרת הגאון) בשנת 1040 בקירוב, ובו הוא מספר על "ראש כלה" שהגיע ממוצל. המכתב, המורכב משני דפים נפרדים, שמור בשני חלקיו בספרייה האוניברסיטה בקיימברידג', וסימניו Or. 1080 6.25; T-S 13J17.16. הוא פורסם פעמיים, בידי ש"ד גויטיין ובידי מ' גיל¹¹. תאריך בואו של האורח ממוצל מצוין כך (חלק א, שוליים, ראש העמוד, שו' 1–2):

ומו אנה ושל יום جمعة العيد اعني عيد الفاسح .

גויטיין תרגם אל נכון: [והוא שהגיע ביום ערב החג, כלומר חג הפסח].

7. כינוי הערבי של סהל בן מצליח.
8. יש כאן דוגמה מעניינת לתעתיק באותיות ערביות של עברית מתקופת הגאונים. על תעתיק מלשון חז"ל הערתי במאמרי "לשונות הקראים בארצות דוברי ערבית (הערבית ומסורת העברית) – מצב המחקר", מסורות ב (1986), עמ' 63–64. גב' עפרה תירוש-בקר עוסקת עכשיו במחקר מפורט על דקדוקם של תעתיקים אלו ושל לשון חז"ל במסורת הקראים.
9. G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan MSS. in the British Museum*, ג, עמ' 255; מאן, שם, א, עמ' 441, ושם, בהערה 17 תרגום אנגלי (ראה להלן).
10. אחיו של שלמה בן דוד הנגיד, נינו של הרמב"ם.
11. ש"ד גויטיין, "ראש ישיבת ארץ-ישראל כראש היהודים במדינה הפאסמית", ארץ-ישראל י (תשל"א), עמ' 106–113 (= היישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת בצלבנים, ירושלים תש"ם, 60–69. עמודים אלו כוללים נוסח מלא של המכתב עם מבוא, תרגום ופירושו; מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (643–1099), תל-אביב תשמ"ג, ב, מס' 195 (עמ' 343). פרופ' י בלאו הואיל להפנות את תשומת לבי אל תעודה זו. המכתב כתוב באותיות ערביות. לשאלת תאריך התעודה ראה דברי גיל, שם, עמ' 341, הערה לשורה 3, וכן להלן.

ב

ארבע ההיקריות מלמדות על עצמן או מלמדות זו על זו. את הדברים המיוחדים לסהל בן מצליח על התרת נדרים ביום הכיפורים הדפיס י' מאן בתוך פרק של נספחים שבו פרסם גם פסקאות מחיבורים של עוד שני קראים: דניאל אלקומסי, הקראי שעלה מפרס לירושלים בערך בשנת 900, וסלמון בן ירוחם, הפרשן שחי ופעל בירושלים באמצע המאה העשירית. גם בפסקאות מדברי שני המחברים ההם יש דברים בעניין התרת נדרים. את דברי אלקומסי בעניין זה הביא מתוך פירושו לתרי עשר (מל' ג, ה)¹², שבו הוא אומר שדברי הכתוב "ובנשבעים לשקר" מכוונים למחללי נדרים ושבועות, "בייחוד בלילי כפורים". כאן מדובר, ככל הנראה, במנהג התרת נדרים בליל יום הכיפורים, כלומר לאחר השקיעה. דברי סלמון מובאים מתוך פירושו לתהלים קיט, קכב¹³, בתוך דברי תוכחה לרבניים על שעברו על עשרת הדיברות. בשתיים הוא מגנה את עברותיהם על הדיבר השלישי ("לא תשא"): שהם הנהיגו ברכה על התרת נדרים¹⁴ ושהם אומרים "ביום תשעה בתשרי" נוסח של התרת נדרים הדומה לנוסח המובא בקטעים מפירוש סהל בן מצליח ושואמרים אותו "פי גמעה צום כפור". כיוון שציון זמן זה, המשמש לסהל בן מצליח, אינו יכול להיות מכון לצום עצמו, בין בלילו, כדברי אלקומסי, בין בעיצומו, הוא צריך להתאים לציון הזמן המדויק והמפורש בדברי סלמון, כלומר לערב יום הכיפורים¹⁵. אפשר להביא עוד ראייה מקטע מסידור רבני (ארץ-

12. מאן, ב, עמ' 81; אחר כך נתפרסמו הדברים במהדורה השלמה של הפירוש, ראה דניאל בן משה אלקומסי, פתרון שנים עשר, מהדורת י"ד מרקון, ירושלים התש"ח, עמ' 80, שו' 5.

13. מאן, שם, עמ' 85.

14. וכבר דן בה ש' אברמסון, "פסקים קדומים – א. ברכה על התרת נדרים ושבועות", סיני מט (תשכ"א), עמ' רי-ריד (וראה להלן).

15. לעניין זה ראוי להזכיר את דברי יהודה הדסי, אשכול הכפר, גזולו 1836, פרק קמ, אותיות מ-י (דף גג, סור א; וראה מאן, שם, עמ' 52, סוף הערה 98). הדסי (שכתב את דבריו בשנת 1149) מביא שם נוסח התרת נדרים הדומה בראשו למה שמביא כאן סהל: "כל נדרים וחרמים ושבועות וקיומים שנדרנו ושארנו ושהחרמנו ושנשבוענו על נפשנו בשבועתך [המילה האחרונה עם כינוי הנוכח לצורך "התירוץ"] כלם מיום צום הכפורים שעבר עד יום צום הכפורים הזה הבא עלינו. אם נדר נדרנו אין כאן נדר ואם אסר אסרנו אין כאן אסר... אם חרם החרמנו אין כאן חרם אם שבועה נשבוענו אין הנה שבועה אם קיום קימנו אין כאן קיום" (על נוסח נוסף המובא שם ראה להלן). לדברי הדסי אומרים התרת נדרים "בערב ליל צום יום הכפורים". ניתן לפרש ציון זמן זה (שהוא כמדומה משונה כלשהו) בשתי דרכים: או שהוא ציון מדויק ביותר, והוראתו זמן קצר לפני ליל יום הכיפורים, או שהוא מחובר מדבריהם של כמה מקורות, כגון דברי אלקומסי ודברי סהל, שכאמור, מכוונים במקורם לשני זמנים שונים זה מזה. הדסי שוב מזכיר את העניין בסיכום מחלוקות הקראים והרבנים, פרק שסד, דף קלה, טור א פסקות "וועד", "והיום". ציון הזמן שם הוא בלשון כללית ובלתי מחייבת: "עורכים ביום כפור ערכים. וקול בפיהם מאריכים. כל נדרים ואסרים וחרמים וכו'. לכל היותר ניתן לדייק מהלשון שהתרת נדרים נאמרת בזמן כלשהו לאחר תחילת הצום, אך אין לקבוע אם הלשון מכוונת ללילה או לעיצומו של יום. יש כמה מקבילות מעניינות בין לשון ההתרה שם ללשון ההתרה במקורות האחרים שנדונו כאן.

ישראלים) שבו לאחר נוסח התרת נדרים, הדומה בחלקו לנוסח שממנו מביא סהל, יש הוראה מה לומר במעמד זה, אם הוא "ערובת צום כיפור"¹⁶. שימוש זה של סהל במילה גמעה במקום אחד דיו מן הסתם ללמד שגם במקום האחר שימושו במילה זו בצירוף מקביל עם ראש השנה, ובהקשר מקביל של התרת נדרים, מורה על יום מסוים, הוא היום הקודם לחג או למועד, ובכך ערב ראש השנה.

י' מאן, בתרגומו האנגלי לכותרת שיר החתונה מאת יוסף בן תנחום, פירש את הצירוף "גמעה חג הסוכות" כמכוון לחול המועד¹⁷. את המילה גמעה הבין בהוראת 'אספה' (שנתכנסה, לדעתו, בימי חול המועד), כלומר בשעה שערכו את האספה ההיא ערכו גם את שתי החתונות. אלא שפירושו של מאן תמוה, שכן איסור נישואין בחול המועד מפורש במשנה מועד קטן א, ת, וכן הדברים חוזרים בתלמוד הבבלי, מועד קטן ז ע"ב, ושם מוצעים כמה טעמים לאיסור זה. בעקבות הדין בתלמוד פסקו בכל הדורות, ולא נראה שבמקום כלשהו סטו מדין זה¹⁸. אין להניח שדווקא נכד או נין של הרמב"ם היה סוטה מדין זה ונושא אישה בחול המועד. ולא זו אף זו, התלמוד מביא ברייתא המתירה במפורש נישואין בערב הרגל: "כל אלו שאמרו אסורין לישא במועד מותרין לישא ערב הרגל" (שם, ז ע"ב – ח ע"א). מסתבר שהכותרת לשיר החתונה קובעת בדיוק את סדר הזמנים של המאורעות. חגיגת נישואיו של אברהם בן דוד נערכה בערב חג הסוכות, זמן-מה לאחר שחזר מעכו עם אביו, ר' דוד הנגיד¹⁹, ובו במקום חיבר יוסף את השיר (מכל מקום בו במקום אמרו באוזני הקרואים).

כאמור, גויטיין תרגם את הצירוף جمعة العيد במכתבו של יוסף בן פליב "ערב החג", וכך כתב גם בסיכום תוכן המכתב, בדברי המבוא שלו²⁰. ואולם בהערת שוליים (32) לתרגום נראה שפקפק בדבר, ובלשונו: "באופן מילולי: ביום הששי (ערב שבת) של החג. ואולי הכוונה לערב שבת חול-המועד". הצעה זו מזכירה את שיטת י' מאן, כנזכר לעיל. מ' גיל הפך שמא לוודאי, ותרגם "הוא בא ביום הששי של החג, ז"א חג

16. ש' אברמסון, "ברכת התרת נדרים ושבעות", סיני נ (תשכ"ב), עמ' קפה-קפו, וראה להלן.

17. ראה לעיל, הערה 9. נוסח תרגומו: This poem of congratulation on the occasion of the wedding of Abraham b. David Nagid was composed in the intermediate days

18. of Tabernacles when there was an assembly of the congregation (חול המועד) נראה שבתקופת הגאונים עדיין היו כמה פקפוקים בשאלת היקף חלותו של דין זה, כפי שאפשר להבין מלשונו של כמה שאלות, אולם תשובות הגאונים לא הניחו מקום לפקפק בחלותו הכוללת של האיסור, בין בחול המועד של פסח ובין בחול המועד של סוכות; ראה אוצר הגאונים, כרך ד, ירושלים תרצ"ב, מסכת משקין [= מועד קטן], חלק התשובות, עמ' 10-11, הפירושים, עמ' 64-65.

19. מאורע זה שימש עילה לשיר בפני עצמו, כאמור בכתב-היד הנזכר בספרייה הבריטית, דף 25א: "וכתב אלי אלנגיד ר' דוד שז ענד עודתה הו וולדה ר' אברהם סט אלי מצד בעד גיבתה ענהא סנין עדתה". [וכתב [יוסף בן תנחום] אל הנגיד רבי דוד, שמרו צורו, בשעה (שהלה) חזר, הוא ובנו רבי אברהם, סופו טוב, לפססאט, אחרי שנעדר ממנה שנים אחדות/רבות].

20. עמ' 107 (= 61).

הפסח" ולא עוד אלא שהציע למכתב תאריך (שונה מזה שהציע גויטיין), והוא שנת 1041 (ד'תת"א), שכן "יום ו' שבשבוע הפסח בד'תת"א חל ב-27 במארס 1041". אלא שבאותה השנה חל ראשון של פסח ביום השבת, ולפיכך יום ו' שלאחריו הוא שביעי של פסח, ורוחק הוא שראש כלה יגיע לביקור בקהילת רמלה בעיצומו של יום מקרא קודש²¹. המובן שהציע גויטיין בתרגומו ובביאורו מקוים לא רק על פי העדויות שהובאו כאן ממקורות אחרים אלא גם מתוך התעודה עצמה. מילת אלעיד מכוונת מן הסתם בראש ובראשונה ליום טוב ממש ולא לחולו של מועד. המובן הזה עולה גם מהביאור שהכותב עצמו מוסיף למילה זו, ועדות ברורה לו נמצאת גם בהמשך המכתב הנדון כשהכותב מעיד (וחלק ב, ע"א שו' 2-3, תרגום גויטיין):

פניתי לו מקום ראוי לאדם שכמותו והבאתי [אליו] מה שראוי לו וטיפלתי בו כמו שצריך קודם החג ואחרי החג, והבאתי אותו אלי בחג.

ובכן, ברור שהאורח הגיע לפני הפסח, ומארחו דאג לו לכל מחסורו בימי החג. ועוד זאת, בהמשך הכותב מספר שהאורח ביקש לדרוש בבית הכנסת, והקהל הסכימו רק בתנאי מסוים; הוויכוח הזה לא הוכרע שבוע ימים, ומסתבר שנמשך כל שבעת ימי הפסח, ולאחר מכן שוב לא היה לאורח עניין בדרשה, עד שמצא את מקומו בבית הכנסת של הבבלים. על פי ביאור זה של סדר ההתרחשויות ברור שהאורח הגיע בערב פסח, ולכך מכוון הצירוף جمعة العيد במכתבו של יוסף בן קליב, ומובן זה מקוים מתוך התעודה ומן התעודות האחרות, והוא יכול לאשר הבנה כזאת במקורות האחרים. השימוש במילת גמעה במשמעות האמורה נראה תרגום שאילה מארמית. כפי שכבר הראה בפירוט ש"ד גויטיין²², המונח הארמי "ערובא", שהוראתו 'היום השישי בשבוע' – היום הסמוך לשבת' – נקלט בערבית כמות שהוא. בד בבד תורגם לערבית המונח "יום הכניסה" שציין את יום השוק של יהודי מדינה, שנהגו לעורכו ביום השישי, והוא הוא

21. גיל, עמ' 341, בהערה לשורה 3, ניסה לתמוך את דעתו בעניין התאריך בהיסמכות על הלשון (לפי קריאתו) "סבת אלפורים" ולומר שכיוון שבאותה השנה שהוא מציע לתעודה (1041) חל פורים של שושן ביום השבת, הרי אותה השבת נקראת בלשון הכותב "שבת של פורים". "בלאו, בביקורתו על ספרו של גיל, כתב "מסתבר שבשבת פורים הכוונה לשבת פרשת זכור, ומסקנות גיל לגבי התאריך אינן מאוששות" (תרביץ נז, תשמ"ח, עמ' 137). נראה שתיקונו של בלאו אינו רק "מסתבר" אלא הכרחי, שכן, כפי שגיל עצמו מציין במפורש, באותה השנה חל בשבת ט"ז באדר, ופורים של שושן חל אפוא ביום השישי בשבוע. גויטיין תיארך את המכתב לשנת 1039, שראשון של פסח חל בה ביום חמישי בשבוע, ומצד זה לפחות פקפקו אינו בלתי מסתבר.

22. S. D. Goitein, "The Origin and Nature of the Muslim Friday Worship", *The Muslim World* 49 (1959), pp. 183-195 (repr. *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1966, pp. 111-125). ושוב סיכם את הדברים בערך, "Djum'a", *Encyclopaedia of Islam*,² II, Leiden 1965 594-592.

המונח הערבי *يوم الجمعة* (כך בקראן סב, ט). המונח ציין יום כינוס, שוק, ונעשה לשם המציין בסתם את היום השישי. משעה שהחלו יהודים דוברי ארמית בארץ-ישראל ובבבל משתמשים בערבית, נוצרה כנראה המשואה "ערובא" = *الجمعة*.

המילה הארמית מצטרפת הן עם שבת הן עם ימי מועד אחרים, וכן היא עומדת בפני עצמה בהוראת 'יום שישי'²³, (שלא כבעברית שבה לא קיבלה מילת ערב את ההוראה הזאת אלא בצירוף עם שם אחר, "ערב שבת" וכדומה²⁴). כך מוצאים בבראשית רבה יא, ח (מהדורת תיאודור-אלבק, א, עמ' 95):

ד"א: למה בירכו? ר' ברכיה אמר: שאין לו בן זוג. חד בשבתא תרייה. תלתא ארבעה. חמשה ששה. שבתא לית ליה בן זוג.

כך הגרסה בכתב-יד הפנים (הספרייה הבריטית), אבל בכל כתב-היד המקבילים (ובכללם כתב-יד וטיקן 60, ראה סוקולוף, שם) במקום ששה מוצאים ערובתה/ערובתא. ובכן ערובתא סתם הוא היום השישי בשבוע, אלא שבתודעת היהודים דוברי הארמית לא נזדהה המונח באופן חד-משמעי עם הוראת 'היום השישי', ואפשר להסמיכו אל שמות אחרים בהוראתו הראשונה, כלומר 'היום הקודם למועד', כפי שמראים יפה הדברים בפסיקתא רבתי כג (מהדורת מ' איש-שלום, דף קיט, א):

חדא ערובא ואית דאמרין ערובא [יאסטרוב מתקן: ערובת] צומא רבא הוי סליק לשוקא מזבין כלום.

[ערב (שבת) אחד, ויש אומרים ערב יום הכיפורים היה, עלה (אותו חסיד שברומי) לשוק לקנות דבר מה].²⁵

לעניין הנדון כאן ראוי להזכיר עוד את תלמוד ירושלמי תענית ב, יג, דף סו טור א "ר' יונתן ציים כל ערובת ריש שתה ר' אבון ציים כל ערובת שובא" [רבי יונתן צם בכל ערב ראש השנה, רבי אבון צם בכל ערב שבת]; רות רבה ג, יד (על א, יז)²⁶:

ר' חייא רבה ור' שמעון בן חלפתא הוו יתבין לעין באוריתא קדם הדין בית מדרשא דטבריה בערובתא דפסחא ואית דאמרי בערובת צומא רבה.

23. ראה במילונים של מ' יאסטרוב, ערך "ערובתא III"; י' לוי, 1924², ערך ערובתא, וכן במילונו של M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990, עמ' 418–419.

24. ראה 'המילון ההיסטורי ללשון העברית: השורש ערב', לשוננו מז (תשמ"ב), עמ' 225–227.

25. וראה בראשית רבה יא, ד (תיאודור-אלבק, א, עמ' 91): "א"ר תנחומא עובדא הוה ברומי בערובת צומא רבה והוה תמן חד חייס ואול דיוזבן ליה חד נון". [אמר ר' תנחומא: מעשה היה ברומי בערב יום הכיפורים. היה שם חייס אחד, והלך לקנות לו דג]. ובכ"י וטיקן 60 כך היא הגרסה גם בבראשית רבה, ראה סוקולוף, שם.

26. הנוסח על פי מ"ב לרנר, אגדת רות ומדרש רות רבה (עבודת דוקטור), ירושלים תשל"א, חלק ב [נוסח המדרש], עמ' 88, שו' 97–95.

[רבי חייא הגדול ורבי שמעון בן חלפתא היו יושבים לעיין בתורה לפני אותו בית מדרש הגדול שבטבריה בערב פסח, ויש אומרים בערב יום הכיפורים].

גלגול אחר של המונח "ערובה" בערבית-היהודית הוא הצורה ערבה (מן הסתם אף היא צורה ארמית משוערבת), המצויה בכמה תעודות גניזה שזמנן מראשית המאה ה"א ואילך; כך, למשל, הצירוף "ערבה צום כפור" במכתב שנכתב מירושלים, וכותבו ממוצא מערבי, כפי שמלמדת חניכתו 'אלתאהרתי'. קשה אפוא להסיק מסקנות בדבר הקשר של המונח למקום או לאזור מסוים; וכן "ערבה עצרת" במכתב שכותבו אף הוא מערבי ואף הוא נכתב במזרח, או "ערבה ראש השנה" בתעודה שנכתבה במצרים²⁷. הואיל וההקשר בכל התעודות האלה כולו ערבי, נראה להניח שגם מונח זה ערבי הוא. ואולם נראה שמונח זה עצמו משמש בלהג הערבי המדובר בימינו בפי יהודי דמשק. סיפר לי בטובו ידידי ד"ר יצחק חסון, ואני מודה לו על המידע המעניין, שמונח זה בלהג דמשק, בסמיכות הנקבה, מציין ערבי מועדים. ובכן, $\text{'\bar{a}rbat-l-'\bar{t}d}$ (ערב החג), $\text{'\bar{a}rbat kipp\bar{u}r}$ (ערב יום כיפור) וכדומה. זה שימוש מובהק ליהודים, שכן המוסלמים משתמשים לעניין זה במונח אחר, הוא המונח رقة ; ובכן, $\text{wa'fet-l-'\bar{t}d}$ (ערב החג). למונח זה מצאתי תיעוד במילונים של להגי סוריה והלהג המצרי העירוני²⁸.

נראה שאפשר לפרש את תולדות הרחבת הוראתה של גמעה בערבית-היהודית בשתי דרכים: (א) בשעה שהחלו היהודים מסגלים להם את הלשון הערבית, כבר נתייחדה الجمة להוראת יום שישי, ומבחינת הדוברים היהודיים שלשונם הקודמת הייתה ארמית תרגמה המילה הערבית את ערובתא. מעכשיו הייתה כל ערובת או ערובתא ד יכולה להתירגם בצירוף גמעה עם הסומך הדרוש, המורה על יום מועד. לפי הסבר זה היה כאן תרגום שאילה ישיר. (ב) תהליך דו-שלבי. בראשונה, משהחלו היהודים מסגלים להם את הלשון הערבית, יכלו להשתמש במילה عروبة הערבית – תרגומה של ערובא/ערובתה הארמית (ראה לעיל הערה 22) – לבדה עם תווית היידוע או

27. מ' גיל, ארץ-ישראל (ולעיל, הערה 11), ג, מס' 458, שר' 2 (עמ' 96); ש"ד גויטיין, "מסחר היהודים בים התיכון בתחילת המאה האחת עשרה (מארכיון בית העסקים של משפחת בן עוכל)", תרביץ לו (תשכ"ו), עמ' 378, שר' 2; M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976, עמ' 426, שר' 12 (את שני מראי המקומות האחרונים הואיל לתת לי פרופ' י' בלאו מתוך החומר במילון הערבית-היהודית שהוא מכין).

28. על סוריה ראה A. Barthelemy, *Dictionnaire Arabe-Français - Dialectes de Syrie*, Paris 1935-1955. על מצרים: S. Spiro, *An Arabic-English Dictionary of the Colloquial Arabic of Egypt*, (repr.) Beirut 1973, p. 649b; M. Hinds – S. Badawi, *A Dictionary of Egyptian Arabic*, Beirut 1986, p. 953. בתלמי כותב שהמונח מציין את היום הקודם לשני החגים המוסלמיים העיקריים. בשני המילונים המצריים מצוינות שתי צורות נדרפות: wa'fe [או בנספך wa'fet] או yōm l-wa'fe. אף אין זה ברור בשני המילונים אם מונח זה משמש למוסלמים בלבד או גם לנוצרים. תודתי למר דוד אגמון מירושלים שהואיל למסור לי שבערבית של יהודי חלב מצוי המונח המשמש גם את המוסלמים, כלומר wa'fe.

בלעדיה, לציון היום השישי או להשתמש בכל הצירופים שבה שימשה בלשון הארמית לציון ערב חג ומועד. כמו בערבית הכללית הייתה זו מילה שאולה. אפשר שצירוף מילת ערובת עם שמות חגים מייצג את השלב ההוא. כך למשל "ערובת צום כיפור" בתוך משפט בערבית-יהודית שמקורו קדום, ככל הנראה²⁹. משדחקה *الجعة* בערבית, בדרך כלל, את *عروبة/العروبة* בשימושה בסתם, בהוראת 'היום השישי בשבוע', והוא היום הקודם לשבת (בלי קשר להוראה המקורית של *الجعة*), הרי כל ערובא [ארמית]/ערובה [ערבית-יהודית] בסמיכות, שהוראתה היום הקודם ליום קדוש או יום מועד, יכולה הייתה להיתרגם בערבית-יהודית במילת *جعة* בהוראה זו. המילה השאולה הייתה לתרגום שאילה. ספק הוא אם אפשר להכריע בין שני ההסברים. לכאורה, הימצאות "ערובת צום כפור" בלי היסוד הארמי המובהק "צומא רבא" מטה את הכף אל ההסבר השני. ומכל מקום, על פי התוצאה הסופית יש לראות בארבע היקרויות המילה בערבית-יהודית³⁰, המובאות למעלה, תרגומי שאילה מארמית³¹, ולפיכך ראוי לפרשן על פי שימושן הארמי "ערב יום כיפור/ראש השנה/סוכות/פסח/החג".

29. ראה לעיל, הערה 16. המשפט הערבי הוא: "אידה כאן ערובת צום כפור" [כאשר/אם הוא ערב וכו']. אברמסון אומר שם (הערה 7) על המילה אידה: "כתיב זה אינו זכור לי ממקום אחר". אפשר שהוא מעיד על קדמות המקור הזה, והוא ממין הכתיב הקדום מן הזמן שלפני רב סעדיה גאון, ראה J. Blau – S. Hopkins, "On Early Judaeo-Arabic Orthography", *Zeitschrift für arabische Linguistik*, 12 (1984), pp. 9–27; idem, "Judaeo-Arabic Papyri", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 9 (1987), pp. 135–136, 160 (repr. J. Blau, *Studies in Middle Arabic and Its Judaeo-Arabic Variety*, Jerusalem 1988, pp. 381–450, 449–450, 474). הקסע הגדון כתוב על קלף, ואף זה עשוי להיות סימן לקדמות. פרופ' י' בלאו מסר לי (מתוך החומר במילון הערבית-היהודית שהוא מכין) מראי מקומות להיקרויות נוספות של צירופים כגון זה בתעודות גניזה, ואני מביא כאן כמה מהם: Gil, *Documents*, עמ' 424, א, ש' 14: "ערובה אלפסח"; גיל, ארץ-ישראל (לעיל, הערה 27), ג, מס' 465, ע"א, ש' 2 (עמ' 120): "ערובה סוכות"; מס' 498, ע"א, ש' 3: "ערובה פסח" (האם הקווים מעל שתי המילים מסמנות שעל פי הרגשת הכותב הן עבריות, בדומה למילים אחרות בתעודה זו?).

30. אין להניח שארבע אלה יחידות הן; מן הסתם יחשוף פרסום שורות אלה עוד היקרויות.
31. על תרגומי שאילה בערבית-יהודית מעברית ומארמית ראה J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*,¹Oxford 1965, ²Jerusalem 1981, 144–143, עמ' 156–158. על תרגומי שאילה מארמית בערבית נוצרית ארץ-ישראלית ראה J. Blau, "The Influence of Living Aramaic on Ancient South Palestinian Christian Arabic", in M. Sokoloff (ed.), *Arameans, Aramaic and the Aramaic Literary Tradition*, Ramat-Gan 1983, pp. 141–143 (repr. J. Blau, *Studies in Middle Arabic and Its Judaeo-Arabic Variety*, Jerusalem 1988, pp. 288–290). ייתכן שבערבית נוצרית לא הודגש צורך בהרחבת הוראת *الجعة*, מפני שכבר בארמית המדוברת הנוצרית נודתה ערובתא עם היום השישי בלבד, מאחר שמועדים נוצריים רבים חלים ביום ההוא דווקא. מעין זה הציע במילונו A. J. Maclean, *A Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac*, Oxford 1901, 244–243, עמ' 244–243.

ג

מסקנה זו לא רק על התמורות בלשון יצאה ללמד אלא גם על תולדות המנהגים. מנהג התרת נדרים, בראש השנה וביום הכיפורים, נדון לגופו הרבה במחקר בן זמננו, ודומה שאין במקורות הנדונים כאן כדי לחדש בו עצמו³² אלא לעניין זמן אמירתה של התרת נדרים. נראה שבראשונה אמרו התרת נדרים בראש השנה, ולפחות סמך לדבר נמצא במאמר בתלמוד הבבלי "הרועה שלא יתקיימו נדריו כל השנה יעמוד בראש השנה ויאמר כל נדר שאני עתיד לידור יהא בטל" (נדר' כג ע"ב)³³. ברבות הימים ניכרת מגמה להעתיק את זמן אמירתו ליום הכיפורים³⁴. מגמה מקבילה היא להעתיק את זמן אמירת התרת הנדרים לערב ראש השנה או ליום הכיפורים, כלומר להוציאה מטקסי התפילה של היום עצמו. למעלה נדונו ארבעה מקרים שהזכירו קראים התרת נדרים בציבור. בשניים מהם, אחד של סלמון בן ירוחים ואחד של סהל בן מצליח, מדובר בערב יום הכיפורים, דברי סהל בן מצליח אמורים בערב ראש השנה, ורק במקרה אחד, של דניאל אלקומסי³⁵, מדובר בליל יום הכיפורים. המקור העתיק ביותר

32. שני מחקרים מקיפים נתפרסמו בשנים האחרונות בעניין זה: מ"ד הר, "ענייני הלכה בארץ-ישראל במאה הששית והשביעית לספירת הנוצרים", תרביץ מט (תש"ס), עמ' 62-76; ש' דשן, "חידת כל נדרי: בירור אנתרופולוגי והיסטורי", פרקים בתולדות החברה היהודית... מוקדשים לפרופ' יעקב כ"ץ, ירושלים תש"ס, עמ' קלו-קנז ודן בעיקר במנהג ביום הכיפורים ואינו מזכיר את ערב ראש השנה כלל). בשני אלה אפשר למצוא הפניות לכל מה שנתפרסם לפנייהם, ולהלן אוכיר רק מה שנוגע לדיון כאן. סקירה ביבליוגרפית נוספת נתפרסמה לא מכבר אצל י' תבורי, "רשימת מאמרים בענייני תפילה ומועדים", מוסף לקרית ספר סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 235-236.

33. סמך לדבר, שהרי הדין בתלמוד מדבר במסירת מודעה של ביטול מראש של נדרים עתידיים ולא בביטול למפרע של נדרים שנאמרו לשעבר.

34. בארצות אירופה בימי הביניים נשתכח לגמרי המנהג להתיר נדרים בציבור בראש השנה, והשתרשה ביותר התרת נדרים (= כל נדרי') בליל יום הכיפורים, עד שנאלצו הפוסקים למצוא דרכים ליישב את המנהג שהשתרש עם המימרה שבתלמוד. הרא"ש בפירושו ההלכתי לאותה מימרה בנדרים אומר שני דברים חשובים: (א) "דבר מסוים נקט תחילת השנה והוא הדין בכל עת שירצה ולכל זמן". (ב) "והיה אומר רבינו תם ז"ל שעל פי הלכה זו נהגו לומר כל נדרי בליל יום הכיפורים להתנות על נדרים של שנה הבאה שאם ידור האדם בכעסו ויהיה שכוח התנאי שלא יתקיימו נדריו. ובשביל שביום הכיפורים מתקבצין כל העם לבית הכנסת נהגו לאומרו ביום הכיפורים וגם מצינו בספר יחזקאל (מ') דקרי ליום הכיפורים ראש השנה". דברי רבנו תם לקוחים מתשובתו, ראה ספר הישר, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשמ"ה, ס' ק, עמ' 71, ומצויים גם במקורות אחרים שציין העורך במאמרו של הר, עמ' 72, הערה 48; וראה דשן, שם, עמ' קמז-קמח. שהוא הקדום שבהם, והיחיד שמוצאו בוודאי מחוץ לארץ-ישראל. אמנם בביקורת על מהדורת פירושו של אלקומסי שפרסם L. E. Marwick, *Studies in Bibliography and Booklore*, 5 (1961) טען המבקר שהפירוש לתרי עשר שבידינו אינו החיבור המקורי אלא תרגום מאוחר, מקוצר ומשובש לעברית של המקור הערבי (בעמ' 42-61). על מקור קראי חמישי ראה לעיל, הערה 15.

שהתרת נדרים בציבור נזכרת בו הוא פיוט של רבי אלעזר בירבי קליר ליום הכיפורים, ובו שורה זו:

ניתן התיר נדרים ושבועת ערב כיפור לכפר והסכמתה יי³⁶.

הרי שבפירוש מדובר כאן בהתרת נדרים בערב יום הכיפורים ולא ביום הצום עצמו או בלילו. מקור קדום אחר לעניין זה הוא קטע מחיבורו של פרקוי בן באבוי, שלא היה ידוע עד שלא פרסמו ש' אברמסון³⁷, ובו הוא מדבר כנגד "אילו שמתירין נדרים ושבוע' בערב ראש השנה ובערבי כפורים". אף הוא אינו מזכיר כלל התרת נדרים בימי המועד עצמם אלא בערביהם, והרי הוא מדבר בהתרה בשני הימים האמורים או שכוונת דבריו שהם עושים זאת באחד מהם, על דרך ברירה.

פיוטו של הקליר ודברי פרקוי קדומים בלי ספק מהמקורות הקראיים הנדונים כאן. אליהם יש לצרף עוד שני מקורות שאפשר לומר שהם קדומים למדיי (אלא שאי אפשר לנקוב בתאריך מדויק): (א) נוסח התרת נדרים לערב ראש השנה וערב יום הכיפורים, כנראה מתוך סידור תפילה³⁸. (ב) קרובה לערב ראש השנה הבנויה על נוסח התרת נדרים³⁹. הטענה שהקרובה מיועדת לערב ראש השנה מבוססת על שני טעמים: (א) הואיל ויש בה שמונה-עשר בתים (כנגד שמונה-עשרה ברכות, ברכת "מצמיח קרן ישועה" אינה נרמזת בקרובה⁴⁰), ברור שנאמרה ביום חול. (ב) בנוסח שפרסם נדר נאמר בפירוש (אמנם בכתיבה אחרת) שהביטול הוא של נדרים שנידרו "מערב ראש הש' שעברה", ובנוסח המקביל "מיום ראש הש' שע'". מכאן הסיקו המפרסמים וחוקרים אחרים בצדק שהקרובה נתחברה לאמרה בערב ראש השנה.

36. ראה א' שייבר, "פיוט קלירי המובא ע"י קרקסאני", ד"ש לוינגר – א' שייבר (עורכים), גנזי קויפמן, א, בודפשט תש"ט, עמ' 25. כדי להעמיד דברים על דיוקם יש לומר שאמנם הקראי הבבלי אלקרקסאני, בן זמנו של ר"ס, מזכיר שתי שורות מתוך היצירה הגדולה שפרסמה שם שייבר, אולם שתיהן אינן מן הפרק שבו נמצאת השורה המזכירה התרת הנדרים; ועוד, קרקסאני אינו מזכיר כלל את עניין התרת נדרים. ממילא אין טעם לומר שמקור זה להתרת נדרים נזכר אצל קרקסאני. נוסח הפרק שבו השורה האמורה נמצאת מבוסס על ארבעה כתבייד. באחד מהם, קטע גניזה מקיימברידג' שסימנו T-S H6.93, חסרות המילים "ערב כפור", ושני כתבייד אחרים גורסים ביציאת השורה "כהסכמת". על הלשון התר ראה במאמרו של ש' אברמסון הנזכרים לעיל, הערות 14, 16.

37. לעיל, הערה 16.

38. ראה לעיל, הערה 16, 29.

39. פרסמה ש' נדר, "פיוטים לימות החול", ד"ש לוינגר – א' שייבר (עורכים), גנזי קויפמן, א, בודפשט תש"ט, עמ' 85–87, ושוב, בפרסום בלתי תלוי ומכתבייד אחר, מ' ולנשטיין, "על שניים קטעים מקטעי גניזה קהיר שבספריית ריילנד", מגז'סטר, סיני מה (תשי"ט), עמ' שב–שי. על קרובה זו ראה עוד ח' לשם (לעיל, הערה 4), עמ' 167–169.

40. ואף זה סימן למוצאה מארץ-ישראל. על קרובות לעמידת החול (= שמונה עשרה) ועל שילובן בתפילות הקבע בארץ-ישראל ראה ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים, ירושלים 1975, עמ' 199–202; הנ"ל, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 70–73, ושם הפניות לספרות נוספת.

יש אפוא די עדויות העשויות להראות שמילות אלעזר הקליר ועד סוף המאה העשירית נהגה בארץ-ישראל, ואפשר אף בכמה מקומות בבבל, התרת נדרים בערב ראש השנה וגם בערב יום הכיפורים⁴¹. אין זה מן הנמנע שהקרובה הנזכרת נאמרה בערב ראש השנה במעמד מיוחד של תפילה, שלכבודו נתחברה ושסהל בן מצליח רומז אליו בדבריו על הרבניים "המתאספים בבתי כנסיות בערב ראש השנה" למעמד של התרת נדרים.

המחברים הקראיים מזכירים את העניין מתוך פולמוס בשאלה ההלכית של התרת נדרים, אבל יש להניח שעדויותיהם בדבר זמן ההתרה ונוסחיה מהימנות, או לפחות אין צורך לחשוד בהם בסילופים מכוונים. הנוסחים שהביא סהל בן מצליח בראשי פרקים בדבריו על ערב ראש השנה מתאימים למה שנאמר בנוסח שפרסם אברמסון, וככל הנראה הם שני פרקים שאמרום באותו מעמד: האחד פתח במילים "כל נדרים", והוא הנוסח שמיוסדת עליו הקרובה הנזכרת לערב ראש השנה (והוא הנוסח שמזכיר סלמון בן ירוחם ומובא בקטע המזוהה כפירוש סהל לפרשת משפטים, ראה לעיל), והאחר פתח במילים "בטל הנדר מעיקרו". שני הנוסחים מובאים כשני פרקים גם בתיאור שתיאר הדסי את התרת הנדרים בערב יום הכיפורים או בלילו (ראה לעיל), והוא בוודאי שאב אותם ממקור ארץ-ישראלי שנכתב מלכתחילה ערבית והגיע אליו בתרגום עברי מלא או בעיבוד עברי מקוצר. אפשר שמקור זה הוא אחד מחיבורי ישועה בן יהודה או אחד מתלמידיו, אלא שאי אפשר להכריע בשאלה אם ישועה עצמו הביא את דברי סהל בן מצליח, שנכתבו כשני דורות לפניו, משום שבזמנו כבר לא מצא מנהג זה בירושלים או שעדיין היה המנהג נוהג אלא שביקש להסתמך על מחבר זקן ובעל-מוניטין. מכל מקום, עד עכשיו לא נתגלתה עדות מאוחרת למאה האחת-עשרה על מנהג אמירת התרת נדרים בערב ראש השנה⁴².

41. רוב הזכרות התרת נדרים בספרות הגאונים המדברות בבבל מזכירות את יום הכיפורים עצמו או את לילו או את ראש השנה עצמו, ראה למשל, אוצר הגאונים, יא (נדרים), ירושלים תש"ב, חלק התשובות, עמ' 22-24 (סימן סג, סה-סז) ושם נזכרים היתר נדרים או הפרת נדרים, בראש השנה גופו וביום הכיפורים בבית הכנסת, וכן מפורש האיסור שהטילו הגאונים על המנהג.

42. במאות האחרונות פשט בקהילות רבות מנהג של ביטול נדרים או התרת נדרים בערב ראש השנה בסוף תפילת השחרית. "אמר כאן בקיצור נמרץ שאכן, פרשני תפילה ורושמי מנהגים במחוזים ובסידורים מביאים את המנהג בשם 'האחרונים'. הפוסקים שמזכירים את ההתרה מגדירים אותה מנהג. באנציקלופדיה התלמודית, ערך 'התרת נדרים', כך יא, סור שצב, המקור הקדום ביותר שרשום לעניין התרת נדרים בערב ראש השנה הוא השל"ה (ר' ישעיהו הלוי הורוויץ, 1570-1630 בקירוב), ולא מן הנמנע שרשם מנהג זה בארץ-ישראל דווקא, ומכל מקום הנוסח המקובל בימינו כולל כמה מהלשונות בנוסחים הקדומים ביותר (כגון "אין כאן נדר ולא שבועה... אבל יש כאן מחילה וסליחה וכפרה").

יונה אבן ג'נאח ותלותו במדקדים הערביים

ר' יונה אבן ג'נאח הוא לדעת כל החוקרים המדקדק העברי הגדול והחשוב ביותר בימי הביניים. הוא חי ופעל בספרד במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה. חיבורו הגדול, המסכם את משנתו הדקדוקית, הוא 'פְּתָאב אֶלְלִמְע'¹, אשר נכתב (באותיות עבריות) בלשון שנהוג לכנות "ערבית-יהודית", קרוב לשנת 1050, וכעבור כמאה שנה תורגם לעברית בידי ר' יהודה אבן תבון שקראו 'ספר הרקמה'².

אין חולק שאבן ג'נאח הושפע השפעה מכרעת מן המדקדים הערביים. ריב"ג אף מעיד על עצמו שעיין בכתבי אנשי הלשון הערביים: "ראית פי כתב לגה אלערב..."³ (=ראיתי בספרי הלשון של הערבים...). הוא אף מזכיר פעם אחת את אבי המדקדים הערביים סִיבְּוִיָּה בשמו⁴.

ב'כתאב אלללמע' הודיע במפורש שלא יימנע מלהשוות לערבית⁵, ואף קבע שמבחינת תופעות הלשון – הערבית היא הלשון הקרובה ביותר לעברית⁶. ואכן, ב'כתאב אלללמע' ואף בחיבוריו האחרים המצויים בידינו⁷ אבן ג'נאח משווה עשרות

* המאמר הוא נוסח מורחב של הרצאתי ב"כנס עיון הבלשנות העברית בימי הביניים" מסעם "הקתדרה לתולדות הלשון העברית ע"ש יעקב ושושנה שריבר", שנערך באוניברסיטת תל-אביב בכ"ב באייר תשנ"ג (13 במאי 1993).

1. J. Derenbourg, *Le livre des parterres fleuris...*, Paris 1886 (להלן למע).
2. מ' וילנסקי, ספר הרקמה (כתאב אלללמע) לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיבודו של המהדיר, הביאן לדפוס ד' סנא בעצה עם ד' בן-חיים, שני חלקים, ירושלים תשכ"ד (להלן הרקמה).
3. A. Neubauer, *The Book of Hebrew Roots...*, Oxford 1875, עמ' 521, שו' 29. במובאות במאמר הזה החזרתי את המודפס ב'כתאב אלללמע' ובכתבים הקטנים של ריב"ג (ראה להלן, הערה 7) באותיות ערביות לאותיות עבריות, וכן הוספתי לפעמים למובאות מכל חיבוריו ניקוד מלא או חלקי, גם דגשים, להקל על הקורא.
4. ראה למע 261, שו' 19/הרקמה רעז, שו' 3.
5. ראה למע 7, שו' 3-1/הרקמה יז, שו' 2-4.
6. ראה למע 8, שו' 3-5/הרקמה יח, שו' 14-16.
7. והם: 'כתאב אלמסתלחח', 'רסאלה אלחנביה' (להלן תנביה), 'רסאלה אלתקריב ואלתסהיל', 'כתאב אלתסויה', כולם בתוך J. et H. Derenbourg, *Opusculs et Traitées...*, Paris 1880.

השוואות דקדוקיות⁸ ומאות השוואות לקסיקליות⁹. חיבוריו משופעים "נוסחאות" כגון "כמא תקול אלערב" (= כפי שאומרים הערבים), "פי כלאם אלערב" (= בדברי הערבים), "ענד אלערב" (= אצל הערבים) ועוד הרבה.

יש שאבן ג'נאח כל-כך מתפעל מן ההשוואה שהציג עד שהוא מתבטא: "ומא אעג'ב הדא אלא תפאק בין אללגה אלעבראנ'ה ואללגה אלערב'ה"¹⁰ (= מה נפלאה ההתאמה הזאת בין הלשון העברית ובין הלשון הערבית!).

בכל מה שנאמר עד כאן לא נמצאתי מחדש, וכבר רבים לפני כתבו כי בהיות אבן ג'נאח מצוי בסביבת תרבות והשכלה ערבית מובהקת כתב את חיבוריו בערבית, ואף שאל מן המדקדקים הערביים מלוא חופניים מונחים, רעיונות ושיטות ביאור¹¹. תיאור וסיכום תמציתי ביותר להשוואות המפורשות של אבן ג'נאח לערבית כתב המלומד הידוע וילהלם באכר לפני יותר ממאה שנה¹². מיכאל וילנסקי, שההדיר מהדורה מופתית ל'ספר הרקמה' לפני יותר משישים שנה, מעיר בשולי המהדורה הערות רבות על ההשוואות לערבית ואף כמה וכמה הערות על השפעת הערבית על אבן ג'נאח¹³. עוד חוקרים, מסוף המאה התשע-עשרה ועד ימינו אלו, נדרשו להשוואותיו של מחברנו לערבית, אך לא עסקו בהן עיסוק מקיף.

מבדיקת כל מה שנכתב במחקרים האלה צצות ועולות שתי תמיהות:

א. איש מן החוקרים כמעט לא ניסה להתחקות אחרי המקורות הערביים הממשיים שמהם שאב אבן ג'נאח, ועל פי רוב הם מפנים את הקורא לדקדוקים ערביים מודרניים, שנכתבו בידי מדקדקים באירופה כגון כספרי-מילר, גזניוס, דווי, פליישר ובעיקר רייט¹⁴. יתר על כן, גם במקרים המעטים שהם מפנים למדקדקים ערביים האפניות למי שקדם לאבן ג'נאח מעטות ביותר, ועל פי רוב הן למדקדקים מאוחרים לאבן ג'נאח, כגון זמק'שרי, שחי כמאה שנה אחרי אבן ג'נאח¹⁵.

8. ראה הרקמה ב מפתח ס (עמ' תצג), וכן W. Bacher, *Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abulwalid...* Wien 1884 [W. Bacher, *Vier Abhandlungen über Abulwalid Ibn Ganâh* ca. 990–1050, Amsterdam 1970] עמ' 117–196.

9. ראה ב"ז באכער, ר' יונה בו ג'נאח, ספר השרשים... ברלין תרנ"ז (1896) [דפוס צילום, ירושלים תשכ"ו], מפתח ח (עמ' 561–562).

10. ראה תנביה 263, שו' 4–5.

11. ראה, למשל, אסתר גולדנברג, "דוחק השיר בתורת הלשון העברית בימי הביניים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשר, א' דותן, ד' סנא, גב"ע צרפתי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 121.

12. במקור שצוין לעיל, הערה 8.

13. ראה הרקמה ב תשס "תרומתו של וילנסקי...".

14. ראה הרקמה ב "רשימת שמות המחברים..." (עמ' תקסד–תקעא) וכן הערותיו הרבות של באכר במקור שצוין לעיל, הערה 8.

15. ראה, למשל, P. Wechter, *Ibn Barun's Arabic Works on Hebrew Grammar and* *Lezicography*, Philadelphia 1964 עמ' 174, הערה 274.

ב. מעט מאוד טיפלו החוקרים בזיקה לערבית של ענייני הדקדוק העברי שבמהלך העיסוק בהם אין אבן ג'נאח מזכיר כלל את הערבית גם לא ברמז, ויש בהם השפעה ערבית בולטת ואפילו העתקות מילוליות (ראה להלן).

וכאן באתי לחדש. בהשוואה מקיפה ושיטתית שערכתי בין הכתוב ב'כתאב אללמע' (ואף בכתביו האחרים של אבן ג'נאח) ובין הכתוב בכתבי מדקדקים ערביים ידועים ובני סמכא שחיו ופעלו לפני זמנו של אבן ג'נאח נתבררו לי דברים חדשים ומפתיעים: אבן ג'נאח לא שאל מן הערבים רק כל-י-עזר ואבני בנין, קרי: מונחים ודרכי הסבר, אלא נטל מהם גם חלקים גדולים מן הבניין עצמו, בעיקר מחיבורי סִפְנוּיָהּ (מת בשנת 796)¹⁶, אלמאזני (מת בשנת 863)¹⁷, מִבְרַד (מת בשנת 898)¹⁸, אֶבְן אֶלְסַרְאג' (מת בשנת 928)¹⁹ וזִנְיָאג'י (מת בשנת 949)²⁰.

ברוב (ו) פרקי 'כתאב אללמע' נמצאים עקבות בולטים ומובהקים של המדקדקים הערביים (בעיקר של מברד), בלי הזכרת הערבית, והמקומות האלה רבים יותר מן המקומות שאבן ג'נאח משווה בהם לערבית במפורש. יתר על כן, נתברר לי בעליל שאבן ג'נאח העתיק מן המחברים הערביים (בעיקר מברד) קטעים שלמים מילה במילה בענייני תופעות השוות בשתי הלשונות.

ולנושא דיוננו כאן. בכמה מקומות נצמד אבן ג'נאח באדיקות יתר לחיבורי המדקדקים הערביים עד שהוא מציג ניסוחים, תופעות והסברים הטובים לדקדוק הערבי אך הקשר שלהם לעברית רופף ביותר. נראה בעליל שהביאם בספרו מתוך השפעה חזקה של עיונו העקיב בכתבי הערבים. במילים אחרות: אבן ג'נאח נתלה בדברי המדקדקים הערביים תלות רבה מדי, החורגת מן הדברים המשותפים לשתי הלשונות, ונמצא מייחס לעברית מה שאין בה, ובלשון זהירה יותר – מה שיש בה בתנאי שבוחנים אותה מבעד למשקפי המדקדקים הערביים.

16. אבי המדקדקים הערביים. חיבורו הגדול: H. Derenbourg, *Le livre de Sibawaihi*...2 vol. Paris 1881-1889 (להלן כתאב).
17. כתב חיבור יסודי על תורת הצורות הנמצא בתוך פירוש של אבן ג'נאח עליו: أبو الفتح عثمان بن جني، المصنف - شرح لكتاب التصريف للإمام أبي عثمان المازني، بتحقيق لجنة من الأساتذة إبراهيم مصطفى وعبد الله أمين (3 أجزاء)، القاهرة ١٩٥٤.
18. מדקדק חשוב ובעל מוניסין. חיבורו הדקדוקי הגדול הוא أبو العباس محمد بن يزيد المبرّد: كتاب المقتضب (4 أجزاء)، تحقيق محمد عبد الخالق عضية، الطبعة الثانية، القاهرة ١٩٧٩ (להלן אלמקתצ'וב). לפי ממצאיי, מחיבור זה הושפע אבן ג'נאח יותר משהושפע מכל מדקדק ערבי אחר, ובלא צל של ספק אני קובע שהיה על שולחנו בעת שכתב את 'כתאב אללמע'. ראיות לקביעתי הנחרצת הזאת אציג במחקר על מקורותי הערביים של אבן ג'נאח שאני עומד לפרסם בקרוב.
19. מדקדק חשוב. מצטט הרבה את סיבוייה. חיבורו הידוע הוא أبو بكر محمد بن سهل بن السراج، الأصول في النحو (3 أجزاء)، تحقيق عبد الحسين الفتلي، الطبعة الثانية، بيروت ١٩٨٧.
20. מדקדק חשוב, בעל חיבור דקדוק תמציתי, أبو القاسم عبد الرحمن بن إسحاق الزجاجي، أجمال، تحقيق أين أبي شنب، الطبعة الثانية، باريس ١٩٥٧ (להלן ג'מל).

המשקפיים האלה מתמקדים בעיקר בתופעת הניקוד הסופי – תופעה המשמשת נדבך יסודי בתחביר הערבי ואינה קיימת בעברית. הניקוד הסופי, כלומר היחסות בשם והניקוד בדרכי הפועל בצורות העתיד, נידון במידה זו או אחרת כמעט בכל פרק מפרקי חיבורי המדקדקים הערביים. אבן ג'נאח, שבנה פרקים רבים ב'כתאב אללמע' וערכם לפי שיטות ניתוחם של הערבים, נאלץ מדי פעם בפעם לתאר את העברית באמצעות הניקוד הסופי בערבית ולהסבירה מתוכו, לעתים בציון ש"בערבית יבוא השם במעמד זה ביחסה זו וזו" ולעתים בלי הזכרת הערבית. למעשה, נאלץ לעשות כך, משום שאת כל התחביר העברי תיאר בדרכי החשיבה והניתוח הערביים.

כך למשל, כשאבן ג'נאח מציג את אחד מתפקידי למ"ד השימוש – פתיחת שם המשמש נשוא במשפט שמני בעל האוגד "היה" – הוא כותב: "ממא דכ'לת פיה אללאם מן אלכלאם אלעבראני פי אלמואצ'ע אלמנצובה פי כלאם אלערב" (= ממה שמצטרפת אליו הלמ"ד בלשון העברית במקומות הבאים ביחסת הנצב בלשון הערבית), ובדוגמאות הוא מתרגם: "...אם תהיה לטוב... (דה"ב י, ז) – אן כנת ג'ידא... היו לחיל רב... (שם טז, ח) – כאנוא עסכרא כבירא", ועוד (למע 41, שו' 1-4/הרקמה נג, שו' 9-7).

דוגמה מאלפת יותר, שבה אבן ג'נאח מסביר ומדגים בערבית בלי לנקוב בשמה: בקבעו כי יש בעברית פעלים המופיעים במקום אחד כפועל יוצא ובמקום אחר כעומד, כגון נָטָה וקָרַם, הוא כותב: "...פיקאל: פְּעֻלַת אלשי, ופְּעֻלַת אלשי נִפְסָה, ברָפֵעַ נִפְסָה לאנָה אלפֻּאעַל בפְּעֻל וחִיקִיקָה אלאמר אָנָה תוכיד ללפֻּאעַל והו אלשי" (למע 145, שו' 25-28) = ...ויאמר: "עשיתי את הדבר" לעומת: "עשה הדבר עצמו", עצמו (= נִפְסָה) – ביחסת הרָפֵעַ, כי הוא ה"פועל" (= עושה הפעולה – הנושא במשפט פועלי) באמצעות (הפועל) פְּעֻל, ולאמתו של דבר הוא הדגשה ל"פועל", שהוא אלשי (= הדבר) (השווה הרקמה קסט, שו' 10-13).

כדי להבין את ההסבר לעיל וגם הסברים אחרים בהמשך, על הקורא להכיר את המונח הערבי "עאמל" (عَامِل), המשמש את אבן ג'נאח בכמה וכמה מקומות, והוא אבן-יסוד בשיטת המדקדקים הערביים לביאור היחסות (והניקוד הסופי בצורות העתיד של הפעילים). המונח "עאמל" (= עושה, גורם) מציין את האלמנט הגורם ליחסה. למשל, הפועל הבא לפני נושא הוא "עאמל" הגורם לנושא שיבוא ביחסת הרָפֵעַ; מילת היחס היא "עאמל" הגורם לשם שאחריה לבוא ביחסת הגִ'ר; הפועל היוצא הוא "עאמל" הגורם למושא הישיר לבוא ביחסת הנִצֵב. ומצוי אף "עאמל" לא-מסומן, למשל: היחס נושא-נשוא במשפט שמני (= إبتداء), כגון أَلَوَكْ أَلَوَكْ (= הילד אחיק) – כל אחד משני השמות האלה הוא ביחסת הרָפֵעַ בגלל היחס נושא-נשוא שביניהם.

לפי זה כוונת אבן ג'נאח בהסברו לעיל היא שבמשפט "פְּעֻל אלשי נִפְסָה" – נִפְסָה ביחסת הרָפֵעַ, כי היא הנושא, והגורם ליחסה הוא ה"עאמל" פְּעֻל. אולם אבן ג'נאח

מדייק ואומר שלאמתו של דבר, נפסח איננה הנושא אלא רק הדגשה לנושא, שהוא אלשי (וההדגשה באה ביחסה של השם המודגש על ידיה, כמו הלוואי והתמורה). מתברר שמחברנו לא יעד את חיבורו לקורא השולט בלשון הערבית בלבד אלא לקורא הבקי גם בדרכי התיאור והניתוח של המדקדים הערביים שהיו מקובלים וידועים בימיו. זו הסיבה שמקומות רבים ב'כתאב אללמע', קל וחומר בטקסט העברי של 'ספר הרקמה', הם פספר החתום לקורא בן ימינו ולא רק למי שאינו יודע ערבית אלא גם למי ששולט בה ואפילו מכיר היטב את דקדוקה כפי שהוא מתואר בידי מדקדים לא-ערביים בעת החדשה, אך אינו מכיר את שיטות התיאור והניתוח של המדקדים הערביים הקדומים.

כאמור לעיל, במקומות לא מעטים אבן ג'נאח הולך בעקבות המדקדים הערביים ואף מעתיק מהם ממש, ואגב כך הוא נסחף וכותב על העברית דברים תמוהים הלוקחים בעליל מן הדקדוק הערבי, גם כשאין הם הולמים במקצת ואף לחלוטין את המצוי בעברית. להלן ארבע דוגמאות אופייניות לתופעה.

א. בפרק על הכינויים אבן ג'נאח מייחד מקום נרחב – כארבעה עמודים (למע 188, שו' 23 – 192, שו' 15/הרקמה רי, שו' 3 – ריג, שו' 15) להסבר תאורטי הנראה מוזר ביותר לקורא שאינו מצוי ברזי התחביר הערבי. תמצית דבריו: במשפט שבו הפועל מאוחר לנושאו, כגון "אֶדְנִי שָׁאֵל" (בר' מר, יט) – יש בפועל כינוי מסתתר, החוזר לשם שלפניו, ואילו במשפט שבו הפועל קודם לנושאו, כגון "אֶמַר המֶלֶךְ" (מל"א ב, ל) – אין בפועל כינוי כזה. אבן ג'נאח מאריך ומפרט, ואף מוסר דעות אחדות בנושא ומסיים: כל הדעות שהצגתי מקובלות גם על חכמי הדקדוק הערבי.

כל הנושא הזה כולו מיוחד לערבית, נוגע ל"עאמל" הגורם לנושא שיבוא ביחסת הרפֶע וקשור קשר אמיץ להבחנת המדקדים הערביים בין משפט פועלי ובין משפט שמני. תמצית הניתוח: בפועל בגוף שלישי שיש בו כינוי, הכינוי חייב לחזור לשם הקודם לו, למשל, *قَامَ أَلْوَكْدُ قَامَ* (= הילד קם, ב- *قَامَ* יש כינוי מסתתר החוזר ל- *أَلْوَكْدُ*). לעומת זאת במשפט *قَامَ أَلْوَكْدُ* (= קם הילד) אין בפועל כינוי, כי אין לפניו שם. בדגם השני הפועל הוא ה"עאמל" הגורם לשם שיבוא ביחסת הרפֶע, וזה התנאי למשפט פועלי. לעומת זאת בדגם הראשון הפועל אינו ה"עאמל" הגורם לשם שלפניו לבוא ברפֶע אלא הוא ה"עאמל" של הכינוי המסתתר בו, הבא בכוח אחריו – *أَلْوَكْدُ قَامَ* (هُوَ), ולכן זה משפט שמני שהנושא בא בו ביחסת הרפֶע בגלל היחס נושא-נושא, כמו למשל, ב- *أَلْوَكْدُ أָخُوֹ* (= הילד אחיך)²¹.

21. מאמר ממצה בנושא זה, ראה A. Levin, "The Distinction between Nominal and Verbal Sentences According to the Arab Grammarians", *Zeitschrift für arabische Linguistik*, Heft 15 (1985) עמ' 118–127.

אם כן, זו דוגמה מובהקת לשאילת ניתוח מבנים תחביריים ערביים הקשורים ביחסות, ואין הדברים רלוונטים לעברית. מעניין לציין כי שום מדקדק עברי אחרי אבן ג'נאח אינו עוסק בעניין זה. יתר על כן, המדקדק הידוע פריפוט דוראן, בן המאה החמש-עשרה, מבקר את מחברנו וכותב כי הכול לקוח מדקדוק הלשון הערבית, ואין לזה כל עניין בלשון העברית²² (וכבר רמז לזה וילנסקי, בשם קירכהיים, הרקמה רי, הערה 5).

ב. על כינוי המושא אבן ג'נאח כותב: "ואעלם אן אלצ'מיר אלמפעול בה... פעלא כאן אלעאמל פיה או מצדרא, פאנֶה ג'איז פיה אן יכון מתצלאל ואן יכון מנפצלאל" (למע 194, שו' 18-21) = ודע כי כינוי המושא... בין שה"עאמל" שלו פועל ובין שהוא מקור, ייתכן שיהיה דבוק ושיהיה פרוד (השווה הרקמה רטז, שו' 1-2). כלומר, "ראיתו" או "ראיתי אותו", "לראותו" או "לראות אותו".

אבן ג'נאח משתמש אפוא במונח הערבי "עאמל", כאילו יש בעברית יחסות, ושיעור דבריו: הפועל או המקור הם הגורמים לכינוי שיהיה במעמד של יחסת הנצב.

ג. בפרק על הפועל אבן ג'נאח כותב כי צורת העתיד מציינת הווה או עתיד, וכך גם צורת הבינוני, והוא מסכם: ויש בין פועל העתיד ובין שם הפועל (= הבינוני) הדמיון (= אלמ'צ'ארעה) שאתה רואה (למע 145, שו' 5-20/הרקמה קסח, שו' 19 - קסט שו' 6). לפי המדקדקים הערביים הניקוד הסופי - ה' - إعراب - ביסודו של דבר מיוחד לשמות. בניקוד הסופי שבצורות העתיד (يكتبُ, يكتبُ, يكتبُ) הם רואים היקש לשם, בשל כמה קווי דמיון (مُضَارَعَة) בין השמות ובין צורות העתיד של הפועל (ואינם קיימים בין השם ובין צורות הפועל בעבר). למשל, שם לא מיודע הוא בעל משמעות כללית, לא ספציפית, וכאשר אתה מוסיף לו את תווית היידוע, הוא נעשה לידיע, ספציפי. כך גם צורת העתיד. משמעותה כללית, לא ספציפית: הווה או עתיד, וכשאתה מוסיף לה ס' או سَوْף משמעותה רק עתיד, כלומר, ספציפית. טעם אחר לדמיון: צורת העתיד דומה לצורת הבינוני (שהוא שם), כי זו גם זו מציינת הווה או עתיד. זו הסיבה שהערבים מכנים את צורת העתיד الْمُضَارَع = "הדומה (לשם)".

מתברר שאבן ג'נאח קובע, בהשפעת הערבית, שצורת "יקטול" משמשת לציון ההווה או העתיד. (עיון בדקדוק של גזנויס-קאוטש, סעיף 107 מלמד כי "יקטול" משמש במקרא לציון שלושת הזמנים). הוא נוטל מן המדקדקים הערביים את אחד הנימוקים שהם נותנים לקיום הניקוד הסופי בצורות העתיד, כדי לציין את הדו-משמעות של "יקטול" בעברית.

22. ראה ר' יצחק בן משה המכונה פריפוט דוראן הלוי, ספר מעשה אפוד, מהדורת י"ס פרידלענדער ויעקב כהן, וינה תרכ"ה (1865), עמ' 149, שו' 34-150, שו' 12.

ראוי לציין כי בעניין הזה אבן ג'נאח מעתיק ממברד קטע שלם (בשינויים זעירים), בהחליפו בדוגמאות את השם הפרטי הערבי **زَيْد** (זִיד) בשם הפרטי העברי ראובן, וזה הקטע:

מברד	אבן ג'נאח
... الزوائد الأربع التي توجب الفعل غير ماض ولكنه يصلح لوقتین: لما أنت فيه ولما لم يقع (מקתצ'ב ב 1, שו' 8-9)	...לאן אלזואיד אלארבע תוג'ד אלפעל גיר מאך' אלֵא אנה יצלח לוקתין למא אנת פיה ולמא לם יקע (למע 145, שו' 16-17)
[... = ארבע הנוספות (= אית'ן), אשר עושות את הפועל לשאינו עבר, אלא שהוא טוב (לציון) שני זמנים: למה שאתה בו (= הווה) ולמה שלא קרה (= עתיד).]	[... = כי ארבע הנוספות (= אית'ן) עושות את הפועל לשאינו עבר, אלא שהוא טוב (לציון) שני זמנים: למה שאתה בו (= הווה) ולמה שלא קרה (= עתיד).] (השווה הרקמה קסט, שו' 2-3)
وتقول زيد يأكل فيصلح أن يكون في حال أكل وأن يأكل فيما يستقبل كما تقول زيد أكل أي في حال أكل وزيد أكل غدا (מקתצ'ב ב 2, שו' 1-2)	תקול ראובן יאכל פיצלח אן יכון פי חאל אכלה ואן יכון פי מא יסתקבל כמא יקאל ראובן אוכל אי הו פי חאל אכלה וראובן אוכל מחר (למע 145, שו' 17-19)
[... = ואתה אומר: زَيْد يَأْكُلُ (= זִיד יאכל), וזה טוב (לציון) שהוא במצב (= זמן) אכילה, ושיאכל בעתיד כפי שאתה אומר: زَيْد أكل (= זיד אוכל), כלומר במצב (= זמן) אכילה, ו- زَيْد أكل غدا (= זיד אוכל מחר).]	[... = אתה אומר ראובן יאכל, וזה טוב (לציון) שהוא במצב (= זמן) אכילתו, ושיהיה בעתיד, כפי שאומרים: ראובן אוכל, כלומר: הוא במצב (= זמן) אכילתו, ו-ראובן אוכל מחר]. (השווה הרקמה קסט, שו' 3-5)

לסיכום: ריב"ג מציג את הדו-משמעות של צורת "יקטול" לפי דרך ההסבר הערבית, העונה לשאלה מדוע יש ניקוד סופי (إِعْرَاب) בצורות העתיד, וכפי שראינו, ההיגדרות אחרי דרך ההסבר הערבית – המתבטאת בהעתקה (כמעט) מילולית ממברד – מביאה לידי מצב שאינו חופף בשלמות את מצב הדברים בעברית.

ד. על נז"ן הפותחת את כינוי המושא הדבוק לגוף המדברר אבן ג'נאח כותב (בתרגום אבן תבון): "והוסיפו הנזן עם היוד, אשר היא כנוי הפועל המדברר, בכמו אַכְלָנִי... וְשִׁמְרָנִי... יִשְׁקָלְנִי... השם הוא היוד לבדה והנזן נוספת להִשְׁעֵן עליה הפועל שלא יִכְנַס בו שֶׁבֶר" (הרקמה צג, שו' 1-3). כלומר: הוסיפו את הנז"ן עם היו"ד, אשר היא כינוי המושא המדברר, בכגון אכְלָנִי... שִׁמְרָנִי... יִשְׁקָלְנִי... הכינוי (= "השם", שהרי כל כינוי הוא תחליף לשם) הוא היו"ד לבדה, והנז"ן נוספת כיסוד תומך (= חוצץ בין הפועל לכינוי), כדי שלא יסתיים הפועל בשֶׁבֶר.

וילנסקי (הרקמה צג, הערה 3) מציג שתי אפשרויות ביאור ל"שֶׁבֶר" (במקור הערבי – כסר): (א) הכוונה לשֶׁבֶר מלשון שבירה, וכוונת המחבר היא שהנז"ן נוספה "לתפארת הקריאה" (= לחזק את המילה מפני "שבירה"). (ב) הכוונה לחיריק (תרגום מילולי של כֶּסֶר, המציינת את תנועת הפְּסָרָה בערבית), וכוונת המחבר: הנז"ן נוספה כדי למנוע שייאמר אַכְלִי וכו'. כאן וילנסקי מסיים ואינו שואל: מדוע יטען אבן ג'נאח שצורה כזאת אסורה, כלומר שלמ"ד הפועל תונע בחיריק?

העיון בַּתְּנָאב אלמִקְתָּצִ'ב' של מברד מכריע לצד האפשרות השנייה, שכן אבן ג'נאח העתיק את הקטע הזה ממברד (בשינויים קלים), ובדברי המדקדקים הערביים ניתנת התשובה לשאלה שוילנסקי לא שאל. להלן דברי אבן ג'נאח מול דברי מברד:

מברד	אבן ג'נאח
فَأَمَّا قَوْلُكَ: ضَرَبَنِي وَ أَكْرَمَنِي فَاتِمَّا الْأَسْمَاءَ الْيَاءَ، وَهَذِهِ النَّونُ زَائِدَةٌ، زَادُوهَا عِمَادًا لِلْفِعْلِ لِأَنَّ الْأَفْعَالَ لَا يَدْخُلُهَا كَسْرٌ وَلَا جَرٌّ (מקתצ'ב א 398, שו' 7-8)	וזידת אלזון מע אליא אלתי הי צ'מיר אלמפעול אלמתכלם פי מת'ל אכלני הממני... ישקלני... אלאסם הו אליא וחדה ואלזון מזידה עמאדא [ללפעל] ²³ לילא ידכ'לה כסר (למע, שו' 75-22-26).

את התרגום לדברי אבן ג'נאח ב'ספר הרקמה' כבר הבאנו לעיל, ולהלן תרגום דברי מברד: אשר לדברך ضَرَبَنِي (= היכני) ו- أَكْرَمَنِي (= כיבדני), הרי אין השם אלא ה"א, ונז"ן זו נוספת, הוסיפו אותה כמשען לפועל, כי הפעלים אין בהם פְּסָרָה ולא גִ'ר. לפי המדקדקים הערביים הניקוד הסופי נחלק לשני מינים: (א) ניקוד שה"עאמל" גורם, וזאת בשלוש היחסות בשם ובשלוש דרכי הפועל בעתיד. (ב) ניקוד קבוע שאינו תלוי ב"עאמל", והוא קיים בצורות הפועל שאינן עתיד ובמיליות, כגון הפְּתַחַה בסוף

23. ההשלמה לפי מברד ולפי תרגומו של אבן תבון (ראה לעיל). וילנסקי, הרקמה צג, הערה 2 כותב כי אבן תבון "הוסיף מילת 'הפועל' לבאר". סביר יותר שלפני אבן תבון עמד נוסח ערבי ובו ללפעל, שהרי לפנינו העתקה מובהקת שהעתיק אבן ג'נאח ממברד.

צורת העבר הנסתר: **كَتَبَ** (פִתְבֵּ: כתב), הִצִימָה ב־ **حَيْثُ** (חִיִת': מקום שם...), הסבון ב־ **هَلْ** (הֶל': האם?). במקרה א המונחים הם: **رَفَعَ**, **نَصَبَ**, **جَرَّ** (או: **خَفَضَ**) בשם ו־ **رَفَعَ**, **نَصَبَ**, **جَرَّ** בצורות העתיד של הפועל. מכך גובע שבשמות אין **جَرَّ**, ובצורות הפועל בעתיד אין **جَرَّ**. במקרה ב המונחים הם: **ضَمَّ**, **فَتَحَ**, **كَسَرَ**, **وَقَفَ**. צורות העבר של הפועל, שניקודן שייך למקרה ב, בנויות על פִתְחָה (**كَتَبَ**), ולכן אין בהן **كَسَرَ** (ראה על כך כתאב א, פרק 2; מקתצ'ב א 142; ג'מל 18 שו' 2-8).

כיוון שבערבית אין הפועל יכול להסתיים בפִכְסָה ובפועל בעתיד אין **جَرَّ** (כפי שהוסבר לעיל) כתב מברד את מה שכתב: הוסיפו את הנו"ן כדי למנוע תנועת פִכְסָה באות האחרונה של הפועל בעבר (כי הוא "בנוי" על פִתְחָה), וכן למנוע פִכְסָה באות האחרונה של הפועל בעתיד (כי אין בו **جَرَّ** – יחסה שסימנה פִכְסָה). אבן ג'נאח מעתיק ממברד את הנימוק לקיום הנו"ן בכינוי המושא המדבר, ולא שם לב שהנימוק מיוחד לערבית, והא ראייה: בשום מקום אחר אין אבן ג'נאח כותב כי אסור שפועל יסתיים בחיריק.

סיכום. לא באתי לגרוע מן המוניטין של אבן ג'נאח, שכמוסכם על הכול וגם עליי הקטן, הוא גדול המדקדקים העבריים בימי הביניים, וכל כתביו שופעים יָדע אדיר ומקוריות המפתיעים חוקרים רבים גם כיום. ואולם יש לקבוע: השוואת דבריו, בעיקר ב'כתאב אללמע', עם דברי המדקדקים הערביים שקדמו לו מעלה שתלותו בהם גדולה בהרבה ממה שסברו עד כה. החומר שצברתי בנושא זה רב מאוד, והוא כולל לא רק שאילת עניינים ודרכי הסבר אלא כאמור, אף עשרות קטעים שהועתקו ככתבם וכלשונם מן המדקדקים הערביים, ועוד אעלה את הדברים על הכתב בקרוב.

המילים הערביות בפירושו של ר' יצחק ב"ר מלכי צדק מסימפונט לסדר זרעים

ר' יצחק ב"ר מלכי צדק (להלן ריבמ"ץ) חי ופעל בסימפונט שבדרום איטליה בשנים 1070–1150, והיה מגדולי החכמים בדורו¹. לפירושו על המשנה, שכנראה הוא הביאור הראשון שבידינו לאחר פירוש הגאונים לסדר טהרות ולאחר פירושו של רב נתן אב הישיבה בארץ ישראל בסוף המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12, נודעה השפעה גדולה על החכמים שחיו אחריו. דיי לציין שר' שמשון משאנץ, מחשובי בעלי התוספות ופרשני המשנה, נעזר רבות בפירוש זה, בייחוד בביאורי מילים קשות וזרות, והרבה לצטטו במפורש ושלא במפורש².

פירוש ריבמ"ץ לסדר זרעים נדפס בתוך ש"ס וילנה מתוך כתב-יד אוקספורד, אולם במקומות רבים נפלו בו שיבושים וטעויות. לעתים אף נשמטו ממנו קטעים שלמים, ובכללם מקצת המילים הערביות הנידונות במאמר זה. פירושו של רבי יצחק מסימפונט למקצת המסכתות זכה למהדורות נפרדות ומדויקות, ולמהדורה כוללת, המבוססת על כתב-יד בתוספת הערות והגהות רבות, שפרסם הרב זק"ש, ואשר ממנה לקוחות כל הציטטות במאמר זה³.

ריבמ"ץ מרבה לבאר מילים קשות על ידי תרגומן ללשונות זרות. כמובן, בשל מוצאו

* מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף על המילים הערביות בפירושו של ר' עובדיה מברטנורו למשנה. תודתי נתונה לפרופ' יהודה פליקס על שהואיל לקרוא גרסה ראשונה של המאמר ולהעיר הערות חשובות.

1. לדעת אפסוביצר, ריבמ"ץ חי בשנים 1090–1160 (מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 377–378). מחכמי דורו יש לציין במיוחד את רבנו תם בצרפת, את החכם האיטלקי ר' מנחם בר שלמה (בעל המדרש 'שכל טוב' והמילון המקראי 'אבן כוחן') ואת החכם היווני ר' ברוך בר שמואל. לסיכום מקיף על ריבמ"ץ ראה H. Gross, "Isaak b. Malki-Zedek aus Simponito und seine jüdischen Zeitgenossen", *Magazin für jüdische Geschichte und Literatur*, 2–11 (1875), עמ' 21–23, 25–26, 29–30, 33–34, 37–38, 42–44.

2. א"א אורבך, בעלי התוספות – תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם, ירושלים תש"ם, חלק א, עמ' 305–306.

3. פירוש הריבמ"ץ לרבנו יצחק ב"ר מלכי צדק מסימפונט למשנה וזרעים, יו"ל עפ"י כת"י לונדון וכת"י אוקספורד עם הערות והארות ומקורות וביאורים, מאת הרב ניסן זק"ש, ירושלים תשל"ה. על המהדורות האחרות ראה במבוא שם. עוד קטע ממסכת ביכורים ראה יצחק גוטליב, "פירוש הריבמ"ץ (ביכורים פרק א), סיני עז (תשל"ה), עמ' צז–קט.

וסביבתו רוב התרגומים הם לאיטלקית ולעיתים גם ליוונית, אולם 15 פעם הוא מביא תרגומים לערבית שבדרך כלל שאב מספר 'הערוך'.⁴

על אף מיעוטן של המילים הערביות הללו משתקפות בהן כמה תופעות הרווחות בערבית-היהודית של ימי הביניים:

א. $צ < ס$: את האגסין (כלאים א, ד) ריבמ"ץ מתרגם: איגוס (מספר 4 להלן). המילה הערבית נכתבת ב"ץ בסופה, אך התבטלות ההבחנה בין העיצור הנחצי 'צ' לעיצור השורק 'ס' גרמה להחלפת העיצורים האלה זה בזה.⁵

ב. $ב < פ$: את צלף (מעשרות ד, ו) ריבמ"ץ מתרגם אלכפר במקום אלכבר (מספר 15 להלן).

ג. התקצרות תנועה ארוכה: את פרגין (שביעית ב, ז) ריבמ"ץ מתרגם כשכש במקום כשכאש (מספר 9 להלן).⁶

ד. "המזה" בין תנועות הופכת ל"י עיצורית: את חריץ (שביעית ג, ח) ריבמ"ץ מתרגם חייט במקום חאיט (מספר 11 להלן).⁷

במאמר זה השווייתי את ביאוריו של ריבמ"ץ לביאוריהם של פרשני משנה אחרים בימי הביניים שנעזרו בלשון הערבית: פירוש הגאונים לסדר טהרות, קטע מפירוש מילים של רב שריא גאון לסדר זרעים ולסדר טהרות,⁸ פירוש של רב נתן אב הישיבה,⁹ פירוש הרמב"ם¹⁰, המילון לעברית המשנאית של ר' תנחום ירושלמי¹¹ ופירושו של ר' עובדיה מברטנורו. בכל מקום הקדמתי את ההשוואה ללשון 'הערוך', לפי שרוב דברי ריבמ"ץ לקוחים ממנו.

4. יצוין ש'הערוך' עצמו, המרבה להסתמך על פירוש הגאונים, נוטה להשמיט את תרגומיהם הערביים, וראה פירוש הגאונים למסכת טהרות, מהדורת י"ג אפשטיין, ברלין תרפ"א-תרפ"ד (ד"צ ירושלים תשמ"ב), עמ' צו.

5. על מעתק זה בערבית-היהודית ראה יהושע בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תש"ם (להלן דקדוק), עמ' 36-37.

6. שם, עמ' 19-20, סעיף 6.

7. שם, עמ' 20, סעיף 8א; עמ' 30, סעיף 11 ב.

8. שמחה אסף, "קטע מפירוש מילים של רב שריא לסדרי טהרות וזרעים", תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב (להלן אסף), עמ' 172-179.

9. פירוש ששה סדרי משנה שפירש רבינו נתן אב הישיבה [בארץ ישראל], תורגם מערבית ע"י הרב יוסף קאפח, ומבוא, הערות וצינונים ע"י הרב מרדכי יהודה ליב זק"ש, נספח למשניות הוצאת "אל המקורות", י"ג כרכים, ירושלים תשס"ו-תש"ח.

10. הציטוטים מפירוש הרמב"ם למשנה הם מתוך מהדורת הרב יוסף קאפח, חלק א, ירושלים תשכ"ג.

11. רבי תנחום ב"ר יוסף הירושלמי, ספר אלמרשד אלכאפי [המדריך המספיק], מהדורת הרב ברוך טולידאנו, כרך א, אותיות א-כ, תל-אביב תשכ"א. אותיות ל-ש פרסמה פרופ' הדסה שי בעבודת דוקטור (ירושלים תשל"ה), והאות ת' פרסמה בידי יוסף דנה בעבודה לתואר מוסמך (ירושלים תשל"ב). לצערי הרב, לא הצלחתי למצוא את שתי העבודות האחרונות ולהשוות אליהן את תרגומיו של ריבמ"ץ לערבית.

להשלמת הרקע המדעי-בוטני הפניתי את הקורא אל חיבורו של עמנואל לעף, 'הצמחייה של היהודים'¹² (להלן לעף), לחיבוריו של יהודה פליקס, 'כלאי זרעים והרכבה'¹³ (להלן פליקס, כלאי) ו'צמחיית המשנה'¹⁴ (להלן פליקס, צמחיית) ולספרו של מיכאל זהרי 'מגדיר צמחי ישראל' (להלן זהרי)¹⁵.

בכמה מקרים נדפסו המילים הערביות בפירוש ריבמ"ץ באופן שגוי, מחמת חוסר בקיאותם של המעתיקים והמדפיסים בלשון הערבית. בכל המקרים הללו הערתי על השיבושים ותיקנתי על פי המקור הערבי.

להלן רשימת המילים הערביות בפירוש ריבמ"ץ לסדר זרעים:

(1) אוג – סומק – سَمَك – אוג

"האוג" (פאה, א, ה) – סומק, שכל אלו מכניסן לקיום, והוא אדום, וכן שנינו: 'האוג והתותים משיאדימו' (מעשרות א, ב), והרב¹⁶ היה מלמדינו: 'האוג בלעז קורנולי, ולשון יוון נקראין אקרניאה, מיהו נראין דברי הגאון'¹⁷, שמין צביעה הוא".

יש לציין כי בתרגום העברי התארכה התנועה הראשונה שהיא קצרה בערבית, ולעומתה התקצרה התנועה השנייה, הארוכה במקור.

ריבמ"ץ לא ציין ש-סומק מילה ערבית, אולם במסכת מעשרות א, ב הוא חוזר ומתרגם כך את אוג, ומציין במפורש שזה תרגום לערבית (מספר 14 להלן).

בדרך דומה תרגמו גם 'הערוך' (הערך "אג"), רב שרירא גאון (עמ' 178, שו' 18), הרמב"ם¹⁸, ר' תנחום ירושלמי (הערך "אוג") ור' עובדיה מברטנורו (המצטט את הרמב"ם). רק רב נתן אב הישיבה הביא תרגום שונה: אלאננאץ (דף יא ע"ב), שהוראתו אגסים אך גם שזיפים.

ליהווי של אוג (Rhus) ראה לעף, ח"א, עמ' 200–202; פליקס, צמחיית, עמ' 5; זהרי, עמ' 236, סעיף 63, סעיף 2.

(2) זונין – זואן – زَوَان – זון

"זונין" (כלאים, א, א) – פירוש 'זונין' פרוולי בלעז, ובלשון ישמעאל זואן, והן שעורין שחורין הנמצאין בין החיטים" (עמ' עו).

12. Immanuel Löw, *Die Flora der Juden*, 4 volumes, Szeged 1923–1934 [rep. Hildesheim 1967]. על ריבמ"ץ ראה שם, ח"ד, עמ' 211–212.

13. יהודה פליקס, כלאי זרעים והרכבה – מסכת כלאים, תל-אביב תשכ"ז.

14. יהודה פליקס, "צמחיית המשנה", מראות המשנה – סדר זרעים, ירושלים תשכ"ז.

15. מיכאל זהרי, מדרוך חדש לצמחי ישראל, תל-אביב תשמ"ז.

16. בהערה 97 המהדיר כותב: "צריך בירור למי הכוונה".

17. לדעת המהדיר (הערות 100–101), זה רב שרירא גאון, וראה עוד פירוש הגאון להלן.

18. על סמאק בחיבוריו הרפואיים של הרמב"ם ראה "ביאור שמות הרפואות", כתבים רפואיים, מהדורת זיסמן מונטנר, ח"ד, ירושלים תשכ"ה, עמ' 79, סעיף 277; נסים קריספיל, צמחי המרפא של הרמב"ם, ירושלים תש"ן (להלן קריספיל), עמ' 71.

התרגום הערבי זואן (או: זיואן¹⁹) מצוי גם אצל 'הערוך' (הערך 'זנין'), רב שרירא גאון (עמ' 179, שו' 11), רב נתן²⁰, ר' תנחום ירושלמי (הערך 'זון') ור' עובדיה מברסנור²¹.

לזיהויו של זון (Lolium) ראה לעף, ח"א, עמ' 728–729: פליקס, כלאי, עמ' 22; פליקס, צמחיית, עמ' 40; זהרי, עמ' 485, מס' 23.

(3) תרובתור – קרנביט – قَرْنَبِيْتُ – כרובית

"תרובתור" (כלאים א, ג) – כרוב דקיק, ב'ערוך' מין של כרוב הוא, ונקרא בלשון ישמעאל קרנביט, ומתגדל ועושה זרעונין, והוא קבוץ ואין העלין נפרדין, ובלשון יוון כרוביאה" (עמ' עח).

לשונו של ריבמ"ץ היא ציטוט מדויק של דברי 'הערוך' (הערך "תרבתר"), וכן תרגם גם רב נתן (דף טו ע"א–ע"ב, ודף טז ע"ב). גם רב שרירא גאון מביא תרגום דומה, הוזה אף בהוראתו: קנביט [قَنْبِيْتُ] (עמ' 179, שו' 17).

לזיהויו של תרובתור (Brassica oleraceae capitata) ראה לעף, ח"א, עמ' 486–485; פליקס, כלאי, עמ' 80–81; פליקס, צמחיית, עמ' 160.

(4) אגסין – איגוס – اِجَّاص – אגסים

"האגסין" (כלאים א, ד) – לעז פירא, ובלשון ערבי איגוס" (עמ' עח).

בערבית אגאץ. על המעתק צ < ס בערבית-היהודית ראה במבוא לעיל.

אמנם בעל 'הערוך' שומר על העיצור האחרון המקורי (אגץ – הערך "אגס"), אך רבים מהפרשנים המתרגמים את אגסים לערבית מחליפים בין ס ל-צ, למשל רת"י: "אלאגאס", הידוע אצל ההמון בשם אלברק" (הערך "אגס", עמ' 7); ר' אליהו מלונדריש: איגס²², ורע"ב: אגא"ס (במעשרות א, ג: אג"ס).

בהמשך המשנה נזכר הפרי קרוסטומל – סוג משובח של אגס שנהגו להרכיבו על גבי האגס המקומי²³. שמו הערבי של קרוסטומל הוא كُثْرَى, אולם הקרבה המשפחתית בינו ובין האגס והדמיון החיצוני ביניהם גרמו שהמון העם, ובעקבותיו פרשנים מספר,

19. על האופנים שאפשר לקרוא בהם את שם הצמח ראה את ערכו במילונו של אבן מגס'ור, لسان العرب, בירות [חש"ד], כרך 13, עמ' 193.

20. בדף טז ע"א מובא ביאור אחר בשם "אחד החכמים": אלחנדרה, וכן הוא התרגום במילון תימני עממי מימי הביניים: יוסף טובי, "מילון עממי עברי-ערבי מתימן ללשון ספרות חז"ל", ספר שבטאל – מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, רמת-גן תשנ"ב, עמ' 93. ריבוי הביאורים שלעתים אף סותרים בפירושו של רב נתן הוא משום שהחיבור הוא אוסף פירושים שנערך בידי חכם תימני בן המאה ה-12, שבגרעינו ביאורו של ר"נ (ראה, למשל, דברי הרב קאפח שם, דף ד ע"א).

21. לתרגומו הערבי של הרמב"ם ראה "ביאור שמות הרפואות", עמ' 149, סעיף 143.

22. פרושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, מהד' הרב מרדכי יהודה ליב זק"ש, ירושלים תשס"ז, עמ' א.

23. פליקס, עמ' 4 ו-136.

החליפו בין השניים. למשל, רב שרירא גאון כותב: "אגס" – 'אגאץ', ובעיראק קורין לו 'כמתרי'; 'קרטטמילין' נקרא בסוריה 'אלפטדמי', ואינו נמצא בעיראק" (עמ' 179, שו' 19–20). וכן מבואר בפיה"ג (עוקצים א, ו): "האגסין" – פירוש 'קומותרי'. לעומת זאת אצל רב נתן יש הבחנה ברורה בין אגסים ובין קרטטמילין: "האגסים" – אלאנגאץ, 'הקרטטמילין' – אלכמתרי. ואמר ר' שמעון, שהוא נקרא בא"י אלפטומי... פירוש אחר לאחד החכמים... 'אגסים' – 'אלאנגאץ', וה'קרטטמילין' – 'אלברקוק'. גם הרמב"ם מבחין בין השמות הערביים הדומים של שני סוגי האגסים: "אגסים" – 'אלאג'אץ', וידוע בפי ההמון אצלנו בשם 'אלברקוק'; 'קרטטמילין' – 'אלכמתרי', וידוע בפי ההמון אצלנו בשם 'אלאנג'אץ'²⁴.

עוד על האגסים ועל שמותיהם הערביים ראה: לעף, ח"ג, עמ' 155–158, 236–240; פליקס, כלאי, עמ' 93; פליקס, צמחיית, עמ' 4.

(5) לפסן – לבאסן – لَبَّاسَن – חרדל השדה

"הלפסן" (כלאים א, ה) – ב'ערוך' פירש עשב הוא, ונקרא בלשון ישמעאל לבאסן, מרוזו²⁵ ואנו נאמר עשב הוא, שדומה לחרדל בעליו ובפריו אבל אין טעמן שווה" (עמ' פ).

הלשון הערבי של ריבמ"ץ משובש, ויש לקרוא: לבסאן. הזיהוי של לפסן עם לבסאן הערבי לקוח, כאמור, מ'הערוך' (הערך "לפסן") והוא מצוי גם אצל הרמב"ם²⁶. לעומת זאת רב נתן מתרגם את לפסן: אלכתאה (דף טז ע"ב), שהוא قَلَّاء, דהיינו: סוג של מלפפון ארוך (snake cucumber)²⁷.

על לפסן (*Sinapis arvensis*) ראה עוד לעף, ח"א, עמ' 519–520; פליקס, כלאי, עמ' 65–66; פליקס, צמחיית, עמ' 83.

(6) לוף – קאלקס – قَلَقَس – קולוקסיה

"לוף" (כלאים ב, ה) – פירש ב'ערוך' ירק²⁸ כמין סילקי ועליו רחבין, ויש אומרים הוא שורש ויש לו עלין ארוכין כב' זרתות ורחבין כב' זרתות, והשורש שלו נאכל עם הבשר.

24. ראה עוד "ביאור שמות הרפואות", עמ' 19, סעיף 13 (אג'אץ), ועמ' 60, סעיף 187 (כמתרא); קריספיל, עמ' 70.

25. צ"ל: 'ובלעז מרוזו', והוא שיבוש של מרוביו הנזכר ב'הערוך'.

26. בחיבורו 'פרקי משה' הרמב"ם מונה את לבסאן בין 'הסמים החמים ויבשים' (כתבים רפואיים, מהדורת זיסמן מונסנדר, ח"ב, ירושלים תשכ"א, עמ' 264, סעיף 85) וראה עוד "ביאור שמות הרפואות", עמ' 67, סעיף 218; קריספיל, עמ' 122.

27. כידוע, מלפפון ו-קישוא שבספרות חז"ל אינם זהים לירקות הנקראים בשמות אלו בימינו. לדעת פליקס, הם דומים למלון הקתא, שהוא צמח מקשה רב-צורתית (ראה אצל פליקס, צמחיית, עמ' 87, 130, 171, 174).

28. במקור: "פי' ירק בירק", ותיקנתי את הלשון על פי הערה 47 שם.

ור' דניאל מרומי²⁹ פירש קלואו, ובלשון ישמעאל קאלקס, ובלעז³⁰ ולוף שוטה דומה לו, אבל עליו רחבין יותר, כדגרסינן לעניין הדס שוטה. ולא מסתבר, דגרסינן בעירובין: 'מערבין בלוף ובקלוקס'³¹ (ירושלמי עירובין פ"ג ה"א), אלמא לוף לחוד וקלוקס לחוד, ואנו לא נודע לנו מהו' (עמ' פח).

לפי הערבית יש להגיה את לשון ריבמ"ץ ולקרוא קלקאס.

כמו 'הערוך' וריבמ"ץ תרגמו גם בעל פיה"ג (קולקס, עמ' 144, וראה הערה 9 שם), רב נתן (אלקלקאס – פאה פ"ג, שבת פרק יח) והרמב"ם (אלקלקאס, אולם בביאורו על מעשרות ה, ח תרגם: קורקס).

פליקס (צמחיית, עמ' 135) נוטה לזהות את קרקס [= קלקס] עם קולוקסיה (colocasia), וראה עוד לעף, ח"א, עמ' 213–218.

(7) תלתן – חולבה – حَلَبَة – חילבה, גרגרנית יוונית

"תלתן' (כלאים ב, ה) – פירש ב'ערוך' חולבה בלשון ישמעאל, והוא מן הזרעונין כמין עדשין, והוא מר בתחילתו וכששורין אותו במים נמתק, ואנו לועזין אותו פינגוריצ' ובלשון יוון תילי" (עמ' פט).

כך מתרגמים גם בעל פיה"ג (עמ' 111, שו' 3), רב נתן (דף טו ע"א), רמב"ם (אלחולבא³²) ורע"ב (בעקבות הרמב"ם – חולב"א).

פליקס מטעים שבימינו קוראים בשם תלתן לצמח המשמש חציר לבהמות, אולם בלשון המשנה הוא חילבה [= גרגרנית יוונית] (*Trigonella foenum graecum*) (צמחיית, עמ' 156). על תלתן ראה עוד אצל לעף, ח"ב, עמ' 475–477; פליקס, כלאי, עמ' 231–232. על הגרגרנית היוונית ראה גם אצל זהרי, עמ' 201–202, מספר 34, ובייחוד סעיף 2.

(8) אפונין – חמצי – حَمِص – חימצה

"אפונין' (כלאים ג, ב) – מין ירק וגזרעין בערוגה, אפונין בלעז ציצירי ובלשון ערבי חמצי ובלשון יוון דוביתא"ה" (עמ' צח).

ריבמ"ץ מזהה את אפונין עם חימצה, שהיא חומוס, ולא עם האפונה המוכרת לנו בימינו. כמוהו נהגו גם 'הערוך' (הערך "אפנין"), רב נתן (שבת, פרק כא, דף כט ע"ב³³), הרמב"ם (פאה ג, ג; טבול יום א, ה) ור' תנחום ירושלמי (הערך "אפן").

29. הוא ר' דניאל אחיו של 'בעל הערוך', ר' נתן מרומי.

30. בהערה 50 המהדיר מציין שבכתב-היד חסרה מילה ובמקומה יש רווח.

31. גרסה אחרת: קולקס.

32. על א' בסוף מילה במקום ה', ראה בלאו, דקדוק, עמ' 44, סעיף c ובייחוד הערה 74; עמ' 61, סעיף 51.

33. אולם במסכת טבול יום (פ"א מ"ה) תרגם ר"נ: אלכשד.

גם לדעת פליקס (צמחיית, עמ' 15 ו-164), האפונים שבספרות חז"ל הם החימצה (Cicer arietinum) ולא הצמח המוכר בימינו בשם "אפונת הגינה" (Pisum sativum), וראה עוד אצל לעף, ח"ב, עמ' 427-434.

(9) פרגין – כשכש – خَشَخَاش – פרג

"והפרגין" (שביעית ב, ז) – פירש ב'ערוך' מקום בלשון כנען, ובלשון ערבי כשכש, והוא עניין רמון אבל לא עגול כמוהו ומלא זרע כחרדל, וכשמנענעו קורא קיש קיש, וכשיינקב יוצא הכל מן הנקב, והוא מתוק ועושין ממנו שמן כמו השמשמין" (עמ' קנד-קנה).

לשונו של ריב"מ"ץ היא ציטוט לשון 'הערוך': כשכאש (הערך "פרגין"), בהשמטת התנועה הארוכה בערבית. בדומה לריב"מ"ץ תרגמו גם רב נתן (בשם 'הערוך'³⁴), הרמב"ם (אלכ'שכ'אש) ור' עובדיה מברטנורו (כשכ"ש).

פליקס מציין (צמחיית, עמ' 113 ו-173) שאין כוונת המשנה לצמח ממשפחת הפרגיים, המשמש תבלין, אלא למין דגן קיצי, דוחן, שגרגריו משמשים להכנת פת (Panicum milliaceum)³⁵. אולם השם הערבי כשכאש, לפחות בלשון ימינו, הוא שמו של צמח הפרג, המשמש בין היתר גם להפקת האופיום, וראה עוד אצל לעף, ח"א, עמ' 738-740.

(10) משפלות – משפאל – مَسْفَل – מזבלה, עגלת זבל

"משפלות" (שביעית ג, ב) – פירוש: קופות שמוציאין בהן זבלין, ובלשון ישמעאל משפאל ובלעז פנארי" (עמ' קנח).

בשל צורת הריבוי שנקט ריב"מ"ץ (קופות) נראה שיש להגיה ולקרוא: משאפל, שהיא צורת הריבוי של משפל (או משפלה).

תרגומו של ריב"מ"ץ לקוח מן 'הערוך': אלמשפל (הערך "משפל"). ברם, בעל "ערוך השלם", חי"ה קוהוט, מגיה את לשון 'הערוך' וסובר שתחת אלמשפל יש לקרוא "אלמזבל" או "אלמזאבל", והוא מלשון ערבי مَزْبَلَة בקיבוץ مَزَابِل, פירוש: זבל וקופה לזבל, כמו زَبِيل.

ראיה להגחתו של קוהוט אפשר להביא מן הרמב"ם שבביאורו לכלים יט, י ויכד, ט תרגם את משפלות במילים הערביות זנביל ואלזנאביל (אם כי בפירושו על שביעית ג, ב לא תרגם מילה זו כלל). אולם נגד הגהה זו אפשר לטעון שעצם הדבר שריב"מ"ץ, אשר חי זמן לא רב לאחר בעל 'הערוך', גורס (על פי כל כתבי-היד) משאפל, וכמוהו גם

34. כך כתב בתחילת פירושו למסכת שביעית (דף כ ע"ב), אולם בפירושו לפרק ב (דף כג ע"א) תרגם: חדרה, וכבר העיר על כך המהדיר בדף כג, הערה 17, וראה גם את זיהויו של פליקס בהערה הבאה.

35. בביאורו על מסכת שביעית פליקס מזהה את פרגים עם צמח הדרור (משנת שביעית מפורשת ומבוארת, ירושלים תשמ"ז, עמ' 51-52).

ר' שמשון משאנץ, מקשה על קבלת הגהתו של קוהוט עד שאנו נאלצים להניח שאם אמנם נפל שיבוש בלשון 'הערוך', הוא קרה זמן קצר מאוד לאחר כתיבתו. לעניין הזיכרון בארץ ישראל בתקופת המשנה ועל המשפלה בייחוד ראה דברי יהודה פליקס, החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא, המשנה והתלמוד – הלכה למעשה בעבודות יסוד חקלאיות, 'ירושלים תש"ן', עמ' 95 וכן הנ"ל, משנת שביעית, עמ' 71, ובייחוד הערה 11 שם.

(11) חריץ – חייט – حَائِط – קיר, כותל

"חריץ"³⁶ (שביעית ג, ח) – גרסין: מהו חריץ, חייץ ליה, כמה דאת אמרת: 'והוא בנה חייץ' (יחזקאל יג, י) ('ירושלמי שביעית פ"ג, ה"ו), פירוש: קיר אבנים בלא סיבוך עפר, ובלשון ישמעאל חייט" (עמ' קסג). תרגומו של ריבמ"ץ מקורי, שכן אין הוא מופיע בספר 'הערוך'. גם רב נתן, הרמב"ם, ר' תנחום ור' עובדיה מברטנורו אינם מביאים תרגום ערבי. על "חריץ" ראה עוד אצל פליקס, כלאי, עמ' 274–275.

(12) בוכריא – כנגר – كَنْجَر – ארטישוק (?)

"והבוכריא" (שביעית ז, ב) – בלשון ישמעאל כנגר ואיני יודע מהו, כללא דמילתא נאכלין לבני אדם ולבהמות" (עמ' קפה).

את התרגום הערבי לקח ריבמ"ץ מן 'הערוך': כנגר (הערך "בכריא"), אך הוסיף שאין הוא יכול לזהות את הצמח הנדון. אולם לא רק ריבמ"ץ נתקשה בזיהוי ה"בוכריא". גם הרמב"ם ור' תנחום (הערך "בכר") הודו שלא נתבררה להם זהותו, ואילו רע"ב הסתפק בהבאת התרגום הערבי בלא תוספת ביאור או זיהוי.

בפירושו לעקצים ג, ב רב שרירא גאון משתמש בשם הערבי כנגר לתרגום שם הצמח עכביות, שהוא מזהה עם הצמח ערער (או דרדר)³⁷. כיוון שגם אצל פרשנים אחרים כנגר משמש לתרגום עכבית, המזוהה עם צמח הארטישוק³⁸, אפשר לשער שכנגר, המשמש אצל הפרשנים הנ"ל וריבמ"ץ בכללם לתרגום בוכריא, הוא שיבוש השם הערבי כנג'ר [كَنْجَر] (או כנכר [كَنْكَر]³⁹), שהוא שמו הערבי של צמח הארטישוק.

36. במשניות שלפנינו: חייץ, וכך גורס גם בעל 'הערוך השלם' (ערך "חץ" הראשון, ח"ג, עמ' תסח, הערה 6, וראה עוד חילופי הנוסחאות ב"משנת שביעית").

37. אסף, עמ' 177, שו" 19–21.

38. ראה בראשית רבא, מהדורת תיאודור–אלבק, ברלין תרס"ג–תרצ"ו (ד"צ ירושלים תשכ"ה), חלק ב, פרשה כ, עמ' 193 והערה 3 שם, וראה עוד "ביאור שמות הרפואות", עמ' 51, סעיף 154, ועמ' 101, סעיף 362.

39. ראה ערכו אצל R. Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Leide-Paris 1927.

בעל 'ערוך השלם' (ח"ב, עמ' צא, הערך "בכריא") מסתמך על גרסת כתב-יד כדי להגיה את הלשון בכריא ולקראו כוכריא, שהוא קפרס ולזהותו עם הצמח קנע"ד [قَنْعَر], "ופתרונו כמו 'כבר' – Kapperstaude".
על בוכריה ראה עוד אצל לעף, ח"א, עמ' 330. אמנם פליקס אינו מזהה את בוכריה, אך הוא דוחה את הגהתו של קוהוט ("משנת שביעית", עמ' 172, הערה 25).

(13) רכפא – שגר מרים – شَجَر مَرِيَم – עץ מרים
"והרכפא' (שביעית ז, ב) – בלשון ישמעאל שגר מרים הן, והן עיקרין שחופרין מן הארץ וכותשין אותן וסוחטין אותן ושותין המים, ומי שיש לו תולעים בבטנו ימיתם" (עמ' קפה).

התרגום הערבי והביאור שבעקבותיו לקוחים מ'הערוך'. לעומת זאת תרגם הרמב"ם אלכבם [بَلْخَم], דהיינו עץ הקמפצ'ה (campeachy), שהוא עץ אדום המשמש לצביעה⁴⁰, וכמוהו תרגם גם רב נתן אב הישיבה, אך לשונו שובשה: אלכחם (דף כא ע"א).
על רכפא ראה אצל לעף, ח"ב, עמ' 127–130; פליקס (עמ' 139) מזהה את רכפא עם "רכפת הצבעים" (Reseda luteola), שהוא צמח דו-שנתי הגדל בארץ ומכיל צבע צהוב המשמש לצביעה, וראה עוד אצל זהרי, עמ' 165–166, מס' 3.

(14) אוג – סומק
"האוג' (מעשרות א, ב) – לעז קורנולי, לשון יוון קרניאה, ולא מסתבר, אלא האוג הוא שנקרא בלשון ישמעאל סומק וכבר פירשנו הדברים ב'פיאה'" (עמ' רעז–רעח).
ראה לעיל, מספר (1).

(15) צלף – כפר – كَبَر – צלף
"צלף' (מעשרות ד, ו) – הוא 'נצפה' והוא 'פרחה' והוא שם האילן, ובלשון ישמעאל אלכפר, ובלעז קפרינא" (עמ' שז).
כפי שהמקור הערבי מעיד, יש להגיה את לשון ריב"מ ולקראו אלכבר. מהערת המהדיר על אתר (מס' 64) עולה שבהעתקות נשתבשה לשון ריב"מ גם באופנים אחרים: קפר או קפאר.
לזיהויו הבוטני ולפרטים על חלקיו של "הצלף" (capparis) ראה אצל לעף, ח"א, עמ' 326–330; פליקס, כלא, עמ' 149–150; פליקס, צמחיית, עמ' 118; זהרי, עמ' 138–139, מס' 2.

40. על "שגרת מרים" אצל הרמב"ם ראה "ביאור שמות הרפואות", עמ' 101, סעיף 364.

מן העבודה במילון ההיסטורי

נח

אליקים וייסברג

ספר הלכות גאונים למסכת שבת – מעמדו הלשוני ושיטתו בכתיבת שמו של האמורא רבא בר יוסף

מבוא¹

בעבודתי במילון ההיסטורי ללשון העברית עמדתי על הדיוק הלשוני ועל דרכי הכתיב העקיבים בספר הלכות גאונים למסכת שבת (להלן הגא"ש)². שיטת כתיב בולטת היא כתיבת שמותיהם של שני האמוראים רבה בר נחמני ורבא בר יוסף כמעט תמיד רבה. דרך כתיב זו מנוגדת להוראות רב האי גאון וכן לשיטה הנוהגת לכתוב את שני השמות תמיד רבא³. כתיבת התנועה a באם הקריאה ה בשם פרטי זה משתלבת בשיטת כתיב מקיפה יותר, ששמות עצם רבים בארמית הבבלית המסתיימים בתנועה a נכתבים בה בה"א רפה. נציג של שיטת כתיב זו מצאתי בקטע תלמוד למסכת סוטה⁴. הטקסטים התלמודיים מובאים במאמר זה על פי התקנתם במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית ולפי סימני ההתקנה הנהוגים שם.

1. אני חב תודה מיוחדת לד"ר מנחם כהנא. הערותיו לגרסה הראשונה של מאמר זה תרמו רבות לשיפור המאמר. כמו כן אני מודה לד"ר יחיאל קארה שסייע לי בניסוח.
2. שני דפים מחיבור זה פרסם י"ג אפשטיין, הלכות גאונים, תרביץ י (תרצ"ט), עמ' 119–134 (= מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 538–554), מתוך כ"י אנטונין 323. את תצלום כתב-היד הזה פרסם א"י כץ, גנזי תלמוד בבלי, ירושלים תשל"ו, עמ' כב, כג, כו, כט. עוד שני דפים פרסם א' הורביץ, הלכות גאונים למסכת שבת, הדרום מט (תש"ס), עמ' 88–110, מאותו כתב-יד (Cambr. T.-S. Misc. 28,220), ובהמשך אצטט (מספר עמוד ומספר שורה) לפי הוצאת הורביץ. שמתי עיני על קטע זה בעבודתי באקדמיה ללשון העברית עם מר צ' מיהאן יחד.
3. א' וייסברג, "כתיב השמות רבה ורבא: שיטת רב האי גאון ושיטות חולקות", מחקרים בלשון ה-1 (ספר היוכל לישראל ייבין), ירושלים תשנ"ב, עמ' 181–214.
4. עיין מסכת סוטה עם שינויי נוסחאות... בעריכת הרב א' לייס, ירושלים תשל"ז, עמ' 38 (יחידה יט); בהמשך אציין מראי מקומות למסכת סוטה לפי עמוד ושורה בהוצאה זו.

1. טיבו הלשוני של ספר הלכות גאונים למסכת שבת

אציג כאן כמה דוגמאות המבליטות את דיוקן הלשוני של הגא"ש.

1.1 דוגמאות המבוססות על ההתאמה לדקדוק הארמי⁵

הנחותי הן: (א) הדקדוק הארמי ידוע לי. (ב) החיבור המקורי נתנסח בארמית תקנית. לכן מידת התאמתו של הטקסט הזה לדקדוק הארמי תשמש מודד לדיוקן של הטקסט הזה ולמידת התאמתו לטקסט המקורי.

1.11 חילופי אלף-ה"א בתיבות המסתיימות בכינוי לנסתרת

בצירוף "תנינה חדא זמנא" (101, 6) הצורה הנכונה היא תנינה (= שנינו אותה) ולא תנינא. לעומת זאת במאמר "אמ' ר' יוסף חזינא להי לכילי דבירב חונא" (108, 8) הצורה הנכונה היא חזינא (= אני רואה). לכן נוסח הגא"ש מכוון לדקדוק הארמית הבבלית⁶.

5. עיין במאמרי "בחנים לשוניים בהערכת כתבי-היד של התלמוד הבבלי", וזכרונות האקדמיה ללשון העברית כ"ח-כ"ט-ל' (תשמ"א-תשמ"ב-תשמ"ג), עמ' 332-345.

6. קארה (כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית, ירושלים תשמ"ד, עמ' 165) מביא גם את הצורה תנינא (למדברים). אין בכך השגה על דבריי. בספרו המעולה הניח קארה את היסוד למחקר הארמית הבבלית - תיאור מדויק של הממצא בכ"י התימניים. על יסוד זה יש לבנות את שלב ביקורת הנוסח (לא אדון כאן בשאלות נוסח) ואחר כך את שלב ההבחנה בין צורות המשתלבות במערכת (langue, competence) ובין צורות שאולי משקפות ארמית בבליית חיה אך אינן חלק של מערכת דקדוקית (parole, performance). בבדיקת טיבם של כתבי-יד אפשר לקבוע רק תנאים מספיקים. אם נוסח כתבי-יד מתאים למערכת (langue) - כתבי-יד מדויק, אם אין הוא מתאים למערכת, ייתכן שהוא מייצג parole ואינו משוּבש בהכרח. אין בידינו אפשרות לשחזר את parole, ולפנינו עומדות רק דרכים לאַמת היפותזות, ובמקרה זה ברצוני להוכיח כי תנינה = *תנין + ה = אנו שנינו אותה

תנינא = תני + (א)נא = אני שונה, ולא ייתכן: תנינא = שנינו.

1. מבחינה מורפולוגית. "בכל הניבים של הארמית המזרחית נקטפו התנועות הארוכות בהברה פתוחה בסוף התיבה אחרי הטעם" (י' קוטשר, מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי, לשוננו כו, תשכ"ב, עמ' 165). לכן צורת תנינא (= שנינו) אינה תקנית, שלא כאחותה *תנין < תנן. הסופית -נא למדברים ייתכן רק בארמית דיאלקטית.

2. מבחינת תפוצה וסמנטיקה. במבנים: תני* חדא זימנא; מאי קמ"ל תני*; הא נמי תני*; X תני*; מצאנו גם את הצורה תנינה וגם תנינא (ואני מניח בלי הבדלי משמעות ביניהם). לעומת זאת כאשר תני* משמשת כינוי מדבר, מצאנו בדרך כלל - תנינא. בדיקה של מסכת פסחים כ"י אנלאו 271 נותנת את התוצאות האלה:

מספר מקומות שתני* מופיע בעבר מדברים (A) = 10

מספר מקומות שתני* מופיע בבינוי מדבר (B) = 2

מספר צורות תנינא ב-A = 1

מספר צורות תנינא ב-B = 2

לכן קיבלנו קורלציה (מקדם Yule) = 0.82

הסברתי את חישוב הקורלציה במאמרי (לעיל, הערה 3), עמ' 195.

1.12 התאמה במין ובמספר

הלכות גאונים (108)	שבת קלה, א (כ"י אוקספורד 366)
אמ' ר' יוסף חזינא להי	אמ' רב יוסף חזינא להי
לכילי דבירב חונא...	לכילי דבי רב הונא
דמאורתא נגיד?ן[ה]?+	דמאורתא נגידא וקיימא
וומ[ב]צפרא חביטה רמיה	ובצפרא חביטה ורמייא
אמ' ר' כהנא חזינא להי	אמ' רב כהנא חזינא להו
לכילי דבי	לכילי רב פפא
ר' חונא בריה דר' יהושע	ורב הונא בריה דרב יהושע
דמאורתא נגידן	דמאורתא נגידאן וקיימן
ובצפרא חביטן	ובצפרא חביטן ורמייאן[א]?

לכן בינוני מדבר גורר תנינא דווקא, והמבנים "תנינ" חדא זמנא" ו"מאי קמ"ל תנינ" גוררים את הצורה תנינה, וצורות תנינא במבנה זה הן ססיות מקריות.

הסברי לקשר בין המבנים הנ"ל ובין הצורות תנינה: במבנים הללו יש התייחסות (קשיות) להלכות המוזכרות קודם לכן, והמבנים זקוקים לכינוי אנפורי; הה"א בצורה תנינה מייצגת כינוי חבור אנפורי, והיינו תנינה = *תנין + ה.

ראוי להשוות את הביטויים "מאי קא משמע לן תנינה" ו"אף אנן תנינה" בספר הלכות פסוקות אל תרגום לעברית בספר הלכות ראו (ספר הלכות פסוקות או הלכות ראו, הו"ל אריה ליב שלאסבערג, ווירסייליס 1886).

הלכות פסוקות (ששון)	עמ'	הלכות ראו	עמ'
מאי קא משמע לן תנינה	ג, 23	מהוא משמיענו שנינו אותה	21, 40
מאי קא משמע לן תנינה	סא, 7	מה משמיענו שנינו אותה	34, 48
אף אנן תנינה	קמו, 5	אף אנן שנינו אותה	11, 110

לעומת זאת מצאנו את הצורה תנינא בוויכוח בין רב לראבה בר אהנא (ספר הלכות פסוקות, עמ' קעא, 27-28). המונח תנינא מציין פתיחה לברייתא שהביא רב כדי לסתור את דברי ראבה בר אהנא, ותרגום תנינא הוא: אני לומד (ספר הלכות ראו חסר כאן). תודתי למר צ' מיהאן שהראה לי את שתי הדוגמאות הראשונות.

מצאנו מבנים דומים הכוללים כינוי אנפורי: תניתה, תניתה, והא אמרה ר' X חדא זמנא; והא איפלגו בה חדא זמנא. ועיין עוד קארה, עמ' 74, 89, 318, 340, 344, 351; ש' אברמסון, הרב שמואל בן חפני (גאון סורא) פרקים מן ספר 'מבוא התלמוד', ירושלים תשנ"ב, עמ' 180 והערה 24 שם; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשנ"ב, עמ' קלג.

ההמרה תנינה < תנינא נגרמה (א) בגלל ריבוי אל"ף סופית בארמית הבבלית, (ב) בהשפעת הצורה התקינה תנינא (= אני לומד), המוזמנת בהקשרים אחרים. כעין זה חלו המרות: מאי תלמודא < מאי תלמודא מחמת קיום סינסגמה תקינה: קא נסיב לה תלמודא; מאי למימרה < מאי למימרא בגלל קיום סינסגמה תקינה: למימרא ד**. לכל עניין צורה תקינה לעומת שיבוש עיין עוד לקמן בהערה 10.

7. השוואה מלמדת שגם בכ"י אוקספורד 366 לקטע זה נשמרה בדרך כלל ההבחנה בין להו (וזכר) ובין להי (נקבה), חוץ במבטום אחד: חזינא להו. בדפוסים של הבבלי נעלמה הצורה להי. יש להעיר שבדברי רב יוסף מצאנו כינוי רבות באל"ף או בה"א בסוף, ובדברי רב כהנא (בן הדור החמישי לאמוראים) בגו"ן בסוף.

הלכות גאונים (107)	ביצה לא, ב ⁸
אמ' ר' נחמן הגי לבני	והא אמ' רב נחמן הגי ליבני
דאשתי?יריאן מבניאנא שרי	ד<..> מבניאנא שרי
לטלטלנהי	לטלטולינהי בשבת הואיל
וחזיאן למסגא עילויהי	וחזיאן למיזגא עליהי
	שרג?ינהי? ודאי אקציניהי

1.13 חילופי עברית-ארמית

בעברית, בהתפעל בינוני עה"פ צרויה⁹. לעומת זאת בארמית עה"פ בפתח. הבחנה זו נשמרה בהגא"ש (107, 8): "כר' שמעון דאמ' דבר שא?ינו? מתכוין מותר אלמא לא קא מיכון לא<שו?>י?י? גומות"¹⁰.

1.2 דיוק הטקסט – אחידות הסגנון והכתיב

אחידות הסגנון והכתיב אינה תנאי הכרחי לטיב משובח של כתב-יד, שהרי ייתכן שעורך היצירה שמר על לשון מקורותיו¹¹. אבל אחידות היא תנאי מספיק, והיא מוכיחה שלא חלו ביצירה טעויות מקריות. ובכן, מצאתי אחידות מרשימה בכתיב של תיבות אשר בספרות רווחים להן כמה כתיבים. למשל: תמיד אילא (כ-20 פעמים) במקום

8. אני מצטט לפי כ"י אוקספורד e.52. עיין ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 67 והערה 23. בכ"י אוקספורד 366 למקבילה שבת קכד, ב לא נשארו צורות נקבה.

9. אף בעברית הבבלי. עיין י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 552.

10. אמנם י' קארה (לעיל, הערה 6), עמ' 218 מציין גם צורת מיכון, וכן ש' מורג (ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 226 והערה 77*), אבל בדומה למה שהסברתי בהערה 6 ברצוני להוכיח שכתב התפעל בינוני הוא מתכוין, וכתב התפעל בינוני – מיכון או מיכון. ואכן, בדיקת כ"י אנלאו 271 למסכת פסחים מעלה תוצאות אלו:

מספר היקרויות התפעל (עברית) בבינוני יחיד שורש כון (A) = 9

מספר היקרויות התפעל (ארמית) בבינוני יחיד שורש כון (B) = 8

מספר צורות מתכוין, מיכון, מכוין ב-A = 9

מספר צורות מתכוין, מיכון, מכוין ב-B = 1

לכן קיבלנו קורלציה (מקדם Yule) = 0.77, דהיינו התפעל (בעברית) גורר את הצורה מתכוין דווקא, ואני מסיק שהצורה מיכון בהקשר ארמי אינה מתאימה למערכת (במקום אחד הייתה הקריאה מסופקת, ולא הבאתי אותה בחשבון).

11. עיין א' וייסברג, "הצורות ר' שמעון בן לקיש" ו"כאיוה צד" ותרומתן למיון כתב-יד של הבבלי, לשוננו נה (תשנ"ב), עמ' 367 ואילך.

אלא¹²; תמיד שמה (4 פעמים) במקום שמא¹³; תמיד כאיזוד (4 פעמים) במקום כיצד¹⁴; תונא (8 פעמים) לצד תנא¹⁵ (פעם אחת); תמיד כגין (6 פעמים) במקום כגון¹⁶; תמיד חייא (4 פעמים) במקום חייא.

מסקנות שעולות מן אחידות הכתיב

א. מבחינת תולדות נוסח החיבור: כתב־היד הזה משקף בדיוק רב את החיבור המקורי, ולכן הוא ראוי לשמש בסיס נאות להסקת מסקנות באשר לחיבור.

ב. מבחינת יחסו של עורך החיבור אל מקורותיו: לית מאן דפליג שבהגא"ש משוקעים כמה מקורות נבדלים¹⁷. האחידות הלשונית מוכיחה שהעורך איחד את מקורותיו מבחינה לשונית או ששאב את מקורותיו מסביבה בעלת דרכי כתיב אחידים.

12. עיין י' ייבין, "כתיבה של תיבת 'אלא'", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 254–258; א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם־אשכנזית, כךך ב, ענייני תצורה (עדה ולשון ה), ירושלים תשל"ט, עמ' 229; ש"י פרידמן, "שיירי כתב־יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 13, הערה 15.
13. עיין י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 251; י' ייבין (לעיל, הערה 9), עמ' 1139. אולי החילוף שמה/שמא אינו עניין של כתיב בלבד אלא הכתיב שמה משקף את ההגייה שמה המתועדת במקורות בבליים, והכתיב שמא – את ההגייה שמא; ועיין א' אלדר (לעיל, הערה 13), עמ' 279 (כל זה שמעתי מפי פרופ' י' ייבין). עיין עוד אצל א' נתנאל, לשוננו של כ"י אנסונין 262 (עבודת גמר), האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב, עמ' 45; "א' בסופה, ש' פתוחה, מ' דגושה וסיומת e"; י' בן־טולילה, כה"י 138 בספריית ביהמ"ד לרבנים בניו־יורק (כ"י דיינארד), עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 132; "שמא בכל מקום" (= בן־טולילה, מסורת צרפתית־איטלקית של לשון המשנה [עדה ולשון יד], באר שבע תשמ"ט, עמ' 22, 111); א"א אורבך, ספר פתרון תורה, ירושלים תשל"ח, עמ' טז, הערה 21; ש"י פרידמן (לעיל, הערה 12), עמ' 16, הערה 33; א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת עירובין, ירושלים תשמ"ז, מבוא עמ' פח, פט; ע' תירוש־בקר, "עיונים ראשונים במובאות מלשון חז"ל בתוך פירושי התורה של החכם הקראי ישועה בן יהודה", מסורות ה-1 (תשנ"א), עמ' 326; מ' עסיס, "ענייני לשון בפרק קמ"ג של 'מבוא התלמוד' לרב שמואל בן חופני גאון", לשוננו גז (תשנ"ב), עמ' 41.

לא כאן המקום לדון בחלוקה גאוגרפית של צורות; לשם אינפורמציה אציג כמה נתונים המופקים מן מסד הנתונים אשר באקדמיה ללשון העברית. הם מלמדים שהצורה שמא נפוצה באופן עקיב בין במקורות א"י ובין בכתב־יד מעולים של הבבלי. למשל, ירושלמי כ"י לידן: שמא 421x, שמה 0x, שמה(א) 4x (ברכות ט, א: שמה(א) [א] מכניסו ושמה(א) [א] מניחו; תרומות ו, ב: שמה(א) [א] אינן שלה; כתובות יג, ז: תניא! יהושע לצאת שמה(א) [א] להיכנס). בראשית רבה כ"י וטיקן 30: רק שמא; כ"י 2 (מ' סוקולוף, קסעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 165); שמא 1x. וכן בבבלי, למשל מסכת סוכה כ"י אוקספורד 2677: רק שמא (27x). וראה עוד דוגמאות מנקודות של הצורה שמא בקטעי גניזה של הבבלי אצל שלמה מורג, S. Morag, *Vocalised Talmudic Manuscripts*, in the Cambridge Geniza Collections, Volume 1, Cambridge 1988, 31, 43.

14. עיין בדבריי (לעיל, הערה 11), וכן מצאתי בעמ' 102, שו' 25 את הצורה ר' <ש> מעון בן לקיש.

15. עיין י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 888.

16. עיין לקמן סעיף 5.2, ועיין עוד ש' מורג (לעיל, הערה 13), עמ' 37 (העירני י' קארה).

17. ראה הקדמותיהם של אפשטיין והורביץ (לעיל, הערה 2).

2. אחידות בכתיב של השמות האמוראיים "רבא" ו"רבה"

אחידות בכתיב שחשיבותה רבה מעבר למישור-המסמלים היא כתיב השמות האמוראיים רבא ורבה.

כבר נשאל רב האי גאון: "מצינו בפירוש כל ראבה שלשים ושמונה... וכל ראבא י"ז... בבקשה מלפני גאון שיכתבם לנו וינקד אותם"¹⁸. הגאון הולך ומפרט את שמות האמוראים הנכתבים רבה ואת אלו הנכתבים רבא. הבחנה בכתיב זו חשיבותה גדולה עד למאוד, כי היא נותנת לנו מכשיר נוח להבחין בין דבריהם של שני האמוראים אשר מאמריהם ממלאים את כל הבבלי – בין רבה בר נחמני, ראש ישיבת פומבדיתא, ובין רבא בריה דרב יוסף בר חמא מחוזא. במאמר קודם¹⁸ הוכחתי שהייתה שיטת כתיב ששני השמות נכתבים בה רבא, ונוסף גם שם פרטי זה על הרשימה הגדושה של הומוגרפים. כעת מתברר שבהגא"ש נוהגת שיטת כתיב אחת לשני השמות – רבה, ושוב אין לנו מכשיר פשוט להבדיל בין מאמריהם של שני האמוראים האלה.

2.1 הוכחות ששמות רבא בר יוסף ורבה בר נחמני נכתבים "רבה"

2.1.1 הוכחות המבוססות על הקבלה בתוכן המאמרים או הסיפורים

מצאתי בהגא"ש 19 צורות ראבה, 1 – רב?ה? (107, 4), 1 – רבא (100, 8)¹⁹. בשלושה סיפורים אשר מוזכרת בהם הצורה ראבה יש הקבלה בין תוכן הסיפור ובין מה שידוע לנו על חיי רבא בר יוסף ועל שיטותיו ההלכתיות, ללמדך שהצורה ראבה מייצגת את רבא בר יוסף.

2.1.1.1 "אמ' ר' נחמן אמ' שמואל חרס קטנה מותר לטלטלה בחצר אבל בכרמלית לא ור' נחמן דידיה אמ' אף בכרמלית אבל ברשות הרבים לא וראבה אמ' אף ברשות הרבים ואזדה ראבה לטעמיה דראבה הוה קא א?ז?ייל ברסתקא דמחוזא איתווס מסאגיה טינא את?א? שמעיה שקל חספא קא מכפר ביה" (107, 10–13; שבת קכד, ב).

רב שרירא גאון מעיד: "ובתר אביי מלך רבא במחוזא"²⁰, ועדות זו של רש"ג מתאשרת מן המקומות הרבים שרבא מוזכר בהם בקשר עם מחוזא. לכן אין להטיל ספק

18. ראה לעיל, הערה 3.

19. במקום זה בא רבא כבן וזוגו של אביי ולכן היקרות זו היא אולי "תיקון סופרים". הרי מסירת טקסט והעתקתו אינן נעשות בחלל הריק ופעולה זו מושפעת מן הדעות הרווחות בסביבה. במקרה זה תשובת רב האי גאון הייתה ידועה למעתיקים, וכאשר היה טקסט הכתוב באופן בולט שלא על פי כללי רב האי בא לידיהם, הם היו עשויים להתאים אותו להוראות רב האי. והא ראייה, בד בבד עם הכתיב ראבה הייתי מצפה לכתיב ראבא. הסבר אפשרי לכתיב רבא הוא שהמעתיק שינה את הטקסט ה"מוטעה" שלפניו לפי דרכי הכתיב של המעתיק.

20. עיין אגרת רב שרירא גאון, הו"ל ב"מ לוין, ירושלים תשל"ב, עמ' 88, וכן עמ' 82.

שהסגדלים שנתלכלכו ברסתקא דמחוזא היו של רבא בריה דרב יוסף בר חמא. וכן גורסים המקורות המקבילים למעשה הזה: רבא²¹.

2.112. "אמ' ראבה כי הוינן בי ר' נחמן הוה מטלטלינן כנונא על גב קיטמיה ואף-על-גב <...> עליה שברי עצים" (107, 1; שבת מז, א).

א. מבחינת תוכן הסיפור

אמנם בסיפור עצמו אין שמו של ראבה מוזכר במפורש, אבל הכינוי...נן יוצר זהות בין המעיד על המאורע ובין הנפשות הפועלות בסיפור. האמורא רבא בר יוסף היה תלמידו של רב נחמן²², ולכן גם בסיפור הנ"ל, שאמורא ששמו נכתב ראבה מעיד איך נהג הוא אצל רב נחמן, האמורא הוא רבא בר יוסף אלא ששמו נכתב ראבה.

ב. מבחינת המעיד על הסיפור (מטה-טקסט)

בלא זיקה לתוכן הסיפור, מתוך מהלך הסוגיה במסכת שבת מז, א מוכח שהמעיד על הסיפור הוא רבא בר יוסף, שהרי הסיפור מובא על ידי אמורא ששמו רבא אגב תגובתו על דברי אביי, ולכן רבא זה הוא רבא בר יוסף אלא שבהגא"ש נכתב ראבה.

ג. גרסאות במקבילות

אמנם הצורה רבא לאו דווקא מייצגת את האמורא רבא בר יוסף²³, אבל ריבוי הצורות רבא בכמה מקומות מקבילים ובכתיב שונים זה מזה מחזקת את השערתנו שהמעיד על הסיפור הוא רבא בר יוסף, ואלה הם:

1. שבת מז, א (כ"י אוקספורד 366): "אלא אמ' רבא כי הוינא בי רב נחמן"²⁴.
2. במובאה במסכת ביצה כא, ב (כ"י גיטינגן 3): "מי לא אמ' רבא כי הוינן בי רב נחמן"²⁵.
3. ספר הלכות גדולות, עמ' 193–194: "אמ' רבא כי הוינן בי רב נחמן"²⁶.
4. וכסגנון הזה גם פסחים ל, א (כ"י וטיקן 125): "ואזדא רבא לטעמיה דאמ' רבא כי הוינן בי רב נחמן"²⁷.

21. שבת קכד, ב כ"י אוקספורד 366; כ"י וטיקן 108; כ"י מינכן 95. וכן ספר הלכות גדולות, הו"ל עזריאל הילדסהיימר, חלק ראשון, ירושלים תשל"ב, עמ' 194–195 (להלן אצטט לפי הוצאה זו של ספר הלכות גדולות).

22. ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 374.

23. עיין לעיל, הערה 3, עמ' 191.

24. וכן הוא רבא, בכ"י מינכן 95.

25. וכן הוא רבא, בכ"י מינכן 95; וטיקן 109; וטיקן 134; לונדון 400; אוקספורד 366.

26. וכן הוא ראבה, בק"ג T.-S. F2(2), 38.

27. וכן הוא רבא, בכ"י מינכן 6, אוקספורד 366, ששון 594, מינכן 95, וטיקן 109, וטיקן 134 (יד שנייה); כ"י אדלר חסר כאן. גם כ"י אנלאו 271 וכ"י קולומביה גורסים רבא, אבל כ"י אלו אווזים בשיטת הכתיב "תמיד רבא", ולכן אין הגרסה רבא מוכיחה שבעל המאמר הוא רבא בר יוסף.

2.113 ר' מארי הוה ליה הנך ביסדי?א?<תא> ... אתא לקמיה דרב?ה? (רי"ש פתח בבלי)... אמ' ל?>...<?ה גלית על דעתך דכאביי סבירא לך" (107, 3; שבת קכד, ב).

א. מבחינת תוכן הסיפור

שיטתו של המשיב על שאלת ר' מארי היא: דבר שמלאכתו להיתר מותר לטלטלו אף מחמה לצל, וזו שיטת רבא בר יוסף, כפי שמוכח מן מסכת שבת קכד, א. מתוך המקורות המקבילים נראה שר' מארי הוא רב מארי בר רחל²⁸, ומצאנו את רב מארי בר רחל בחברתו של רבא בר יוסף²⁹.

ב. גרסאות במקבילות

1. שבת קכד, ב (כ"י אוקספורד 366): "רב מארי בר רחל... אתא לקמיה דרבא"³⁰.
2. ספר הלכות גדולות, עמ' 194: "רב מארי בר רחל... אתא לקמיה דרבא"³¹.

2.12 הוכחות המבוססות על הקבלה במוטרי המאמרים (מטה-טקסט)

"אמ' ראבה משום ר' יוחנן ור' יוסף אמ' ר' <ש>מעון בן לקיש פטור: היה ר' שמעון אף במוציא ?א?ת המת לקברו אמ' ראבה ומודה <ר'> ?ש?מעון במ?ר ל?<ח>פור? בו וספר תורה לקראת בו שחייב" (102, 24-26; שבת צד, א-ב).

במקורות המקבילים המאמר "אמ' ראבה ומודה ר' שמעון" מיוחס לרבא³².

עדות זו אינה נקייה מקשיים. אולי הגא"ש והמקורות האחרים חלוקים בדבר זהות בעל המאמר. לפי הגא"ש את המאמר הזה אמר רבה בר נחמני, ולפי המקורות האחרים אמרו רבא בר יוסף. אין לי מענה להשגה זו, אבל אפילו תימצי לומר שאין מחלוקת בין המקורות בדבר זהותו של בעל המאמר, אולי יש מחלוקת בדבר כתיב השם; אולי בעל המאמר הוא רבה בר נחמני, והגא"ש אוהז בשיטתו של רב האיי, ולעומתם הושפעו שאר המקורות משיטת הכתיב "תמיד רבא". ספק זה ניתן להכרעה מתוך דברי רב האיי עצמו. בפירושו למסכת שבת הוא גורס 3x רבא³³, ומכאן שלפי רב האיי גאון, ראש המבחינים בין רבה ובין רבא, בעל המאמר הוא רבא בר יוסף, והגא"ש חלוק עליו בעניין כתיב השם.

28. וכן הוא רב מארי בר רחל, במסכת שבת קכד, ב כ"י אוקספורד 366 (אמנם בכ"י וטיקן 108, כ"י מינכן 95: רב מרי); ספר הלכות גדולות, עמ' 194, ובק"ג T-S. F2(2),38 רב מ... <... רחל; רי"ף (דפ' קושטא) - רב מארי בר רחל.

29. ח' אלבק (לעיל, הערה 22), עמ' 369.

30. וכן הוא רבא, בכ"י וטיקן 108; כ"י מינכן 95.

31. וכן הוא בק"ג T-S. F2(2),38 - דראבא; אמנם בה"ג כ"י מילאנו - דרבה, אבל עיין לקמן בהערה 44.

32. אמ' רבא ומודה ר' שמעון; כך בכ"י אוקספורד 366; וטיקן 108; מינכן 95; אמנם הר"ח גורס "א' רבה ומודה ר' שמע' במרא... מאי אצטריך רבה לאשמועינן", אבל בהמשך "קמ"ל רבא דלא צריך". (נוסח הנדפס נבדק במקורו: כ"י וטיקן 128).

33. פ' רב האיי כפי שהובא בספר הגר לר' זכריה אגמתי (ע"פ א' הורביץ, שרידים מפירושי הגאונים למסכת שבת, הדרום מו [תשל"ח], עמ' 182), פעם בדיבור המתחיל ופעמים בפירוש עצמו.

2.13 קשר בין השמות "רבה" ו"אבה"

רב האיי גאון מעיד שהשמות ר(א)בה ור(א)בא מורכבים מן ר' + שם פרטי, הנכתב אבה או אבא בהתאמה³⁴. אני מניח שניתוח זה תקף בכל שיטות הכתיב, ובשיטת הכתיב "תמיד רבה" – השמות הפרטיים הן של רבה בר נחמני הן של רבא בר יוסף ייכתבו אבה. יש לצפות שעוד שמות פרטיים (אבל לא כולם) ייכתבו אבה. ואכן, מצאתי <ירמ>?זה בר אבה" (95, 17); "ר' אבה בר כהנה" (108, 13). אבל גם "ר' אבא" (107, 6).

2.14 שיטת הכתיב "תמיד ראבה" – תכונה של ספר הלכות גאונים או של מקורותיו? ביצירות התלמודיות לא מנסח אחד פעל אלא היו כמה מנסחים – מנסחי המקורות מחד גיסא והעורכים המוסיפים נופך משלהם ולעתים מעבדים את מקורותיהם מאידך גיסא. תופעה זו בולטת במיוחד בהגא"ש, הבנוי על מקורות תלמודיים בין במישרין ובין באמצעות מקורות-ביניים³⁵.

לשאלה ספרותית זו יש נגיעה למוצא השיטה "תמיד רבה". כלום שיטה זו היא מסממני המקורות המצוטטים, ושמה היא דרכו של עורך הגא"ש? היבט אחר של שאלת מחבר השיטה היא שאלת הזימון-יחד (co-occurrence). בסעיף 1.2 ציינתי כמה צורות לשון אופייניות להגא"ש, כגון אילא ושמה. האם מי שמקפיד על צורות רבה הוא הנזקק לצורות האלה, וכלום עלינו לחפש את השיטה "תמיד רבה" במקום שאנו מוצאים את הצורות האופייניות הנ"ל? כנגד זה שמה אין קשר מחייב בין השיטה "תמיד רבה" ובין התופעות המתוארות בסעיף 1.2? אולי שמר עורך הגא"ש על כתיב שמות פרטיים דוגמת רבה, אבל מלבד זה לא היסס לטבוע את חותמו הלשוני על מקורותיו³⁶. לעת עתה לא אניח שום זיקה בין התופעות הלשוניות (עיין עוד לקמן בסעיף 5.2).

3. קשר בין הוראות כתיב ובין גרסאות ושיטות הלכתיות

שיטת הכתיב "תמיד רבה", המיוצגת בהגא"ש, מנוגדת להוראות הכתיב של רב האיי גאון. ברצוני להראות שגם מבהינת פסקים וגרסאות יש ניגוד בין הגא"ש ובין הוראות רב האיי גאון. אמנם אין קשר מחייב בין מישור הבדלי הגרסה ובין מישור ההבדלים הנעוצים בעריכה לשונית, אבל ראוי ניגוד זה שיצטרף אל הניגוד בין כתיב שמו של רבא בר יוסף בהגא"ש ובין הוראות הכתיב של רב האיי.

34. עיין א' וייסברג (לעיל, הערה 3), עמ' 204.

35. עיין לעיל הערה 17; הקטע 15, 107–16, 106 בהגא"ש, למשל, המכיל את המקורות התלמודיים המצוטטים בסעיפים 2.111–2.113, מקביל כמעט מילה במילה להלכות גדולות 193, 195–25, 45.

36. לעניין טביעת חותם לשוני עיין א' וייסברג (לעיל, הערה 11), סעיף 12; לעניין שמירה על כתיב שמות פרטיים עיין ש"י פרידמן (לעיל, הערה 12), הערה 26.

והנה דוגמאות:

3.1 "ומאן דשאדי פיסא לדיקלא ונתרן תמרי כמאן דגזריה דאמי" (99, 6). לעומת זאת רב האיי גאון פוסק: "ולעניין מאן דשאד פיסא לדיק[ל]א ואנתר תמרי כרב אשי הוא שאין דרך תלישא בכך ואין דרך פריקה בכך"³⁷.

3.2 "אמ' ר' פפא מאן דפריס סילקא חייב משום טוחן וכן מאן (דשמיט גזד?פא מן ערפא) דמסלית גואזי" (99, 9). איני יודע אם המילים "דמסלית גואזי" הן גרסת התלמוד שלפני בעל הלכות גאונים או ניסוחו הוא, אבל פירושן ברור – מבקע עצים³⁸. לעומת זאת רב האיי גורס בתלמוד: "ומאן דסלית סילתי", ומפרש: "אלו עצים דקלים שהן עומדים שיבי שיבי כנימין נימין מי שבא ופירק את אותן הנימין יוצא מביניהן כגון קמח דק ומתוך כך נחשב כטוחן"³⁹, דהיינו סילתי מלשון סולת. באופן דומה בעל הערוך מעמיד (ערך "סלת") את שני הפירושים הנ"ל זה מול זה.

3.3 "איטר גברא קנטריא (עי) אעסר" (106, 1). כפי שהעיר אפשטיין⁴⁰, רב האיי גורס במקום אחר: גונדלית, וכן רב פלטי גאון פומבדיתא מכנה איטר יד – גונדליא. לכן החילוף הפונטי קנטריא/גונדליא מחזק את השערתנו שמוצא הגא"ש אינו מפומבדיתא, עירו של רב האיי.

3.4 "מצד אחר נראה שהמסדר הוא בן סורא, שהרי בנוגע לנוסח הגמרא שבת צ"ו ב' הוא מתאים לה"ג ואינו מתאים למה ששמע רב האי מרבוותא (גאון פומבדיתא)"⁴¹.

4. דוגמאות אחרות לכתיב (ר)א(ב)ה בשביל שמו של רבא בר יוסף

כיוון שהמצא במקור העיקרי של מאמרי, הלכות גאונים למסכת שבת, אינו מרובה ולכן אינו חד-משמעי, רצוי לחזקו בדוגמאות מקורות אחרים.

1. גיטין עג, א (כ"י T-S. F6,6): "ראבה וראבה לא סבירא להו הא רב הונא".
2. יבמות לד, א (כ"י Oxf.2835,10): "אמ' ליה רבא [לרב נחמן]", אות ב"ת בסימן רפה טברני⁴².

37. עיין א' הורביץ (לעיל, הערה 33), עמ' 164.

38. גואזא = קיסם. כך עולה מהשוואת "ולא נגר בקיסם שבאזנו" (95, 2) עם "נזיגארא דמחת גואזא על אודניה" (94, 17).

39. עיין א' הורביץ (לעיל, הערה 33), עמ' 168–169.

40. (לעיל, הערה 2), עמ' 552 שו' 23.

41. י"ג אפשטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 540.

42. ראה תיאור כ"י Oxf.2835,10: מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות... בעריכת הרב אברהם ליס, ירושלים תשמ"ג, מבוא עמ' 57 (יחידה כו = כ"י ג³³): "עם ניקוד והטעמה חלקית ארצי-ישראלי וטברני". בשינויי הנוסחאות לדף לד, א שם לא צוין סימן הרפה; רבה גם בכ"י מוסקבה, לנין 594. לא רק בגלל סימן הרפה אלא אף לפי העניין ברור שהצורה רבה מייצגת את רבא בריה דרב יוסף, המקשה על רב נחמן. (עיין לעיל, הערה 22).

3. פסחים מב, א (כ"י B.M. Or. 5558A,22): "דרש רבא אשה לא תלוש", אות ב"ת בסימן רפה⁴³.
4. עירובין נד, א

דפוס	כ"י וטיקן 109	כ"י Cam.Or.1080,13,5
רבא בריה	רבא	רבה
דרב יוסף בר חמא		
הוה ליה מלתא	הווא ליה מילתא	הוה ליה מילתא
לרב יוסף	(ליה) לרב יוסף	לרב יוסף
בהדיה ...	בהדיה ...	בהדיה ...
אמר דמי האי מזיגא	אמ' דמי האי מזגא	אמ' דאמי האי מזגא
למזיגא דרבה בריה	למזגא דרבא בריה	למזגא דרבה בריה
דרב יוסף בר חמא	דרב יוסף בר חמא	דרב יוסף בר חמא ⁴⁴

4.1 סיכום ביניים

- הכרנו שלוש שיטות לכתיבת שמותיהם של רבה בר נחמני ורבא בר יוסף.
1. השיטה המקובלת המתועדת אצל רב האיי גאון היא: רבה בר נחמני = רבה; רבא בר יוסף = רבא.
  2. שמות שני האמוראים נכתבים רבא⁴⁵.
  3. שמות שני האמוראים נכתבים רבה.
- הכרה זו נותנת הסבר חדש לחילופים הרבים בכתבי-היד או במקבילות בין רבה לרבא. חילופים אלו הם לאו דווקא שיבושים בעייתיים של סופרים⁴⁶, אלא הם משקפים שרידים של דרכי כתיב שהיו רווחות בתקופת הגאונים.

43. תיאור כ"י B.M. Or. 5558A,22 אצל ג' אלוני, קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי, ירושלים תשל"ד, עמ' מו. שני כתבי-היד Oxf.2835,10, B.M. Or. 5558A,22 מנוקדים ניקוד חלקי, בלא קשר לתיקונים, ולכן אין להניח שסימן הרפה על האות ב"ת בא לשם תיקון, אלא הוא בא ללמדנו שהשם הפרטי שהבי"ת רפה בו (רבא בר יוסף), נכתב רבה. יש לציין ששתי דוגמאות לכתיב רבה נמצאו בקטעים בעלי ניקוד איי (ועיין עוד לקמן הערה 52).

44. כ"י וטיקן 109 יש סימן רפה על האות ב"ת בשם רבה בריה דרב יוסף בר חמא; בכ"י אוקספורד 366 2x: רבה בריה דרב יוסף בר חמא, וכן במקבילה נדרים נה, א (כ"י וטיקן 111): "הדין מזיגא דמי למזיג' דרבה בריה דרב יוסף בר חמא", כל זה שלא כהוראות רב האיי גאון: "ראבא סתמא הוא בריה דרב יוסף בר חמא". עוד דוגמאות: ספר הלכות גדולות, חלק ראשון, עמ' 159 הערה 4. מסכת סוטה ט, א (לעיל, הערה 14), עמ' צח, שו' 14, כ"י T.-S. F(2)48, כ"י ג²⁸.

45. עיין לעיל הערה 3.

46. עיין א' וייסברג (לעיל, הערה 3), הערה 25.

את קיומם של שני מצבים מקוריים, גם "תמיד רבא" וגם "תמיד רבה", אפשר לתלות במוצא השיטות מאזורים גאוגרפיים נבדלים. הסבר אחר הוא שהשיטות נהוו בזמנים אחרים או בנסיבות (Sitz im Leben) נבדלות.

5. הכתיבים "רבא" ו"רבה" ויחסם לדרכי הכתיב של הארמית הבבלית

הצורה רבא משתלבת יפה בדרכי הכתיב המקובלות של הארמית הבבלית, אשר תנועת a בסוף תיבה מסומנת בה באל"ף. לעומת זאת הצורה רבה מנוגדת לכאורה לכתיב המקובל, והתהוותה הייתה אפשרית רק על רקע הכתיב בה"א בסוף. ואכן, מצאתי קטע תלמוד (מסכת סוטה, יחידה יט)⁴⁷ אשר תנועת a בסוף תיבה מסומנת בו בדרך כלל בה"א, ואני מניח שקטע זה הוא נציג של שיטת כתיב אשר נהוותה בה הצורה רבה.

5.1 תכונות קטע תלמוד מסכת סוטה, יחידה יט

ש"י פרידמן כבר הראה כתיבים בה"א, למשל בלשון ההשבעות היהודיות מניפור⁴⁸, אבל בקטע תלמוד מסכת סוטה הכתיב בה"א נוהג כמעט דרך קבע. למשל: קטע ירושלים, הספרייה הלאומית 577,4/33 4° – תמיד: אמה (= אמא, אמר) 11x; אימה (= אימא) 1x; קמה (= קאמר) 1x; סלקה דעתה אמנה, נפקה, אתה (= אתא), תניה; זנותה בביתה כקריה לשומשמה (כ, 16); תוקפא בביתה כקריה לשומשמה ובתתה (כ, 16). מצאתי רק: מאי טעמא 2x, מסתברא 1x, הכא 1x, תוקפא, וכן השמות הפרטיים הבבליים נכתבים בדרך כלל באל"ף: חסדא, פפא, הונא, אבל – זעירה (מז, 38)⁴⁹. קטע אוקספורד (fol.39–40, 2851,18 – מאי שנה; ודאי קושטה קא אמלי קיד, 42); קמי דשתה חמרה חמרה קמי דפוקה גורדה דחלפי (קכ, 15); איהו בקרה ובקרה?תי בביצונה (קכ, 18). אמנם מצאתי בקטע זה גם: כי אזא 1x; תניא 1x.

5.2 היחס בין קטע תלמוד מסכת סוטה, יחידה יט ובין ספר הלכות גאונים

הנחתי שהכתיב רבה בשביל שמו של האמורא רבא בר יוסף נהווה ברקע לשוני אשר תנועת a בסוף מילה מסומנת בו בה"א, נסתרת לכאורה מן הממצא בהגא"ש, שכן שם הכתיב הוא בדרך כלל באל"ף בסוף (אבל עיין עוד להלן). כדי לבטל סתירה זו אני נאלץ להזדקק לשיקול דיאכרוני.

47. עיין לעיל, הערה 4.

48. עיין ש"י פרידמן (לעיל, הערה 12), עמ' 14–16.

49. כתיב זה, באות ע"ן, שלא כדעת רב האיי גאון; עיין אוצר הגאונים ברכות, פירושים עמ' 4; אוצר הגאונים סנהדרין, עמ' קל. ד"ר י' קארה הפנה אותי לשני המקומות האלה.

אני מניח שקיימת שיטת כתיב אשר a סופית מסומנת בה בה"א. שיטה זו נשמרה כמעט במלואה בקטע תלמוד מסכת סוטה, יחידה יט. לעומת זאת בהגא"ש נשמרה הצורה ראבה, אשר מוצאה משיטת הכתיב הנ"ל, אבל רוב קווי הייחוד האחרים הושפעו מהכתיב הבבלי הסטנדרטי (a סופית מסומנת באל"ף). ואלו נימוקיי לבחירת מודל זה: א. מלבד הכתיב ראבה, אשר לפי השערתי מוצאו משיטת כתיב אשר a סופית מסומנת בה בה"א, מצאתי עוד קווים אופייניים משותפים המעידים על מוצא משותף:

(1) בחלקים הארמיים של המובאות התלמודיות בהגא"ש מצאתי כמה דוגמאות לכתיב בה"א: מדבגזה (94, 4); תניה (98, 4); והשתה (102, 2); וחספה (107, 9); ואזדה (107, 12); חביטה רמיה (108, 9)⁵⁰.

(2) בקטע תלמוד מסכת סוטה: 6x תלמוד לאמר⁵¹, ובהגא"ש: ואין צריך לאמר 3x (108, 4-3).

(3) בקטע תלמוד מסכת סוטה: כגין 2x; בהגא"ש: כגין 6x (ראה לעיל סעיף 1.2)⁵². ב. אני מניח שהשינויים בטקסט התלמודי חלו בהגא"ש ולא בקטע תלמוד מסכת סוטה, שכן החומר התלמודי בהגא"ש הוא מובאות ובחלקן אפילו לא מובאות ישירות, וייתכן שלפחות כתיב הציטטות הושפע מן המצטט.

ג. ההבחנה בין הצורה רבה, אשר נשמרה בה ה"א סופית, ובין צורות אחרות, אשר הומרה בהן ה"א סופית לאל"ף, מבוססת על ההנחה שהכתיב של שמות פרטיים שמרני⁵³.

50. אמנם י' קאהר (לעיל, הערה 16), עמ' 40, מצא גם בכ"י התימניים כתיבים בה"א סופית נחה, אבל השכיחות היחסית של צורות אלו בהגא"ש (כ-4000 מילים) עולה על זו שבקורפוס שעמד לפני קאהר (קרוב ל-600,000 מילים).

51. עיין א' וייסברג (לעיל, הערה 11), הערה 12.

52. קטע תלמוד מסכת סוטה זה ראוי לבדיקה לשונית ותלמודית יסודית; לעת עתה אציין עוד כמה תופעות מלבד אלו שנמנו בפנים, תופעות שיכולות להראות קשר בין קטע תלמוד מסכת סוטה מחד גיסא ובין הגא"ש או הדוגמאות שהבאתי בסעיף 4 מאידך גיסא.

1. הכתיב המקראי לאמר אינו יחיד. מצאתי בקטע תלמוד מסכת סוטה עוד צורות לשון מקראיות: ר' יהונתן (כא, 21); אחד מן האומים 2x (יח, 7, 6), אחת מן האומין (יט, 9).

2. קשר אפשרי עם לשון המגילות הגנוזות מצאתי בערערות האות רי"ש: הגרים בא(ר)צכם (יט, 11); אל תיקר(א)מה, (29); אל תיקר(א)נא, (10); ועיין א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה (עבודת דוקטור), ירושלים 1976, סעיף 200.14 (העירני ד"ר מ' מישור).

3. ניקוד א"י: אל תיקר(א) אֹתוּ אלא איתו (מה, 29); אבל ראה הערת המהדיר שם. השווה למעלה הערה 43.

4. חילוף ג-כ; א' ר' אלגסנדר (מה, 31); והשווה למעלה סעיף 3.3 וכן א' קימרון, סעיף 200.12.

5. כאי זה צד מקנה לה (נא, 10) והשווה למעלה סעיף 1.2.

53. עיין ש"י פרידמן (לעיל, הערה 12), הערה 26.

סיכום

בהגא"ש מצאתי את הכתיב רבה בשביל שמו של האמורא רבא בר יוסף. כתיב זה מנוגד להוראות רב האיי גאון, וכן הגא"ש מנוגד לדעת רב האיי גאון מבחינה הלכתית ופרשנית. הצגתי קטע גניזה שרווח בו כתיב בה"א סופית נחה, ואני מניח שקטע זה הוא נציגה של שיטת כתיב אשר a סופית מסומנת בה בה"א. ייתכן שהצורה רבה מוצאה משיטת כתיב בעלת ה"א סופית נחה, והצורה רבא מוצאה משיטת הכתיב המקובלת, בעלת אל"ף סופית.

נספח

ב'סיני' קי (תשנ"ב), עמ' קמ–קסד פרסם ש"י פרידמן את מאמרו "כתיב השמות 'רבה' ו'רבא' בתלמוד הבבלי". לא היה סיפק בידי לשלב את מסקנותיו בגוף מאמרי זה, ואעשה זאת בנספח הזה.

כתיב השמות "רבה" ו"רבא" בספר הלכות פסוקות

פרידמן מראה שבכ"י ששון של ספר הלכות פסוקות שולטת השיטה "תמיד רבא", ומסקנה זו עולה בקנה אחד עם מסקנתי שגם ב"סבא" של כ"י אנלאו 271 וכ"י קולומביה למסכת פסחים שלטה השיטה "תמיד רבא". פרידמן זקף את הסטיות המעטות מאחידות הכתיב ראבא לחשבון הניצנים הראשונים של "תקופת מעבר, בין מצב מקורי, בו לא היתה קיימת הבחנה בכתיב בין השמות רבה/רבא – ומן הסתם נכתבו שניהם על פי רוב באל"ף בסוף, בכתיב המקובל ל-a סופית בבבל – לבין התקופה שהבחנה זו, בדרך כתיבת אל"ף או ה"א... נעשתה מקובלת..." (עמ' קמח). יש לדייק יותר. הראיתי⁵⁴ שבכ"י ששון של ספר הלכות פסוקות אפשר להבחין בשני חלקים; בחלק הראשון (עד הלכות גיטין, עמ' קכח) אנו מוצאים גם את הזוג ריש לקיש – כיצד וגם את הזוג ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד, ובחלק השני (מהלכות עריות ואילך, עמ' קמ) יש אחידות והיא: ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד. שני חלקים אלו נבדלים זה מזה גם מבחינת שיחות הסטיות מהכתיב ראבא. ואלו הם הנתונים:

	ראבא	ראבה	רבא	רבה
חלק א	244	2	0	0
חלק ב	44	5	2	2
חלק ביניים	15	0	0	0

54. עיין א' וייסברג (לעיל, הערה 11), עמ' 382.

מראי מקומות לכתבים **ראבה**, **רבה**, **רבא** ראה במאמרו של פרידמן. יש להוסיף את העדות הזאת: "אודי ליה ראבה בר האנא לרב חננאל" (קפ, 5).

מסקנות

בחלק הראשון יש אחדות מרשימה בכתב **ראבא**; בחלק השני אחוז הכתיבים **ראבה**, **רבה** הוא 13.2%. לכן בחלק א השיטה "תמיד (רא)בא" עומדת לפנינו בלא עוררין, ובחלק ב הגענו לתקופת המעבר מהשיטה "תמיד (רא)בא" אל שיטת רב האיי גאון.

הסבר אפשרי להתנהגות שונה בשני חלקי ספר הלכות פסוקות

כל יצירה תלמודית מורכבת ממקורות וממעשה עורך. אני מניח שבחלק הראשון הושם הדגש בהבאת מקורות כלשונם. מקורות אחדים נהגו לפי שיטת הכתיב **ריש לקיש** – **כיצד** – **ראבא** (כפי שמצאנו במסכת פסחים כ"י אנלאו וכ"י קולומביה), מקורות אחרים נהגו לפי שיטת הכתיב **ר' שמעון בן לקיש** – **כאיזה צד** – **ראבא** (כפי שמצאנו במסכת סוכה כ"י אוקספורד 2677).

בחלק השני טבע העורך את חותמו ביתר שאת על היצירה. הוא איחד את הזוגות **ריש לקיש** – **כיצד**, **ר' שמעון בן לקיש** – **כאיזה צד** עד להיותם הזוג **ר' שמעון בן לקיש** – **כאיזה צד**, וכן התערב באחידות ההיקריות של הצורה **ראבא**, כפי שהסביר פרידמן.

כתיב השמות "רבה" ו"רבא" בספר הלכות גדולות

שונה היא התפלגות הכתיבים **אבה**, **אבא**, **ראבה**, **ראבא**, **רבה**, **רבא** בכ"י פריז 1402 של ספר הלכות גדולות. מסקנתו של פרידמן (המבוססת על "קריאה מהירה של טביעת עין" [הערה 88 שם]) היא: "כ"י הלכות גדולות אשר לפנינו משתמש בכתיבים **ר' אבה**, **ראבה**, **רבא**, ובמידה מצומצמת יותר, אף **ראבא** ו**רבה**. ואם יש בו נטיות בשימושיהם, אינן אלא נטיות לכל היותר, ואין הדברים מתקרבים לכלל סדר ושיטה" (עמ' קנד). ידידי ד"ר יחיאל קארה סידר את דפי כ"י פריז 1402 לפי סדר היצירה. הוא המציא לי הקלדה של כתב-היד המסודר, ונתאפשר לי לחפש בו בעזרת מעבד תמלילים. אפשר להוכיח שהיה מצב מקורי בעל סדר ושיטה, והוא דרך הכתיב "תמיד רבה". וזו ההוכחה: אני מחלק את כתב-היד לשני חלקים: (א) התחלה – דף 40 (כשליש של היצירה), (ב) דף 40 – סוף היצירה.

ואלו התוצאות לחלק א:

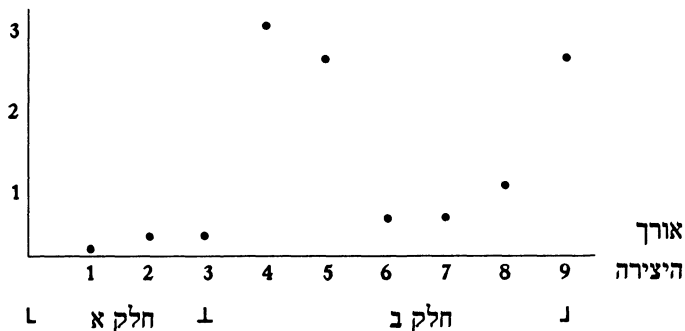
אבה **אבא** **ראבה** **ראבא** **רבה** **רבא** (= שמות פרטיים)

59 6 53 2 0 9

ולא עוד אלא שהיחס **ראבה/רבא** אחיד בכל חלק א.

תוצאות אלו מתוך חלק א מלמדות שהיה מצב מקורי בעל סדר ושיטה והוא דרך כתיבה "תמיד רבה". והסטיות ממנה מלמדות על התחלת תקופת מעבר. אמנם בחלק ב המצב שונה, והגרף של היחס ראבה/רבא בכל היצירה יציג את המצב המורכב בה ובעיקר בחלק ב שלה.

ראבה/רבא

(כל יחידה בציר x מהווה 1/9 מאורך היצירה)

נראה לי שמדף 40 ואילך תוקן המצב המקורי של "תמיד ראבה" תיקון מדעת, לפי שיטת רב האיי גאון, ואלו נימוקיי:

1. היחס ראבה/רבא האחד בחלק א משתנה פתאום (פי 15) בסמוך לדף 40. נראה לי שבסמוך לדף 40 תוקן הטקסט המקורי על פי שיטת רב האיי גאון (לא כאן המקום לדון במהלך המדויק של הגרף).

2. לפנינו תיקון של טקסט מקורי על פי רב האיי גאון ולא כשיטת רב האיי גאון בטהרתה, שכן לא מצאנו התפלגות של הכתיבים אבה, אבא בד בבד עם התפלגות הכתיבים ראבה, רבא; גם בחלק ב מצאנו תמיד אבה. כנראה, הצורה אבה לא מנעה את היכולת להבחין בין אמוראים כפי שגרמו השיטות "תמיד רבא" או "תמיד רבה", ולכן לא הורגש צורך להתערב בטקסט הקיים.

3. מצאנו את הכתיב ראבה ולא רבה, ולעומתו – רבא ולא ראבא; נראה לי שהסופר תיקן את ראבה המקורי לרבא, ולכן לא מצאנו צורת ראבא. כאשר לא נדרש תיקון, נשארה הצורה ראבה ולא היה מקום להיווצרות הכתיב רבה⁵⁵.

⁵⁵ תודתי נתונה לד"ר יחיאל קארה שהעמיד לרשותי הקלדה של כ"י פריז, העיר את תשומת לבי לחוסר האחידות של היחס ראבה/רבא ביצירה והעלה לפניי את ההשערה שהמצב המקורי, "תמיד ראבה", תוקן על פי תשובת רב האיי גאון.

מסקנה עיקריות מן ההנספח

עד שלא נסיק מסקנות מתופעות סגנוניות בכתב־יד של יצירה, עלינו לוודא שתופעות אלו מזדמנות במידה שווה בכל תחום חלקי של כתב־היד הנבדק. במקרה של חוסר אחידות חובה לברר אם בכל זאת יש מספר מועט של תחומים חלקיים מקיפים בעלי אחידות סגנונית. אם אמנם יש תחומים חלקיים כאלה, רשאים אנו להסיק מסקנות מן הממצאים שבהם.

ספר יובל מפואר למרחיב גבולות הבלשנות האתיופית

Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau on the Occasion of His Eighty-Fifth Birthday November 14th, 1991, edited by Alan S. Kaye, Wiesbaden, Otto Harrasowitz, 1991, שני כרכים, שתי תמונות של בעל היובל + lxviii + 1719 עמ'

שלושה גורמים חברו יחדיו ואפשרו הופעת ספר יובל מפואר זה, העולה בהיקפו על המקובל בספרי יובל: וולף לסלאו, שלכבודו הוציאו ספר זה, בסיווריו ובכתיבתו הרחיב בלא לאות את גבולות ידיעותינו בעיקר בשפות השמיות החיות של אתיופיה (נוסף על מחקריו הלקסיקוגרפיים, למן המילון הגיזרני של סוקוטרי שחיבר בתחילת דרכו ועד למילון ללשון געז שהוציא בעת האחרונה¹), ובזאת היה לשם-דבר בקרב חוקרי השפות האתיופיות בפרט והשמיות בכלל; א' קיי, עורך נמרץ מאין כמוהו אשר השכיל להוציא את שני הכרכים במועד – חיזיון לא-נפרץ בהוצאת ספרי יובל – והוצאת ספרים מכובדת ששימשה אכסניה לרבים מחיבוריו המרכזיים של לסלאו וראתה לה לחובה ולזכות להוציא גם ספר יובל זה (עיין באחרית הדבר [עמ' 1716–1719] היפה והאישית של ה' פֶּצוּלֶטֶס מהוצאת האראסוביץ). עם זה, מובן מאליו שגם בספר יובל רחב ממדים זה משתקפים יתרונותיה וחסרונותיה של הסוגה כולה: יש בו מאמרים מצוינים ליד חלשים, מחקרים המקפידים שלא לנתק את שרשרת "המסירה" ולהגיש לקורא ביבליוגרפיה שלמה ככל האפשר ולצרם מאמרים המתעלמים אף ממחקרים קודמים מרכזיים. הרי כידוע, בדרך כלל אין מעסיקים קוראים-רֶפֶרֶנְטִים למאמרים המוגשים לספרי יובל.

בעמ' xv-i ניתנים תוכן העניינים ומפתח המאמרים המסודרים לפי הלשונות הנחקרות בהם (מאמר העוסק בשפות אחדות מובא תחת כל לשון), ולנוחות הקורא הם נדפסו גם בתחילת הכרך השני (וגם בראש כל תדפיס ותדפיס מובא מפתח המאמרים בפורמט מוקטן, כדי שייכלל בעמוד אחד). עמודים xvii-xxxiv מכילים הקדמה מעטו של קיי ובה תיאור דרכו של לסלאו. ההפניות להערות יש שהן חסרות, יש שאינן במקום הנכון (הערה *) ויש שהושמט הטקסט שההערות שייכות אליו (הערה 1). אגב, ויקטור כריסטיאן (עמ' xxi, שו' 12), מורהו העיקרי של לסלאו באוניברסיטת וינה (גם

1. ראה במאמרי "מילון אטימולוגי של החבשית העתיקה", לשוננו נז (תשנ"ג), חוברת ג.

אני שמעתי את שיעוריו, היה נאצי ידוע, ומיד עם סיפוח אוסטריה ב-1938 נתמנה לדיקן הפקולטה למדעי-הרוח. אולם אל תלמידיו היהודיים, ובכללם לסלאו, התייחס יפה. עמודים lxviii-xxv מכילים ביבליוגרפיה מוערת של כתבי לסלאו מידי מ"ס דוונס (M. S. Devens), והיא כוללת אף מפתח. המאמרים רשומים לפי סדר אלף-ביתי של שמות המחברים; מחברים אתיופיים מובאים לפי שמם הראשון.

נראה לי שראוי לה לביקורת המופיעה ב'לשוננו' שתסתפק בהצגת המאמרים הדנים בעברית, בכנענית, באוגריתית, בארמית, בערבית-יהודית ובשמית משווה הקשורה גם לעברית. אדון בהם לפי סדר זה בהיקף יורד (כלומר, מאמר הדן בעברית ובערבית-יהודית יוזכר עם מאמרים העוסקים בעברית בלבד). ויתרתי אפוא אף על קבוצת המאמרים הבולטת ביותר, הלא היא המחלקה הדנה בלשונות אתיופיות (הן בגלל ידיעותי אני הן משום שלרוב קוראי 'לשוננו' אין עניין באלה) וגם על מאמרים העוסקים בערבית (אף על פי שכותב שורות אלו קרוב אליהם), להוציא את המחקרים הדנים בערבית-היהודית, שלקורא העברי עניין מיוחד בה. כמו כן לא הזכרתי את המאמרים שנושאים שפות אפרו-אסיאתיות, אכדית, אמורית, שפת אבלה, לשונות ערב-הדרומית וכו'.

א. ואלו המאמרים העוסקים בעברית או שיש להם נגיעה בה:

א' בר-אדון דן (עמ' 119–127) במעמד הגבר, האישה והילדים בתחיית העברית ועומד על התופעה שבתחילת תחייתה נעשתה העברית "שפת-אב" יותר משפת-אם. מ' בר-אשר (עמ' 128–133) מוסיף לעסוק ביסודות העבריים בערבית-היהודית החדשה של המגרב.

ג' באר (J. Barr, עמ' 150–161) טוען ש-קן המקראי לא ציין במקורו 'קן-ציפור' אלא 'בית' בכלל. ההצעה אפשרית, אך לא יותר מזה, ושימושי קן בלשון חכמים בוודאי אינם מחזקים אותה; חבל שבאר אינו מתייחס אף לעברית הלא-מקראית.

א' בלוך (עמ' 174–188) דן ביסודו של דבר בשימוש איתי בדניאל ג, טז לא כמציינ מציאות אלא כאוגד. חבל שמאמר חודר זה נכתב בסגנון מתייפייף אשר בדור האחרון פשה במאמרי בלשונות בארצות הברית – סגנון המכביד על הקורא.

ש' בולוצקי (עמ' 189–198) עוסק בהשמטת תנועה במקרא ובעברית החדשה בשמות עם ה"א הידיעה מעין המשורר. לדעתי, לא הודגש במידה מספיקה שבמקרא נעלמה התנועה עם הכפלת העיצור יחד, ואלו ברמת העברית החדשה, שבולוצקי דן בה, אין הכפלה קיימת מראש.

א' קורי (A. Corré, עמ' 245–251) מביא זוטות מתחום העברית המקראית, ולא תמיד קל להסכים עמו. בעמ' 245, 5 הוא אומר שפועלי ל"ה הם "כנראה" ל"י, והרי בוודאי ובוודאי כך הדבר. איני רואה כל סיבה לראות ב-א"ת (עמ' 248, 2) מילת שאלה. חבל שקורי אף אינו מנסה להביא ספרות להצעות ידועות כל כך כהצעה ש-אָשֶׁר =

מקום (עמ' 249) או שצורת כלבים היא ריבוי כפול (עמ' 250) רתאנים – שם קיבוצי (עמ' 250–251). מתוך *سابع* שבערבית מסתבר שהקמץ ב־שבעות (עמ' 251) ארוך מיסודו. לכאורה נראה (עמ' 251) שהמילה אנשים במקורה היא ריבוי של אנוש ואינה קשורה במילה איש. הקמץ הארוך מיסודו אחרי הנו"ן נעתק בהברה מוטעמת (אנוש) לחולם ובהברה בלתי־מוטעמת נשמר (אנשים), ובהשפעת קטגוריית הקמץ המשתנה היה אף הוא למשתנה. בגלל ניתוק הקשר המערכתי בין אנשים ל־אנוש (המילה אנשים הורגשה כריבוי של איש) לא השפיע היחיד על הריבוי.

י' פישמן (עמ' 437–447) חוקר את הוועידה העולמית הראשונה ללשון היידית בצ'רנוביץ ב־1908, על פי החומר שנדפס בעיתונות העברית. ז' פרייזינגר ות' כתר־אל (עמ' 449–461) מנתחים מילות מעין רק, דווקא, עוד בעברית חדשה, בפולנית ובאנגלית.

ג' גארביני (עמ' 516–519) דן במילה העברית־הפלשתית סרן, וק"ט הודג' (C. T. Hodge, עמ' 634–644) עוסק במילה מכתם.

י' הופטייזר (J. Hoftijzer, עמ' 645–651) מעיר הערת הקדמה לתיאור מערכת הפועל בעברית הקלסית. לכאורה מסקנותיו מובנות מאליהן, כגון שאין להצטמצם בפועל הנטוי (עמ' 650); אגב, איני מבין מדוע לדעתו אין הציווי פועל נטוי (finite verb).

מ"צ קדרי (עמ' 785–793) בוחן את אפשרות חדירתם של יסודות לשוניים מן העברית הרבנית של ימי הביניים לעברית חדשה.

ג' 5אן (G. Khan, עמ' 850–865) מציע שהניקוד הטברני היה ביסודו הברתי: שווא סתם, פתח וחטף־פתח, למשל, היו זהים הן בכמות הן באיכות, ונתחלפו לפי סוגי ההברות, ומכאן שהניקוד היה הברתי. עדיין אני נוטה לדעה המקובלת, ששווא סתם וחטף־פתח סימנו – שלא כפתח – תנועות חטופות (Murmelvokale), היו עשויים להתחלף זה בזה, והנטייה הייתה להשתמש בחטף־פתח בעיקר אחרי גרוניות־לועיות, מן הסתם כדי להבטיח את מבטאן הראוי. לעומת זאת הייתה פתח תנועה מלאה (קצרה).

א' לופריאנו (A. Loprieno, עמ' 931–948) עוסק במבטא העברית של יהודי איטליה. מאז דבריו הקלסיים של ג' ברגשטרסר (*Einführung in die semitischen Sprachen*, München 1928, עמ' 134–135) מובן מאליו שאין הערבית משקפת את הפרוטו־שמית, ולכן בדבריו של לופריאנו (עמ' 935) אין משום חידוש.

ר' מצוך (R. Macuch, עמ' 966–976) מראה קווי לשון בעברית ובארמית של השומרונים המזכירים צורות אתיופיות.

מ' מאסון (M. Masson, עמ' 1024–1041) בוחן התגווגיות סמנטיות של שפך בעברית (של המקרא והמשנה) ושל הערבית הקלסית. אגב, שמו של מאסון חסר במפתח המאמרים בערך "ערבית". לעמ' 1024, הערה 1: ספרו של פאלאח (Palache) הוצא בידי צ' ורבלובסקי (R. J. Z. Werblowsky) ולא בידי חיים רבין.

ה"פ מילר (H. P. Müller, עמ' 1100–1118) מדגים מן העברית העתיקה את תאוריית הדקדוק ההיסטורי המשווה. על אף למדנותו של מילר אין טיעוניו משכנעים תמיד. את הטענה המקובלת כל כך (עמ' 1001) שוי"ו "ההיפוך" + יפעל מציינת את המשך הסיפור סותרת הימצאותו של מבנה זה בתחילת ספרי מקרא. לדעתי, אין ארגטיביות בשמית (שלא כנטען בעמ' 1001, הערה 4).

מ' אוקונור (M. O'Connor, עמ' 1140–1157) דן במונחים מקראיים לציון ארבע רוחות השמיים. לעמ' 1146, הערה 23: דרום חדר גם לערבית-היהודית, עיין "Occident and Orient", *Studies in Honour of A. Scheiber*, Budapest-Leiden 1987, עמ' 23, למטה.

את מאמרו של ע' אורנן (עמ' 1158–1168) על הכפלה תאורטית בעברית החדשה יוכלו קוראי 'לשוננו' לקרוא עתה בעברית בנוסח מקוצר במקצת ב'חקרי עבר וערב', תל-אביב-ירושלים תשנ"ג, עמ' 53–57, בכותרת "חוק עולם לדורותיכם". לא נראה לי שהיעדר ההכפלה בעברית החדשה נוסח אשכנז הוא הגורם היחיד להתרבות שמירת גו"ן בפ"א השורש; מסתבר שחשוב לא פחות היה רצונם של מחדשי השפה שלא לטשטש את השורש וליצור צורות "שקופות". אגב, המצב במקרא אינו חד-משמעי כל כך, כפי שאורנן מתארו: יש שגו"ן מתקיימת שלא לפני גרונית (עיין בספר א' אבן-שושן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 90, הערה 18), ולפני ח"ית יש שגו"ן מידמה. על כל פנים, קשה לי להבין את המסקנה (עמ' 1167 למעלה) ש"אם חוק אחד לנו בלשון המקרא ובעברית ישראלית – אחד בין רבים – האם אין לפקפק בכוחה של הטענה כי יש כאן היערכות חדשה המעמידה שפה נפרדת?!" אינני טוען שאכן, העברית החדשה שפה נפרדת, כי לטעמי טענה מעין זו אינה אלא הדבקת תג בלא תוכן ממשי, ואולם ההקבלה של חוק הידמות גו"ן ספק אם היא לעצמה מוכיחה דבר, שהרי הקבלה זו מתועדת, למשל, אף בלשון שעקרונית קיימת בה הכפלת הגרוניות: בערבית הקלסית בקריאה הרשמית של הקוראן (תג'ויד) אין גו"ן סופית מידמה לגרונית שבראש המילה הבאה.

ג"א רנדסבורג (G. A. Rendsburg, עמ' 1265–1277) מראה התפתחות מקבילה בלשון חז"ל ובגאון-ערבית. אכן, מי שמכיר את דברי ברגשטרסר (בספרו הנזכר לעיל, עמ' 156) שמעבר הערבית העתיקה לחדשה מקביל למעבר שחל בקורות העברית (והארמית), לא יתפלא גם על התפתחות מקבילה זו. מאידך גיסא, אין נראה לי לקשור את השינויים שחלו בלשון המשנה עם התאוריה (שסוף-סוף אינה אלא תאוריה) של דיגלוסיה; קווי הלשון שהראה רנדסבורג היו מתהווים גם בלא דיגלוסיה. סבירה מסקנת רנדסבורג שלפנינו התפתחות מקבילה, והייתי מוסיף: השינויים חלו מתוך הכיוון הכללי של התפתחות הלשון (drift).

ג' רוול (J. Revell, עמ' 1278–1290) דן במשפטי התנאי בעברית הקלסית. בביבליוגרפיה למאמרו יש להוסיף את הרצאתו של ון-רוי, עיין בדברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, חלק לוועזי.

י' צבר (עמ' 1385–1401) מנתח את אוצר המילים של המקרא כפי שהוא משתקף בתרגומים לארמית חדשה המסורים בעל-פה.

א' שורצולד (עמ' 1409–1425) חוקרת את סיומות הנקבה בעברית החדשה, מחקר שקוראי 'לשוננו' נתוודעו לשלבו הראשון בהערתה ב'לשוננו' מה (תשמ"א), עמ' 319–320 (שם) העירה למאמרו של ב' פודולסקי ב'לשוננו'. אגב, מאמרו של פודולסקי אינו מופיע ברשימה הביבליוגרפית). שורצולד מגיעה למסקנה שבחירת סיומת הנקבה תלויה בצורת הבסיס של הזכר (מסקנה שאינה מפתיעה במיוחד), והיא גם מנסה לראות את התופעה בהקשר הרחב יותר של התאוריות המורפולוגיות.

ס' סגרט (S. Segert, עמ' 1409–1425) דן בחומר שמי משווה בלקסיקוגרפיה העברית. לעניין התחלותיה של הבלשנות השמית המשווה נפקד במאמר זה מקומו של אבן ברון.

א' שפיטלר (A. Spitaler, עמ' 1491–1498) מלבן את התהוות שְׁתִּים בעברית ו־שְׁתָּא בארמית.

ק' צוג'יטה (K. Tsujita, עמ' 1577–1582) – גם מאמר זה חסר במפתח המאמרים – עוסק בכינוי המפנה בתפקיד מושא במשפטי זיקה. המחבר טוען שהכינוי במצב זה הוא בבחינת מסומן, והוא מחפש את תפקידו המיוחד. צוג'יטה נמנע מלהניח הבדלים כרונולוגיים בשימוש זה ואינו משווה את לשון חז"ל.

י' ינאי (עמ' 1652–1661) דן בחילופי כתיב בערכים במילון העברי. מסקנתו פשטנית: הערך יובא בכתיב הרגיל יותר, ואילו הערך בכתיב הנדיר יותר יירשם בלוויית הפניה לערך השכיח או שההגדרה תובא פעמיים. כפי הנראה, ינאי נוטה להמליץ על האפשרות השנייה (ניסוחו לא תמיד בהיר).

צ' זבית (Z. Zevit, עמ' 1704–1715) חוקר את אד(י)ר בכנענית, בעברית ובאוגריתית.

אזכיר גם את מאמרו של פ' ישראל (F. Israel, עמ' 729–744), הדן בקווי לשון שמרניים בכנענית. לעמ' 729: גם בלשון חז"ל שולטת ש; לעמ' 731: מאחר שהן פעול הן פעיל פרוטו-שמיות (כמובא שם), איני מבין מדוע הימצאות פעיל בכנענית היא קו שמרני; לעמ' 734: לי נראה שהיעדר לא בכנענית הוא קו לשון מאוחר השווה לצמצום מילת השלילה הזאת בלהגים ערביים. על כן נדמה לי שלא את כל קווי הלשון המצוטטים מוצדק לכנות קווים שמרניים.

ב. מאמרים הדנים באוגריתית:

י"א ארביטמן (Y. L. Arbeitman, עמ' 82–106) משחזר את כינויי האוגריתית. סגנונו הברוקי למדיי אינו מקל תמיד על הקורא. לעמ' 83: ארביטמן אינו מזכיר את בעיית האל"ף השוואית. אין הוא מתייחס לספרו של דניאל סיון *Grammatical Analysis and Glossary of the Northwest Semitic Vocables in Akkadian Texts of the 15th–18th C.B.C. from Canaan and Syria*, Neukirchen-Vluyn 1984. א' לורץ ומ' דיטריך (M. Dietrich – O. Loretz, עמ' 309–327) מבררים את מובן הפועל האוגריתי עשר (בבניין פעל) 'להזמין לארוחה' ואת מובן השם עשור 'ארוחה'. החידוש במאמר אינו גדול, שכן מחבריו מאשרים את הדעה המקובלת. ג' הייס (J. Hayes, עמ' 609–626) בודק את הקשר המילוני בין לשונות דרום-ערב שבכתובות ובין האוגריתית. תוצאות הבדיקה מאכזבות במקצת, משום שאינן מאפשרות הסקת מסקנות מאוששות (עיין בעמ' 620).

ד' פרדי (D. Pardee, עמ' 1181–1196) מנתח את מבנה הטקסט האוגרתי RS.1.002. ר' פוגט (R. Voigt, עמ' 1619–1631) דן בתופעת האיטום ותוספת קוליות באוגריתית. כרגיל, מאמרו של פוגט מצטיין בדיוק לשוני וברוחב ביבליוגרפי.

ג. מחקרים בארמית:

י' גרינפילד (עמ' 588–594) מנתח את הנרדפות הארמיות המציינות 'רחיצה'. ש' מורג (עמ' 1085–1099) כותב על קווי תיחום מדורגים. אל שיטת קווי התיחום המדורגים של מורג יוכלו קוראי 'לשוננו' להיוודע מתוך מאמרו ב'לשוננו' נא (תשמ"ו), עמ' 42–59, המכיל את נוסחו העברי של המאמר המופיע בספר היובל. בעמ' 1086 קרתה טעות בדיאגרמה.

פ"א פנקייטי (F. A. Pennachietti, עמ' 1197–1202) מנתח מבחינה היסטורית את האלומורפים של העבר בלהג הנאו-ארמי המזרחי של הרטווין (Hertevin) שבטורקיה. לביבליוגרפיה אפשר עתה להוסיף את מאמרו של ג' גולדנברג "Aramaic Perfects", IOS 12 (1992), עמ' 113–137.

ג' טרופו (G. Troupeau, עמ' 1562–1570) טוען, בעקבות סטרקי (J. Starkey), שמקור הכתב הערבי בכתב הסורי. לדעתי, ברור לחלוטין שצורת דווקא הדעה המקובלת, הגוזרת את הכתב הערבי מן הנבטית.

ק"ג צרטלי (K. G. Tsereteli, עמ' 1570–1576) דן במצבים (סטטוסים) של השמות בארמית. לא זו בלבד שבעצם אין כל חידוש במאמר אלא שאף הביבליוגרפיה אינה שלמה; חסרים בה, למשל, מאמריו של מ"צ קדרי "Construct State and dī Phrases in Imperial Aramaic, Proceedings of the International Conference on Semitic Studies", ירושלים 1969, עמ' 102–115 ו"עיונים בתחביר לשונו של אונקלוס", תרביץ לב (תשכ"ג), עמ' 232–251, שבו הרחיב את המאמר הקודם.

ד. מחקרים בערבית-יהודית:

כותב שורות אלו (עמ' 162–173) מונה שיבושים במסירת מילים בערבית-היהודית של ימי הביניים.

ב' הארי (B. Hary, עמ' 595–608) כותב על שימוש ל/אלי. לעמ' 600: שימוש אלי לציון מושא ישיר מיודע בטקסט מן המאה הט"ז מקהיר משקף, לדעתי, תיקון מדומה במקום ל, הבאה כידוע (עיין עמ' 598) לציון מושא מיודע. בדבר אלי במקום ל עיין גם במאמרי ב'באר-שבע' ג (תשמ"ח), עמ' 39–40.

ה. בשמית המשווה הקשורה גם בעברית עוסקים המאמרים האלה:

מאמרה של א' אוונציני (A. Avanzini, עמ' 107–118), שנושאו הוא מעמד לשונות דרום-ערב שבכתובות בין לשונות שם.

א' דולגופולסקי (A. Dolgopolsky, עמ' 328–339) מנתח שתי בעיות. לעניין המימציה/הנונציה הוא בא לכלל המסקנה שבמקורן הן ציינו יידוע. הביבליוגרפיה אינה שלמה; הוסף, למשל, ספר זיכרון לח' ילון, רמת-גן 1974, עמ' 32–34 וכן דים (W. Diem) בן-125 (1975) ZDMG, עמ' 239–258. דולגופולסקי מניח כמובן מאליו שפועלי עז"ה הם תלת-עיצוריים במקורם (עמ' 328). חלקו השני של המאמר עוסק בתולדות עז"ה וחי"ת באכדית.

א' פייבר (A. Faber, עמ' 411–429) דנה ביחס בין מילות שאלה למילות שלילה. חסרה במאמר התייחסות למאמרו של א' ווגנר, E. Wagner, "Der Übergang von Fragewörtern zu Negationen in den semitischen Sprachen", MIFO 1964, עמ' 261–274.

מ' גושן-גוטשטיין ז"ל (עמ' 558–569) קרא למאמרו "מצבה הנוכחי של הבלשנות השמית המשווה", אך יותר משעסק במצבה של הבלשנות השמית כיום הוא דן בראשיתה.

ג"ה גרינברג (J. H. Greenberg, עמ' 577–587) עוסק בהוראת בניין פֻעַל. מאמר קרוב לנושא זה הוא מאמרו של ג' לנטיין (J. Lentin, עמ' 891–916) על בניין זה בלהג הערבי של סוריה. בשני המאמרים חסרות הפניות אל מאמרו החשוב של A. Goetze, "The So-Called Intensive of the Semitic Languages", JAOS 62 (1942), עמ' 1–8 ואל שלושת הספרים E. Jenni, *Das hebräische Pi'el*, Zürich 1968; S. A. Ryder, II, *The D-Stem in Western Semitic*, The Hague 1974; F. Leemhuis, *The D and H Stems in Koranic Arabic*, Cairo 1977. לעמ' 577: כפי שהערתי לעיל, איני מאמין גדול בארגטיביות שמית.

ח"ב רוזן מעיר במאמרו (עמ' 1332–1344) על שיטת הציון לארבע רוחות השמיים בשפות שמיות עתיקות. לעמ' 1340: המעתק באכדית הוא מֶ-ל-ל ולא להפך. על כן צפון istānu (קרא כך) היא הצורה היסודית ואילו iltānu (קרא כך) משנית, ואין לגזור

את המילים האלה משורש על"י; לעמ' 1342: על הקשר (המפוקפק) של שדי עם המילה האכדית המציינת 'הר' יש ספרות רחבה ביותר, ועיין למשל במילוני המקרא, ערך "שדי".

א' זבורסקי (A. Zaborski, עמ' 1675–1703), במאמר מנומק היטב ובו ביבליוגרפיה רחבה, משכיל לסקור את הפירושים שניתנו לתופעה המתמיהה ששורשי פעלים רבים כל כך בלשונות שם קרובים הן בצורתם הן בהוראתם.

מבחר המאמרים שסקרתי לפני קוראי 'לשוננו' אינו מקיף, כמובן, את כל תוכנו של הספר, אך אפילו הוא מראה את העושר השמור לכל הקורא בשני הכרכים המפוארים האלה של ספר היובל לכבוד וולף לסלאו.

SUMMARIES

Israel Ben-David

The Alternation *Šwā/Šērē* in the Present Participle

Besides the normal form of the fem. sing. participle of *qal* פועֶלֶת we likewise find פועֶלֶה and פועֵלֶה, and for *pi'el* and *hitpa'el* the alternate forms מַפְעֵלֶה and מַתְפַּעֵלֶה (the normal ones being מַפְעֵלֶת and מַתְפַּעֵלֶת). Our data indicates that פועֶלֶה often occurs with major disjunctive accents. The ratio of פועֵלֶה to פועֶלֶה with major disjunctive accents is 25:1 (96%:4%) and all 26 examples function as nouns. With conjunctive accents, on the other hand, the ratio is 4:6 (40%:60%) and the 6 cases of פועֶלֶה function as verbs. Of the 4 examples with פועֵלֶה one is verbal while the other three are nominal. With minor disjunctive accents this ratio is 21:12 (64%:36%).

From a total of 18 examples of פועֶלֶה 14 function as verbs and 4 as nouns, 16 being found at the beginning of a phrase or within it and 2 at the end.

Conclusion: פועֶלֶה is chiefly verbal and usually found at the beginning of a phrase or within it, accompanied by conjunctive accents; פועֵלֶה, on the other hand, is preferably nominal and frequently found at the end of a phrase with major disjunctive accents.

Yoseph Offer

The Notation of *Šewā* at the End of a Word in the Tiberian Vocalization System

In the Tiberian Vocalization System *šewā* is noted at the end of a word under the letter ך and in words such as אֶת, וַיֵּשֶׁב, וַיֵּחַד, וַיִּשְׁבֶּה, וַיִּשְׁמְרֶהָ. It seems that originally *šewā* was noted only in the feminine second person morpheme ך, ךָ, in order to distinguish it from the parallel masculine morpheme ך, ךָ. Later, the noting of *šewā* in ך was increased to include every appearance of the letter *kaph* at the end of a word, while the noting of *šewā* in ך led to another phenomenon (because of the frequency of words ending with *taw*): every unvocalized letter with *dagesh* at the end of a word was noted by *šewā*. This includes words ending with a consonant cluster, e.g. וַיִּשְׁמְרֶהָ, וַיִּנְדֹּד, but also words like וַיִּחַד, וַיִּרְצֶה, וַיִּתֵּן, אֶת. In the final phase *šewā* was noted – as a result of analogy – in the 8 words in the Bible which end with consonant clusters but do not have a *dagesh* in their final letter, e.g. קִשְׁטָה, וַיִּשְׁקָה. Evidence for that phase is found in a group of Bible MSS. of the Masoretes, in which *šewā* is not noted in words of this type.

Mordekhai Breuer

Biblical Quotes and *Targum* in Prayer

The *payṭanim* often cite verses of the Bible using the language of the *Targum*. Examples of this phenomenon have been adduced by Prof. A. Mirsky. To these may be added *Qedušsat Yošer*. The words ...קדושים... עומדים ברום עולם משרתים... are an exact translation of *Targum Yonatan* to the first four words of Isa. 6:2. A similar relation is to be found between the words וכולם מקבלים עליהם... כולם כאחד עונים באימה ואומרים ביראה and the *Targum* of the first five words of Isa. 6:3.

Shamma Friedman

A Typology of the Manuscripts of the Babylonian Talmud Based upon Orthographic and Linguistic Features

The author's recently-completed first stage of the above-mentioned research indicates that characterization according to such typology is independent and indeed may be different from the characterization by palaeography and codicology, or by textual families.

This typology determines four mutually-exclusive types:

(1) Ashkenazic, which has preserved many Palestinian features; (2) Sephardic, which represents standardization and elimination of popular forms; (3) Yemenite; (4) Mediterranean, containing both Palestinian and Geonic orthographies, with early roots.

Avodah Zara, cod. JTS had two *Vorlagen*, the switch having probably taken place on fol. 39a, line 1, of the codex. The *Vorlage* of the first half belonged to type 2, and that of the second to type 4, that second *Vorlage* deriving from a more ancient tradition than the first.

Ḥaggai Ben-Shammai

Jum'a in Judeo-Arabic in the Sense of "Eve" – A Loan Translation from Aramaic *ʿarubta*

In three Judeo-Arabic sources the word *jum'a* (which usually denotes, with the article, Friday) occurs in the construct with names of holidays. In two instances (of Karaite provenance) it occurs with the Day of Atonement and New Year in the context of the annulment of vows, and in the third with Tabernacles in the context of a certain wedding ceremony. In all three cases it should be understood as the eve of those holidays, like the Hebrew *ʿereḇ* or Aramaic *ʿarubta*. This sense is not attested in Muslim or Christian texts, and thus it is to be seen as a loan

translation from Judeo-Aramaic. The two Karaite sources, taken together with various other sources, testify that in Palestine (and perhaps also in neighbouring countries) the custom of the annulment of vows was performed until the tenth or the eleventh centuries on the eve of either New Year or the Day of Atonement.

Dan Becker

The Dependence of R. Yona b. Ġanāḥ on Arab Grammarians

The purpose of this article is to show that the greatest Hebrew grammarian of the Middle Ages, R. Yona b. Ġanāḥ, was more highly and profoundly influenced by the Arab grammarians than scholars have assumed to date. None of the numerous articles and extensive research on this grammarian has investigated his relationship to the Arab grammarians that preceded him. The present study reveals that R. Yona was totally influenced by their writings, and actually describes Hebrew through the eyes of the Arab grammarians. Moreover, in many instances he copied (especially from al-Mubarrad's *Kitāb Al-Muqtaḍab*) whole sentences and passages(!) word for word. The most conspicuously affected area is syntax: R. Yona regards Hebrew as having cases, a grammatical category which exists in Arabic but not in Hebrew.

This article cites four examples showing R. Yona's over-dependence on the Arab grammarians. He adheres servilely to explanations which suit Arabic but are not relevant to Hebrew. Each of these examples relates to vowel-endings. The subjects discussed in the examples are: (1) the existence or non-existence of the nominative pronoun in a verb which appears before the subject, or (2) after the object pronoun suffixed to the verb or the infinitive form, (3) the double meaning of the imperfect forms, and (4) the function of *nun* in the object pronoun first person singular.

In the two latter examples we see that R. Yona copied word for word from al-Mubarrad's *Kitāb al-Muqtaḍab*.

Eliezer Schlossberg

Arabic Words in the Commentary of R. Yizḥaq ben R. Malkizedeq of Simponto to *Mišna Zēra'im*

The commentary of R. Yizḥaq ben R. Malkizedeq on *Mišna Zēra'im* which was composed in Southern Italy at the beginning of the 12th century was one of the first and most important of such works after the period of the *Geonim*. In this commentary he often explains difficult words in the Mishna by translating them into foreign languages, usually Italian and Greek. In 15 instances he cites Arabic glosses which he culled for the most part from the *Aruch*.

In this article I collected all such words, reconstructed their Arabic source and compared them with other medieval commentaries on the Mishna which made use of Arabic glosses.

Eljakim Wajsberg

The Spelling of the Name of Rava bar Yosef in the ספר הלכות גאונים למסכת שבת

The ספר הלכות גאונים למסכת שבת is a Gaonic halakhic treatise; J. N. Epstein and E. Hurvitz published four folios from a manuscript of this work. The manuscript renders faithfully the original treatise, since it is composed in fine grammatical Aramaic and exhibits uniformity of style.

A salient feature of the treatise is the spelling רבבה for the names of the Amoraim Rabba bar Nachmani as well as Rava bar Yosef, contrary to the spelling rules in the well-known responsum of Rav Hai Gaon. Many halakhic decisions in the treatise likewise differ from the opinions of Rav Hai. The provenance of the spelling of both personal names with final ה is a linguistic environment, in which the spelling with final ה instead of final כ was dominant. Indeed, I have found a Talmudical fragment representing such an environment.

In an appendix issue is taken with an article by Shamma Friedman (Sinai 5752). The pivotal point in my critique is that definite conclusions may only be drawn from features which are uniformly distributed in a (substantial part of a) manuscript. Thus, the spelling רַאבָּא for the personal names Rabba and Rava is proven by its uniform occurrence in the first two thirds of *Halakhot Pesuqot* in spite of deviations from uniformity in the second part. Likewise the spelling רַאבֵּה for both these personal names is discernible in the first third of *Halakhot Gedolot* according to Ms. Paris 1402, notwithstanding lack of uniformity in the rest of the Ms.

Joshua Blau

A Comprehensive Etymological Dictionary of Ge'ez

Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Classical Ethiopic), Ge'ez-English/English-Ge'ez with an index of the Semitic roots,
Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1987, pp. xlix, 813.

W. Leslau is, indeed, continuing to publish basic works in the field of Ethiopic studies. Now, he has published a dictionary of Ge'ez, which contains not only all the lexicographic material, occidental and indigenous, but also serves as an etymological dictionary, for Semitic languages in general and Ethiopic dialects in particular. Since for practical reasons one will continue for the reading of texts to use Dillmann's dictionary, because Leslau's work is void of quotations, its main value lies in its etymological part. Accordingly, this review is limited to etymology only, and because of the reviewer's limited knowledge of Ethiopic linguistics, as well as because the readers of this periodical are mainly interested in Semitic linguistics in general and the Hebrew language in particular, we have dealt in this review with Semitic etymologies. After treating some general problems (as the use of Aramaic for Judeo-Aramaic, the quotation of some extravagant views, the need of stricter attention to regular sound shifts, as well as some cases of "broad" etymology), we have analysed several specific items contained in this dictionary.

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

ל ש ו נ נ ו

כרך חמישים ושבעה, חוברת ג, ניסן התשנ"ג

תוכן העניינים

מ א מ ר י ם		
187	יום ליום יביע אומר	ישראל בן-דוד
191	פיסקין וביבר	אדמיאל קוסמן
203	משמעויות המילה "ארץ" במקרא והשתקפותן בתפסיר רב סעדיה גאון לתורה	אליעזר שלוסברג
215	"הפוך בה והפוך בה" – עיון סמנטי-פרגמטי ביחס המשמעות בין מילים המכונה 'הפך'	אסתר בורוכובסקי ופנינה טרומר
ב י ק ו ר ו ת		
251	מילון אטימולוגי של החבשית העתיקה	יהושע בלאו
267	קובץ חדש של כתובות ותעודות	אלישע קימרון
I		תקצירים באנגלית

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92 223
- ד"ר אדמיאל קוסמן, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52 900
- ד"ר אליעזר שלוסברג, רח' זכרון משה 11, פתח-תקוה 49 314
- ד"ר אסתר בודיכובסקי, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, רמת-אביב, תל-אביב 69 978
- ד"ר פנינה טרומר, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, רמת-אביב, תל-אביב 69 978
- פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542
- פרופ' אלישע קימרון, המחלקה ללשון עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84 105

יום ליום יביע אומר

השם יום כמה וכמה משמעויות לו: "א. שעות האור (כנגד לילה); ב. יחידה של עשרים וארבע שעות, מעת לעת" (מ' מישור, "יום, יומם, יממה", לשוננו לעם לו, ה'תשמ"ו, עמ' 203). שתי המשמעויות תמצא אף בדיבור אחד: "וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לְאֹר יוֹם וּלְחֹשֶׁךְ עֶרָא לַיְלָה וַיְהִי-עֶרֶב וַיְהִי-בֹקֶר יוֹם אֶחָד" (בר' א, ה).

והביאו המילונים הרחבת המשמעות של יום: 'זמן', בעיקר כשבראש יום אות היחס בִּי"ת – בְּיוֹם, כגון "אֶל-תִּסְתֵּר פְּנֵיהָ מִמֶּנִּי בְּיוֹם צָר לִי..." בְּיוֹם אֶקְרָא מִהָרַע צִנְנִי" (תה' קב, ג), או כ"ף – כְּיוֹם, כגון "וַיְהִי כְּהַיּוֹם הַהוּא וַיָּבֹא הַפִּזְתָּה לַעֲשׂוֹת מְלָאכְתּוֹ" (בר' לט, יא). מילון גזוניס-בול מפרש כְּהַיּוֹם הַהוּא: בעת ההיא, אז. ויש יום שמשמעו 'זמן', ואין לפניו אות היחס, כגון "יוֹם אֵיךָ אָנִי אֵלֶיךָ אֲבָסָח" (תה' גו, ד). אבל ראייה גמורה להרחבת המשמע של יום לא תמצא במילון. תמיד אפשר לפרש בְּיוֹם, כְּיוֹם, כְּהַיּוֹם הַהוּא, יום גם במשמעות הבסיסית של השם הזה.

והנה זימרו בני קורח: "ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל יוֹם-צִעְקָתִי בְּלַיְלָה נִגְדָה" (תה' פח, ב). כך במקראות גדולות 'קהלות משה', אמשטרדם תפ"ח; שוקן תש"ז; פרדס התשי"ד. מה שנדפס במהדורת ונציה רפ"ו: צִעְקָתִי – גרש מימין לצד", ועל גבי העי"ן רביע אֵין – מן הסתם שגגה שיצאה מלפני המדפיס היא.

לא כן ספרי התנ"ך של קורן, של עדי (התקין הפרופ' א' דותן לפי כ"י לנינגראד B19^a, ירושלים תשל"ג) ושל מוסד הרב קוק (התקין הרב מ' ברויאר בעיקר לפי כתר ארם צובא², ירושלים תשמ"ט). בכל אלה כתוב: יוֹם-צִעְקָתִי בְּלַיְלָה נִגְדָה. דומה, כך גם גרסתו של כ"י ששון 1053³ (הדף קרוע): יוֹם-צִעְקָתִי בְּלַיְלָה נִגְדָה. גרסה דומה הביא בְּר' בסדר עבודת ישראל⁴ (שוקן תרצ"ז) וב'תורת אמת' (רעדעלהיים תרי"ג), עמ' 11: יוֹם צִעְקָתִי בְּלַיְלָה נִגְדָה. לא הקיף בְּר' יוֹם לִצִּעְקָתִי, אלא הטיל מרגלות יום מהפך המשרת, אף טרח לתלות רפה על גבי בִּי"ת הרפה.

מה בין שתי גרסאות הללו? בגרסה הראשונה (א) טעמו של יוֹם-צִעְקָתִי רביע מוגרש, היינו, טעם מפסיק. לפיכך (ב) בִּי"ת של בלילה דגושה היא. (ג) טעם בלילה מירכא המשרת. (ד) שני דיבורים משמאלה של אתנחתא הם: (ו) יוֹם-צִעְקָתִי, כלומר: צעקתי

1. נכתב בשנת 1009.

2. נכתב בשנת 925 בקירוב.

3. נכתב בשנת 1000 בקירוב.

ביום. (2) בַּלִּילָה נִגְדָּה, כלומר: גם בלילה צעקתי נגדך. הנשוא של הרישה משוך גם לדיבור השני. בשיטת הפיסוק הנוהגת היום מטילים קו מפריד במקום שהקורא מתבקש להשלים בלבו את התיבה החסרה: יום צעקתי, בלילה – נגדך.

אמנם כן גרסת 'ספר זמירות ישראל' הוא ספר תהלים עם פי' רש"י ועם תרגום אשכנזי מאת רבנו משה בן מנחם ומבואר מאת ר' יואל ברי"ל, וינא 1817: יום-צִעְקָתִי בַּלִּילָה נִגְדָּה. זה התרגום האשכנזי: "איך שרייע דעס טאגס, שרייע נאכטס צו דיר", כלומר: אני צועק יומם, צועק בלילה נגדך. וזה הביאור: "...וב' בלילה מושכת אחרת עמה, ביום צעקתי וגם בלילה".

בגרסה השנייה (א) טעם יום-צִעְקָתִי טרחא המשרת. לפיכך (ב) בי"ת של בלילה רפה היא. (ג) בין אתנחתא ובין סילוק טעם מפסיק אחד, הלוא הוא בתיבת בַּלִּילָה – מונח המשרת שהוא תמורתו של רביע מוגרש המפסיק⁵. (ד) אין משמאלה של אתנחתא אלא דיבור אחד בלבד, ומשמעו של יום: 'בעת, בזמן ש-, כאשר, כש-', הווי אומר: כשצעקתי בלילה נגדך.

אם כן, פסוק ב משפט טפל הוא. היכן המשפט העיקרי? הא למדת: המשפט העיקרי בהמשך הכתוב, בפסוק ג: "תִּבְּרָא לְפָנֶיהָ תַּפְלִיתָ הִטָּה אֲזֻנָּה לְרִנָּתִי". פשיטא, זו גם דעתו של אברהם אבן עזרא, שכתב על הפסוק: "טעם יום זמן כמו אתה עובר היום (דב' ב, יח), היום הזה יום בשורה הוא (מל"ב ז, ט), ביום הכותי כל בכור (במ' ג, יג; ח, יז). ויום צעקתי קשור עם הבא אחריו". לימָדְנוּ אבן עזרא: לא יום-צִעְקָתִי דיבור לעצמו, ולא בַּלִּילָה נִגְדָּה דיבור לעצמו, אלא שניהם דיבור אחד הם. ושיעור הכתוב: כשצעקתי בלילה נגדך.

'מנחת שי' (מתחילת המאה הי"ז): "כתב הראב"ע כי יום צעקתי קשור עם הבא אחריו וכן דעת רד"ק וכן הוא לפי גירסת הטעמים בספרים מדויקים לכן בי"ת בלילה רפויה ואין נראה כן מפירשי ז"ל"⁶.

תהלים, מהדורת קאסוטו-הרטום, יבנה תשי"ד: יום צִעְקָתִי בַּלִּילָה נִגְדָּה. והפירוש: גם ביום וגם בלילה צעקתי לפניך⁷. נמצא גם הסידור הגרפי (הרווח שמשמאל ל-צִעְקָתִי) גם הפירוש מקעקעים את הניקוד, שריפו המהדירים לבי"ת של בלילה. כיצא בזה תנ"ך 'דעת מקרא' (משרד הדתות ומוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"א). גרסתו כגרסת הכתר, אבל פירושו טורף את גרסתו (ניקוד וטעמים) ותואם את השיטה ההפוכה, בבחינת שמאל דוחה וימין מקרבת: "ביום צעקתי נגדך ובלילה צעקתי נגדך". ושם, הערה 5: "פירוש אחר: הכתוב מחובר אל הכתוב שלאחריו. ושיעור הדברים:

4. סימן הרביע נדפס על גבי התי"ז: אולם כבר ניתקן הדבר במהדורת פראג 1835.

5. עיין מ' בריאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, ס"י יא. 62 (עמ' 295-297).

6. אלה דברי רש"י: "יום צעקתי. וגם בלילה אני נכון נגדך".

7. המהדורה מחסרת טעמי המקרא.

ביום – כלומר: בעת – אשר אני צועק בלילה נגדך, תבוא לפניך תפילתי... וכתב בעל 'מנחת שי' שפירוש זה מתאים לטעמים שחיברו 'צעקתי בלילה' בטעם, ומשום כך הבי"ת רפה. וכמדומה שאינה ראייה גמורה". – לאו דווקא. טרחא המשרת שמתחת ל-צִעֲקָתִי ובי"ת הרפה של בְּלִילָה שני עדים נאמנים הם, המעידים שראו את הפסוק הזה דיבור אחד גם בעל הטעמים גם בעל הניקודים.

פסוק ב של מזמור פח בגרסה של שלושת כתבי הידות הקדומים והמשובחים ביותר שהבאנו למעלה הרי ראייה ברורה לשימוש של יום – מילת חיבור בראשו של משפט משועבד, ומשמעו 'כאשר, כש-'.⁸

גם מחבר הסליחה⁹ הפותחת "יום צעקנו בלילה נגדך" ראה יום שבפסוקנו מילת חיבור. זה לשונו של הבית הרביעי, לפי כ"י פאריס, מוצרי VIII, עמ' 353:

יום זכרנו את שמך בלילה
חצרות קדשך דפקנו בתפלה
טרם נקרא ענינו משמי מעלה
יום צעקנו פי'⁹

ומצינו בדברים רבה, וזאת הברכה י (וילנא התרל"ח, עמ' 240א) לשון "אותו היום", אף כאן אין מובנו של יום במשמע האסטרונומי: "אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא. רבש"ע... זכור אותו היום שהייתי עומד על הר סיני ארבעים יום וארבעים לילה"¹⁰. חזקה. "יום זכרנו את שמך בלילה" אין אתה יכול לפרש ולומר, שני דיבורים הם, כדרך שראינו מפרשים תהלים פח, ב. ובדבריו של משה לפני הקב"ה שראינו בדברים רבה אין אתה יכול לפרש "אותו היום" אלא 'אותו הזמן'. נמצית הסליחה והמדרש מתנים תוקף גרסתם של שלושת כתבי הידות שהבאנו למעלה מן העניין.

8. לפי הקטלוג של אוסף ז'אק מוצרי, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תש"ן, עמ' 254, הפיוס ספק ליוסף אבן אביתור.

9. היינו: פזמון. מחזיק אני טובה לאקדמיה ללשון העברית, שקראתי את הפיוס הזה בעבודתי בה במערכת המילון ההיסטורי ללשון העברית.

10. מודה אני לד"ר מרדכי מישור, שהביא לפניי את המדרש הזה.

פיסקין וביבר

מוכרת¹ ומתוארת יפה במחקר השפות התופעה של הרחבת משמעות המילים². אף שתופעה זו בוודאי נפוצה פחות מצמצום המשמעות, היא בהחלט קיימת בשפות השונות וגם בעברית³. על כן יש להיות ערים למעתק זה כשאנו ניגשים לפרש את לשון המקורות התנאיים, ובמיוחד יש לתת עליו את הדעת כאשר אנו באים לעסוק במילים שאולות.

במאמר זה ברצוני להציג לפני הקורא מעתק סמנטי מסוג זה, אשר רק משאנו מכירים בו נוכל לבאר במדויק את לשון המקורות. מובא בתוספתא עירובין⁴:

”ההרים⁵ והפיסקין⁶ והספינה ברשות הרבים גבוהין עשרה טפחים, אין מטלטלין לא מתוכן לרשות הרבים, ולא מרשות הרבים לתוכן⁷ וכו’.

כוונת התוספתא ללמדנו שחריץ⁷ או בִּרְכָה שעמוקים עשרה טפחים (ורחבים ארבעה)⁸ וכן ספינה שגובהה עשרה ורוחבה ארבעה, הרי הם רשות היחיד ואסור לטלטל בשבת מתוכם לרשות הרבים או להפך.

1. כפתח הדברים ברצוני להביע את רגשי תודתי לפרופ' שמא יהודה פרידמן, שסייע בידי בסבלנות רבה להשלים מאמר זה, הן בעניינים של צורה הן בעניינים של תוכן. הערותיו, תיקוניו וכמה רעיונות חדשים שהעלה היו לי לעזר רב.

ידידי מר פנחס מנדל העמידני על נוסחאות כתבי-היד והדפוסים של מדרש איכה רבה הנזכרים בגוף המאמר והוסיף על דבריי כמה הערות חשובות, ואני מודה לו. מודיי, פרופ' מ"ש פלדבלום וד"ר " פטרון, קרא מאמר זה ועודדוני לפרסמו. גם להם שלוחה ברכת תודה. הערה כללית: כל ההדגשות שבציטוטי הדברים במאמר זה משלי הן ואינן במקור.

2. אני משתמש כאן במונחים "הרחבה" או "צמצום", המקובלים לרוב בלשון חוקרי הסמנטיקה, אך ראה הסתייגותו של ר' ניר, סמנטיקה עברית – משמעות ותקשורת, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, יחידות 4–6, תשמ"ט, עמ' 65–66. ניר מבכר את המונחים "היכללות" ו"התייחדות".

3. ראה גב"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל"ה, עמ' 160, והמקורות שם.

4. ז, (י), ב, מהדורת ליברמן, גזיר-דק תשכ"ב, עמ' 127.

5. כן הנוסח בכ"י ערפורט ובכ"י וינה. בתוספתא דפוס ראשון – החרים, ובכ"י לונדון – החרם. מסקנת ליברמן בתוספתא כפשוטה לשם עמ' 440 היא שהכוונה לחריץ.

6. בדפוס ראשון – והפסקן. בכ"י לונדון – והפסקין. וראה להלן הערה 9.

7. ראה לעיל, הערה 5.

8. ראה דברי ליברמן שם.

מה טיבה של פיסקין זו?

הר"ש ליברמן מברא: "פיסקין היא בריכת דגים (Piscina piscium)". עוד מצינו בקהלת רבה, ב, על הפסוק "עשיתי לי ברכות" וגו' – "עשיתי לי ברכות מים – פוסקינז", ובקהלת זוטא, מהדורת ש' בובר, ב [ו] "עשיתי לי ברכות מים – פנסקין", ובובר מתקן שם – פוסקינז⁹. ועוד היקרות (אם גם לא ודאית) בתוספתא אהילות יח, ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 616: "ארץ העמים" אם יכול ליכנס לה בטהרה טהורה, וכמה תהא סמוכה ויהא יכול ליכנס לה בטהרה, רבן שמעון בן גמליאל אומר... אמר ר' שמעון יכולני להאכיל את הכהנים טהרות בבורסקי שבצדון ובעירות שבלבנוב¹² מפני שסמוכים לים או לנהר. אמרו לו הרי פנסין מפסיק".

ליברמן מציג¹³ כי גם שם הכוונה לברכת דגים המפסיקה בין הים ובין הבורסקי, ולכן בתוספתא שם יש לגרוס פיסקין במקום פנסין זו שלפנינו.

ועוד מעניין זה: טאקטוס מספר לנו דבר מעניין על בית המקדש בירושלים. לפי דבריו, מעיין היה גובע שם¹⁴ ומחילות נחצבו בתוך ההר, ואף הימצאות Piscinae שם הוא מזכיר. וזו לשונו: "Fons perennis aquae, cavati sub terra montes et piscinae cisternaeque servandis imbribus"¹⁵.

מ' נון, חוקר הדיג העברי, הבין כי במקורות הללו¹⁶ מדובר בברכות דגים, ומשום כך בספרו 'הדיג העברי הקדום'¹⁷ הוא מציג את המקורות הללו כעוסקים בברכות לגידול דגים. כנראה נעלם ממנו הפירוש השני של Piscinae ברומית, שכנראה הושאל מקודמו ככינוי לברכת מים בכלל, גם בלא כל קשר לגידול דגים, בדרך של הרחבת המשמעות הסמנטית: ברכת דגים < ברכה¹⁸.

9. בתוספתא כפשוטה שם, וכן בביאורו הקצר לתוספתא, עמ' 127. Piscinae = Piscis = דג ברומית. כיוון שמקורה הרומי של מילה זו לא היה ידוע למפרשים רבים, זיכה במיני הגהות ופירושים מוקשים. ראה, למשל, ב'חסדי דוד' לר"ד פארדו שהגיה: "החורים והאסקופה" וכו'. ויש שקישרו זאת לפסיקות הנזכרות בבבלי מועד קטן ד, א. וראה להלן.

10. על פי הנוסח בקהלת רבה וגרסת הערוך, ערך "פיסקין" (ערוך השלם, ו, עמ' שפז). בילקוט שמעוני, סלוניקי רפ"א, סוף רמז תתקס"ו "עשיתי לי ברכות מים פי" פיסקניות" (ובדפוס תוקן – פיסקנז). וראה גם רש"י למלכים ב יח, יז.

11. השווה ללשון המשנה המקבילה (שם, יח, ז), ועיין בביאור העניין בפירוש המשנה לרמב"ם שם.

12. נוסחה מוטעית היא, כפי שהעיר ש' ליברמן, תוספתא ראשונים, ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 153. לדעת ליברמן, הנוסח הנכון מצוי אצל הר"ש שם שגרס: "בבורסקי שבצידון ושבעדירות שבלבל" וכו'.

13. בתוספתא ראשונים שם.

14. וראה לעניין זה גם משנה מידות ב, ו; בבלי יומא עז ע"ב.

15. Cornelii Taciti, *Historiarum Libri*, V, עמ' 12.

16. פרט לתוספתא עירובין ואהילות שאינו מוזכר בדבריו.

17. חל-אביב תשכ"ד, עמ' 180–181.

18. וראה במילוננו של סמית, W. Smith (ed.), *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London 1873, p. 921, s.v. Piscinae: "Properly a fish-pond... denotes also any kind of reservoir especially those connected with the aqueducts and the baths."

סבורני שעל פי הסבר זה יתפרשו המקורות שבקהלת רבה ובקהלת זוטא יפה יותר. שכן במקור, בפסוק בקהלת ב, ו, כתוב "ברכות מים להשקות מחם יער צומח עצים". אין כל סיבה לומר שהמדרש עיוות את פשוטו של הכתוב, המדבר על ברכות אגירה לצורכי השקאה, ובלא צורך הסיבם לברכות דגים. לפיכך גם אין הכרח בפירושו הנ"ל של ש' ליברמן לתוספתא עירובין ואהילות (גם אם נקבל את גרסתו המתוקנת שם), ואפשר בהחלט שאף שם הכוונה לברכות מים סתם. כך יתפרנס הפשט יפה יותר מן המובן המקובל עד כה, על פי פירושו של ליברמן, כברכות דגים.

גם על דברי טאקיסוס הנ"ל, שהביאם מ' נון בלשון זו: "מתחת לאדמה (= בבית המקדש) נחצבו בהר בריכות דגים" וכו' יש לומר שכוונתו של טאקיסוס ב-Piscinae לברכות מים סתם. ומעניין שדווקא דבריו אלו של טאקיסוס הובאו ב-Oxford Latin Dictionary¹⁹ לשמש דוגמה להוראה השנייה של המילה, כלומר לברכות מים סתם, וכן עולה מתרגומה של ש' דבורצקי לעברית²⁰, וכן מסתבר²¹.

עוד יש להעיר כי דברי ר' יששכר בער כ"ץ בעל 'מתנות כהונה'²², שביאר פוסקיניוס – "מעין הנובע והוא לשון יון ממש", אמנם כוונו לאמת, שלשון לעז לפנינו, אלא שהם צריכים תיקון, ובשניים: אין מדובר כאן במעין נובע אלא בברכת אגירה, ואין זו "לשון יון ממש" אלא לשון רומית. בכך, כמדומני, טועה גם ש' קרויס²³ המסתמך על סופוקלס²⁴. ברם, מקורה, כאמור, אינו יווני אלא רומי, והמקורות בלקסיקון של סופוקלס מאוחרים²⁵ וקיבלו מן הלטינית²⁶. משום כך, כנראה, לא הובא ערך זה במילון היוונית של לידל-סקוט²⁷.

19. עמ' 1383 בערך Piscinae.
20. דברי הימים לקורנליוס טאקיסוס, בתרגום שרה דבורצקי, ירושלים 1965, עמ' 206: "מעין-מים לא-אכזב ומחילות הרים היו שם וגם בריכות ובורות לשמירת מיהגשם".
21. שכן לאיזה צורך יוכנו ברכות דגים בהר הבית דווקא?
22. לקהלת רבה שם.
23. *Greichische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, New York 1964², II, עמ' 450, ערך "פיסקין".
24. E. A. Sophocles, *Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, vol. II, New York 1888, עמ' 891. סופוקלס מביאה כ-*πῖσκις*, ושם לכך כיוון גם ש' ליברמן בתוספתא כפשוטה שם, בהביאו בצד הרומית את מקור המילה מן היוונית.
25. היפוליטוס ואחרים, ע"ש.
26. לכך הסכים עמי מורי ד"ר י' פטרוף.
27. וראה גם C. T. Onions, G. W. S. Friedrichen, R. W. Burchfield, *The Oxford dictionary of English Etymology*, Oxford 1966, עמ' 358, 683 בערכים fish, piscary המציינים כי מקורן הקדום של מילים אלו באנגלית הוא PISCIS שמקורו רומי. ואף הוסיפו בערך FISH ואמרו: "There is no cie (common Indo-European) word for fish".

אגב הדברים הללו אנו נותנים לבנו לתופעה אחרת:
לעתים קורה שמונח השאול מלועזית "מזודה" עם שורש קיים בעברית או עם שורש שהושאל משפה שמית אחרת. נדמה שכך קרה לפסיקין שלפנינו. ואבאר דבריי:

פס"ק בארמית גלילית ובבלית, וכן בסורית²⁸ ובמנדעית²⁹ משמש במובן הפרדה, חיתוך וגיתוק³⁰, וכבר במקרא מצוי "פסק"³¹, שאולי קשור לפס"ק זה³². גם במשנה נמצא שימוש ב"פסק" במובן זה, כמו "פסקי ערים" שבכלאים ו, ו, והוא כנראה מן הארמית³³. לדעת נ"מ ולדמן (N. M. Waldman)³⁴ במקור הייתה כאן שאלה מאכדית לארמית ומשם ללשון המשנה³⁵.

28. במילונים: K. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Hildesheim 1966², p. 583; Payne Smith, *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford 1903, p. 453
29. במילון: E. S. Drower and R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963, עמ' 362.
30. המקורות נאספו אצל י' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה (ועבודת דוקטור), אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשמ"ח, ב/א, עמ' 964-967, ערך "פסק", וראה שם גם עמ' 957-958, ערך "פסג".
31. ביחזקאל טז, כה: "ותפשקי את רגליך לכל עובר" ובמשלי יג, ג: "מושק שפתיו". פשיקה זו הריתי פתיחה (או פתיחה והרחבה).
32. אם כי ברור גם ש"פסק" בלשון חכמים מחליף את "כרת" שבלשון המקרא. ראה הדוגמאות אצל א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 109, 351. וראה L. Koehler – W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, III, Leiden 1983, עמ' 921. אך אין הם בטוחים בקשר שבין "פסק" המקראי ל"פסק" שבארמית. לעומתם טור-סיני בטוח בכך. על פס"ג, המצוי גם הוא במקרא (כגון "שיתו לבכם לחילה פסגו ארמנותיה" – תהלים מח, יג) כתב טור-סיני בהערותיו למילון בן יהודה ערך "פסג", ו, עמ' 5014, הערה 1: "כמה מפרשים והמילונים לא עמדו על הוראתו המקורית של השורש, ועל כן לא דיקו בביאור המקורות ואף התקשו בכמה מהם ללא צורך. אין פסג זה לשון חלוקה ובקיעה סתם, אלא פסג היא הצורה המאוחרת של פשג הקדום, המקביל אל פשק שבמקרא, שהוא פסק בלשון החכמים בעבר" ובארמ'. והוראתו פשק, פשג, פסק את הרגלים או את ענפי הצמח לכאן ולכאן" וכו'. וראה גם דבריו שם בערך "פסק", עמ' 5039, הערה 1. וכך, כנראה, סבר גם מ' מורשת, שלא הביא שורש זה בלקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן 1980. וראה גם דבריו שם, עמ' 285, בסוף הערה 27*. וגלוסקא (לעיל, הערה 30), עמ' 965, הערות 198, 199.
33. גלוסקא שם, עמ' 966.
34. *Akkadian Loanwords and Parallels in Mishnaic Hebrew* (Dissertation), The Dropsie University, Philadelphia 1972, עמ' 181-183.
35. בסיומו של הדיון שם על תזודת שורש זה, בעמ' 182-183, הוא מסק "...This suggests Akkadian influence upon Aramaic, and, in turn, Aramaic influence upon Hebrew"

והנה לעניין שאנו דנים בו מצינו בירושלמי מועד קטן א, א (פ, א):

"ותני שמואל כן הפוסקין³⁶ והבריכה שמילאן קודם לרגל" וכו'.

ובברייתא המקבילה בבבלי מועד קטן ד, א

"ת"ר הפסיקות והבריכות שנתמלאו מים מערב יום טוב" וכו'.³⁷

בדיון שם בבבלי מובאים דברי ר' זירא בשם רבה בר ירמיה בשם שמואל: "גהרות המושכין מים מן האגמים מותר להשקות מהן בחולו של מועד"³⁸. ועל כך ר' ירמיה מקשה מן המשנה שם, בראש הפרק, האוסרת להשקות ממי גשמים וממי קילון³⁹. על כך ר' זירא משיב: "ירמיה ברי, הגי אגמים דבבל – כמיה דלא פסקי דמו", ומיד אחר כך באה הברייתא הג' "ת"ר הפסיקות" וכו'.

גם בסוגיה המקבילה שבירושלמי נערך דיון דומה ובסופו באה הברייתא: "ותני שמואל כן הפוסקין" וכו'.

הדיון בשני התלמודים מוסב אפוא על דינו של מקור מים אכזב, שאינו מספק מים ללא הפסק, ונאמר שם כי בחול המועד אסור להשקות ממנו. החשש הוא שלפתע ייפסקו המים, והאדם הרוצה להשקות יצטרך לטרוח להביא מים ממקום רחוק, וזו טרחה אסורה. מעתה יובן היטב מדוע נקשרו פוסקין או פסיקה זו שבתלמודים אל פס"ק הארמי. וכך מצינו אצל מקצת הראשונים, כגון בדברי רש"י⁴⁰:

"פסיקות – חריצין שאינן מתוקנין. בריכות – גומות חריצין מתוקנין יפה" וכו'.⁴¹

36. בכ"י לידן – הפוסקין.

37. לפני הראשונים הייתה גם הגרסה "אעפ"י שנתמלאו" וכו', אך הר"ן דחאה. ראה חידושי הר"ן למועד קטן, מהדורת ש"פ פרנק וש"ב ודנר, ירושלים תרצ"ו, עמ' ה יצא לאור בכותר: "כתבי מכון הערי פישעל, מחלקה ג – ראשונים, כרך א).

38. המיוחס לרש"י: "ולא גזרי דלמא פסיקא מי אגמים, ואזל וטרח ואייתי מן נהר אחר".

39. שם: "דלמא מפסקי וטרח להוציא מן העמוק. הכא נמי אמאי לא ניהוש דלמא מפסקי מי אגמים".

40. על פי כ"י מאסקוויאל G-11-4, שהוא לאור ביד א' קופפר, ירושלים תשכ"א, עמ' 6.

41. כך גם המאירי בבית הבחירה שם. ובפירוש לאחד הקדמונים על הר"ף מסכת מועד קטן, מהדורת

ג' זק"ש (בכותר: קובץ ראשונים למסכת מועד קטן), ירושלים תשכ"ו, עמ' ז. ובפירוש משקין

לאחד מרביתינו הראשונים ז"ל, מהדיר מ"ל זק"ש, ירושלים תשכ"ט, עמ' 12: "הפסיקות

והבריכות... פרש"י משום דפסקי" וכו'. וראה גם תוספות רא"ש לשם. ובפירוש תלמיד ר' יחיאל

מפרש (מהדירים בצ"י תאומים וש' סטרליץ, בתוך כתבי מכון הערי פישעל הג'ל בהערה 37), עמ'

כו: "הפסיקות הם בורות מרובעים שאינם עמוקים, והבריכות גם הם דומים לפסיקות אלא שהם

מתוקנות בבנין יפה" וכו'. והנה במיוחס לרש"י (הגדפס בדפוס וילנא) שם: "פסיקות ובריכות –

חדא מילתא היא" וכן כבר בפירוש רבינו גרשם מאור הגולה, מהדורת ג' זק"ש, ירושלים תשכ"ו,

בכותר: קובץ ראשונים למסכת מועד קטן, עמ' יז, וכן בפירוש ר"ש בן היתום שם). פירוש זה על

הצירוף הפסיקות והבריכות, הבא לומר שדבר אחד הם, יכול לרמוז על ההתייחסות לתיבה בריכות

כאל גלוסה המסבירה מה הן פסיקות, וראה להלן הערה 44.

מסתבר שחריצין אלו נלמדו לרש"י ממשמעות פס"ק הארמי שבפסיקות, אך פירוש מרחיק לכת יותר מבחינה זו מצוי בדברי 'פני משה', המבאר⁴² כי פוסקין

"אלו הצינורות הנמשכין, ועל שם שמצוי היא" שהן נפסקין נקראו פוסקין⁴³.

נראה אפוא שבכך נוכל לעמוד על תמורה נוספת בגלגולי השימוש העברי-ארמי של פיסקין: זה, שבמקורו היה ברכת דגים ואחר כך היה גם כינוי לברכת מים סתם – והכול על סהרת הרומית – פיסקין זה גם היה, בשלב מאוחר יותר⁴⁴, לכינוי לברכת מים שחריצין או גם כינוי לברכה שמימיה "פוסקין"⁴⁵, כנראה בהשפעת "פסק" הארמי. לימים אף מצינו פרשנים שטרחו להעביר את המשמעות האחרונה גם לפיסקין שבתוספתא, ופירשוה לא כברכת מים סתם אלא ברכה שמימיה "פוסקין". כך נמחק לגמרי מקורה הרומי של מלה זו וקישורה ל-Piscis מכל המקורות הקדומים, והיא מוסברת מעתה אך ורק במשמעות "פסק" הארמי⁴⁶.

42. בירושלמי שם.

43. וראה גם ירושלמי שקלים ג, ב (מז, ב): "...מהו לשתותן בפוסקין, כלום אמרו שישתו לא כדי שישתנה ולא ישתכר, אם שתה בפוסקין אף הוא אינו משתכר".

וראה גם ילקוט שמעוני לאסתר, רמז תתרמ"ח על הפסוק 'והשתיה כדת אין אונס'... א"ר לוי כך היה תכסיס של אנשי פרס היה להם כוס גדול מחזיק ארבעה שמציות והוא נקרא פוסקא, והם משקים בו לכל אחד וכו'. אבל הגרסה באסתר רבה יש אצלי ספק מטרים אם אמנם זו מקבילתה של הדרשה הנ"ל סוף פרשה ב היא 'אין אונס בפסקא' וכו', ובדפוס פיזאור תע"ט: 'אין אונס באמפקא' וכו'.

ועוד: הרוקח כסימן רפ"ג כתב: "בתוספתא (אינה בתוספתא לפנינו) שתאן בפוסקין לא יצא וכו' (לענין שתיית כוסות היין בליל הסדר). אבל ר"י קארו ב'בית יוסף' סימן תע"ב העתיקו בזו הלשון: "שתאן בפוסין לא יצא" וכו'. וראה גם ביאור הגר"א לשולחן ערוך, אורח חיים תעב, ט, אות כ"ג (וד"ה תוספתא) שגורס "שתאן כפיסין" והוא מנמקה על פי הבבלי ב"ב ג ע"א "כפיסין ארחי". וראה גם דברי ש' קרויס (לעיל, הערה 23, עמ' 432 ערך "פוסין".

44. כפי שהובן בדברי הראשונים הנ"ל. ואם צדקו, הרי שלב זה מוקדם כבר לימי התלמודים. [אך יש להדגיש שאין כל ראיה ברורה שר' וירא הבין שפסיקה קרויה כך בלשון הברייטא על שום "מ"א דלא פסקי" (שתזכרו בדבריו לר' ירמיהו)]. ואם כך, יש לנו לומר כי וי"ו זו של "הפוסקין והבריכה" וכו' הרי היא וי"ו הפירוש. ראה לעיל, הערה 41, והשווה לתופעה דומה בדברי י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ב, ירושלים-תל-אביב תשכ"ד, עמ' 1076 ואילך.

עוד יש להעיר כאן על נוסח הברייטא בבבלי כפי שהוא בכ"י גטינגן למועד קטן שם: "הפיסקות הבריכות", שאין בנוסח זה וי"ו המחברת בין המילים. וכמו כן מעניינת הצורה פסיקה (כצורת יחיד של פיסקות שבכ"י גטינגן), הקרובה לפיסקין יותר מפסיקה, הנראית קרובה יותר לפסק הארמי.

45. לקישור האפשרי בין פיסקין לפוסקין ולפסיקות כבר רמז בנימין מוספיא. ראה ערוך השלם, עמ' 365, בהפנייתו שם בסוף ערך "פסק" לפסקינס, ואחר כך גם ש' קרויס (לעיל, הערה 23). וראה גם M. Mainzer, *Jagd, Fischfang und Bienenzucht bei den Juden in der Tannäuschen Zeit*, Frankfurt am Main 1910, עמ' 457, הערה 8.

46. כך, למשל, הרב י' אברמסקי, חזון יחזקאל לתוספתא מועד, ב, ירושלים תרצ"ד, עמ' 176.

נדמה שגם בענין ביבר מצינו מעתק סמנטי דומה, מן הביבר ככינוי לברכות דגים אל הביבר כברכת מים גרידא.

ביבר ככינוי לברכת דגים מופיע כבר במשנה (ביצה ג, א):

"אין צדין דגים מן הביברין ביו"ט... אבל צדין חיה ועוף מן הביברין"⁴⁷...
רשב"ג אומר: לא כל הביברין שוין. זה הכלל: כל המחוסר צידה אסור, ושאינו מחוסר צידה מותר"⁴⁸.

מלשון המשנה ברור שביבר הוא מקום שימורם של הדגים (כשם שהוא מקום שימורן של החיות), ואין בינו ובין פיסקין (המקורי) ולא כלום⁴⁹. ברם, במדרש איכה, מהדורת ש' בובר⁵⁰, פרשה א, [טז], עמ' 79 אנו מוצאים: "...משל למלך שבנה פליטין על גבי כיברין של מים והושיב בהן דיוורין אילמין, והיו משכימין ושואלין בשלומן של

47. בכ"י מינכן גוסף: ביו"ט.

48. כך בדפוסים ובכ"י פארמה, קויפמן, לו ופריז.

49. על ברכות דגים ועל ביברין בכלל בתקופת המשנה והתלמוד עומד אני לפרסם במקום אחר מאמר נפרד, הדין בענין מהיבטים אחרים, טקסטואליים והיסטוריים. במאמר הנ"ל ביארתי שהכינוי "ביבר" מקורו ברומא שמימי אוגוסטוס קיסר ואילך ושכינוי זה לא ייחיד אצל הרומים אך ורק למקום רחב ידיים שנשמרו בו בעלי חיים לצורך צידתם (להספקת מזון או לספורס הציד, או משני הסעמים גם יחד). סנקה, בספרו 3, 18, *Naturales Quaestiones*, מהדורת Loeb, עמ' 245, משתמש בכינוי "ביבר" כשהוא מדבר על ברכה שקופה לשימור דגים, ומן ההקשר שם ברור שמדובר בכד זכוכית קטן. כך גם פליניוס הזקן בספרו 8, 224, *Historia Naturalis*, מהדורת Loeb, עמ' 156, כותב כי *Vivarium* משמשת להחזקת חרפים (Shrew-Mouse) וברור שמדובר שם בכלי קיבול קטן המיועד להחזקתם (H. Rackham, מתרגמו של פליניוס במהדורת Loeb, מתרגם *Jars - Vivaria*), ואולם אין ספק שבכינוי זה לא השתמשו רק למקומות שימור קטנים אלו, שכן גם את המקומות המגודרים לשימור חזירי הבר לשם ציד הוא מכנה *Vivaria* (שם, 211, 58, Loeb; עמ' 146).

מבחינה זו יוצדק גם השימוש בביבר ככלוב [אף שמן המילונים החדשים נראה שביבר הוא מקום גדול ורחב כגון חיות] וכך לפי הגדרות גור ואבן-שושן בערך "ביבר"]. אמנם איני יכול להרחיב בענין זה כאן, אך אעיר כי מן הסוגיה בירושלמי ביצה ג, א (סא, ד) נראה שבארץ-ישראל הבינו ביבר – כלוב, שלא כפי שעולה מן המקבילה בבבלי (ביצה כד ע"א), מן הסוגיה בירושלמי ניכר שביבר מקום קטן הוא, המצומצם בשטחו אף מן הגינה והחצר של זמנם, ואין הירושלמי מכיר (כבבלי שם) "ביבר גדול", וראה עוד במאמרי הנ"ל בהרחבה.

50. הוא איכה רבה כ"י קונסטנזה 63. ראוי להבהיר כאן שאיכה רבה ו' מדרש איכה' זה אינם אלא מדרש אחד. בובר כינה 'מדרש איכה' את הנוסח שמצא בכ"י הנ"ל, ברם פ' מגדל כבר העלה לאחר בדיקה מקיפה של כתבי-היד שנוסח כ"י קונסטנזה ונוסח הדפוס הם נציגי שתי גרסאות של מדרש זה, וכל כתבי-היד שבידינו נחלקים באופן כללי לשתי גרסאות אלו. ראה פ' מגדל, הסיפור שבמדרש איכה: נוסח וסגנון (עבודת גמר), האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג. משום כך אין משמעות מחלקת בדברינו שלהלן לכינויים 'מדרש איכה' ו'איכה רבה'.

מלך" וכו'. וכן באיכה רבה בכל כתבי־היד⁵¹ ובדפוסים הקדומים: דפוס ראשון קושטא (כנראה רע"ד)⁵², פיזארו רע"ט, ונציה ש"ו וונציה שכ"ו⁵³. אין סיבה להניח שבכל המדרש רצה לספר לנו כי אותו בנין נבנה על פני ברכת דגים דווקא? נדמה גם ששימוש דומה בכינוי ביבר יש כעבור זמן, בלשון הרשב"א, בתשובה שהביא ר"י קארו ב'בית יוסף'⁵⁴: "שאלת גממיות שבבית כביברין הללו ויש בהם מ' סאה" וכו'.⁵⁵

ראינו אפוא כי מעתק סמנטי דומה אירע לפיסקין ולביבר, ששימשו בהוראה דומה במקור – כינוי לברכות דגים – ומתוך תהליך ה"הרחבה" הסמנטי היו לכינוי כללי לברכות מים. בפיסקין זיהינו מעבר זה כבר ברומית, בלשון המקור, ובביבר מצאנוהו רק בעברית של לשון איכה רבה (בכל גוסחאות כתבי־היד והדפוסים העתיקים). עוד העלינו בגדר השערה שמשמעות "פסק" הארמי התערבה ודבקה במרוצת הזמן בשימושה העברי של מילה רומית זו, והדבר גרר הסבר מחודש לפיסקין – ברכה בחריצין או ברכה של מים פוסקים, ברכה שמימיה כלים. אחר כך גרס הסבר חדש זה שפרשנים מאוחרים הסבירו גם את פיסקין שבתוספתא כברכה של מים פוסקים.

51. והם שמונה במספר, ובהם מופיע קטע זה שבמדרש. אנב כך: במהדורת בובר משל זה מופיע בדרשות על הפסוק באיכה א, סז: "על אלה אני בוכיה, עיני עיני ירדה מים" וגו'. ברם, בגוסח הדפוס משל זה בא על פסוק יז שבהמשך: "פרשה ציון בידיה אין מנחם לה" וגו'. פ' מגדל מעיר לי שאין זה מן ההבדלים האופייניים לגרסאות הנ"ל, שכן יש מכתבי־היד של גוסח הדפוס שמשל זה מוסב בהם על הפסוק "על אלה" וגו'.
52. על תאריך זה ועל העובדה שאין דפוס פיזארו הדפוס הראשון העמידנו מ"ב לדרג כבר בעבודת הדוקטור שלו, אגדת רות ומדרש רות רבה, ירושלים תשל"א, מבוא, עמ' לב–לו.
53. אך בכ"י קזנטנוזה 63 ובכ"י פארמה 1400 הגוסח תמוה: "על גבי דיורין ביברין של מים". רק בדפוס קראקוב שמ"ו–שמ"ז נשמטו בפעם הראשונה מאיכה רבה מילים אלו "על גבי ביברין של מים" (כנראה בעקבות דברי בעל 'מתנות כהונה'. על דפוס זה ועל הגהותיו בעקבות דברי בעל 'מתנות כהונה' – ראה דברי ח' אלבק במבואו לבראשית רבה, עמ' 115). מלאכת ההשמטה של המדפיסים בדפוס קראקוב ברורה כשמש, שכן דפוס קראקוב עומד על פי טורי דפוסים ונציה (ש"ו ושכ"ז), והסדרים בדפוס נאלצו לפזר את האותיות בשתי השורות הקודמות (וכן לפתוח את ראשי התיבות "הקב"ה" שורתיים למעלה מזה) כדי שבשורה זו לא ייווצר רווח גדול מדי עקב ההשמטה. אך מוכרח אני לומר כי מילים אלו, "על גבי ביברין של מים", אף שכאמור הן ודאיות בגוסח איכה רבה, אינן אלא תוספת מאוחרת לדרשה המקורית שנשתמרה בידינו, ואבאר את דבריי להלן בנספח. מכל מקום, לגידון שלפנינו כאן הדבר לא מעלה ולא מוריד, כי בין שזו לשון המדרש המקורי ובין שזו לשון תניינית שגוספה אחר כך – כבר חדרה לעברית וקנתה בה שביטה.

54. יורה דעה סימן ר"א (ד"ה "ובתשובה אחרת").

55. תשובה זו לא מצאתי בתשובות הרשב"א הגדפסות שלפנינו.

נספח

בהערה 53 בפנים רמזתי שהרושם העולה מבדיקת המקבילות למדרש איכה (מהדורת בובר, פרשה א [טז]) הוא שהמילים "על גבי ביברין של מים" הן תוספת לנוסח הקדום יותר של המדרש, שנשתמר בבראשית רבה. דבריי יתבארו היטב, כמדומני, לאחר הצעת הנוסח המלא של הדרשה בבראשית רבה ומקבילתה במדרש איכה⁵⁶.

בבראשית רבה ה, א, מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 32, נאמר⁵⁷ (החלוקה הממוספרת היא משלי, כמוכן – א"ק):

"[יקוו המים אל מקום אחד וגו']... ר' אבא בר כהנא בשם ר' לוי: יקוו לי המים – מה שאני עתיד לעשות בהם.

- 1 למלך שבנה פלטין והושיב בתוכה דיורים אלמים,
- 2 והיו משכימים ושואלים בשלומו שלמלך ברמיזה ובאצבע ובמנולים⁵⁸.
- 3 אמר המלך מה הן שהן אלמים הרי הן משכימים ושואלים בשלומו ברמיזה ובאצבע ובמנולים, אילו היו פיקחין אתמהא על אחת כמה וכמה אתמהא.
- 4 הושיב המלך דיורים פקחים.
- 5 עמדו והחזיקו בפלטין, אמרו אין זו פלטין שלמלך, שלנו הוא הפלטין.
- 6 אמר המלך תחזור הפלטין לכמו שהיית.
- 7 כך מתחילת בריית העולם לא היה קילוסו שלקב"ה עולה אלא מן המים, ה"ה מקולות מים רבים אדירים וגו' (תהלים צג, ד), ומה היו אומרים אדיר במרום י"י (שם, שם),
- 8 אמר הקב"ה ומה אלו שאין להם פה ולא דיבור מקלסין אותי, לכשנברא בני אדם אתמהא, על אחת כמה וכמה.
- 9 עמד דור אנוש ומרד בו, דור המבול ומרד בו, דור הפלגה ומרד בו.
- 10 אמר הקב"ה יפנו אילו ויעמדו ויבאו אותן⁵⁹, ה"ה ויהי גשם על הארץ וגו' (בראשית ז, יב)".

56. לעניין הנוסחים הנזכרים כאן באופן כללי ראה צ"מ רבינוביץ, שרידי מדרש איכה מן הגניזה, בר אילן יא (תשל"ג), עמ' 69–80 (= גניזת מדרש, תל-אביב תשל"ז, עמ' 144 ואילך).

57. וכן שם כח, ב, עמ' 260, על הפסוק "ויאמר ה' אמהא את האדם" בלא שינויים חשובים.

58. כנראה, סימן ביד או בדבר המותק ביד לשם סימן, מ-*Manuale*. ראה בבראשית רבה, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 32 ב"מנחת יהודה"; מירקין שם; מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 88, המביא את דברי ד' שפרבר שתומך בפירוש זה. מעתיקי מדרש איכה הבינו, כפי שנראה להלן, כי פירושה של מילה זו הוא סודרין, ומכאן שהאילמים במשל זה מנופפים למלך בסודרים לאותות וסימנים. בהמשך במהדורת תיאודור-אלבק הכתיב מנוולים, וראה בהערה לשורה 4 שם.

59. = אותן המים. ראה הערת תיאודור לשורה 11 שם.

נעתיק כעת, בחלוקה דומה, את הנוסח המלא במדרש איכה שם:

"א"ר יצחק בשם ר' חגי⁶⁰:

- 1 משל למלך שבנה פלטיין⁶¹ על גבי ביברין של מים והושיב בהן דיורין אילמין,
- 2 והיו משכימין ושואלין בשלומו של מלך באצבע, וברמיזה ובסודרין⁶²,
- 3 אמר המלך מה אם אלו שהם אלמים הם משכימים ושואלים בשלומו באצבע, וברמיזה ובסודרים, אילו היו פקחין עאכ"ו.
- 4 חזר והושיב בהן דיורין פקחים.
- 5 כיון שאחזו בה אמרו שלנו היא הפלטיין ואינה של מלך.
- 6 באותה שעה אמר המלך תחזור הפלטיין לכמות שהיה.
- 7 כך העולם מתחילה לא היה אלא מים, והיה קילוסו של הקב"ה עולה מהם, הה"ד 'מקולות מים רבים' (תהלים צג, ד), ומה היו אומרים 'אדיר במרום ה' (שם, שם).
- 8 אמר הקב"ה ומה אלו שאין להם פה ולא אמירה ולא דבור, וקילוסו עולה מהם, לכשאברא בו נפשות שלמות ומשובחות⁶³ עאכ"ו.
- 9 חזר וברא דור אנוש ומרד בו, דור המבול ומרד בו.
- 10 באותה שעה אמר הקב"ה יחזור העולם לכמות שהיה, הה"ד 'ייהי הגשם על הארץ ארבעים יום וארבעים לילה' (בראשית ז, יב).

נעמיד זה מול זה את המשל והנמשל בבראשית רבה:

א. בניית הפלטיין = בריאת העולם.

ב. הושבת הדיורים האילמים בתוכו = בריאת המים.

60. הגרסה הנכונה היא, כפי שהעיר בובר במהדורת מדרש איכה שלו בהערה שפ"ד: "א"ר חגי בשם ר' יצחק". שכן הוא בדפוס ראשון פיזאורו רע"ט ובנוסחי הדפוסים הרגילים ובמקבילות, ראה שם. ויש להוסיף שכן הוא בכל כתבי-היד. לכאורה אין שמות המוסרים זהים בשני המקורות שלפנינו: בראשית רבה ומדרש איכה. אך שמא ר' אבא בר כהנא בשם ר' לוי שבבראשית רבה מסר רק את הדרשה 'יקוו לי המים' – מה שאני עתיד לעשות בהם' וההמשך סתמי, ולכן אין סתירה בין שמות המוסרים במדרש איכה ובין שמותיהם בבראשית רבה.

61. במקצת כתבי-היד והדפוסים – פלטיירין, ושם משום כך נוסח ההמשך הוא בלשון רבים 'והושיב בהן' וכו'. ואולי קדמה הגרסה בהן, והיא שגרמה לתיקון פלטיירין (= כביכול צורת רבים). אבל בכל כתבי-היד, בהמשך, הגרסה פלטיין, לכן פלטיירין נראה כתיקון לא מקורי. (בכ"י מינכן 229 ניכר כי הסופר, כנראה, תיקן בכתב-היד פלטיין לפלטיירין.) במהדורת בובר – פלטיין, אך בהמשך 'והושיב בהן'.

62. בבראשית רבה, כפי שראינו, במנוולין, וכאן שונה הלעז הבלתי מובן ללשון מובנת. וכפי שהעיר צ"מ רבינובין (לעיל, הערה 56), עמ' 69, הדבר אופייני למעתיקי מדרש איכה ששינו והשמיטו מילים נדירות מן המדרש.

63. גם כאן ניכרת יפה חותמת המוסיף המאוחר, הבא לכאור לנו באר היטב את מהותם של 'בני אדם' הנזכרים בלשון המדרש בבראשית רבה.

- ג. משכימים ושואלים בשלום המלך = מקלסים (= המים)⁶⁴.
 ד. הושבת דיורים פיקחים בפלטין = בריאת בני האדם.
 ה. מרד הדיורים הפיקחים = מרד בני האדם בקב"ה.
 ו. "אמר המלך תחזור הפלטין לכמו שהיית" = מות בני האדם במבול⁶⁵ והחזרת המצב לקדמותו (כשמעתה יקלסוהו, כבעבר, רק המים).

כל המהלכים הללו מצויים גם במשל ובגמשל שבמדרש איכה, ומשום כך כתוספת שאינה במקומה נראה הציון שהפלטין נבנה על גבי ביברין של מים, שהרי הפלטין הוא הוא העולם הטבעי, שהמים (= הדיורים האילמים) ניתנו בתוכו. ברם, על פי תוספת זאת הפלטין כבר נבנה על גבי מים, ומשחטאו הדיורים הפיקחים חזר לכמות שהיה, כלומר, נהרס הפלטין ונותרו המים.

ושמא שיקול מעין זה הוליד הערה זאת כגלוסה למדרש איכה:
 הרס הפלטין, כמובא לעיל (6), הוא: "אמר המלך תחזור הפלטין לכמו שהיית", כלומר, שיהרס הפלטין, וקילוסו יעלה מעתה אך ורק מן המים. אם כן, זקוקים אנו לומר שאותו פלטין נבנה על ביברין של מים.

אלא שיש כאן ערבוב משל הפלטין והדיורים עם גמשל בריאת המים ובני האדם⁶⁶. אך גם אפשר שגלוסה זו משקפת התלבטות פרשנית הקשורה לאמור במקרא בעניין בריאת המים: ממשושו של סיפור הבריאה למדים אנו שהמים קדמו לבריאת היבשה, שכן מתחילה "רוח אלהים מרחפת על פני המים... ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים... ויאמר אלהים יקוו המים... אל מקום אחד

64. למוטיב זה ראה גם שוחר טוב לתהלים צג, ו: "מקולות מים רבים אדירים משברי ים... עוד ביקש לשמוע (= אדריאנוס קיסר) מה המים מקלסים להקב"ה ועשה תיבות של זכויות ונתן בני אדם לתוכן ושלשלן לאוקיינוס ועלו ואמרו כך שמענו לאוקיינוס מקלס להקב"ה אדיר במרום ה'".

65. מובלעת כאן אמירה חריפה של בעל המדרש: דווקא המים, האילמים המקלסים, הם שיעשו שליחות נקמנית זו! ומובלעת כאן אפוא צייתנותם של המים.

וראה גם בבראשית רבה שם בהמשך (תיאודור-אלבק, עמ' 33) "...אמר ר' לוי המים היו אומרים גלך ונעשה קיליפסין (= צווי) שלקב"ה ה' נשאו נהרות" וכו'.

66. וראה לדבר מלשון המדרש עצמו. במדרש איכה, במשל (6), המדייק: "באותה שעה אמר המלך תחזור הפלטין לכמות שהיה". לא נאמר כאן אפוא שהמלך גזר שהפלטין ייהרס אלא שישוב ויהיה כשהיה, כלומר, שיושב מחדש בידי הדיורים האילמים. וכן הוא בבראשית רבה המשל המסתים במשפט "אמר המלך תחזור פלטין לכמו שהיית" (6). אין הוא מתכוון כלל לומר שהפלטין ייהרס ויישאר רק המים שנבנה עליהם הפלטין אלא לומר שהקב"ה סילק (= המית) את המורדים בו (= הפיקחים), והחזיר לתוכו את הדיורים האילמים הקודמים. וראה לעניין זה הערתו של בעל 'מתנות כהונה' לבראשית רבה ה, א. על שיבושי 'תיקונים' ו'הוספות' מסוג זה בדברי אגדה ראה גם דברי "פרנקל, 'קיום בולטים בתולדות מסורת הסקסט של סיפורי האגדה', דברי הקונגרס השביעי למדעי היהדות (תשל"ז), מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 45-69.

ותראה היבשה" וגו'⁶⁷. אם כן, איך יובן מן המשל שהמים ניתנו בתוך העולם הטבעי, העומד בנוי ונברא?

וידיים מוכיחות לסברה האחרונה, שכן אנו רואים שבנוסח מדרש איכה נשתנה שלב 7 שבבראשית רבה. בבראשית רבה נאמר "כך מתחילת בריית העולם לא היה קילוסו שלקב" עולה אלא מן המים". אך במדרש איכה מופיע נוסח אחר, שכמדומה מבאר בבהירות רבה מאוד את כוונת המנסח: "כך העולם מתחילה לא היה אלא מים". אולם כאמור⁶⁸, בדפוסים המאוחרים של איכה רבה נשמטה תוספת זו "על גבי ביברין של מים", ושוב הושווה נוסח איכה רבה עם נוסח בראשית רבה, ובכך הושבו, מידה כנגד מידה והשמטה כנגד תוספת, דברים לקדמותם.

67. בראשית א, ב-ט. על ביאור העניין במקרא ובשיטות הראשונים שבצדו ראה מ' נאדל, "רקיע השמים", בית מקרא, שנה כב, ג (ע), (תשל"ז), עמ' 321-328; א' ליפשיץ, "לתורת הבריאה של רבי משה בן נחמן", סיני ק (תשמ"ז), עמ' תקכה-תקמא; י' צבי לנגרמן, "מעשה הרקיע" וכו', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ז (תשמ"ח), עמ' 461-476.

68. לעיל בהערה 53.

משמעויות המילה "ארץ" במקרא והשתקפותן בתפסיר רב סעדיה גאון לתורה

שם העצם ארץ בנסיותיו הוא מן השמות הנפוצים ביותר במקרא. הוראותיו של שם עצם זה בעברית המקראית רבות, מהן גלויות לעין ומהן מצריכות עיון מדוקדק לשם גילויין. במאמר זה ננסה לבדוק כיצד המשמעויות העיקריות של שם זה באות לידי ביטוי בתרגומו של רב סעדיה גאון לתורה (= התפסיר), שכן הגאון בתרגומו לא רק מעביר מילים מלשון ללשון אלא אגב כך גם מפרש את המילים מתוך הבחנה במשמעויות המיוחדות שלהן.

בהיעדר מהדורה מדעית ראויה לשמה של תפסיר רס"ג שימשו יסוד לבדיקותיי כתב־יד תימני שצילומו יצא לאור בדפוס¹ והתאג' התימני הנדפס, המבוסס אף הוא על כתב־יד תימני עתיק², וזאת על שום דיוקם הרב של כתב־היד התימניים, המשמרים את נוסחו המקורי של תפסיר רס"ג טוב יותר משאר המקורות³. כמו כן נסתייעתי בכמה כתב־יד תימניים⁴ ובמהדורות הנדפסות של דירינבורג⁵, אולם בחילופי הגרסאות הערתי רק על הבדלים חשובים בין הנוסחים.

יש להדגיש שאין בכוונתי להכריע כאן בין גרסאות התפסיר שתובאנה במאמר, אם כי עליי להודות שבמקרים מספר נמנעתי מלדון בגרסה יחידאית קשה המנוגדת לכל

1. פרשה – תאג', כתיבת יד מתימן משנת התקע"ב, יוצא לאור בצילום בידי יוסף חסיד, ירושלים תשל"א. על הדפסות ה"פרשה" של יהודי תימן ראה שם במבואו של שמעון גרידי, עמ' 2, סעיפים ד-ה.

2. ספר תת תורה (= תאג')... יו"ל פעם ראשונה ע"י השתדלות המגיהים הר"ר שלום ו' כה"ר יוסף עראקי ומשנהו הר"ר אברהם ו' כה"ר חיים נדאף, ירושלים תרנ"ה (ד"צ ע"י יוסף חסיד, ירושלים תשכ"ח).

3. ראה, למשל, מה שכתב יהודה רצהבי, אוצר הלשון הערבית בתפסיר רב סעדיה גאון, רמת־גן תשמ"ו, עמ' 23.

4. כתב־יד היד האחרים שהשתמשתי בהם במאמר: כת"י בית־המדרש לרבנים בניו־יורק, L 152, המכיל כמעט את כל התרגום לספר בראשית. כינויו להלן ב' (סימנו במכון לתצלומי כתב־יד עבריים באוניברסיטה העברית בירושלים: ס' 23596); כת"י ביהמ"ל, L 156, המכיל כמעט את כל התרגום לספר ויקרא. כינויו להלן ו' (במכון: ס' 23600); כת"י ביהמ"ל, L 160, המכיל פרקים אחדים מהתרגום לספר במדבר. כינויו להלן מ' (במכון: ס' 23604); כת"י ביהמ"ל, L 163, המכיל קטעים מהתרגום לספר דברים. כינויו להלן ד' (במכון: ס' 23606).

5. תרגום חמישה חומשי תורה בלשון הערבית לרבנו סעדיה גאון בן יוסף פיומי, מהדורת נפתלי דירינבורג, פריס תרנ"ג.

הגרסאות האחרות שלא עוררו קשיים כלשהם. את מלאכת ההכרעה בין הגרסאות יש להשאיר למי שייקבל עליו להכין מהדורה מדעית של התפסיר. תקוותי היא שמאמר זה ודומיו יהיו תרומה והכנה למשימה נכבדה זו.

א. המשמעויות העיקריות של "ארץ" במקרא⁶

- (1) כדור הארץ, כגון "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ" (בר' א, א); "לא תעשה לך כל פסל וכל תמונה אשר בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת" (שם' כ, ד).
- (2) קרקע, אדמה, פני כדור הארץ, כגון "ויורידו איש את אמתחתו ארצה" (בר' מד, יא); "והארץ לא תמכר לצמחת" (ויק' כה, כג).
- (3) תושבי כדור הארץ, בני המקום שמדובר עליו, כגון "ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים" (בר' יא, א); "ולא תחטיא את הארץ" (דב' כד, ד).
- (4) אזור טריטוריאלי מוגבל אשר בדרך כלל יושב בו עם כלשהו, כגון "ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגריך את כל ארץ כנען" (בר' יז, ח); "זאת ארץ אפרים ואת כל ארץ יהודה" (דב' לד, ב).
- (5) שדה, אדמה פורייה או מעובדת, כגון "ושש שנים תזרע את ארצך" (שם' כג, י); "באספכם את תבואת הארץ" (ויק' כג, לט).

למילה הערבית ארץ, מקבילתה המורפולוגית של ארץ העברית, יש הוראות דומות לאלו שנמנו לעיל: כדור הארץ, קרקע, חבל ארץ מצומצם ואדמה פורייה⁷. ואכן, בדרך כלל רס"ג מתרגם באמצעותה את ארץ המקראית. ננסה עתה לבדוק כיצד רס"ג מתרגם כל אחת מהמשמעויות העבריות הנ"ל.

ב. תרגומו של רס"ג למילה "ארץ"

- (1) ארץ בהוראת 'כדור הארץ' – תרגומה הרגיל הוא ארץ, כגון – בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ (בר' א, א) – אול מא כ'לק אללה אלסמאות ואלארץ';

6. המשמעויות מלוקטות מהמילונים ומהקונקורדנציות האלה: אליעזר בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים – ניו-יורק 1959; יהושע שטיינברג, מילון התנ"ך, תל-אביב 1971; אברהם אבן-שושן, קונקורדנציה חדשה לתנ"ך, ירושלים תשל"ז; שמואל לוינשטם, אוצר לשון המקרא, ירושלים [תש"ד]; F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, *Hebrew and English Lexicon of The Old Testament*, Oxford 1972. כדי שלא להרבות בהערות שלא לצורך לא ציינתי מהיכן לקוחה כל אחת מהמשמעויות הנזכרות.

7. המשמעויות הנ"ל לקוחות מהמילונים הערביים האלה: ألفيروزابادي, القاموس المحيط, קהיר 1344 להג'רה; ابن منظور, لسان العرب, בירות 1962; E. W. Lane, *An Arabic English Lexicon*, Book 1, Part 1, London 1863. אף כאן לא פירסתי מהיכן לקוחה כל משמעות.

- והיו למאורת ברקיע השמים להאיר על הארץ (שם א, טו) – ותכון אנואר פי ג'לד אלסמא תצ'י עלא אלארץ';
  - עד כל ימי הארץ (שם ח, כב) – ואבדא טול עמר אלארץ';
  - ומאלה נפרדו הגוים בארץ (שם י, לב) – ומנהם תפרקת אלאמם פי אלארץ';
  - בהם עמים ינגח יחדיו אפסי ארץ (דב' לג, יז) – חתא ינטח בהא אלאמם אלא אקטאר אלארץ'.
- משמעות זו של ארץ זהה לאחת ממשמעויותיה של המילה אדמה. זהות זו באה לידי ביטוי גם בתפסיר רס"ג, כפי שאפשר ללמוד מצמד הפסוקים הזה:
- ונברכו בך כל משפחת האדמה (בר' יב, ג) – ויתבארך בך ג'מיע עשאיר אלארץ';
  - ונברכו בו כל גווי הארץ (בר' יח, יח) – ויתבארך בה ג'מיע אמם אלארץ'.
- במקומות אחדים הגאון משנה ממנהגו ומתרגם משמעות זו של ארץ באמצעות המילה הערבית עאלם (= עולם), כגון
- השפט כל הארץ לא יעשה משפט (בר' יח, כה) – אחאכם ג'מיע אלעאלם לם יעמל באלחכם;
  - אני ה' בקרב הארץ (שם' ח, יח) – אני אללה מסלט עלי ג'מיע אלעאלם⁸;
  - וימלא כבוד ה' את כל הארץ (במ' יד, כא) – וגורי (= של ה') אלדי ימלא ג'מיע אלעאלם⁹.
- אמנם תרגום זה של עולם נראה מובן מאליו, אך הגאון לא נקט אותו במקומות אחרים בתפסיר, אף שבמבנה שלהם הם מקבילים לפסוקים שהובאו לעיל, כגון
- למען תדע כי לה' הארץ (שם' ט, כט) – לכי תעלם אן אלארץ' ללה¹⁰.
- התרגום של ארץ באמצעות המילה הערבית עאלם נפוץ בייחוד בתפסיר רס"ג לספרי אמ"ת. בביאורו הארוך לתהלים ח, י הגאון אף הסביר מדוע תרגם כך: "תרגמתי את 'בכל הארץ' השני 'ג'מיע אלעאלם' (= כל העולם), מכיון שאין בפסוק 'שמים', לפי שאז הייתי מיסב אותו על הארץ דווקא"¹¹.
- במילים אחרות: כיוון שמן הפסוק "מה אדיר שמך בכל הארץ" נעדרת המילה שמים שהייתה מאפשרת את הסבת המילה ארץ על כדור הארץ בלבד, הגאון סבור כי הארץ עניינה כדור הארץ וחללו, ולפיכך תרגם: העולם.

8. ביד' הגרסה היא אלארץ', אף שבפסוק שהובא לפני כן הוא – אלעאלם. יושם לב שרס"ג מוסיף בתרגומו את המילה מסלט (= שולט), כדי להבהיר את מהותה של הימצאות ה' בקרב הארץ.

9. ביד' ובמ' הגרסה היא אלארץ'.

10. וכן גרסת התאג' הנדפס בתרגום הפסוקים "אין כמני בכל הארץ" (שם' ט, יד) (אולם ביד': אלעאלם) ו"ולמען ספר שמי בכל הארץ" (שם שם, טז) (ב"פרשה" בשני הפסוקים הגרסה היא אלעאלם).

11. רס"ג, ספר תהילים עם תרגום ופירוש, מהדורת יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ו, עמ' סה.

(2) ארץ בהוראת 'קרקע', 'פני כדור הארץ'. כצפוי, התרגום היחיד הוא ארץ, כגון – נטית ימינך תבלעמו ארץ (שמ' טו, יב) – מדדת ימינך פאבתלעתהם אלארץ; – על הארץ תשפכנו כמים (דב' יב, טז) – צבה עלי אלארץ' כאלמא. גם במשמעות זו תרגומה של המילה ארץ זהה לעתים לתרגום המילה אדמה, כפי שמלמדת הדוגמה הזאת:

– אנכי ממטיר על הארץ... ומחיתי את כל היקום אשר עשיתי מעל פני האדמה (בר' ז, ד) – אנא ממטר עלי אלארץ... ואמחו ג'מיע אלנאס אלד' צנעתהם ען וג'ה אלארץ'.

(3) ההוראה של 'תושבי הארץ'. לעתים רס"ג מתרגם הוראה זו במילה ארץ, כגון – ותשחת הארץ לפני האלהים (בר' ו, יא) – אנפסדת אלארץ' בין ידי אללה. בפירושו הארוך לספר משלי רס"ג נותן להוראה זו של המילה ארץ ביטוי מפורש, אף שבתרגומו הוא שב ומשתמש במילה ארץ. על הפסוק "תחת שלוש רגזה ארץ" (ל, כא) הוא כותב: "אומרו 'רגזה ארץ' איננו מתכוון לארץ עצמה אלא כוונתו לתושביה, כמו שאמר ה' ביחזקאל: 'ארץ כי תחטא ליי' (יג, יד)¹². אולם במקרים רבים הגאון מקדים למילה אלארץ' את שם העצם אהל (= תושבים), כדי להדגיש את המשמעות המיוחדת הזאת של ארץ, כגון – ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים (בר' יא, א) – וכאן ג'מיע אהל אלארץ' לגה ואחדה וכלאם ואחד; – ולא תכרת הארץ (שם מא, לו) – ולא ינקטע אהל אלבלד¹³; – בהכתי בארץ מצרים (שמ' יב, יג) – אד'א צ'רבת אהל מצר; – ותטמא הארץ (ויק' יח, כה) – ולמא נג'ס אהל אלבלד. – ומאלה נפצה כל הארץ (בר' ח, יט) – ומנהם תפרק אלנאס פי אלארץ' (= ומהם נפרדו האנשים בארץ). במקרה אחר רס"ג מרחיק לכת ומתרגם את ארץ – אנשים בלבד, ומשמיט את שם

12. רס"ג, ספר משלי עם תרגום ופירוש, מהדורת הרב יוסף קאפח, 'ירושלים תשל"ו, עמ' רס. תרגומו של רס"ג לפסוק מספר יחזקאל לא שרד, ואין בידינו לבדוק כיצד תרגם שם את ההוראה הזאת של ארץ.

13. השווה גם תרגום אונקלוס לפסוק "ולא ישתצי עמא דארעא". השפעת אונקלוס ניכרת גם בתרגומו של הגאון לפסוק "וכל הארץ באו מצרימה" (שם שם, נז) – וכת'ר מן אהל אלבלדאן ג'או אלי מצר. אונקלוס תרגם על אתר: "וכל דיירי ארעא אתו למצרים". על שימוש הגאון במילה בלד ראה בהמשך.

העצם ארץ: "ואיש אין בארץ לבוא עלינו כדרך כל הארץ" (בר' יט, לא) – וליס רג'ל פי אלבלד ידכ'ל עלינא כסביל אלנאס¹⁴.

(4) ההוראה של 'חבל ארץ'. בהוראה זו רס"ג מרבה להשתמש במילה הערבית בלד, שמשמעותה 'חבל ארץ, אזור טריטוריאלי מצומצם', כדי להבדיל משם העצם ארץ, שהוראתו, כפי שכבר ראינו, גם היקום כולו או פני כל כדור הארץ.

תרגום ארץ במילה בלד שכיח מאוד בביטויים המציינים אזור טריטוריאלי מוגדר, דוגמת "ארץ החוילה" (בר' ב, יא), "ארץ כנען" (שם יז, ח), "ארץ קדם" (שם כה, ו). התרגום בלד מצוי גם כאשר אין הכתוב נוקב בשמו המפורש של חבל הארץ, אך ברור שמדובר באזור טריטוריאלי מוגבל ולא בכל שטח פני כדור הארץ, כגון

- לך לך אל הארץ אשר אראך (בר' יב, א) – אמץ' אלי אלבלד אלד'י אוריך;
- הנה ארצי לפניך (שם כ, טו) – הוד'א בלדי בין ידיך;
- הארץ אשר עברנו בה לתור אתה ארץ אכלת ישביה היא (במ' יג, לב) – אלבלד אלד'י מרנא פיה לנרומה הו בלד יהלך אהלה;
- כי אנכי מת בארץ הזאת (דב' ד, כב) – ואנא מאית פי הד'א אלבלד.

הקפדתו של הגאון לתרגם את המילה ארץ לפי הוראתה המדויקת באה לידי ביטוי מיוחד באותם מקומות שהוא מבחין בהם בהוראות הנבדלות שלה באותו פסוק עצמו, כגון

- ותהלך אש ארצה וימטר ה' ברד על ארץ מצרים (שם' ט, כג) – וסארת אלנאר עלא אלארץ' ואמטר אללה ברדא עלי בלד מצר.

רוצה לומר: הכתוב מדגיש כי האש ירדה ממרום לכיוון האדמה¹⁵, ואילו הברד ניתן רק על שטח האדמה המצומצם, אשר "ארץ מצרים" שמו.

- וישלח מלאכים אל בלעם בן בעור... ארץ בני עמו... הנה עם יצא ממצרים הנה כסה את עין הארץ (במ' כב, ה) – פבעת' ברסל אלי בלעם בן בעור... בלד קומה... הוד'א קום כ'רג' מן מצר הוד'א קד גטא צ'אהר אלארץ';
- כלומר: כיסה את פני האדמה.

- העידתי בכם היום את השמים ואת הארץ כי אבד תאבדון מהר מעל הארץ אשר אתם עברים את הירדן שמה לרשתה (דב' ד, כו) – קד אשהדת עליכם מן אליום אלסמא ואלארץ' אנכם סתבידון סריעא ען אלבלד...

14. כך הגרסה בתאג' הנדפס, בכ"י ד' ובדירינבורג, אולם בפרשה היא "כסביל אהל אלארץ", ובכ"י ב' "כסביל אהל אלבלד". דירינבורג מתרגם את הביטוי הנ"ל במילים "כדרך בני האדם", אולם הרב קאפח מתרגמו "כדרך כל הנשים" (יוסף קאפח, פירוש רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשכ"ג, עמ' כט, וראה עוד י' קאפח, "כדרך כל הארץ", סיני קיא, תשנ"ג, עמ' רפז). תרגום רס"ג לרישה של הפסוק יידון בהמשך.

15. השווה ללשון אברהם אבן עזרא על אתר – "הפך תולדותיה (= של האש), כי היא למעלה עולה".

במקומות מספר רס"ג מתרגם את המילה ארץ כאילו הייתה שם עצם קיבוצי, למשל בפסוקים האלה:

– וכל הארץ באו מצרימה (בר' מא, נז) – וכת'ר מן אהל אלבלדאן (= רבים מתושבי הארצות) ג'או אלי מצר.

תרגומו זה של הגאון מסתבר מצד העניין, שהרי אין לשער כי כל תושבי כדור הארץ הגיעו למצרים, אלא רבים מתושבי הארצות הגיעו לשכור בה בר.

הסבר שונה יש, כנראה, לשתי הדוגמאות האלה:

– והבאתי אתם בארץ איביהם (ויק' כו, מא) – ואדכ'להם פי בלדאן¹⁶ אעדאיהם;

– בהיותם בארץ איביהם (ויק' כו, מד) – מע כונהם פי בלדאן¹⁷ אעדאיהם.

צורת הרבים בלדאן נובעת, כנראה, מהיגרות הגאון אחרי צורת הרבים איביהם אשר מתגוררים, מן הסתם, בארצות רבות¹⁸.

הסבר אחר יש לתרגומו של הגאון בפסוק הזה:

– ובארצכם לא תעשו (ויק' כ, כד) – ופי בלדאנכם לא תצנעוהו¹⁹.

נראה לי שבתרגומו לפסוק זה הגאון מסתמך על מדרש ההלכה, שכן שנינו בספרא: "אין לי (= איסור הסירוס) אלא בארץ, בחוץ לארץ מגיין? תלמוד לומר: 'לא תעשו'²⁰". יש לשער שהגאון נקט לשון רבים, כדי להדגיש שאיסור הסירוס הנדון בפסוק נוגע לא רק בארץ-ישראל אלא בכל מקומות מושבם של ישראל, בין בארץ בין בחוץ לארץ, ולפיכך תרגם כאילו בפסוק היה כתוב "בארצותיכם".

מנהגו של רס"ג לתרגם את ארץ שהוראתה 'חבל ארץ' במילה הערבית בלד עשוי לכאורה לסייע לנו לעמוד על דעת הגאון בפירוש פסוק שנחלקו בו פרשני ימי הביניים. בבראשית יט, לא כתוב: "ותאמר הבכירה אל הצעירה אבינו זקן ואיש אין בארץ לבוא עלינו כדרך כל הארץ". הפרשנים חלוקים באשר למשמעות הביטוי "ואיש אין בארץ". במדרש בראשית רבא נאמר: "שהיו סבורות שנתכלה העולם כדור המבול"²¹, דהיינו: כל תושבי כדור הארץ אבדו כמו תושבי סדום ועמורה, למעט לוט ובנותיו. בעקבות המדרש פירשו גם רש"י, אבן עזרא, רשב"ם, אברבנאל ואחרים. לעומתם פרשנים אחרים, למשל רד"ק וספורנו, סבורים שבנות לוט ראו את העיר צוער

16. כך הגרסה בתאג' הנדפס וב"ד', ובפרשה היא 'ואדכ'להם אלא בלד אעדאיהם'.

17. כך בתאג' הנדפס, אולם בפרשה וב"ד' – בלד.

18. בכל זאת כמה פסוקים קודם לכן תרגם רס"ג את הפסוק 'ותאם בארץ איביכם' (ויק' כו, לד) בלשון יחיד, וכתב 'ואנתם פי בלד אעדאיהם' וכך הגרסה בתאג' הנדפס, בפרשה, ב"ד' וב"ד'.

19. כך בתאג' הנדפס. בפרשה – 'ופי בלאדכם לא תצנעוהא'. ב"ד' הגרסה היא בלדכם.

20. ספרא דבי רב, ירושלים תשי"ט, פרשת "אמור", פרשה ז, אות יא.

21. מדרש בראשית רבא, מהדורת תיאודור-אלבק, ברלין תרפ"ה (ר"צ ירושלים תשכ"ה), ח"ב, פרשה

עומדת על תלה, וחשבו שרק באותו חבל ארץ מצומצם של סדום ועמורה אין עוד גברים. חששן היה שהיותן מן "האזור ההפוך" יזיק להן בעת השידוך וימנע מהן לחלוטין נישואין ואימהות.

רס"ג בתרגומו לפסוק נוקט את המילה בלד ("וליס רג'ל פי אלבלד")²², המעידה לכאורה שדעתו כדעה האחרת שהובאה לעיל, אולם מביאורו הארוך לפסוק מסתבר שדעתו כדעה הראשונה:

ואמר 'זיעל לוט מצוער', כי לו היה נשאר בצוער, אפשר שהיו מגיעות אליו ידיעות מאנשים, ולא היה עולה על דעת בנותיו שהעולם כולו²³ חרב... ואמר: 'איש אין בארץ', להורות שעלה על דעתן שכמו שכל העולם היישובי חרב במים, ולא נשאר מבני אדם אלא נוח וזרעו, כך עלה עכשיו העולם כולו²⁴ באש, ולא נשאר אלא לוט ויוצאי חלציו, כי המבול היה קרוב לזמנו, ופחות מארבע מאות שנה חלפו ביניהם, ולכן אמר: 'איש אין בארץ'... ואשר לעניין העונש, האם היו בנות לוט חייבות עונש או לא, נאמר, שאין עליהן עונש מזיד, מפני שלא ידעו אל נכון שיש עוד איש בעולם,²⁵ וסברו, שכמו שבניו של אדם הותרו באחיותיהם, מפני שלא היו להם נשים אחרות, כך מותר להן לקלוט זרע מאביהן, מפני שאין גברים זולתו.²⁶

במילים אחרות: לוט יצא מהעיר צוער והתבודד במערה, ולפיכך היו בנותיו מנותקות מכל מקור מידע על גורל העולם. הזיכרון "הטרי" של המבול, שהושמדה בו כל האוכלוסיה למעט נח ובני-בתו, גרם להן להניח שגם בשואה הזאת שניחתה על המין האנושי אבדו כל הגברים, ולפיכך אין לאנושות כל תקווה, אם לא תהריגה מאביהן. את הבעיה ההלכתית הכרוכה בגילוי עריות, האסור גם על בני-נח, פתרו באמצעות היקש מבניו של אדם, שהותר להם לבוא על אחיותיהם בהיעדר נשים אחרות בעולם.

לענייננו ברור שאף שרס"ג מתרגם את המילה ארץ שבצירוף הנזכר (עפ"י כל המקורות שבדקתי) במילה הערבית בלד, שהוראתה 'אזור גאוגרפי מצומצם', דעתו היא שכוונת בנות לוט הייתה לעולם כולו.

ואכן, החילופים בין ארץ' ובין בלד בהוראת אזור גאוגרפי מצומצם מצויים לא אחת בתרגום רס"ג לתורה, כפי שאפשר ללמוד מהצירופים האלה:

22. וכן הגרסה בתאג' הנדפס, ב"ד' וב"ב'.

23. במקור הערבי – "אלארץ" באסרהא."

24. במקור הערבי – "ג'מיע אלעמארה", דהיינו: מקום יישוב בני אדם. צוקר תרגם: "העולם היישובי".

25. במקור הערבי – "פי אלדניא", שהוראתו 'העולם הזה'.

26. משה צוקר, פירוש רב סעדיה גאון לבראשית, ניו-יורק תשמ"ד, עמ' 388–389, המקור הערבי בעמ' 132–133. יש לשוב ולציין כי בתרגום הפסוק המובא לפני הפירוש הנ"ל הלשון היא 'ורג'ל לים פי אלבלד' (ושם, עמ' 130). על פרשנות ימי הביניים לפסוק זה ראה עוד במאמרי "איש אין בארץ לבוא עלינו כדרך כל הארץ" – עיון בפרשנות ימי הביניים, סיני קיא (תשנ"ג), עמ' קמו–קסא.

- וימת הרן... בארץ מולדתו (בר' יא, כח) – ומאת הרן... פי בלד מולדה.
 אולם בצירוף דומה המופיע אחרי פרקים מספר:
- מבית אבי ומארץ מולדתי (בר' כד, ז) – מן בית אבי ומן ארץ מולדתי.
 וכן בדוגמה הזאת, הכוללת את שני התרגומים:
- קום צא מן הארץ הזאת ושוב אל ארץ מולדתך (בר' לא, יג) – קם אכ'רג' מן הד'א אלבלד אלי ארץ²⁷ מולדך.
- וכן בפסוקים האלה:
- ונתתי מטר ארצכם בעתו (שם יא, יד) – נזלת מטר בלדכם פי וקתה;
 – יתן ה' את מטר ארצך אבק ועפר (שם כח, כד) – ויג'על אללה מא ימטרה עלי בלדך גבארא ותראבא.
- אולם
- לתת מטר ארצכם בעתו (דב' כח, יב) – ויגזל מטר ארצ'ך פי וקתה.
 לסיכום סעיף זה נאמר שגם בהתחשב בדוגמאות האחרונות ראוי לקבוע שבדרך כלל הגאון מתרגם את ההוראה של ארץ כ'חבל ארץ מוגדר ומצומצם, באמצעות המילה הערבית בלד ולא באמצעות ארץ, שהוראתה כללית יותר.
- (5) ההוראה של 'אדמה פורייה'. בדרך כלל המילה הערבית ארץ משמשת גם לציון הוראה זו של המילה ארץ, וכך בפסוקים האלה:
- תדשא הארץ דשא עשב... ותוצא הארץ דשא (בר' א, יא-יב) – תכלא אלארץ' כלאא ועשבא... פאכ'רג'ת אלארץ' כלאא;
 – ותעש הארץ בשבע שני השבע לקמצים (בר' מא, מז) – פאנבתת אלארץ' פי סבע סני אלשבע מל אלמכ'אזין;
 – ותאכל ארץ ויבלה (דב' לב, כב) – ותאכל אלארץ' ונבאתהא.
- ההבחנה שהגאון מבחין בתרגומו בין המשמעויות של המילה ארץ באה לידי ביטוי נאה בתרגומו לפסוק "וישא לוט את עניו וירא את כל כנע הירדן כי כלה משקה לפני שחת ה' את סדם ואת עמרה כנן ה' כארץ מצרים באכה צער" (בר' יג, י). בדרך כלל רס"ג מתרגם את הצירוף "ארץ מצרים" במילים "בלד מצר", דהיינו במשמעות טריטוריאלית. אולם בפסוק הנ"ל הוא סוטה ממנהגו ומתרגם "כג'נאן אללה כארץ מצר", ללמד שבפסוק זה אין ארץ באה לציינ טריטוריה אלא אדמה פורייה שבכמותה חשקה נפשו של לוט.

27. בתאג' הנדפס – בלד.

אולם בכמה מקומות הגאון מתרגם את ארץ, אשר לדעת הפרשנים והמדקדקים מציינת פוריות דווקא, במילה הערבית בלד:

– ארץ טובה ורחבה... ארץ זבת חלב ודבש (שמ' ג, ח) – בלד ג'ייד ואסע... בלד יפיץ' אללבן ואלעסל;

– כי ה' אלהיך מביאך אל ארץ טובה ארץ נחלי מים (דב' ח, ז) – פאן אללה רבך מדכ'לך אלא בלד ג'ייד בלד אודיה;

אולם בפסוק הבא אחריו:

– ארץ חטה ושעורה... ארץ זית שמן ודבש" (שם ח, ח) – ארץ' חנטה ושעיר... בלד זיתון זית ועסל²⁸.

– ובקצרכם את קציר ארצכם" (ויק' ט, ט) – ואד'א חצדתם זרע בלארכם.

אולם אחרי כמה פרקים, בפסוק הדומה לזה מבחינת מבנהו ותוכנו רס"ג חוזר ונוקט את המילה ארץ':

– ובאספכם את תבואת הארץ (ויק' כג, לט) – פי אואן ג'מעכם גלה' אלארץ'.

אכן, על פי המילונים הערביים יש למילה בלד גם הוראה משנית של 'אדמה פורייה', אולם ההוראה העיקרית היא 'טריטוריה, חבל ארץ', ולא דווקא פורה. קשה להניח שרס"ג יבחר במשמעות הלואי של בלד לציון אדמה פורייה, כאשר קיימת בלשונו המילה ארץ', שאחת ממשמעויות היסוד שלה היא גם הוראת הפוריות. אף הטענה שרס"ג מנסה לגוון מבחינה סגנונית ולשם כך הוא מחליף מילים איננה סבירה, משום שבמרבית הדוגמאות שהובאו לעיל – וכמובן עוד ברבות מהדוגמאות שלא הובאו – אין לחילופים כל אילוץ סגנוני. מאידך גיסא, אפשר לשער שהגאון מבקש לשמור גם על המשמעות הטריטוריאלית של האדמה הפורייה ולצמצמה מצד שטחה והיקפה, אולם אין בכך כדי להסביר את הבעייתיות שבתרגום הפסוק "ארץ חטה ושעורה... ארץ זית שמן ודבש" – ארץ' חנטה ושעיר... בלד זיתון זית ועסל, אשר ההקבלה בין שני חלקיו דורשת תרגום זהה למילה ארץ המופיעה בשניהם.

מילה ערבית אחרת שהגאון משתמש בה לציון משמעות הפוריות היא רוצ'ה (או צורת הרבים ריאץ'), שהוראתה 'אחו' – חבל ארץ שאיננו חרוש, אך יש בו מים והוא מכוסה דשא ופרחים^{28א}. כגון

– בכור' כל אשר בארצם (במ' יח, יג) – ובכור כל מא פי ריאצ'הם;

– בארצם לא תנחל (במ' יח, כ) – פי ריאצ'הם לא תנחל.

כצפוי, גם בהוראה זו מזדהים התרגומים של המילה ארץ ושל המילה אדמה, כגון

– רק אדמת הכהנים לבדם לא היתה לפרעה (בר' מז, כא) – עדא ריאץ' אלאימה וחדהא לם תכון לפרעון;

– רק אדמת הכהנים לא קנה (בר' מז, כב) – עדה ריאץ' אימתה פאנה לא ישתריהא. שימוש שגוי, לכאורה, במילה רוצ'ה אנו מוצאים בפסוק הזה:

– ארץ ארבע מאות שקל כסף" (בר' כג, טו) – רוצ'ה²⁹ תסוא ארבע מאיה מת'קאל פצ'ה.

התרגום רוצ'ה, שמשמע ממנו ששדה המכפלה היה "שדה אילנות ודשאים"³⁰, נראה מוטעה, בהתחשב בדברי חז"ל על חברון: "ואין לך טרשים בכל ארץ ישראל יותר מחברון"³¹ או "ארבעה שמות נקראו לה: אשכול, וממרא, קריית ארבע וחברון. ולמה קורא אותה קריית ארבע... שהיא אחד מארבעה מקומות מגזנים שבארץ ישראל"³². אפשר לשער שתרגומו של רס"ג מושפע מפסוק יז בהמשך הכתובים: "ויקם שדה עפרון אשר במכפלה... וכל העץ אשר בשדה אשר בכל גבלו סביב", ושםמנו עולה שאכן, זה היה מקום עצים.

והנה תרגום חריג אחר:

– ולא תתן ארצכם את יבולה ועץ הארץ לא יתן פרי' (ויק' כו, כ) – ולא תכ'רג' ארצ'כם אדאהא ושג'ד אלצחרא³³ לא יכ'רג' ת'מרה.

התרגום "ושג'ד אלצחרא" (= עץ המדבר) חריג וקשה להבנה. אולי אפשר לשער שהגאון נוקט לשון זה כדי להדגיש את החורבן והשממה שיהיו מנת חלקם של ישראל, שהרי בפרשת הקללות עסקינן³⁴. אולם נראה לי שההסבר מצוי במישור הלשוני יותר משהוא במישור הפרשני. הצירוף "עץ הארץ" יחידאי במקרא. לעומתו שכיח במקרא הביטוי "עץ השדה"³⁵, ותרגום השבעים³⁶, התרגום השומרוני³⁷ ומקצת הנוסחים של תרגום אונקלוס לפסוקנו³⁸ אף המירו בו את הצירוף "עץ הארץ". יש אפוא יסוד סביר

29. כך הגרסה גם בתאג' הנדפס וביד'. אולם ב"ב' ובתרגום הערבי שבפירושי רס"ג לבראשית (ראה הערה 26) – ארץ'.

30. לשונו של הרב קאפח בספרו על תרגום רס"ג לתורה (ראה הערה 14 לעיל).

31. מסכת כתובות ק"ב ע"ב.

32. מדרש בראשית רבא, פרשה נח אות ב (מהדורת תיאודור-אלבק, ח"ב, עמ' 621–623).

33. וכן גם בתאג' הנדפס וביד'.

34. ראה, למשל, ספרא על אתר: "ועץ הארץ לא יתן פרי' – שלא יהיה העץ חונט את פירותיו, ובשעה שהוא מפריח יהיה מקליח את פירותיו".

35. כגון 'זאת כל עץ השדה שבר' (שם' ט, כה), 'ועץ השדה יתן פרי' (ויק' כו, ד), 'כי האדם עץ השדה' (דב' כ, יט).

36. תרגום השבעים לתורה, מהדורת צבי קארל, ירושלים תשל"ט.

37. חמישה חומשי תורה נוסח יהודי-שומרוני, לפי כ"י שומרוני עתיק מן המאה ה-11, בעריכת אברהם ורצון צדקה, תל-אביב תשכ"ג–תשכ"ו.

38. בעיקר הדברים אמורים בנוסחים ממוצא תימני, כגון הנוסח המצורף לתאג' הנדפס או לכתר התורה התאג' הגדול, מהדורת יוסף חסיד ושלמה סיאני, ירושלים תש"ך, המתרגמים 'זאילן חקלא'. לעומת זאת במהדורת א' שפרבר (ליידן 1959–1962) ובכ"י וסיקן 448 (ירושלים תשל"ז) הגרסה היא

להניח שגם רס"ג התייחס אל הצירוף "עץ הארץ" כאילו היה "עץ השדה", ולכן תרגמו **צחרא**³⁹.

6. תרגומים חריגים של **ארץ**. לאחר שעמדנו על המשמעויות העיקריות של המילה **ארץ** בתורה ועל השתקפותן בתפסיר רס"ג, ננסה לבדוק כמה תרגומים חריגים שלה המופיעים בתפסיר פעם אחת בלבד. כל התרגומים הללו מעידים על דרכו המיוחדת של הגאון בפירוש הכתובים ועל גמישותו בתרגומם.

א. "חקה אחת יהיה לכם ולגור ולאזרח הארץ" (במ' ט, יד) – שריעה ואחדה תכון לכם ולאדכ"ל וצריח אלאמה. נראה שרס"ג שינה ותרגם **אלאמה** (= האומה), שכן לביטוי "אזרח הארץ" אין משמעות טריטוריאלית אלא דתית, וכדי להדגיש שחוקה אחת היא גם לגר, הנכנס ליהדות מדת אחרת ("דכ"ל"), וגם ליהודי, שהשתייכותו לאומה נקייה מכל רבב ("צריח").

אולם בשני המקומות האחרים בתורה שמופיע בהם הביטוי "אזרח הארץ" – "ונכרתה הנפש ההיא מעדת ישראל בגר ובאזרח הארץ" (שמ' יב, יט) ו"והיה כאזרח הארץ" (שם שם, מח) רס"ג מתרגם "צריח אלבלד".

ב. "וירשת אתם וישבת בארצם" (דב' יב, כט) – פאד'א קרצ'תהם וסכנת מכאנהם (= במקומם)⁴⁰. לדעת הרב קאפה, נמנע הגאון בתרגומו מלנקוט מילה ערבית שהוראתה 'ארץ'⁴¹, משום שרצה לציין שארץ-ישראל איננה ארצם של הגויים ואין להם חלק בה, "אלא ארצנו שניתנה לאברהם, או שאחרי הכיבוש היא שלנו"⁴².

"ואילן ארעא". מאידך גיסא גרסת התרגום הארץ-ישראלי (כ"י וטיקן – נאופיסי 1, ד"צ ירושלים תשל"א) – "ואילנה דאפי ברה", עשויה לתמוך בגרסת התרגום של כתבי-היד התימניים שהובאה בראשית ההערה.

39. על **צחרא** בהוראת 'שדה' (ולא בהוראת 'מדבר') בתפסיר רס"ג – ראה באוצר הלשון הערבית (הערה 3 לעיל), עמ' 90. לשם העצם שדה יש במקרא שתי הוראות עיקריות: (1) חלקת אדמה העומדת לחרישה ולזריעה, כגון בפסוקים: "שדך לא תזרע כלאים" (ויק' יט, יט), "נחלת שדה וכרם" (במ' טו, יח); (2) חלקת אדמה בלתי זרועה, בדרך כלל מחוץ לתחומי הערים, כגון בפסוקים: "חית השדה" (בר' ב, יט), "איש שדה" (שם כה, כז). את ההוראה הראשונה רס"ג מתרגם בדרך כלל במילה הערבית **צ'יעה**, ואילו את ההוראה השנייה הוא מתרגם בדרך כלל במילה הערבית **צחרא**. ייתכן אפוא שרס"ג רצה להדגיש שהעץ האמור בפסוקנו לא ייתן פרי, כמוהו כשדה בור, ולכן לתרגום שדה נקט את הלשון **צחרא**. ברם, יש להודות שהפסוקים שרצה מביא במילוננו בערך "צחרא" מערערים את ההבחנה בין שתי המשמעויות הנ"ל של שדה, לפי שהמילה שדה בהם אינה בהוראה של שדה בור אלא בהוראה של שדה פורה, כגון "היצא השדה שנה שנה" (דב' יד, כב), "כי האדם עץ השדה" (שם כ, יט).

40. ב'ד' הגרסה: "וסכנת מא פי קראהם וביותהם".

41. למשל התרגום הצפוי: "פי בלאדהם".

42. פירושי רס"ג על התורה (ראה לעיל, הערה 14), עמ' קמא, הערה 6.

ג. "בעוד כבדת ארץ לבוא אפרתה" (בר' מח, ז) – וכאן קד בקא מיל מן אלמסאפה. רס"ג נוקב מרחק של ממש, ואיננו מסתפק בציון הכללי "כבדת ארץ"⁴³. יש עוד פסוקים שרס"ג סוטה בהם מן התרגום המקובל, כגון "אולי לא תאבה האשה ללכת אחרי אל הארץ הזאת" (בר' כד, ה) – לעל לא תשא אלאמראה אן תתבעני אלי הד'א אלמוצ'ע (= המקום הזה); "לכו זבחו לאלהיכם בארץ" (שמ' ח, כא) – אמצ'ו אד'נחו לרבכם פי אלבר (= במדבר); "כאשר עשה ישראל לארץ ירשתו" (שמ' יב, יט) – כמה צנע אל אסראיל בבעץ קרא חוזה (= במקצת ערי ירושתו). אולם בדיקת כתבייד ודפוסים אחדים של תרגום רס"ג לפסוקים האלה מעלה שהגרסאות הג'ל הן בדרך כלל יחידאיות ומנוגדות לרוב הגרסאות האחרות, אשר אינן מעלות קשיים כלשהם. לפיכך ביכרתי שלא לדון בגרסאות האלה אלא לציין בלבד, והבוחר יבחר ויכריע ביניהן.

במקומות רבים בתרגומו לתורה הגאון נוהג להשתמש בכינוי במקום לחזור על שם עצם. גם בנדון דידן, יש שאין הגאון מזכיר בתרגומו את המילה ארץ, והוא מסתפק בהפניה אליה באמצעות כינוי חבור, כגון "וירא אלהים את הארץ והנה נשחתה כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ" (בר' ו, יב) – וראהא אד' אנפסדת באן אפסד כל בשרי טריקה עליהא. כיוון שהמילה ארץ הופיעה בפסוק הקודם, רס"ג מפנה אליה אך אינו מזכירה.

זאת ועוד. בפסוק יא שם המילה ארץ מופיעה פעמיים, ולפיכך הגאון משמיטה לחלוטין בתרגומו בפעם השנייה: "ותשחת הארץ לפני האלהים ותמלא הארץ חמס" – פאנפסדת אלארץ בין ידי אללה ואמתלת צ'למא.

הנה כי כן ראינו שרס"ג בחן היטב את ההוראות של המילים קודם שתרגמן וראה במילים מעין חומר שניתן לשנותו לפי הצורך ורהיטות הקריאה, גם אם לא תמיד אנו יכולים לעמוד על הסיבות לשינויים.

43. גם רש"י על אתר ניסה לאמוד את המרחק המצוין בכינוי "כבדת ארץ", אולם פירושו נדחה בידי רד"ק ובמיוחד בידי הרמב"ן, שדבריו בעניין זה חלים גם על תרגומו הנזכר של רס"ג: "ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלים, שבת לאל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל" (פירוש הרמב"ן על התורה, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשי"ט, ח"א, עמ' קצו). אולם אם על רש"י אפשר ללמד סניגוריה, שהוא מעולם לא ביקר בארץ-ישראל ולא ראה במו עיניו את המקומות שכתב עליהם, הרי רס"ג ביקר בארץ-ישראל בדרכו ממזרים לבבל, והיה אמור להכיר אזורים אלו. יש אפוא לשער שהוא מזהה את מקום קבורת רחל ויהיו שונה מזה של הרמב"ן.

"הפוך בה והפוך בה" – עיון סמנטי-פרגמטי ביחס המשמעות בין מילים המכונה 'הפך'

0. מבוא

היחס הסמנטי¹ המכונה 'הפך' נתפס בקלות באינטואיציה של דוברי הלשון, אך כשמנסים לתת על אינטואיציה זו דין וחשבון במונחים לוגיים-סמנטיים, מתברר שאין הדברים פשוטים כלל. גם ההגדרות ל'הפך' המקובלות בספרות המחקרית משאירות סימני שאלה.

בניסיון לחשוף את הרכיב הסמנטי הספציפי הגורם ליחס של 'הפך' בין שתי מילים אנו נוקטות שיטת נוסחאות סמנטיות להגדרת המשמעות של כל אחת מהמילים המקיימות ביניהן את היחס 'הפך'. הנוסחאות הללו מבוססות על שיטת הניתוח לרכיבים סמנטיים-מופשטים אלמנטריים שביסוד התאוריות הבלשניות, שיטה שפיתחו כץ ופודור (1963), וייגרייך (1966), בירוויץ' (1969) ואחרים. בהגדרה של פועל מדובר בפירוק לפרופוזיציות, פרדיקטים וארגומנטים על פי עקרונות הסמנטיקה הגנרטיבית. היסודות הסמנטיים הבסיסיים בהגדרה של הפועל יכוננו להלן רכיבים (components). היסודות הסמנטיים הבסיסיים בהגדרה של השם יכוננו להלן תכונות (features).

0.1 אי־מתיישבות

ההגדרות המקובלות ל'הפך' מדגישות את ה'אי־מתיישבות' (incompatibility) או את 'המניעה ההדדית' (mutual exclusion) כתכונה מכריעה בזוגות מילים המקיימות יחס סמנטי זה².

אי־מתיישבות בין שתי מילים מתבטאת בגרימתן לסתירה הגיונית בין שני משפטים הכוללים אותן: אם נכלול מילה אחת בתוך משפט, והמשפט יהא אמתי, המרתה במילה האחרת תיצור בהכרח משפט שקרי, בתנאי ששני המשפטים מתייחסים

1. העיון בסוגיה הנדונה הוא בעיקרו עיון סמנטי, ורק במקרי הצורך משולבות בו התייחסויות ממשורר ההתבוננות הפרגמטי, התבוננות המביאה בחשבון את כוונות המוען והבנת הנמען, את נסיבות הזמן, המקום וכיוצא בזה שצמד המילים הנבדק משמש בהן. ראה, למשל, סעיף 4 להלן.

2. למשל, בירוויץ' (1970, עמ' 170) מגדיר אנטונימיות על פי "עקרון המניעה ההדדית" (mutual exclusion); לייץ (1974, עמ' 92) מגדיר אף הוא אנטונימיה על פי עיקרון דומה; קרוז (1986, עמ' 257) מגדיר 'הפך' כמקרה ספציפי של אי־מתיישבות (incompatibility).

לאותו אירוע או מצב. למשל, אמיתות המשפט "האובייקט הזה הוא זכר" גוררת את שקריות המשפט "האובייקט הזה הוא נקבה"³.

התביעה הזאת ליחס הסמנטי של 'אי-מתיישובות' ניתנת להחלה כמעט על כל זוג מילים' ולא דווקא על הפכים. אפילו מילים כמו רקפת וריצה, הנתפסות באינטואיציה כבלתי תלויות סמנטית זו בזו, למעשה הן בלתי מתיישובות⁵. לכן תביעה מינימלית כזאת היא כמעט בלתי אינפורמטיבית⁶, חסרת משמעות, ולמעשה אין היא מבחינה בין 'אי-מתיישובות' ובין 'שונות' או 'אי-תלות' בין משמעויות.

אם כן, יש עניין לדבר על היחס הסמנטי של 'אי-מתיישובות' אך ורק במערכות סדורות של קונצפציות⁷. כדאי אפוא להבחין בין 'אי-מתיישובות', שהיא התכונה הכללית של מילים שונות זו מזו, דהיינו שאינן תלויות סמנטית זו בזו, ובין אי-מתיישובות במערכות סדורות⁸, והיא הרלוונטית לדיון ביחסים סמנטיים בין מילים⁹.

המערכות הסדורות ניתנות למיון לשתי קבוצות עיקריות: קבוצות רב-איבריות כגון מערכת חודשי השנה או מערכת הפרחים¹⁰, ולעומתן מערכות בינאריות המורכבות משני איברים בלבד. הן במערכת הרב-איברית הן במערכת הדו-איברית מתקיים יחס

3. אם שניהם מתייחסים לאירוע אחד מסוים בזמן מסוים. אין, כמובן, מניעה ששניהם יהיו אמתיים, אם הם מתייחסים לאירועים שונים זה מזה.

4. זוגות של מילים שאינן בלתי מתיישובות, כלומר זוגות מילים מתיישובות, הן למשל מילים גרדפות; בני זוג שאחד מהם היפרונים, והאחר היפונים שלו; שמות תואר מסוגים שונים כגון אדום ורך, שכן חתיכת אריג, למשל, עשויה להיות אדומה ורכה (ראה צרפתי, תשמ"ה, עמ' 213) ועוד.

5. ראה למשל לייץ' (שם, עמ' 111) הסבר לאי-מתיישובות עקיפה בין ספר לאיש.

6. דברים ברוח זו ראה אצל קרוז (1986, עמ' 93).

7. כשהדובר מציין "זאת רקפת" עומדת ברקע דבריו הפרדיגמה "פרחים" כולה, והוא מבקש להדגיש את אי-היות הרקפת כלגית/צבעוני/אירוס וכדומה, שאם לא כן היה יכול להסתפק באמירה "זה פרח". במילים אחרות, האמירה "זאת רקפת" מתכוונת להכחיש את היותה משהו אחר בפרדיגמה הסמנטית המשותפת. לעומת זאת, באותו הרגע אין בתודעתו כלל המושג "ריצה", ולכן לא ייתכן שבכוונתו להדגיש או להבליט קשר כלשהו בין רקפת ובין ריצה. דברים ברוח זו ראה אצל ליונס (1977, עמ' 288).

8. ליונס קורא ליחס זה *contrast*, ראה ליונס (1977, עמ' 287). גיר (1989, "חידה 6, עמ' 120) קורא לו גיגור. צרפתי (תשמ"ה, עמ' 213) מכנה זאת סחירה = שונות של קו-היפונימים.

9. במערכות הסדורות היחס הרגיל הוא אפוא יחס של 'אי-מתיישובות' (וכך במערכת הפרחים, הצבעים, ימי-השבוע, חודשי השנה, מכשירי-כתיבה וכו'). עם זה, גם במערכת סדורה עשוי לקרות שהאיברים בכל זאת מתיישרים בינם לבין עצמם. במערכת בעלי המקצוע, למשל, אין 'אי-מתיישובות' בין האיברים. כך עשוי אדם להיות בו-בזמן גם מורה וגם משורר. דבר זה מוכתב, כנראה, ממצאות חיינו.

10. את המערכות הרב-איבריות ניתן למיין לשתי קבוצות: מערכות שמספר איבריהן מוגבל וסגור, כגון מערכת חודשי השנה, עונות השנה, מצבי הצבירה, ימי השבוע, ארבעת המינים, ולצדן מערכות שמספר איבריהן בלתי-מסוים, כגון מערכת הפרחים, הצבעים, כלי התחבורה, המתכות, הרהיטים. ראה בעניין זה ליונס (1977, עמ' 287); הרפורד היזלי (1988, עמ' 107); לייץ' (1974, עמ' 100); פלמר (1976, עמ' 96) ואחרים.

של 'אי-מתיישובות' בין איברי המערכת, ואולם יחס 'אי-מתיישובות' במערכת הבינארית הוא בעל אפיון מיוחד, הנובע מהיות המערכת הזאת מערכת של שני איברים בלבד. יחס זה בין איברי המערכת הבינארית מכונה 'הפך'. 'הפך' הוא אפוא מקרה פרטי של 'אי-מתיישובות' – 'אי-מתיישובות' בינארית.

0.2 בינאריות

אכן, ה'בינאריות' היא התכונה המכריעה הנוספת המקובלת ל'הפך' בספרות¹¹. 'בינאריות' או 'דיכוטומיה' או 'זוגיות' (twoness, dichotomy, binarism) היא תכונה המאפיינת שתי מילים שיש ביניהן קשר הדוק; עם הזכרת אחת מהן עולה אסוציאטיבית בת-זוגה¹². קשר כזה עשוי להיות קשר סינטגמטי¹³ והוא עשוי להיות קשר פרדיגמטי. ב"קשר פרדיגמטי", שהוא מענייננו כאן, המילים שייכות לאותה פרדיגמה ומקיימות ביניהן יחסים כגון 'סינונימיות' (עץ/אילן), 'קרהיפונימיות' (כלב/חתול), 'הפך' (חי/מת). אם כן, 'הפך' הוא מקרה פרטי של בינאריות פרדיגמטית. לשיטתנו, יש להבחין הבחנה ברורה בין שני סוגי בינאריות בזוגות המקיימים ביניהם יחס של 'הפך':

(א) בינאריות מובהקת כמו בזוגות חי/מת, יש/אין, זכר/נקבה, אמת/שקר (הנדונים להלן בסעיף 1.1). במקרים אלו זוג המילים מקיף את כל האפשרויות בקונצפציה המשותפת שהן מסמנות, כלומר יש רק שני מצבים אפשריים בעולם בקשר לאותו שדה מושגי. בינאריות כזאת מבוססת על אמת כללית¹⁴.

11. למשל, ליונס (1977), פרק 9, עמ' 271 מציין שמילונים מסווגים כאנטונימיה זוגות לקסמות הקשורות במגוון דרכים, והמשתף לכולן – תלות בדיכוטומיה. האופוזיציה הבינארית היא, לדעת ליונס, אחד העקרונות החשובים ביותר השולטים במבנה הלשוני, והאנטונימיה תשמש עדות מובהקת לעיקרון זה.

12. אפשר לבדוק עובדה זו במבחנים פסיכו-בלשניים באסוציאציות מילוליות. ראה, למשל, קלארק (1970).

13. כלומר, שגרת הופעתן יחד זו לצד זו (הזוג 'כלב גובח' למשל. זוגות מילים מסוג זה אינם מענייננו כאן); ראה בעניין זה טורי ומרגלית (1973), לנדאו (1980).

14. לעומת הבינאריות הנובעת מאמת כללית יש מקרים שאת הבינאריות מכתובות נסיבות מסוימות בחיים, נסיבות המעלות שני מצבים אפשריים בלבד, כביכול. למשל, בתנאי אירוח, כאשר מוצע משקה חם, המארח עשוי לשאול את אורחיו: "תה או קפה?". במקרה כזה בחירה באחת האופציות היא דחייה אוטומטית של האופציה האחרת. אם כן, במקרים אלו לפנינו בינאריות מובהקת אד-הוק. עוד דוגמאות להפכים תלויי נסיבות שכאלה: גז/חשמל, כפר/עיר (ראה קרוז (1986), עמ' 198), ליכוד/מערך. במקרים אחרים, מילים נתפסות כזוג, כנראה בגלל היותן מסמנות אובייקטים המופיעים יחד לעתים קרובות, בגלל קשר או מגע פיסי: סיר/מכסה, שקע/תקע, מכתש/עלי, בורג/אום, סכין/מולג ועוד. ראוי להזכיר כאן גם זוגות שהם מה שרפאל גיר (1989), עמ' 120 מכנה "אופוזיציה סובייקטיבית". הדוגמה שנתן היא: תלמיד נשאל "מה הוא ההפך של 'לדבר?'", תשובתו הייתה "להכות". ההנמקה שלו הייתה: "המורה אומרת שלא צריך להכות. אפשר לדבר".

להלן ב-1.1 תוצג התכונה המהותית הגורמת ל'הפך' במערכת הבינארית המובהקת. (ב) בינאריות במערכות רב-איבריות בזוגות כגון חס/קר, צפון/דרום. בכל אחד מהמקרים האלה קיימת מערכת של יותר משני איברים. בדוגמה הראשונה הרב-איבריות – יסודה במושגים המציניים נקודות נוספות על פני ציר מעלות החום (לוהט, חמים, קריר, קפוא וכו'); בדוגמה השנייה מדובר במערכת השלמה של שושנת הרוחות. אף שמערכות אלה הן רב-איבריות, המילים המכונות 'הפכים' (חס/קר, צפון/דרום) מעמידות זוג. נשאלת השאלה מה מיוחד כל זוג מונחים כאלה (חמים/קריר, לוהט/קפוא, וכן צפון/דרום, מזרח/מערב) משאר איברי המערכת, כך שרק לגביהם קיימת תפיסה אינטואיטיבית של 'הפך' (איש לא יטען שצפון/מזרח או חס/קריר הם הפכים)¹⁵.

בסעיף 1.2 תוצג התכונה המהותית הגורמת שבין שתי מילים מסוימות במערכת רב-איברית יתקיים יחס של 'הפך'.

1. אופי ההתנגשות (= אי־מתיישבות) בניגודים בינאריים (= הפכים)

להלן ייעשה ניסיון לבחון את ההגדרות הסמנטיות של זוגות הפכים ולזהות בהן את המהות הסמנטית הקשורה ב'אי־מתיישבות' והגורמת ל'הפך'. 'אי־מתיישבות' במערכות סדורות נשענת על התנגשות (clash) בין תכונות מבחינות בהגדרה הסמנטית של איברי הזוג¹⁶. ההתנגשות בזוגות במערכת בינארית מובהקת שונה במהותה מזו אצל זוגות במערכת סדורה רב-איברית, שוני המבוסס על רעיון הבינאריות אצל הראשונים.

1.1 השלילה כגורם המתנגש

בזוגות ההפכים המעמידים מערכת בינארית מובהקת קיימת התנגשות מסוג מסוים מאוד. התנגשות המבוססת על קיום פרדיקט השלילה בהגדרת אחת מבנות הזוג, והוא

יצוין שכל הזוגות הנדונים לעיל עשויים להיתפס אינטואיטיבית כזוגות הפכים, אולם זוגות אלו (להוציא את המוזכרים בקבוצה הראשונה – המתאמים להגדרת 'הפך' על פי הקריטריון שיידון להלן בסעיף 1.1) אינם מהווים 'הפך', שכן הם חסרים את התכונות ההכרחיות לקיום יחס של 'הפך' (ראה להלן, סעיפים 1.1 ו-1.2).

15. זוג המורגש כ'הפך' חייב להיות בעל בינאריות גלויה לעין. קיימת גם בינאריות חבויה, שאינה גלויה לעין, למשל, בין המושגים 'יום שישי'/'יום ראשון' המגלמים ניגוד כיווני בינארי ביחס ל'יום השבת', אך אינם מקובלים כהפכים, משום שמשמעויותיהם אינן מפנות וזקוקות באשר לאוריינטציה ההדדית שיש להם על יום השבת. ראה קרוז (1986, עמ' 261).

16. הצגה כזאת של אי־מתיישבות מופיעה אצל בירוויץ' (1970, עמ' 170) בהגדרתו לאנטונימים: E1 ו-E2 הם אנטונימים, אם משמעויותיהם שוות, אלא שמשמעות E1 היא בעלת קומפוננט C ומשמעות E2 היא בעלת קומפוננט C', ו-C/C' שייכים לתת-קבוצה מיוחדת של קומפוננטים בעלי מניעה הדדית.

היסוד הסמנטי היחיד העושה את ההבדל בניהן; כלומר הגדרתן הסמנטית זהה לחלוטין בכל יתר הרכיבים הסמנטיים.

לדוגמה, לזוג הפכים כגון פנוי/נשוי משותפת כל סדרת תכונותיהן הסמנטיות (+חי), (+אנוש), (+מבוגר), (+זכר), (+בעל אישה). ההבדל בין שתי המילים מתמצה בכך שעל אחת התכונות הסמנטיות המשותפות (+בעל אישה) מתוסף במשמעות המילה פנוי פריקט השלילה 'לא', וכך מתקבלת בהגדרת פנוי התכונת [- בעל אישה].

לעומת זאת במילים כלב וחתול, השייכות למערכת הסדרה הרב-איברית של בעלי-חיים, והן בעלות תכונות סמנטיות משותפות כגון (+בעלי-חיים), (+יונק), (+חוש ראייה מפותח), (+חוש שמיעה מפותח) ועוד, יש תכונות מתנגשות: (+חתוליות)/(-כלביות). לא נוכל לטעון ש[+חתוליות] אצל חתול גוררת אוטומטית [-חתוליות] אצל כלב, שהרי אמנם כלב הוא בעל [-חתוליות], אבל גם בעל [-עכבריות], [-ארייות], [-שועליות] וכד' בגלל קיום סדרה רבת-איברים של בעלי-חיים. במילים אחרות, בסדרות כאלה יש לצד סדרת תכונות זהות תכונות מהותית אחת שונה לחלוטין [+כלביות] לעומת [-חתוליות], לדוגמה.

גורם השלילה אפוא הוא גורם בלבדי ליחס של 'הפך' בפרידיגמה בינארית מובהקת¹⁷. זוגות הפכים כאלה מכונים הפכים משלימים¹⁸.

1.2 הכיוון המנוגד כגורם מתנגש¹⁹

בקבוצות מסוימות של זוגות הפכים (כגון קדימה/אחורה, התקרב/התרחק, גדול/קטן, טוראי/רב-אלוף) שתי המילים המהוות 'הפך' ניתנות לתיאור כמסמנות כיוונים מנוגדים על ציר ממשי או דמיוני-מטפורי.

אחד מבני הזוג מייצג את הקצה או את הכיוון האחד לאורך ציר, ובן הזוג האחר מייצג את הקצה המקביל או את הכיוון האחר לאורך אותו הציר. לאורך הציר מצויות

17. אחרת דעתו של קרוז (שם, עמ' 259). לשיטתו, בכל ההפכים הבינאריים, גם המובהקים ביותר (שנדרו לעיל בסעיף 1.1), קיים גורם הכיוון המנוגד (ראה להלן 1.2) כתכונה המהותית של ההפך, מהיותם מגדירים ציר מינימלי.

18. אלה מכונים בפי ליונס (1977, עמ' 279), והם מובחנים אצלו משני הסוגים האחרים של ההפכים: antonymy ו-converseness. לייץ (1974, עמ' 99) מכנה אותם binary taxonomy. הוא מבחין ביניהם ובין שני סוגי 'הפך' אחרים: polar opposition ו-relative opposition.

19. ההנחה שהניגוד הכיווני עומד בבסיס רוב ההפכים, אם לא בכולם, מועלית אצל קרוז (1986 עמ' 223) בדונו ב-directional opposition (בעמ' 223) ובדונו ב-nature of opposition (בעמ' 259), בעקבות ליונס (1977, עמ' 282). ליונס (שם): "ייתכן שהבחנת את הניגודיות באופן כללי מתבססת על אנלוגיה לניגודים כיווניים שאנו לומדים תחילה ביחס לאוריינסציה שלנו".

נקודות נוספות על השתיים שהן 'הפך'. מערכת כזאת היא מערכת רב-איברית²⁰ סדורה לינארית.

הכיוונים המנוגדים עשויים להיות משלושה סוגים:

(א) → . ← קיימת נקודת ציר, נקודת אמצע, נקודת מוצא, המסמנת את הנורמה, שהיא תלוית אובייקט או תלוית חברה או תלוית דובר. שני המושגים המהווים 'הפך' מסמנים תנועה ממנה בכיוונים מנוגדים, כך שהתקדמות בכיוון הקוטב האחד היא התרחקות מהקוטב האחר. לדוגמה, זוג ההפכים ימינה/שמאלה.

במקרים אחרים המונחים המהווים 'הפך' ניתנים לתיאור כמסמנים נקודות הממוקמות על הציר באופן סימטרי, במרחק שווה מנקודת האמצע. לדוגמה, זוג ההפכים חם/קר. היעדר המרחק הסימטרי מנקודת האמצע בזוגות דוגמת חם/קרי, לוהט/קר הוא המונע תפיסתם כ'הפך' מובהק.

(ב) → . ← קיים סולם מדורג²¹. המושגים המהווים 'הפך' מציינים את שני המצבים הקיצוניים, הקטבים, בסולם הזה. אחד מהם מסמן את המצב ההתחלתי או הנמוך ביותר האפשרי בסולם, והאחר את המצב הסופי או הגבוה ביותר האפשרי בסולם. למשל, מערכת הדרגות בצבא, המסודרת על ציר שקטביו טוראי ורב-אלוף, וכל הדרגות האחרות נמצאות ביניהם. יצוין שיש מקרים של לקסיקליזציה רק לקטבים של הסולם ולא לדרגות ביניים. במקרים אלו יש לדבר על רב-איבריות בפוטנציה (מרגלות, רגלי [ההר]/פסגה, ראש [ההר]).

(ג) הסוג השלישי של הכיוון המנוגד מתייחס לתנועה מנקודת ציר מסוימת וחזרה לאותה נקודה²², מעין → ←;

ההבדל בין מהות הכיוון המנוגד ב-(א) ובין מהותו ב-(ג) הוא שב-(א) מדובר במושגים המציינים שניהם התרחקות בכיוונים מנוגדים מנקודה כלשהי; לעומת זאת ב-(ג) מדובר במושגים שהאחד מציין התרחקות מנקודה כלשהי, והאחר מציין התקרבות לאותה נקודה. לכאן שייכים זוגות פעלים-הפכים כגון יצא/נכנס (וראה להלן, סעיף 3.3). גורם הכיוון המנוגד המוצג בסוג זה קשור בגורם השלילה ונדון להלן בסעיף 1.3.

20. ראה ליונס (1977, עמ' 268-290). ליונס מבחין במסגרת המערכות הרב-איבריות הסדורות בין מערכות לינאריות למערכות מעגליות, כגון מערכת ימי השבוע ומערכת חודשי השנה. המערכות המעגליות מאופיינות בכך שכל לקסמה במערכת ממוקמת בין שתיים אחרות, ולמעשה, אין שני קטבים במערכת. התפיסה שיום ראשון, למשל, הוא קוטב גובעת מנסיבות החיים ומצורכי הדוברים, אך בעצם גם יום ראשון נמצא בין שני ימים אחרים (יום שני ויום שבת), כמו כל יתר פרטי המערכת. עובדת היעדר הקטבים במערכות המעגליות מוציאה מערכות אלה מכלל דיון בעיוננו כאן, גם אם יש מקרים שהפסידו-קטבים נתפשים אינסואיטיבית כזוג הפכים.

21. במסגרת המערכות הלינאריות ליונס (שם) מבחין שתי קבוצות: (1) מערכות לינאריות טוריות (rank). מערכות כאלה רלוונטיות לקבוצה ב הנדונה כאן. (2) מערכות לינאריות סקליות (scale).

22. קרוז (1986, עמ' 226-231, 201) מכנה קבוצה זו reversives.

יצוין שבקבוצות הפכים-שמות תואר (להלן, סעיף 5) לא נמצא הפכים שהגורם המתנגש בהם הוא הכיוון המנוגד מסוג זה, שכן גורם הכיוון המנוגד מסוג זה מותנה בשינוי מצב, בדינמיות, ושמות התואר מסמנים תכונות ומצבים סטטיים בלבד.

ההבחנה בין זוגות הפכים שהגורם העיקרי המתנגש בהם הוא השלילה ובין אלה שהגורם העיקרי המתנגש בהם הוא הכיוון המנוגד, מתאימה להבחנה הלוגית המסורתית²³ בין *contradictories* ובין *contraries*: פרופוזיציה P היא סתירה (*contradictory*) של פרופוזיציה Q , אם P ו- Q אינן יכולות להיות בו-זמנית שתייהן אמת או בו-זמנית שתייהן שקר. מכאן נובע ששלילת האחת גוררת אוטומטית את חיוב האחרת, וחיוב האחת גורר אוטומטית את שלילת האחרת. לדוגמה, $P = \text{"זה חתול"}$ זכר; $Q = \text{"זה חתול נקבה"}$. שני המשפטים אינם עשויים להיות בו-זמנית אמתיים ולא בו-זמנית שקריים, ולכן "זה חתול זכר" גורר "זה איננו חתול נקבה", ו"זה אינו חתול זכר" גורר "זה חתול נקבה".

התכונה המיוחדת הזאת, האופיינית לזוגות ההפכים שהוצגו לעיל כתלויי גורם השלילה, נובעת מעצם היותם מערכת בינארית מובהקת, מוחלטת, והם מחלקים את עולם השיח לשתי תת-קבוצות משלימות.

פרופוזיציה P היא ניגוד (*contrary*) של Q , אם P ו- Q אינן יכולות להיות שתייהן אמת, אולם יכולות להיות שתייהן שקר. חיוב האחת גורר את שלילת האחרת, אך שלילת האחת אינה גוררת בהכרח את חיוב האחרת. לדוגמה, בלתי אפשרי ששני המשפטים "הקפה חם" ו"הקפה קר" יהיו אמתיים בו-זמנית, אבל שני המשפטים "הקפה אינו קר" ו"הקפה אינו חם" בהחלט עשויים להיות אמתיים בו-זמנית.

התכונה המיוחדת הזאת, האופיינית לזוגות ההפכים שהוצגו לעיל כתלויי גורם הכיוון המנוגד, נובעת מקיום נקודות נוספות (לבד מהקטבים) על הציר, המתאימות בדיוק למקרה "אינו X ואינו Y ".

שני הגורמים הנ"ל, גורם השלילה וגורם הכיוון המנוגד, מוצגים לעיל כאילו קיומו של גורם אחד חוסם את קיומו של האחר, ולא היא. ניתן לתאר את יחס ה'הפך' המתואר ב-1.1 לעיל גם כאילו המילים שהן 'הפך' מתייחסות למהויות הניתנות לתיאור כממוקמות בכיוונים מנוגדים על ציר מינימלי, שיש בו 2 נקודות בלבד (ראה קרוז 1986, עמ' 259) מחד גיסא, ואת יחס ה'הפך' המתואר ב-1.2 לעיל ניתן לתאר גם באמצעות השלילה, מאידך גיסא (ראה ליונס 1977, עמ' 282). כך למשל, על מי שמתרחק אפשר לומר: ככל שהוא יותר מתרחק, כך הוא יותר לא מתקרב.

עם זה מצאנו לנכון לערוך במאמר זה מיון להפכים שהגורם המתנגש בהם הוא גורם השלילה ולכאלה שהגורם המתנגש בהם הוא הכיוון המנוגד, משום שבקבוצות ההפכים שהוצגו לעיל אחד הגורמים דומיננטי לאין ערוך יותר מזולתו.

23. ראה ליונס (1977, עמ' 272).

להלן בסעיף 1.3 מוצגים זוגות הפכים שבהם שתי תכונות ה'הפך' הנ"ל מהותיות, ובניסיון להגדיר את מהות ה'הפך' בהם ראוי להתייחס לשתי התכונות.

1.3 גורם מתנגש הניתן לתיאור כאמצעות הכיוון המנוגד ובאמצעות השלילה²⁴
מדובר בזוגות הפכים שאחד מבני הזוג מציין עזיבת נקודה כלשהי, והאחר מציין חזרה לאותה נקודה. לדוגמה, זוג ההפכים יצא (ממקום מסוים)/נכנס (לאותו מקום). למעשה, גורם הכיוון המנוגד בקבוצה זו מוצג לעיל ב-1.2 (ג), ומתואר גרפית: $\rightarrow$.
עזיבת מקום P – תוצאתה היות ב־A או לא היות ב־P. וכך, חזרה אל מקום P – תוצאתה היות ב־P. ראייה כזאת מאפשרת להציג את מהות ה'הפך' בזוגות הללו גם במונחים של חיוב או שלילה לפי תיאור המיקום הסופי כ־P או לא־P. אם כן, בזוגות ההפכים מסוג זה ניתן להציג את מהות ה'הפך' הן על יסוד גורם השלילה הן על יסוד גורם הכיוון המנוגד.

2. מיון קטגוריאלי של זוגות הפכים בהתייחס לטיפוס הגורם המתנגש אופי ההתנגשות כפועל, כשם התואר וכשם העצם

2.0 יש מקום למיין את זוגות המילים המהוות 'הפך' על פי קטגוריות של חלקי דיבר שמילות הזוג שייכות אליהן, שכן ברור שזוגות הפכים שהם פעלים, זוגות הפכים שהם שמות תואר וזוגות שהם שמות עצם, השונים במהותם הסמנטית, בסוג הדברים בעולם שהם מסמנים, יהיו שונים גם באשר למהות היחס 'הפך' הקיים בהם.
האמור לעיל מבוסס על תפיסה מסורתית המבססת את ההבחנה בין חלקי הדיבר בעיקר על תוכנן של מילים. תפיסה זו באה לידי ביטוי גם בשמות המקובלים של חלקי הדיבר.

עם זה, אין להתעלם מן העובדה שמחלקות חלקי הדיבר מובחנות זו מזו מורפולוגית²⁵ ושההבחנה המורפולוגית אינה חופפת תמיד את ההבחנה התוכנית. כך אפשר למצוא פעלים המסמנים מצבים (המסומנים בדרך כלל בשמות תואר), שמות עצם המסמנים פעולות (המסומנות בדרך כלל בפעלים) וכדומה²⁶.

24. ליונס (1977, עמ' 282) מקשר את גורם הכיוון המנוגד לגורם השלילה.

25. גם התפיסה המסורתית הקלסית הכלילה בקטגוריה של "פועל" כל מילה שיש לה נטייה של פועל.

26. יש השוללים את התפיסה שחלקי הדיבר הם מושגים המראים על תוכנן של מילים, כגון רוזן (1977, עמ' 134). ראוי לציין כאן שמיון המילים לחלקי דיבר הוא אחת הבעיות הקשות בחקר הלשון, ראה למשל, ליונס (1968, עמ' 270–273).

מכל מקום, בחרנו להציג מיון של הפכים על בסיס ההבחנה הסמנטית המסורתית של חלקי הדיבר. בתוך כל קטגוריה ניתן לערוך מיון לפי טיפוס הגורם המתנגש בין שתי המילים בזוג ההפכים, כשזה האחרון תלוי, למעשה, במהות הסמנטית של המילים בזוג. למשל, בזוגות הפכים שהם פעלים מהות היחס 'הפך' קשורה בהיות הפעלים מסמנים (בדרך כלל) פעולות: 'הפך' של פועל המסמן ביצוע פעולה מסוימת (כגון יצא) יהיה פועל אחר המסמן אי-ביצוע אותה הפעולה (כגון נשאר = לא יצא, דהיינו, התנגשות המבוססת על גורם השלילה) או פועל המסמן ביצוע של פעולה המנוגדת לה (כגון נכנס, דהיינו, התנגשות המבוססת על גורם הכיוון המנוגד); כאשר הפועל מציין כניסה למצב, ה'הפך' יהיה אי-כניסה למצב: שכח (כניסה למצב של אי-ידיעה); זכר (אי-כניסה למצב זה).

בשמות תואר המציינים תכונות (כגון ארוך) 'הפך' פירושו קיומה של תכונה מנוגדת (כגון קצר).

לעומת זאת, רוב שמות העצם המוחשיים שהם תוויות לאובייקטים במציאות (בני-אדם, בעלי-חיים, עצמים ומקומות), מעצם טבעם אינם ניתנים להיפוך, שכן גורם השלילה אינו רלוונטי להם, מהיות רכיב השלילה "רוכב" על פרופוזיציה שלמה או על פרדיקט ולא על ארגומנט²⁷. גם גורם הכיוון המנוגד אינו רלוונטי לקטגוריה זו. למילים כגון מגירה ותפוח אין 'הפך', ולא יכול להיות להם 'הפך'. היעדר כזה של 'הפך' הוא אוניברסלי בהיותו קשור בפונקציה של המנגנון הלשוני בכלל כמתאר את העולם, כשם שקיומם של הפכים מהסוגים הנזכרים לעיל בפעלים ובשמות תואר הוא תופעה אוניברסלית.

המילון של כל שפה תואם בדרך כלל את ציפיותינו אלה, ותימצאנה בו מילים מהקטגוריות השונות לצד מילים שהן הפכים להן, ואולם במקרים רבים יש במילונים חסרים (lexical gaps): על אף הרעיון של 'הפך' אין ל'הפך' לקסיקליזציה בשפה מסוימת מטעמים פרגמטיים. במקרים אלו ניתן לומר שה'הפך' קיים בפוטנציה. לדוגמה, לשמות התואר ספורטיבי וסבלני אין בעברית 'הפך' מובהק. למילוי החסר המילוני משתמשים בתחיליות שלילה מסוג בלתי, לא.

אם כן, חשוב להבחין בין היעדר היפוך שהוא מעצם מהותו של הפריט הלקסיקלי, והוא היעדר אוניברסלי, ובין היעדר היפוך לפריט לקסיקלי באופן מקרי, והוא חסר מילוני²⁸.

בסעיף 3 שלהלן יודגם ניסיון למיין זוגות הפכים שהם פעלים לפי טיפוס הגורם המתנגש שהוצגו לעיל. מיון זה עולה בקנה אחד עם הקבוצות הסמנטיות שהפעלים משתייכים אליהן. בסעיפים 5, 6 שלהלן ייערך מיון דומה בשמות תואר ובשמות עצם.

27. כך על פי עקרונות הסמנטיקה הלוגית, ראה, למשל, ליונס (1977), סעיף 6.2, עמ' 143).

28. ראה קרוז (1986), עמ' 257-258).

3. זוגות הפכים שהם פעלים

בזוגות הפכים-פעלים יש מקום לדבר על שני סוגי הפכים בד בבד עם שני טיפוסים הגורם המתנגש שהוצגו לעיל ועל סוג שלישי של הפכים המשלב את שני הגורמים גם יחד.

3.1 הפכים-פעלים שבהם הגורם המתנגש הוא גורם השלילה

3.1.1 מסמני עשיית פעולה/מסמני אי-עשיית אותה פעולה

פועל המסמן עשיית פעולה הוא פועל שהנושא שלו נושא יחסה אנטיבית או ארגטיבית, והוא עונה על השאלה "מה x עשה?"²⁹. לפועל כזה עשוי להיות בן זוג-הפך המסמן את אי-עשיית אותה פעולה. כך למשל, הפכו של הפועל **אכל** הוא הפועל **צם**. אין האחרון מסמן עשיית פעולה כלשהי, אלא כל עניינו אי-עשיית הפעולה המסומנת באכל. עם זה, אין להתעלם מן התחושה ש-**צם** אינו שווה-משמעות לחלוטין ל-**לא-אכל**. האינטואיציה נותנת שבצם יש אפקט של פעילות, מעין עשיית דווקא. כאן המקום להבחין בין שני סוגים של אי-עשייה:

(א) אי-עשיית³⁰ דבר, אשר בראנד (1971, עמ' 45-46) מכנה *doing nothing at all*, והיא מאופיינת כחוסר פעילות מוחלט.

(ב) משמעות אחרת של אי-עשייה, שהיא למעשה משמעות משתמעת, היא הימנעות מעשייה, אשר בראנד (שם) מכנה *refraining*, והיא לדידו סוג של פעילות. אפשר לדבר על הימנעות מעשייה רק כאשר מישו יכול לעשות פעולה ואינו עושה אותה בכוונה תחילה.

צם מסמן אפוא הימנעות מפעולת האכילה (לאורך זמן) ולא אי-ביצוע גרידא של פעולה זו.

עוד זוגות של הפכים מסוג זה הם: דיבר/שתק³¹, גילה (למשל, סוד)/העלים (למשל, סוד), עבד/שבת, בזבז/חסך, שמר/הפקיר, המית/חייה (במשמעות "השאיר בחיים"³²) = לא ביצע את פעולת ההמתה, ציית/המרה, יצא/נשאר. כל אחד מן הפעלים שמשמאל לקו הנטוי יש בו לקסיקליזציה של "לא-פעל". דהיינו, במקום להביע את ההימנעות מעשייה בצירוף מילת שלילה מפורשת לפועל העשייה משמש למטרה זו ערך מילוני מיוחד (נשאר עשוי לציין גם אי-עשייה גרידא).

29. דיון במהותם הסמנטית של פועלי העשייה ראה ברוך ופרוכטמן (1982, עמ' 84-85).

30. מונח זה נוסק וייגריב (תשל"ח).

31. ראה ברוך ופרוכטמן (1982, עמ' 90). הן ראות בפועל שתק הימנעות מעשייה, והוא פעיל לא פחות מאשר אמר כל מיני דברים.

32. למשל בפסוק המקראי "כל הבן הילוד היארה תשליכוה וכל הבת תחיון" (שם"א, כב). משמעות הפועל תחיון: תשאירו בחיים, שלא כמשמעות של החיה: החזיר לחיים, כמו בפסוק המקראי: "...החיה את המת..." (מל"ב ח, ה).

ראוי לציין שבמקרים של לקסיקליזציה מעין זו מדובר בדרך כלל בהימנעות מעשייה ולא באי-עשייה גרידא. אי-עשייה גרידא תתממש לשונית בצירוף השקוף סמנטית של מילת שלילה + פועל העשייה. קיום פועל מיוחד מאפשר להביע את רעיון ההימנעות מהעשייה בלא מילת שלילה מפורשת, ודבר זה יוצר אפקט של פעילות³³.

הממצא המילוני מלמד שברוב המקרים גם להימנעות מפעולה (ולא רק לאי-עשיית פעולה) אין לקסיקליזציה. כנראה, יש צורך במוטיבציה פרגמטית מיוחדת ליצירת ערך מילוני ספציפי. כך, למשל, צורך דתי מהותי גרם להיווצרות הפועל צם.

בהיעדר ערך מילוני מיוחד, כאשר מתעורר הצורך בהבעת ההימנעות מפעולה, ההימנעות מסומנת בצירוף לא + פועל עשייה. כך למשל, אם יתעורר הצורך לסמן הימנעות מפעולת שתייה (למשל, כשהאם מבקשת מבנה חוזר ובקש שישתה את השוקו, והוא מתעקש ומסרב לשתות), הדרך לסימונה יהיה בצירוף לא שתה. אפשר להביע הימנעות מפעולה גם בצירופים כגון נמנע משתייה או התנזר משתייה, אך צירופים אלו מסמנים דרגה גבוהה יותר של הימנעות, כגון במקרה שהרצון לבצע את הפעולה חזק במיוחד או שהעשייה הנמנעת – היו רגילים לעשותה במידה רבה או בקיצוניות.

אם כן, צירופים כגון לא שתה דו-משמעיים: הם עשויים לסמן הימנעות מכוונת מפעולה (שכן אין להבעה זו ערך מילוני מיוחד) או אי-שתייה בלא כל כוונה מיוחדת (למשל, במקרה שאדם מגיע למקום, וכאשר המארח שואל אותו אם הוא שתה, הוא עונה: "לא שתייתי").

זוגות הפכים פועליים כאלה מעמידים מערכת בינארית מובהקת, והגורם המתנגש בהם הוא, כמובן, רכיב השלילה. אחד הפעלים מסמן עשיית פעולה ובן זוגו ההפכי מסמן שלא נעשתה אותה הפעולה. השלילה מתייחסת אפוא להתרחשות כולה, המסומנת בפועל החיובי.

על כן בבואנו להגדיר פועל כזה הגדרה סמנטית, מקומו של רכיב השלילה יהיה לפני כל רכיבי ההגדרה הסמנטית של בן הזוג. המילים בזוג אכל/צם הן 'הפכים משלימים' (ראה לעיל 1.1 ו-1.2): אכל = לא צם, לא אכל (בכוונה תחילה ולאורך זמן) = צם.

3.1.2 מסמני כניסה למצב/מסמני אי-כניסה לאותו מצב

יש פעלים בעלי בן זוג-הפך' מהסוג הנדון כאן, הפך משלים, ואין הם מסמנים עשיית פעולה. אלו פעלים המסמנים כניסה למצב, והם ניתנים לשני אופני תיאור סמנטי: (א) ניתן למקד את הגדרתם כמסמני כניסה למצב חדש ממצב קודם. במקרה כזה יתבסס תיאורם על ציון המצב החדש, ואילו המצב הקודם יסומן בהנחתם המוקדמת. למשל:

– א התעורר = 'התהווה' (א ער); הנחה מוקדמת: א ישן.

נוסחת ההפך המשלים תהיה:

– א לא התעורר = 'לא' ('התהווה' (א ער))

אין לקסיקליזציה לא־הכניסה למצב החדש המתוארת בנוסחה זו, ותמורתה משמש אותנו הצירוף לא התעורר.

גם בפעלים אחרים המסמנים כניסה למצב, כגון נרדם והתעייף, לא נמצאה לקסיקליזציה לבן הזוג המסמן אי־כניסה למצב.

(ב) ניתן למקד את הגדרתם כמסמני יציאה ממצב קודם. במקרה כזה יתבסס תיאורם על שלילת המצב הקודם. כך למשל:

– א התעורר = 'התהווה' ('לא' (א ישן))

נוסחת ההפך המשלים במקרה זה תהא מבוססת על שתי שלילות:

– א לא התעורר = 'לא' ('התהווה' ('לא' (א ישן)))

בפעלים אחרים המסמנים יציאה ממצב קודם עשוי להיות ערך מילוני מיוחד למימוש אי־יציאה מן המצב הקודם. למשל:

– שכח = יצא ממצב של ידיעה / זכר = לא יצא מהמצב הזה, נשאר יודע

– סלח = יצא ממצב של כעס / נטר = לא יצא מהמצב הזה, נשאר כועס

בהיעדר לקסיקליזציה לפועל הכולל שתי שלילות, משמש לסימון רעיון זה הפועל נשאר (שכל משמעותו שתי שלילות³⁴) בתוספת פועל המסמן את המצב שלפני השינוי. לדוגמה:

1. הפועל בעל השלילה האחת: א נפטר = 'התהווה' ('לא' (א חי)); (חי מציין את המצב שלפני השינוי). ההפך המשלים של נפטר, הצירוף המחליף פועל בעל שתי שלילות: נשאר חי = 'לא' ('התהווה' ('לא' (א חי))).

2. הפועל בעל השלילה האחת: א התעורר = 'התהווה' ('לא' (א ישן)); (ישן מציין את המצב שלפני השינוי). ההפך המשלים של התעורר, הצירוף המחליף פועל בעל שתי שלילות: נשאר ישן = 'לא' ('התהווה' ('לא' (א ישן))).

ראוי לציין שלפעלים נפטר והתעורר יש בן זוג־הפך מקובל יותר, המתנגש בהם בתכונת הכיוון המנוגד: נולד ונרדם. אלה נדונים להלן בסעיף 3.3.1 (ב).

ראוי להזכיר בסעיף זה פעלים המציינים כניסה למצב שהוא תוצאה של פעולה מסוימת וכנגדם פעלים המציינים אי־כניסה למצב הזה. מדובר בזוגות פעלים שכל מהותם סימון תוצאה של פעולה ולא עשיית פעולה³⁵. מהות ה'הפך' ביניהם נובעת

34. על פעלים שבמשמעותם שלילה כפולה ראה רובינשטיין (תש"ז).

35. רייל (1949), למשל עמ' 130, 149–150) מכנה פעלים אלו "פועלי הישג" (achievement) הנחלקים לפועלי הצלחה ולפועלי כישלון, והוא מבחנים מפעלים המציינים "משימה" (task).

מהיותם מסמנים תוצאות הפוכות לפעולה זהה. הפעולה הזוהה חייבת להתבצע כדי שהשימוש בפעלים יהיה תקין, והיא מסומנת בהגדרה הסמנטית בהנחה המוקדמת. לדוגמה, זוג הפעלים פגע/החטיא (במשמעותם הראשונית, הפיסית) ראוי לשימוש רק משנתבצעה פעולת ירייה. הגדרתם הסמנטית כוללת הנחות מוקדמות אלו: (1) א ירה; (2) א רצה בכך לגרום ש-x יהיה במטרה.

הפועל פגע מסמן את התממשות התוצאה שכוון אליה מעשה הירי:

– א פגע במטרה = 'התהווה' (x 'ב' מטרה)

הפועל החטיא מסמן את אי-התממשות אותה תוצאה:

– א החטיא את המטרה = 'לא' ('התהווה' (x 'ב' מטרה))

רכיב השלילה רוכב אפוא על כל ההגדרה הסמנטית.

משנתבצעה פעולת הירייה קיימות רק שתי האפשרויות הנ"ל (או פגע או החטיא), כלומר שני הפעלים מקיפים את סך כל האפשרויות, ואין אפשרות נוספת. אם כן, הזוג המודגם הוא הפך משלים: החטיא = לא פגע; לא החטיא = פגע. דומים להם "זוגות" כגון מצא/לא מצא³⁶, ריפא/לא ריפא, שבהנחה המוקדמת שלהם עומדים הפעלים חיפש וטיפל בהתאמה, אך כאן לא קיים ערך מילוני לבן הזוג המציין כישלון (אפשר לראות בהעלה חרס בידו לקסיקליזציה ל-לא מצא).

3.2 הפכים-פעלים שבהם הגורם המתנגש הוא גורם הכיוון המנוגד

בזוגות הפכים שהם פעלים גורם הכיוון המנוגד המתנגש הוא מסוג $\rightarrow$. $\leftarrow$ (ראה לעיל סעיף 1.2 א). הכיוון המנוגד מסוג $\rightleftarrows$. קשור תמיד לגורם השלילה ונדון להלן

בסעיף 3.3

בראש ובראשונה שייכים לקבוצה זו פועלי תנועה, המכילים את רעיון הכיוון מעצם הגדרתם. בקבוצה זו נכללים זוגות פועלי תנועה-הפכים שרעיון ה'הפך' קשור בעובדה שהתנועה המסומנת בהם היא תנועה בכיוונים מנוגדים. הפעלים מסמנים פעולות זהות³⁷ (כלומר, בשני המקרים המסומנים ב'הפכים' האובייקט מבצע פעולת תנועה ממקום למקום), אך כיוון התנועה ביחס לנקודת ציר מסוימת מנוגד בכל מקרה (ראה א להלן). כמו כן נכללים כאן פעלים אחרים, שאמנם אינם מסמנים תנועה פיסית, אך אפשר לתאר את רעיון ה'הפך' בהם כתנועה מטפורית (ראה ב, ג להלן).

(א) תת-קבוצה של פועלי תנועה, פעלים המגלמים את הכיוון, כגון הימין/השמאל³⁸. הפעלים מסמנים תנועה פיסית מנקודת מוצא כלשהי לכיוונים שונים, מנוגדים

36. למצא יש גם בן זוג-הפך איבד, המסמן את הכניסה למצב המנוגד, והוא נדון בסעיף המתאים, להלן 3.3.1.

37. לעומת הפעלים בקבוצה 3.3.2 ב להלן, שכל אחד מבני הזוג מסמן פעולה שונה.

38. ראה טרומר (1985, סעיף 2.3).

אנטיפודלית³⁹ (קוטרתית) בכיוון מאוזן או מאונך. עוד זוגות פעלים השייכים לסוג זה הם: הדרים/הצפין, עלה/ירד⁴⁰.

יחס של 'הפך' המבוסס על כיוון מנוגד מהסוג הנדון קיים גם בזוגות התקרב/התרחק, התקדם/נסוג. עם זה, ראוי לציין שהפעלים האחרונים מסמנים תנועה בכיוונים מנוגדים מהסוג הנדון רק במקרה שקיים גורם נוסף, מקום אחר (לבד מנקודת הציור), שיחסית אליו אנו קובעים את אופי התנועה. תנועה מנקודת הציור בכיוון האובייקט תיקרא התקרבות או התקדמות; תנועה מנקודת הציור בכיוון המנוגד לאובייקט תיקרא התרחקות או נסיגה.

0   התקרב   התרחק
↑   ←   →

במקרה שלא קיים הגורם הנוסף, וההתקרבות וההתרחקות נעשות יחסית לנקודת הציור, מדובר בכיוון מנוגד מהסוג $\rightleftarrows$. הנדון לעיל בסעיף 1.2 (ג).

(ב) פעלים הגוזרים משמות תואר המציינים שינוי במצב, ואפשר לתאר את מהות ה'הפך' בהם כתנועה מהסוג הנדון לעיל, אך תנועה מטפורית ולא פיזית. למשל פעלים המסמנים כניסה למצב מסוים לעומת פעלים המסמנים כניסה למצב המנוגד לו: התארך/התקצר, התחמם/התקרר, התכווץ/התרחב, התעשר/התרושש⁴⁰.

פעלים המסמנים גרימת מצב לעומת פעלים המסמנים גרימת המצב המנוגד: קיצר/האריך, הרחיב/הצר⁴⁰.

(ג) פועלי רגש דוגמת אהב/שנא, שניתן לתאר את היחס ביניהם כאילו הרגשות מסודרים על ציר מטפורי החל באהבה לדרגותיה דרך אדישות, שניתן לראות בה את נקודת הציור, האמצע, נקודה המאופיינת בהיעדר הן אהבה הן שנאה, וכלה במחצית השנייה של הסולם, שניתן לסדר עליה את רגשות השנאה לדרגותיה. יחס דומה קיים בזוג ההפכים שמח/נעצב.

לקבוצה זו ניתן להוסיף את הפעלים ההפכים בכה/צחק, שמהות ה'הפך' בהם נשענת על הרגשות המנוגדים המצויים בהנחותיהם המוקדמות (נעצב/שמחה). הפעלים עצמם מביעים, למעשה, פעולות די דומות, שהן תוצאת הרגשות המנוגדים.

39. ליונס (1977), בפרק 9.2, הדן בניגודים כיווניים, מבחין בין מה שהוא מכנה antipodal opposites (ניגוד קוטרי) ובין orthogonal opposites (ניגוד מאונך – ניגוד של 90°). הווגות צפון/דרום, מזרח/מערב מייצגים את הניגוד מהסוג הראשון, ואילו זוגות כגון צפון/מזרח, דרום/מזרח מייצגים לשיטתו את הניגוד מהסוג השני. באינטואיציה נתפסים כ'הפך' רק הווגות המעמידים ניגוד קוטרי, מה שאנו הצגנו כזוגות המייצגים כיוונים מנוגדים ב- 180° .

40. במקרה פרטי, כאשר התנועה הפיסית או המטפורית מתבצעת באותו אובייקט בכיוון האחד, ולאחר מכן, בזמן עוקב, בכיוון האחר, לעבר נקודה שהיה בה לפני התחלת התנועה, ניתן לתאר את התנועה: $\rightarrow \leftarrow$ (בכיוון מאוזן או בכיוון מאונך).

בין פועלי הרגש, המתוארים על ציר מטפורי, ניתן לכלול את הפועל רצה. יש כמה דרגות של רצון, יש נקודת ציר המציינת אדישות, ויש החלק של הסולם המציין את הרגש המנוגד לרצון (סירב)? התנגד? ושם אין לקסיקליזציה לרגש המנוגד והוא מובע בצירוף לא רצה⁴¹.

3.3 פעלים-הפכים שה'הפך' בהם ניתן לתיאור הן כמבוסס על גורם השלילה הן כמבוסס על גורם הכיוון המנוגד מסוג $\rightarrow$.

כפי שצוין בסעיף 1.3 לעיל, זוגות הפכים שמהות ה'הפך' בהם נשענת על שני הגורמים הנ"ל הם כאלה שאחד מבני הזוג מציין עזיבת נקודה כלשהי, והמושג האחר מציין חזרה לאותה נקודה.

תפיסת ה'הפך' בזוגות הללו גובעת בראש ובראשונה מגורם הכיוון המנוגד הבא לידי ביטוי בכך שברקע הפעלים שלהלן קיימת תנועה פיסית או מטפורית בכיוונים מנוגדים. נוסף על כך תפיסת ה'הפך' בהם קשורה גם בגורם השלילה, שהרי עזיבת מקום P – תוצאתה היות ב-לא P או לא היות ב-P. זוגות הפכים כאלה ימצאו בפעלים מהקבוצות הסמנטיות האלה:

3.3.1 פעלים המציינים כניסה למצב / יציאה ממנו (= חזרה למצב הראשוני)

(א) כניסה/יציאה הקשורות במצב לוקטיבי: נכנס/יצא, הגיע/עזב, נחת/המריא. מהות ה'הפך' בהם נשענת בראש ובראשונה על גורם השלילה, שהרי

– א נכנס ל-ב = 'התהווה' (א 'ב' ב)

– א יצא מ-ב = 'התהווה' ('ל א' (א 'ב' ב))

גורם הכיוון המנוגד בזוגות הללו קשור בתנועה הפיסית בכיוונים מנוגדים הקיימת ברקעם⁴².

(ב) כניסה למצב ויציאה ממנו באנלוגיה לזוגות הנדונים ב-א: זוגות של פעלים-הפכים המסמנים כניסה למצב ויציאה ממנו ניתנים לתיאור באנלוגיה לפועלי התנועה הנדונים בסעיף הקודם: כשם שבפועלי תנועה-הפכים מסוג זה מסומנת עזיבת נקודה מסוימת וחזרה אליה, כך גם בפעלים הנדונים כאן: אחד מבני הזוג מסמן כניסה למצב ב (ממצב א), והאחר מסמן יציאה (ממצב ב) וחזרה למצב א.

לדוגמה, בזוג ההפכים נרדם/התעורר, נרדם מציין כניסה למצב שינה (ממצב ערות), ואילו התעורר מציין חזרה למצב של ערות (ממצב שינה, ראה הצירוף: "התעורר

41. תפיסת פרדיקט יסודי 'לא רוצה' ראה אצל עמבר (תשמ"א, עמ' 12-13).

42. על הגדרת הפעלים עזב, יצא/הגיע כפעלים לוקטיביים סטטיים שהתנועה מסומנת בהגדרתם בפרופוזיציה הגורמת או בהנחה המוקדמת ראה טרומר (תשמ"ג, עמ' 141).

משנתו". עוד זוגות פעלים השייכים לקבוצה זו: נולד/נפטר, התחתן/התגרש, חלה/החלים, איבד/מצא, קפא/הפשיר, התמלא/התרוקן, התאסף/התפזר. את קיומו של גורם השלילה ניתן להמחיש בנוסחאות הסמנטיות של שני הפעלים המהווים 'הפך'. שתי הנוסחאות זהות בסדרת הרכיבים הסמנטיים פרט לרכיב 'לא' המצוי בהגדרת אחד מבני הזוג והרוכב על הפרופוזיציה הנטועה. לדוגמה:

– נולד = 'התהווה' ('יש' א)

– נפטר = 'התהווה' ('לא' 'יש' א))

באופן דומה ניתן לכלול כאן פעלים המציינים כניסה למצב נפשי ורגשי מסוים לעומת היציאה ממנו, דוגמת התרגז/נרגע.

3.3.2 פעלים המסמנים עשיית פעולה / פעלים המסמנים את עשיית הפעולה המנוגדת מדובר בקבוצת פעלים-הפכים המציינים גרימת מצב. ניתן לתאר את מהות ה'הפך' בהם באנלוגיה לפועלי התנועה הנזכרים בסעיף 3.3.1 א (נכנס/יצא): אחד מבני הזוג מציין עשיית פעולה מסוימת, והאחר מסמן את עשיית הפעולה המנוגדת – פעולה המבטלת את תוצאת הפעולה הקודמת ומחזירה את המצב לקדמותו⁴³.

למשל, גורם הכיוון המנוגד בזוג ההפכים כיבה/הדליק (אור) מתבטא בכך שכיבה מסמן את עשיית הפעולה המנוגדת לזו המסומנת בהדליק, את גרימת החזרה למצב שהיה קיים לפני פעולת ההדלקה. ההגדרה הסמנטית של שני הפעלים זהה בסדרת הרכיבים הסמנטיים פרט לרכיב השלילה 'לא' הקיים בהגדרת כיבה בלבד, ובכך בא לידי ביטוי גורם השלילה. יצוין שהרכיב 'לא' רוכב על הפרופוזיציה היסודית ולא על ההגדרה הסמנטית כולה (כפי שקורה בסעיף 3.1 – דיבר/שתק):

– א הדליק אור = א 'גרם' ('התהווה' ('יש' אור))

– א כיבה אור = א 'גרם' ('התהווה' ('לא' 'יש' אור))

עוד זוגות מהסוג הנדון הם, למשל: כתב/מחק, בנה/הרס, תיקן/קלקל, לבש/פשט, קשר/התיר, ארז/פירק, נעל/פתח (= unlock), סגר/פתח (= open), כיסה/חשף (הסיר), אסף/פיזר, חיבר/ניתק, נתן/לקח, לכלך/ניקה.

יש מקום להפנות תשומת-לב למעמדו השונה של רכיב השלילה בהגדרה הסמנטית של הפעלים כאן לעומת מעמדו בהגדרת הפעלים ב-3.1 לעיל. בפעלים ב-3.1 השלילה מתייחסת להתרחשות כולה, שהרי שיעורו של אחד הפעלים לסמן שלא נעשתה הפעולה המסומנת בבן זוגו. על כן מקומו של רכיב השלילה לפני כל רכיבי ההגדרה הסמנטית של בן הזוג. בקבוצה הנידונה כאן שני הפעלים מסמנים עשיית פעולה. אחד הפעלים מסמן פעולה שתוצאתה הפוכה מתוצאת הפעולה המסומנת בבן זוגו. לכן רכיב השלילה שולל רק חלק מההגדרה הסמנטית המשותפת, את תוצאת הפעולה

⁴³ ראה לעיל, הערה 22.

בלבד, המסומנת כפרופוזיציה הנטועה בהגדרה הסמנטית (ראה לעיל בהגדרת הפועל כיבה; רכיב השלילה 'לא' רוכב על הפרופוזיציה הנטועה: 'יש' אור).
הבדלים אלו מובלטים באמצעות השימוש בנוסחאות סמנטיות. כך מתברר מיקומו של רכיב השלילה שאינו בולט בעיון סמנטי שטחי.

3.4 יש פעלים בעלי שני הפכים לפי שני סוגי ההפכים שנידונו לעיל: 'הפך' אחד מציין את אי-עשיית הפעולה או את אי-הכניסה למצב (כנדון ב-3.1), ו'הפך' אחד מציין את עשיית הפעולה המנוגדת או את הכניסה למצב המנוגד (כנדון ב-3.3). שלשות כאלה של פעלים מובאות בטבלה הזאת:

הפועל	ה'הפך' המסמן אי-עשיית הפעולה או אי-הכניסה למצב	ה'הפך' המסמן עשיית הפעולה המנוגדת או כניסה למצב המנוגד
אכל	צם	הקיא ⁴⁴
המית	חייה (= השאיר בחיים)	החיה (= החזיר לחיים)
יצא, עזב	נשאר	נכנס
בזבז	חסך (= לא הוציא כספים)	הרוויח ⁴⁵
שכח	זכר	למד
סלח	נטר	התרגז
הפריע	הניח (לפעול)	עזר
הפסיק	המשיך	התחיל

ההגדרות הסמנטיות⁴⁶ של כמה מהפעלים הנ"ל מוצגות להלן, והן באות להבהיר את המעמד השונה של רכיב השלילה בשני סוגי ההפכים.

א אכל ב	=	א 'גרם' ('התהווה' (ב 'ב' א)) ⁴⁷
א צם	=	'לא' (א 'גרם' ('התהווה' (ב 'ב' א)))
א הקיא ב	=	א 'גרם' ('התהווה' ('לא' (ב 'ב' א)))
א המית ב	=	א 'גרם' ('התהווה' ('לא' ('יש' ב)))
א חייה ב	=	'לא' (א 'גרם' ('התהווה' ('לא' ('יש' ב))))
א החיה ב	=	א 'גרם' ('התהווה' ('יש' ב))

44. אם אנו מבינים את אכל כ"הכניס מוזן לקרבו" (להלן, הערה 47) ואת הקיא כ"הוציא מוזן מקרבו".

45. אם מבינים את בזבז כ"הוציא כסף" ואת הרוויח כ"הכניס כסף" (להרוויח יש גם משמעות של כניסה למצב, והפכו הפסיד מציין כניסה למצב המנוגד).

46. ההגדרות הסמנטיות המוצגות להלן משקפות רק את המשמעות הבסיסית של הפעלים הנדונים, שהיא הרלוונטית לענייננו. אין פירוט למשמעות הספציפית, כגון פירוש הסוגלים הסמנטיים של שמות העצם הבאים בסביבת הפעלים הללו.

47. הגדרה כזאת של הפועל אכל נמצאת אצל רובינשטיין (תשל"ט, עמ' 16).

א יצא מ-ב	=	'התהווה' (ל'א' (א 'ב' ב) / א 'גרם' (התהווה' (ל'א' (א 'ב' ב))
א נשאר ב-ב	=	'ל'א' (התהווה' (ל'א' (א 'ב' ב)) / א 'גרם' (התהווה' (ל'א' (א 'ב' ב))
		((
א נכנס ל-ב	=	'התהווה' (א 'ב' ב) / א 'גרם' (התהווה' (א 'ב' ב))
א בזז ב	=	א 'גרם' (התהווה' (ל'א' (ב 'ל' א))
א חסך ב	=	'ל'א' (א 'גרם' (התהווה' (ל'א' (ב 'ל' א))
א הרוויח ב	=	א 'גרם' (התהווה' (ב 'ל' א))
א שכח ב	=	'התהווה' (ל'א' (א 'יודע' ב))
א זכר ב	=	'ל'א' (התהווה' (ל'א' (א 'יודע' ב))
א למד ב	=	'התהווה' (א 'יודע' ב))
א סלח ל-ב	=	'התהווה' (ל'א' (א 'מרגיש' כעס כלפי ב)) ⁴⁸
א נטר ל-ב	=	'ל'א' (התהווה' (ל'א' (א 'מרגיש' כעס כלפי ב))
א התרגז על ב	=	'התהווה' (א 'מרגיש' כעס כלפי ב))

4. יחס בין זוגות פעלים המכונה הפכיות⁴⁹

זוגות פעלים דוגמת נתן/קיבל נתפסים כקבוצה מיוחדת של הפכים, אף על פי שאין במשמעויותיהם גורמים מתנגשים כמו בזוגות ההפכים שנידונו עד כאן. אמנם מה שנתפס בזוגות אלו כ'הפך' קשור בניגודי כיוון, אך כיוון מסוג אחר לחלוטין⁵⁰, כפי שיוסבר להלן.

48. הגדרה דומה של סלח ראה אצל רובינשטיין (תשמ"א).

49. ליונס (1977, עמ' 279) מכנה יחס זה converseness; ליץ' (1974, עמ' 102) מכנה יחס זה relative opposition; פלמר (1976) מכנה אותם relational opposites. ראה גם קרוז (1986, עמ' 231), ובעברית למשל צרפתי (תשמ"ה, עמ' 207), המכנה זאת 'היפוך', וגיר (1989, עמ' 119) המכנה זאת 'הדריות'.

ראוי לציין שבין 'הדריות' ובין 'הפכיות' יש דמיון: משפט שיש בו פועל הדרתי כמו משפט שיש בו פועל בעל בן זוג הפכי ניתנים לקריאה סימטרית: אפשר לקרוא את המשפט מתוך שינוי סדר הנושא והמושא, והתוכן יישאר זהה (אין הפועל ההדרתי משתנה במקרה כזה, ואילו הפועל ההפכי מומר בבן זוגו). עם זה, 'הדריות' שונה מן 'הפכיות': ב'הדריות' שני שמות העצם מממשים ארגומנטים באותן יחסות סמנטיות. למשל, במשפטים 'דוד פגש את רות' ו'רות פגשה את דוד' – דוד ורות מממשים בריזמית הן את האגנט הן את האובייקט. את הצבת רות או דוד כנושא או כמושא במשפט מכתב רצון הדובר למקד אחד מהם ולהבליט יותר את יחסת האגנט שבו. על כל פנים בשני המקרים הוא משתמש באותו הפועל. לעומת זאת ב'הפכיות' כל שם עצם הוא מימוש של יחסה סמנטית אחרת. ברצות הדובר למקד את מימוש אחת היחסות הוא בוחר בפועל אחד, וברצותו למקד מימוש יחסה אחרת הוא בוחר בפועל אחר.

50. קרוז (1986, עמ' 231) משייך את קבוצת הניגודים הללו לקבוצה הרחבה יותר שהוא מכנה 'ניגודי כיוון'.

כידוע, כל פועל קשור במספר מסוים של יחסות סמנטיות לפי ההתרחשות שהוא מסמן⁵¹. כך ההתרחשות של העברת דבר לבעלות פלוני קשורה בשלוש יחסות סמנטיות: אגנט (Agent = הנותן), דטיב (Dative = המקבל), אובייקט (Object = הדבר הניתן). התרחשות זו ניתן לסמן הן בפועל נתן הן בפועל קיבל. שני הפעלים מסמנים אפוא אותה התרחשות עצמה. ההבדל בין שניהם הוא בעמדות התחביריות שתופסים מימשי היחסות הסמנטיות אגנט ודטיב. בפועל נתן מתממש האגנט כנושא והדטיב כמושא ("דוד נתן פרח לרחל"); בפועל קיבל מתממש הדטיב כנושא והאגנט כמושא ("רחל קיבלה פרח מדוד"). במילים אחרות, לפנינו חילוף עמדות תחביריות, וחילוף זה, מסתבר, משפיע על התפיסה שהדוברים תופסים את זוג הפעלים כ'הפך'.

במקרה אחר ייתכן חילוף עמדות תחביריות בין האגנט לאובייקט: בפועל נתן האגנט נושא והאובייקט מושא ("דוד נתן פרח לרחל"), ובפועל ניתן האובייקט נושא והאגנט מושא ("הפרח ניתן לרחל על ידי דוד"). אם כן, היחס הסמנטי בין זוג הפעלים נתן/ניתן וזהה ליחס הסמנטי בין זוג הפעלים נתן/קיבל, יחס של חילוף. בהכללה ניתן לומר שבכל זוג פעלים שאחד פעיל והאחר סביל קיים יחס כזה⁵². חילוף העמדות הנ"ל קשור במניעים פרגמטיים, כלומר במיקוד שהדובר רוצה להקנות לאחד המשתתפים בהתרחשות על ידי הצבת מימושו הלשוני בעמדת נושא דקדוקי. לכן אפשריים כמה מימושים לשוניים להתרחשות אחת: אם ההתרחשות קשורה בשלושה משתתפים, תאורטית עשויים להיות שלושה פעלים לסימונה, וכל פועל מיוחד למימוש יחסה אחרת כנושא⁵³. אם ההתרחשות קשורה בשני משתתפים, יש בדרך כלל שני פעלים למימושה, אחד פעיל ובו האגנט ממומש כנושא, והאחר סביל ובו האובייקט ממומש כנושא.

להלן דוגמאות לשלוש כאלה בפעלים תלת-מקומיים סמנטיים:

הפועל המאפשר מימוש האגנט כנושא	הפועל המאפשר מימוש האובייקט כנושא	הפועל המאפשר מימוש הדטיב כנושא
מכר	נמכר	קנה
השכיר	הושכר	שכר
השאל	הושאל	שאל
אמר	נאמר	שמע
לימד	נלמד	למד

51. ראה פילמור (1968)

52. צדקה מכנה יחס זה גלגול של היפוך. ראה צדקה, תחביר המשפט, עמ' 246-247.

53. בצד שלושת הפעלים הנ"ל קיים גם התקבל הוזה לניתן מבחינת מימוש היחסות הסמנטיות: האובייקט כנושא, הדטיב והאגנט כמושאים. בחירת הדובר בניתן או בהתקבל היא לפי הצורך למקד מיקוד משני את האגנט (אצל ניתן, שברקעו הפועל הפעיל נתן הממקד את האגנט מיקוד ראשי) או את הדטיב (אצל התקבל, שברקעו הפועל הפעיל קיבל הממקד את הדטיב מיקוד ראשי).

5. זוגות הפכים שהם שמות תואר

ניסיון למיון שמות התואר לקבוצות על פי תוכנם הסמנטי מגלה שאין הדבר פשוט כל עיקר. עם זאת, את אוסף זוגות ההפכים-שמות התואר שהעלה מחקרנו ניסינו למיין לקבוצות סמנטיות אחדות, ומיון זה מתיישב עם המיון על פי טיפוס הגורם המתנגש.

5.1 הפכים-שמות תואר שהגורם המתנגש בהם הוא גורם השלילה

גורם השלילה כגורם הבלבדי ליחס של 'הפך' קשור לפרדיגמה בינארית מובהקת. זוג מילים המעמיד מערכת בינארית מובהקת מקיף את סך כל האפשרויות בקונצפציה המשותפת שהן מסמנות. ואכן, המשותף לקבוצות הסמנטיות של שמות תואר-הפכים (שיזגו להלן), המתייחסים אל גורם השלילה, הוא היות זוגות ההפכים – מערכת בינארית מובהקת.

5.1.1 שמות תואר המסמנים מצבים

שמות תואר המסמנים מצבים לוקטיביים או דטיביים⁵⁴ מגדירים אובייקט כדבר שיש בו x מסוים או כדבר שהוא בעלים על x מסוים (x 'ב' / 'ל' y). בן הזוג שהוא ההפך שלהם יסמן את היות האובייקט חסר אותו x . כך שם התואר רטוב מתאר אובייקט כדבר שיש בו נוזל, ואילו הפכו, יבש, מתאר אובייקט כדבר שאין בו נוזל; שם התואר נשוי מתאר אובייקט כמי שיש לו אישה, ואילו הפכו, פנוי, מתאר אובייקט כמי שאין לו אישה. בהפכים-שמות תואר מסוג זה הגורם המתנגש הוא, כמובן, רכיב השלילה, וההפכים הם אפוא הפכים משלימים.

– א רטוב = נוזלים 'ב' א / א יבש = 'לא' א' (נוזלים 'ב' א)

– א נשוי = אישה 'ל' א / א פנוי = 'לא' א' (אישה 'ל' א)

ואכן, הזוגות הללו עומדים במבחן השלילה הכפול:

– יבש = לא רטוב; לא יבש = רטוב

– פנוי = לא נשוי; לא פנוי = נשוי

עוד זוגות מסוג זה: פתוח/סגור [בו פתח / לא (בו פתוח)], מלוכלך/נקי [בו לכלוך / לא (בו לכלוך)], שונה/זהה [בו הבדל / לא (בו הבדל)], טמא/טהור [בו טומאה / לא (בו טומאה)], מקולקל/תקין [בו פגם / לא (בו פגם)], חולה/בריא [בו/לו מחלה / לא (בו/לו מחלה)], מחוספס/חלק [בו בליטות / לא (בו בליטות)].

בהיות הזוגות הגדונים לעיל הפכים משלימים, עשוי להתקבל הרושם שבקונצפציה הלוקטיבית/דטיבית שכל אחד מהזוגות מסמן אפשריים שני מצבים בלבד: הימצאות הדבר במקום / אי-הימצאותו שם; הימצאות דבר בבעלות x / אי-הימצאותו בבעלותו.

54. עיון סמנטי ותחבירי בשמות תואר ובהם שמות תואר לוקטיביים ודטיביים ראה אצל רובינשטיין (1979, עמ' 56).

ואולם עיון מעמיק יותר מגלה שאכן, לעתים אחד המצבים, בדרך כלל המצב השלילי (האי-הימצאות), מסמן מצב מוחלט, חד-משמעי, בלתי ניתן לדירוג, אך בן הזוג החיובי מסמן מגוון של מצבים השונים זה מזה בכמות או בגודל האובייקט הנמצא במקום או הנמצא בבעלות. כך, למשל, רטוב משמש כינוי למצבים שכל אחד מהם מייצג כמות משתנה של נוזלים בתוך הדבר.

לפנינו אפוא מקרה של רב-איבריות במציאות (מצב של היעדר העצם ומצבים מגוונים של הימצאות העצם בכמויות משתנות במקום או בבעלות) ולעומתה דו-איבריות, בינאריות, בלשון: יש רק שתי לקסמות לתיאור כל מגוון המצבים: מילה אחת לציון המצב השלילי ומילה אחת לציון הגיוון של המצב החיובי.

טבעי הדבר שהמילה המתייחסת למצבים החיוביים תהיה ניתנת להעצמה (רטוב מאוד), ואולם גם המצב השלילי ניתן לתיאור באמצעות מילות כגון מאוד (נקי מאוד, יבש מאוד) או לחלוטין (סגור לחלוטין, זהה לחלוטין). קשה להחליט אם אמנם מילות ההעצמה במקרים האחרונים מרמזות על קיום דרגות במצב השלילי או שהן באות להדגיש דווקא שמצב זה מוחלט וחד-משמעי⁵⁵.

צרכים פרגמטיים מכתבים לעתים קיומן של לקסיקליזציות למצבי ביניים מסוימים. לצרכים פרגמטיים מסוימים נוצרה, למשל, המילה לח, והיא משמשת לתיאור כמות קטנה של נוזלים בתוך דבר.

לתשומת לב מיוחדת ראוי זוג ההפכים מלא/ריק. אף אלה שמות תואר המסמנים מצב לוקטיבי:

– א מלא (בב) = ב 'ב' א עד גדותיו (או עד המקום הנחשב למקום הגבוה האפשרי או המקובל)

– א ריק מב = 'לא' (ב 'ב' א)

ואולם זוג זה שונה מן הזוגות המוזכרים בסעיף זה לעיל, שכן כאן כל אחד משמות התואר מסמן מצב אחד (שהוא הקוטב) ולא את דרגות הביניים: מצבי הביניים המתייחסים להימצאותו של האובייקט בכמויות שונות, דהיינו, המצבים של "לא מלא ולא ריק" אינם מכונים אף לא באחד מבני הזוג. זו הסיבה שאין ההפכים הללו הפכים משלימים. מלא = לא ריק, אך "לא מלא" אינו שווה ל"ריק". העובדה ששלילת האחד אינה גוררת אוטומטית את חיוב האחר מעלה קושי בשייך זוג הפכים זה לקבוצת גורם השלילה.

55. מור (1990, עמ' 20) מציגת שהמשלים מגולם-השלילה נשלל שלילה מוחלטת על ידי לחלוטין, ואילו בן זוגו החיובי עשוי להתעצם באמצעות מאוד. הראשון אינו יכול להתעצם, משום שבהגדרתו הסמנטית נקבעת העובדה שהמהות הסמנטית המתממשת על ידיו נשללת. עובדה זו יכולה להתאמת או להיטתר, אך אינה יכולה להתעצם. לדבריה, בהשלמה של לחלוטין יש משום אימות וחיוק השלילה.

אפשר אפוא לשייך זוג הפכים זה גם לקבוצת הכיוון המנוגד מסוג → . (בדומה לזוג מרגלות/פסגה, ראה לעיל, סעיף 1.2 ב). דומה לו הזוג משכיל/בור, אך זה האחרון מסמן מצב דטיבי מופשט ולא מצב לוקטיבי.

הזוג חי/מת ניתן להגדרה כמסמן מצב לוקטיבי: רוח חיים 'ב' א / 'לא' (רוח חיים 'ב' א). עם זה ניתן להגדירו גם כמסמן מצב קיומי: 'יש' א / 'לא' (יש' א), בתנאי שהמסומן א הוא בעל-חיים.

צרכים פרגמטיים, כנראה, הביאו לידי היווצרות המילה גוסס, המסמנת מצב ביניים הכלול בתוך חי, אך אין בכך משום ערעור הבינאריות המוחלטת בזוג חי/מת: חי = לא מת, לא חי = מת.

הזוג ער/ישן מציין את מצב הגוף ביחס לפעולת החושים: ער = הגוף במצב של פעילות החושים; ישן = הגוף במצב זמני של אי-פעילות החושים. קיום המושג נמנום אינו מערער את הבינאריות המוחלטת של הזוג (ער = לא ישן, לא ער = ישן), משום שהוא מסמן מצב של עירות ושינה לסירוגין ולא מצב ביניים ביניהן.

כדאי להדגיש שאף שמרבית הזוגות הנדונים בסעיף זה מסמנים מצבים מגוונים במערכת רב-איברית במציאות, אין הדירוג בהם דומה לדירוג בקבוצת הכיוון המנוגד מסוג → . ← . במקרה האחרון מדובר בנקודת נורמה וממנה התרחקות בשני כיוונים באופן סימטרי; במקרים הנדונים בסעיף זה אחד מבני הזוג מסמן קוטב אחד והאחר מסמן את הקוטב המנוגד או את כל המצבים שאינם מסומנים בזולתו, ואין כל רלוונטיות למצב שהוא הנורמה. אם ניתן לדבר בקבוצה זו על גורם הכיוון המנוגד, הרי זה הכיוון המנוגד מסוג → .⁵⁶

5.1.2 שמות תואר שהם כינוי לעושה פעולה על פי פעולות חוזרות ונשנות שהוא עושה / לא עושה⁵⁷

מדובר בזוגות הפכים כגון נוכל/ישר, הגון; בוגדני/נאמן; גאותן/ענו; מטורף/שפוי; חרוץ/עצלן. הראשון בכל זוג הוא כינוי הערכה למבצע הפעולות על עצם הביצוע החוזר ונשנה של מעשים מסוימים או כינוי הערכה למבצע על האופן שהוא מבצע את הפעולות. השני בכל זוג הוא כינוי מעריך למי שאינו מבצע פעולות אלה. למשל, נוכל הוא כינוי לאדם הנוהג לעשות מעשים הנתפסים, על פי מוסכמות חברתיות, כבוגדים את אמות המוסר. ישר או הגון מכונה אדם שאינו נוהג לבצע מעשים כאלה. חרוץ הוא כינוי למי שעושה מעשים רבים בדרך יעילה, זריזה,

56. עוד הבדל בין שתי הקבוצות, על פי מור (1990, עמ' 21), הוא שבקבוצה הנדונה נבחנות תכונות בני הזוג המתעצמים על פי דרגות עצמה שלהן עצמן (חולה 0, חולה יותר, חולה מאוד), לעומת זוגות האנטינומים (כגון ארוך/קצר, גדול/קטן), שבהם תכונת הארגומנט משווית לתכונה מקבילה של הזולת.

57. זוגות ההפכים הללו דומים לזוגות הפכים פעלים המובאים לעיל בסעיף 3.1.1 – פועלי עשיית פעולה / אי-עשיית פעולה.

במוטיבציה גבוהה וכדומה. לעומתו, עצלן הוא כינוי למי שאינו עושה הרבה או למי שעושה מעשים בלא מוטיבציה גבוהה, לא ביעילות, לא בזריזות וכו'.⁵⁸

אף בזוג דתי/חילוני הראשון מסמן עשייה חוזרת ונשנית של פעולות מסוימות, והשני – אי-עשיית אותן פעולות, אך ייחודם של שני השמות הוא שאינם בבחינת הערכה סובייקטיבית לפעולות, אלא הם מכנים מי שמבצע פעולות מסוג מסוים, פעולות המוכתבות על פי מצוות הדת.

גם אשם/חף מפשע הם כינויים הניתנים לאדם אם ביצע/לא ביצע פעולה המנוגדת לחוק, ואין הם כינוי של הערכה, אף לא כינוי למבצע פעולה שהיא הרגל או נוהג קבוע.

5.2 הפכים-שמות תואר שהגורם המתנגש בהם הוא גורם הכיוון המנוגד מסוג → . ← (ראה לעיל 1.2 א)

יש זוגות הפכים-שמות תואר המסמנים תכונות מנוגדות של אובייקט, הניתנות להצגה כאילו הן ממוקמות במרחק סימטרי בכיוונים מנוגדים על ציר ערכים רצוף שבמרכזו נקודת אמצע, המסמנת את הנורמה לגבי אותה תכונה. הנורמה איננה קבועה, היא תלויה האובייקט המתואר, תלויה חברה ותלויה דוברים.

מקצת התכונות המסומנות בשמות התואר הן תכונות אובייקטיביות – ניתנות למדידה בערכים פסיקליים של אורך, גובה, משקל וכד' ומקצתן סובייקטיביות, תלויות הערכה אישית של מתאר האובייקט. בשני המקרים הן בנות-העצמה; עצמת התכונה ניתנת לתיאור על גבי הציר במרחקה של התכונה מנקודת האמצע בכל מקרה ומקרה. בקבוצה זו הפכה של התכונה אינו היעדרה אלא קיום התכונה המנוגדת לה (ולכן אין כאן בינאריות מובהקת, כלומר אין בין ההפכים בקבוצה הנדונה יחס משלים).

5.2.1 שמות תואר המציינים תכונות אובייקטיביות, תכונות הניתנות למדידה באמצעים פסיקליים

שם התואר הוא כינוי מתאר לאובייקט שיש בו הרבה או מעט סנטימטרים, קילוגרמים, מעלות וכו'. לדוגמה, הזוג גבוה/נמוך מסמן היות אובייקט בעל תכונה הניתנת למדידה על ציר הגובה. גבוה הוא מי שמידת אורכו נתפסת רבה ביחס לנורמה של אורך אדם (יש בו הרבה סנטימטרים לאורכו), ונמוך הוא מי שמידת אורכו נתפסת מעטה ביחס לנורמה של אורך אדם.

קיום היחס 'הפך' בכל שמות התואר הללו נובע מהימצאות הרכיבים 'הרבה' או 'מעט' בהגדרת כל אחד מבני הזוג המהווים 'הפך'. רכיבים אלו הם הפכים מדורגים מסוג

⁵⁸ יש לציין שאין הזוג חרוץ/עצלן מעמיד הפך משלים, שכן עצלן מקיף רק חלק מן המקרים של 'לא חרוץ', ובהחלס יש מקרים של 'לא חרוץ ולא עצלן'. חרוץ/עצלן הם במידה מסוימת כינויים של הערכה סובייקטיבית בדומה לזוגות הנדונים להלן ב-5.2.2.

הכיוון המנוגד → . ← : המושגים הרבה ומעט אינם מייצגים מידות קבועות אלא מידות העשויות להשתנות בכל מקרה ומקרה, וכך נוצר הסולם המדורג שהוא בבסיס התיאור של כל זוג הפכים מסוג זה. נקודת האמצע מייצגת את המקרה של לא הרבה ולא מעט.

עוד דוגמאות: רחב/צר, שמן/רוח, כבד/קל, עבה/דק, ארוך/קצר, חם/קר, עמוק/רדוד, רועש/שקט, חזק/חלש, בהיר/כהה, חד/קהה.

יחס של 'הפך' המבוסס על הניגוד הרבה/מעט קיים גם בזוגות האלה: יקר/זול, תדיר/נדיר, עשיר/עני, ישן/חדש (לחפץ), זקן/צעיר (לבעל-חיים), רחוק/קרוב. עם זה זוגות אלו שונים מהזוגות המוזכרים לעיל בכך שהראשונים מסמנים תכונה אינטגרלית של האובייקט, ולא כן הזוגות האחרונים. על כן הניגוד ביניהם אינו מבוסס על ניגוד בין שתי עצמות קיצוניות של תכונה נמדדת אלא על ניגוד בדבר שהוא חיצוני לאובייקט, אך קשור אליו וקובע את כינויו. כך, למשל, עשיר/עני מקיימים יחס של 'הפך' על בסיס הניגוד בכמות הרכוש (הרבה או מעט) הנמצא בבעלות האובייקט המתואר. ישן/חדש וזקן/צעיר מקיימים ביניהם יחס של 'הפך' על בסיס הניגוד באורך הזמן (רב או מועט) שהאובייקט המתואר קיים (אם כי אפשר לומר שמושפעות מכך גם תכונות אינטגרליות). יחס ה'הפך' בזוג רחוק/קרוב נשען על כבדת הדרך (ארוכה או קצרה) שבין מקום האובייקט המתואר כרחוק/קרוב ובין מקומו של המתבונן המתאר אותו כך.

2.2.5 שמות תואר המציינים תכונות סובייקטיביות, תכונות הנקבעות מתוך הערכה של הדובר המתבונן באובייקט המתואר

הערכה זו עשויה להיות הערכה של מראה חיצוני, כגון בזוג ההפכים יפה/מכוער. שם התואר הוא הכינוי להערכת הדובר את האובייקט מבחינת מראהו על ציר מטפורי של היופי לדרגותיו. ההערכה הזאת מסתייעת בחוש הראייה של המתבונן. באופן דומה אפשר להעריך תכונות אחרות של אובייקט באמצעות החושים האחרים. כך שמות התואר מריח/מסריח הם תוויות הערכה המסתייעת בחוש הריח, ערב/צורם – חוש השמיעה, מתוק/מר, חמוץ, מלוח – חוש הטעם.

הערכה המתייחסת לאינטליגנציה של האובייקט ומבוססת על שיפוט אינטלקטואלי של המתבונן מיוצגת בזוג חכם/טיפש.

בזוג טוב/רע שם התואר הוא כינוי של הערכה המבוססת על שיפוט ערכי. הכינויים הללו עשויים להתייחס, יותר מכינויים שמות תואר אחרים, לתכונה שונה לפי האובייקט המוערך. למשל, אם נכנה טוב/רע אובייקט שהוא מכשיר (מטאטא טוב), תתייחס בדרך כלל ההערכה לפונקציה של המכשיר. אם נכנה טוב/רע בני-אדם, תתייחס ההערכה למעשיהם. שני כינויי ההערכה במקרה כזה מתבססים על מעשים שנעשו: מי שנוהג לעשות מעשים המוערכים טובים נקרא טוב, ומי שנוהג לעשות מעשים המוערכים רעים

נקרא רע. בכך זוג זה שונה מן הזוגות הנידונים ב-5.1.2, שגם הם קשורים בעשיית מעשים. שם אחד מבני הזוג מציין עשייה חוזרת ונשנית של פעולות מסוימות, ובן זוגו – אי-עשייה של אותן פעולות.⁵⁹

גם בזוגות מוסרי/מושחת, פחדן/אמיץ, כן/צבוע (בזוג האחרון המעשים המוערכים הם אמירות) שני בני הזוג הם כינויי הערכה מנוגדים המבוססים על מעשים שנעשו. תוויות הערכה המבוססות הן על מראה הן על מעשים או על אופן ביצוע מעשים הם הזוגות נשי/גברי, גס/עדין, מקורי/נדוש, מעניין/משעמם (בשלושת הזוגות האחרונים ההערכה עשויה להתבסס על מעשים רק כאשר שמות התואר מתייחסים, כמובן, לבני-אדם).

שמות התואר שמח/עצוב, כועס/רגוע מתייחסים למצבו הרגשי של אובייקט כפי שמפרש אותו המתבונן-המעריך. את שמות התואר הנדונים בסעיף זה ניתן למקם על ציר מטפורי בעל נקודת אמצע המייצגת את הנורמה, את המצב הניטרלי, המתון. שמות התואר מסמנים עצמות קיצוניות של התכונה, שניתן לתארן כממוקמות במרחק רב משני צדי נקודת האמצע, וביניהן יש נקודות ביניים רבות. לפיכך אין לפנינו הפכים משלימים: שלילת אחד מבני הזוג עשויה להביע אחד ממצבי הביניים, ולכן אינה מצהירה אוטומטית על קיום האחר.

6. זוגות הפכים שהם שמות עצם

שמות העצם, שהם תוויות לאובייקטים במציאות (בני-אדם, בעלי-חיים, עצמים ומקומות) – מעצם טבעם אינם ניתנים להיפוך, שכן גורם השלילה אינו רלוונטי לעניינם, באשר רכיב השלילה "רוכב" על פרופוזיציה שלמה או על פרדיקט ולא על ארגומנט⁶⁰. גם גורם הכיוון המנוגד אינו רלוונטי לקטגוריה זו. לפיכך למילים כגון מגירה ותפוח אין 'הפך', ולא יכול להיות להם 'הפך'. כל זה נכון באשר לשמות עצם שהם תוויות לאובייקטים פסיקליים, מה שיספרסן (1924) מכנה a real noun וליונס (1977, II, עמ' 442) first order entities.

שמות מופשטים מסוג שמות הפעולה ושמות התוכן המכונים second-order-entities ו-third-order-entities (ראה ליונס, שם) מסמנים מהויות סמנטיות המקבילות לאלה המסומנות בפעלים או בשמות תואר (מאורעות, תהליכים, מצבים), וכך ה'הפך' בזוגות

59. ההפרדה לשתי קבוצות: (א) כינוי לעושה מעשים מסוימים/כינוי למי שאינו עושה מעשים מסוימים; (ב) כינוי לעושה מעשים מסוימים / כינוי לעושה מעשים מנוגדים, דומה מאוד להפרדת שתי קבוצות מקבילות בהפכים-פעלים: (א) פעלים שמסמנים עשיית פעולה/פעלים המסמנים אי-עשיית אותה פעולה, דוגמת דיבר/שתק (לעיל, סעיף 3.1.1); (ב) פעלים המסמנים עשיית פעולה/פעלים המסמנים עשיית הפעולה המנוגדת, דוגמת כתב/מחק (שם, סעיף 3.3.2).

60. כך על פי עקרונות הסמנטיקה הלוגית, ראה למשל, ליונס (1977, I, סעיף 6.2, עמ' 143).

הפכים מביניהם (עבודה/שביתה, יופי/כיעור, חיים/מוות וכו') נשען, כמובן, על העקרונות שהוצגו בדיון בפעלים ובשמות התואר.

פרט להפכים בזוגות המסמנים שמות מופשטים אפשר להראות זוגות שמות עצם קונקרטיים המקובלים כהפכים, שה'הפך' ביניהם נשען על תכונות סמנטיות מסוימות המגולמות בהם והניתנות להיפוך.

כך בהגדרת ילד קיימת תכונת מבחינה [+ זכר], והיא העושה אותו להפך של ילדה שיש בהגדרתה [- זכר]. תכונת מבחינה אחרת בהגדרת ילד היא [- בוגר], והיא גורמת שיהיה 'הפך' של מבוגר שבהגדרתה [+ בוגר]. הדומיננטיות של התכונות הסמנטיות הללו בהגדרה של שמות העצם הנרונים היא התורמת לתפיסתם כהפכים. אכן, לשמות עצם כגון שולחן, שאין בהגדרתם אף תכונת אחת דומיננטית הניתנת להיפוך, אין 'הפך'.

6.1 זוגות הפכים שמות עצם שהגורם המתנגש בהם הוא גורם השלילה

6.1.1 מדובר בזוגות שמות עצם שבסדרת התכונות הסמנטיות שבהגדרתם קיימת תכונת המתייחסת לתכונה דומיננטית שהיא אלמנט הניתן להיפוך. בשם העצם האחד קיימת התכונת הדומיננטית, ואילו בבן זוגו תכונת זו נעדרת.

בזוגות כגון זכר/נקבה, ילד/ילדה, כלב/כלבה - הזוג מהווה מערכת בינארית מובהקת המבוססת על הקונצפציה של המין הביולוגי. כל אחד מבני הזוג מאופיין בתכונת דומיננטית הנעדרת בזולתו ובהיעדר תכונת דומיננטית הקיימת בבן זוגו. יחס ה'הפך' המשלים קיים אפוא בגלל קיום תכונת באחד מבני הזוג והיעדרה באחר. אם כן, בזוגות אלו הגורם המנוגד הוא גורם השלילה. שמות העצם זכר/נקבה הם מבחינה סמנטית צייני תכונות, תכונת המין. בזוג זה התכונת המבחינה של המין היא למעשה ההגדרה כולה. בזוגות האחרים היחס של 'הפך' בולט פחות, שכן תכונת המין אינה הדומיננטית ביותר בהגדרתם⁶¹.

6.1.2 גורם השלילה הוא הגורם לתפיסת ה'הפך' גם בזוגות כגון מולדת/גלות, פנים/חוץ. אלה שמות המציינים מקום. אחד השמות מסמן מקום ספציפי (מולדת, פנים), והשם האחר מסמן את כל המקומות שאינם המקום הזה. כל מה שאינו מכונה מולדת נקרא גלות; כל מה שאינו מכונה פנים הוא חוץ. קיים אפוא יחס משלים בין בני הזוג:

– מולדת = לא גלות; לא מולדת = גלות

– פנים = לא חוץ; לא פנים = חוץ

61. קרוז (1986, עמ' 262) מציין שאחד הגורמים לפרוטוטיפיקליות של זוג ניגודים הוא הפרופורציה של התכונת המבחינה בזוג ההפכים.

6.2 זוגות הפכים שמות עצם שהניגוד בהם מכוסס על הכיוון המנוגד

6.2.1 זוגות הפכים שמות עצם שהגורם המתנגש בהם הוא הכיוון המנוגד מסוג

← . →

6.2.1.1 גם כאן מדובר בזוגות שמות עצם שבסדרת הרכיבים הסמנטיים שבהגדרתם קיים רכיב המתייחס לתכונת דומיננטית שהיא אלמנט הביתן להיפוך. שלא כזוגות הנדונים לעיל ב-6.1.1 כאן ה'הפך' נשען על קיום תכונת מסוימת באחד השמות ועל קיום תכונת מנוגדת לה בבן זוגו. למשל, ענק/גמד (תכונת הגובה), זקן/נער (תכונת אורך ימים), מלאך/שטן (התכונת הסובייקטיבית הקשורה בהערכת טוב/רע). הזוגות הללו ניתנים לתיאור כמגלמי שם תואר, ולכן עקרון ה'הפך' בהם זהה לעיקרון שהוצג לעיל בסעיף 5.2, המציג זוגות הפכים שמות תואר שהגורם המתנגש בהם הוא הכיוון המנוגד מהסוג הנדון.

6.2.1.2 לפנינו קבוצת הפכים שמות עצם שקשה לשייכם לישויות מדרגה ראשונה (first order entities). מדובר בזוגות מילים הנמנות עם מערכת רב-איברית מעגלית⁶² של ביטויי מקום או זמן, וה'הפך' ביניהן נשען על היותן מסמנות כיוונים מנוגדים ב-180°, ניגוד אנטיפודלי⁶³.

על מעגל רוחות השמים אנו מוצאים כמה כיוונים, כגון מזרח/מערב/צפון/דרום. רק הכיוונים המנוגדים אנטיפודליים, כגון צפון/דרום, ייתפסו כהפכים. על מעגל עונות השנה ייתפסו כהפכים רק הזוגות קיץ/חורף, סתיו/אביב, המנוגדים מטפורית ניגוד אנטיפודלי. במעגל הזמן המתייחס לשעות היממה מהווים הזוגות בוקר (=ראשית היום) / ערב (=ראשית הלילה), צהריים (=אמצע היום) / חצות (=אמצע הלילה) ניגוד אנטיפודלי. לעומת זאת, הזוג יום/לילה⁶⁴ הוא הפך משלים, שכן האחד מכנה את כל שעות היממה מהשחר ועד בין הערביים, והאחר – את כל השעות שבין הערב ובין השחר (והניגוד בין ערב לשחר הוא ניגוד אנטיפודלי מטפורית). בין יום ובין לילה קיים ניגוד משלים שלא כמו בזוגות האחרים, שכן על אף המערכת הרב-איברית של חלקי היממה הביטויים הללו מקיפים את כל האפשרויות. כל אחד מהם הוא ביטוי כולל לחלק מאיברי המערכת הרב-איברית. ניתן אפוא לראות בזוג יום/לילה הפכים שהגורם המתנגש בהם הוא גורם השלילה: יום = לא לילה; לא יום = לילה.

62. ראה לעיל, הערה 20.

63. ראה לעיל, הערה 39.

64. אפשר היה לחשוב שהניגוד יום/לילה וחורף/קיץ קשור בתכונות אור/חושך בראשונים וחס/קר באחרונים, ואולם היחס 'הפך' בזוג אביב/סתיו מוכיח שהכיוון המנוגד אנטיפודלי הוא הקובע את יחס ה'הפך', שהרי אין ביניהם ניגוד בתכונת החום. אי-קיום יחס 'הפך' בין צהריים ובין לילה מוכיח אף הוא שהניגוד האנטיפודלי הוא הדומיננטי, שהרי הניגוד בתכונת אור/חושך קיים בהם כמו ביום/לילה. אכן, בין צהריים לחצות המנוגדים אנטיפודליים קיים יחס של 'הפך'.

וזוגות המסמנים יחסים של ניגוד כיווני הקשור בזמן, אך הם חלק ממערכת לינארית ולא מעגלית הם, למשל, הזוגות אתמול/מחר, שלשום/מחרתיים, עבר/עתיד. השמות הללו דאיקטיים, והם מציינים נקודות מנוגדות על ציר הזמן, שנקודת האמצע שלו היא לעולם זמנו של הדובר⁶⁵.

6.2.2 זוגות הפכים שמות עצם שהגורם המתנגש בהם הוא הכיוון המנוגד מסוג → . מדובר בזוגות הפכים שמות עצם כגון ארץ/שמים, רצפה/תקרה, מרגלות/פסגה, שה'הפך' בהם אינו נשען על גילום תכונה אינטגרלית של האובייקט המסומן אלא על גילום כיוון מנוגד של המקום שהעצמים המסומנים מצויים בו, והוא חלק מהגדרתם הסמנטית.

כפי שהוצג לעיל, ב-1.2 (ב), יש סולם מדורג. המושגים המעמידים 'הפך' מציינים את שני המצבים הקיצוניים – הקטבים – בסולם הזה. אחד מהם מסמן את המצב ההתחלתי או הנמוך ביותר האפשרי בסולם, והאחר את המצב הסופי או הגבוה ביותר האפשרי בסולם. למשל, מערכת הדרגות בצבא, שקטביה הם טוראי/רב-אלוף⁶⁶. יצוין שיש מקרי לקסיקליזציה רק לקטבים של הסולם (מרגלות, רגלי [ההר]/פסגה, ראש [ההר]). במקרים האלה ניתן לדבר על רב-איבריות בפוטנציה.

7. יחס בין זוגות שמות תואר וזוגות שמות עצם המכונה הפכיות

(converseness, relational opposites)

זוגות המקובלים כהפכים שה'הפך' בהם אינו נשען לא על גורם השלילה ולא על גורם הכיוון המנוגד.

זוגות שמות תואר כגון גדול/קטן מן והדומים להם וזוגות שמות עצם דוגמת סבא/נכד והדומים להם נתפסים כקבוצה מיוחדת של הפכים⁶⁷, אף על פי שאין במשמעויותיהם גורמים מתנגשים כמו בזוגות ההפכים שנדונו עד כאן. אמנם מה שנתפס בזוגות אלו כ'הפך' קשור בניגודי כיוון, אך כיוון מסוג אחר לחלוטין⁶⁸, כפי שיוסבר להלן.

מדובר בזוגות של שמות, אשר כל אחד מהם מסמן פרדיקציה דו־מקומית⁶⁹: שני

65. לעניין הדאיקסיס של זמן ראה ליונס (1977, II, עמ' 677 ואילך).

66. גם את הזוג טוראי/רב-אלוף ניתן לתפוס כמבוסס על כיוון מנוגד של מקום, אך כאן מדובר במקום מספורי – מקומו של העצם בהירארכיה, בסולם דרגות כלשהו.

67. ראה לעיל, הערה 49.

68. ראה לעיל, הערה 50.

69. בדומה לפעלים הדו־מקומיים, ראה לעיל, סעיף 4. הפעלים מממשים פרדיקציה דינמית בין ארגומנטים (אגנס, אובייקט וכד'), ואילו שמות העצם מממשים פרדיקציה סטטית, יחס מסוים, בין ארגומנטים.

השמות מסמנים יחס מסוים בין שני עצמים. לדוגמה, הן סבא הן נכד מתארים קשר מסוים בין שני בני משפחה אחת. כל אחד מהשמות עשוי לסמן סוג זה של קשר, והדובר הוא הבוחר באחד מהם (סבא או נכד) ולא במשנהו להביע יחס זה: "משה הוא סבא של דן" או "דן הוא נכד של משה". הבחירה במילה סבא לציון הקשר מעמידה את מימוש הארגומנט סבא (משה) כנושא המשפט; הבחירה במילה נכד לציון הקשר מעמידה את מימוש הארגומנט נכד (דן) כנושא המשפט. היחס הסמנטי הזהה המסומן בשני המשפטים בא לידי ביטוי באפשרות קריאתם הסימטרית: אם המשפט "משה הוא סבא של דן" אמתי, אוטומטית אמתי גם המשפט "דן הוא הנכד של משה".

נמצא אפוא שחילוף העמדות התחביריות בין מימשי הארגומנטים (הקשור בבחירה בין סבא לנכד) הוא היצר את תפיסת הניגוד בין שני השמות. חילוף עמדות זה קשור במניעים פרגמטיים, במיקוד שהדובר רוצה להקנות לאחד המשתתפים בהתרחשות על ידי הצבת מימושו הלשוני בעמדת נושא דקדוקי.

7.1 זוגות שמות תואר הפכיים

רוב שמות התואר, ובעיקר אלה מסוג הכיוון המנוגד $\rightarrow$. $\leftarrow$, ניתנים להצגה גם כהפכיים⁷⁰. מדובר במקרים ששם התואר מופיע במשפט עם משלים השווה, המסמן את ערך היתרון או ערך ההפלגה⁷¹. למעשה, מתקבל משפט בעל שני שמות עצם ושם תואר המציין את היחס ביניהם על ידי השוואתם מבחינת תכונה כלשהי. יחס השווה זה ניתן להצגה בשתי צורות: בהעמדת השם האחד כנושא המשפט ואז אחד משמות התואר נבחר לנשוא, או בהעמדת זולתו בתפקיד זה, ואז שם התואר ההפכי נבחר לנשוא. למשל, ברצוננו לסמן את היחס בין דוד לרות מבחינת הגובה, אפשר לעשות זאת בשתי דרכים: "דוד גבוה מרות" (דוד הנושא); "רות נמוכה מדוד" (רות הנושא). יצוין שגם כאשר במשפט מופיע רק שם עצם אחד המתואר בשם התואר, ואין במשפט שם נוסף ששם התואר משווה אליו (כגון "דוד גבוה" / "רות נמוכה"), לפנינו הפכיות בפוטנציה, שכן ניתן להבין את התכונה המתוארת בשם התואר רק בהשוואה לגורמה כלשהי⁷².

7.2 זוגות שמות עצם הפכיים

מדובר בזוגות שמות עצם, דוגמת בן/אב, שהזוגיות ביניהם היא המובהקת ביותר מבין כל זוגות ההפכים האחרים: יש תלות מוחלטת קיומית ביניהם, כלומר קיומו של אחד המסומנים מותנה בקיום האחר. אין ישות שהיא אב, אם אין בעולם ישות שהיא

70. זאת בצד התפיסה האחרת שהוצגה לעיל בסעיף 5, הרואה את הניגוד בין שמות התואר כמבוסס על גורמי השלילה והכיוון המנוגד.

71. אכן, קרוז (1986, עמ' 231) מציין שדרגות היתרון של הניגודים הקוסיביים מביעות יחס הפכי.

72. כך כבר אצל ספיר (1944).

בנו, ואין ישות שהיא לא אב אם יש ישות שהיא בנו⁷³. ואכן, גם בהגדרה של כל אחד מן השמות מתחייב אזכור השם האחר. אבן-שושן (1972) מגדיר, למשל, בן – ילד, וכל איש ביחס אל הוריו. אב – איש ביחס אל בנו או אל בתו. שני בני הזוג ההפכיים מקיימים ביניהם יחס קבוע, שבדרך כלל הוא יחס היירארכי⁷⁴ כלשהו, בין כרונולוגי כמו בזוגות אב/בן⁷⁵, סב/נכד, דוד/אחיין, ובין מעמדי, כגון אדון/עבד, מפקד/פקוד, מורה/תלמיד, רופא/מטופל. יחס כזה מקיימים ביניהם כל המסומנים בצורות הבינוני השמני של הפעלים ההפכיים, כגון מוכר/קונה, מלווה/לווה, משאיל/שואל, משכיר/שוכר, מוען/נמען.

כל אחד מן השמות בזוג הוא פוליסימי, שכן הוא מסמן גם את היחס בין שני האובייקטים, ובו-זמנית גם את אחד האובייקטים הממלאים תפקיד ביחס הנדון. כשאנו אומרים "האב הוא פועל בבית חרושת" המילה אב משמשת אותנו בראש ובראשונה לסימון אחד האובייקטים המקיימים את היחס אב/בן. מובן שמעצם הבחירה במילה אב ולא, למשל, בשמו הפרטי של האובייקט, משתמע גם היחס אב/בן.

יש להבחין בין הפכיות ובין סימטרייה⁷⁶ מסמנת אף היא יחס קבוע בין שניים: בין אחים, בין גיסים, בין בני-דודים וכדומה. ואולם בהפכיות כל אחד מבני הזוג ממלא תפקיד שונה ביחס המסומן בהם (התפקיד של המפקד, למשל, שונה מהתפקיד של הפקוד), ואילו בזוגות סימטריים לשני בני הזוג – תפקיד אחד. לכן בסימטרייה – אותה מילה מסמנת הן את כל אחד מבני הזוג הן את היחס הקיים ביניהם. כך לדוגמה המילה גיס מציגת את היחס הקיים בין שני גיסים (את היחס *גיסות), והיא גם הכינוי לכל אחד מהם.

גם בזוגות שיש ביניהם סימטרייה קיימת, כמובן, הקריאה הסימטרית, אלא שכאן, בשונה מהפכיות, משמש אותו השם הן בעריכה התחברית שאחד הגיסים בה תופס עמדת נושא במשפט הן בעריכה שזולתו תופס בה עמדה זו:

– "משה (= גיס 1) הוא גיס של דוד (= גיס 2)"

– "דוד (= גיס 2) הוא גיס של משה (= גיס 1)".

73. מצב הפוך מזה קיים בהפכים משלימים. שם קיום האחד גורר את אי-קיומו של האחר:

74. יש להבחין בין היחס ההירארכי המסומן בזוגות אלו ובין היחס ההירארכי הקיים בזוגות המקיימים ביניהם כיוון מנוגד מסוג הסולם המדורג →. הנדון לעיל בסעיף 6.2.2. בסולם המדורג יש קיום עצמאי לכל אחד מהעצמים המסומנים בזוגות המנוגדים. קיומו של טוראי אינו מותנה בקיום רב-אלוף. כמו כן קיימות בין שניהם עוד דרגות העושות את המערכת לרב-איברית. בזוגות ההפכים הנדונים כאן קיימות, כאמור, הן תלות קיומית הן בינאריות מובהקת.

75. קרוז (1986), עמ' 231 רואה את היחס אב/בן באנלוגיה ליחסים הפכיים במרחב, בדומה ליחס מעל/מתחת.

76. ליץ' (1974), עמ' 104 וכמוהו פלמר (1976), עמ' 84 מציגים את ההבדל בין הפכיות ובין סימטרייה בכך שבסימטרייה קיים אותו מינוח בשני הכיוונים של הקריאה הסימטרית.

בהפכיות, כפי שראינו לעיל, שני שמות שונים זה מזה (סבא/נכד) מסמנים את היחס המסוים הקיים בין שני אובייקטים. שם אחד משמש כאשר מעמידים את מימוש אחד האובייקטים בעמדת נושא המשפט, וזולתו משמש כאשר מעמידים את מימוש האובייקט האחר בעמדת הנושא⁷⁷.

נספח: רשימת המילים שנדונו במאמר

(הרשימה מסודרת לפי א"ב של השורש)

אב 29, 30	אתמול 28	גלות 26	זקן (ש"ת) 24
אביב 27		גס 25	מזרח 4, 14 (הע')
איבד 16	בוגדני 22	גוסס 22	
אדון 30	מבוגר 26	התגרש 16	חיבר 16
אהב 14	בהיר 24		חד 24
אום 3 (הע')	בור 22	דיבר 10	חדש 24
אחיין 30	בזבז 10, 17, 18	דוד 30	חורץ 26
אחורה 5	בכה 14	הדליק 16	חילוני 23
אין 3	בן 29, 30	דק 24	חזק 24
אכל 10, 11, 17	בנה 16	דרום 4, 14, 27 (הע')	החטיא 13
אמיץ 25	בעל 31 (הע')	הדרים 14	חי 3, 22
אמר 19	בוקר 27	נדוש 25	חייה 10, 17
נאמר 19	בריא 20	דתי 23	החיה 17
אמת 3	בורג 3 (הע')		חכם 24
אסף 16		הגון 22	חלה 16
התאסף 16	גאוותן 22	הרס 16	חולה 20
ארו 16	גבוה 23, 24, 29		החלים 16
ארוך 9, 24	גברי 25	זהה 20	התחיל 17
האריך 14	גדול 5, 28	זול 24	חלק 20
התארך 14	גז 3 (הע')	זכר 9, 12, 17, 18	חלש 24
ארץ 28	גיס 30	זכר 3, 7, 26	חם 4, 6, 7, 24
אישה 31 (הע')	גילה (סוד) 10	מזלג 3 (הע')	התחמם 14
אשם 23	גמד 27	זקן (ש"ע) 27	חמוץ 24

77. נראה שהשמות בעל/אישה מקיימים ביניהם יחס של סימטריה ולא יחס של הפכיות: ביחס השותפות ההדדית המקובל בחברה בת-ימינו בין בעל לאישה כל אחד מהם נושא לכאורה אותו תפקיד, וראוי היה שיקבלו כינוי זהה (בשוני האחד של סיומת המין). סביר להניח שנסיונות חברתיות היסטוריות, שבהן בין בעל לאישה נתפס יחס היירארכי, גרמו שלכל אחד מהם ניתן שם שונה. עובדה זו משפיעה על תפיסת זוג זה כזוג הפכי ולא זוג סימטרי.

חֶסֶד 10, 17, 18	כֶּלֶב 26	נִמְעָן 30	עֵדִין 25
מְחוּסָפִס 20	כֶּלְבָּה 26	מִצָּא 13, 16	הַתְּעוּרֵר 11, 12, 15
חָף מִפֶּשַׁע 23	כֵּן 25	מִקּוּרֵי 25	עֹזֵב 15
חֲצוֹת 27	נִכְנַס 6, 8, 9, 15, 17, 18	מֵר 24	עֹזֵר 17
חֲרוֹץ 22, 32 (הע')	כִּיסָה 16	הַמְרִיא 15	עִיר 3 (הע')
חֹרֶף 27 (+הע')	מִקְבָּה 3 (הע')	הַמְרָה 10	עֶלְה 14
חֲשַׁמֶּל 2 (הע')	כּוּעַס 25	הַמְשִׁיךְ 17	עֲלִי 3 (הע')
חֲשֵׁף 16	מִכּוּעֵר 84	מִתּוֹק 24	עֲמוֹק 24
הַתְּחַתֵּן 16	כָּפָר 3 (הע')		עֲנוּ 22
	כֶּתֶב 16	הַגִּיעַ 15	עֲנִי 24
טְהוֹר 20	מִכְתָּש 3 (הע')	נִדִּיר 24	מַעֲנִיין 25
טוֹב 24		הַנִּיחַ 17	עֲנָק 27
טוֹרָאִי 5, 6, 28 (הע')	מִלְאָךְ 27	נָחַת 15	עֲצוֹב 25
30 (הע')	לְבַשׁ 16	נָסַר 12, 17, 18	נַעֲצָב 14
טָמֵא 20	לוֹהֵט 4	נִכְדָּ 28, 29, 30, 31	עֲצֵלָן 22, 23 (הע')
מְטוּפֵל 30	לוֹוָה 30	נוֹכַל 22	עֵר 22
טִיפֵשׁ 24	מִלוּוָה 30	נִמּוֹךְ 23, 24, 29	עָרַב 27
מְטוּרָף 22	לַח 21	נַעַל 16	עָרַב 24
	לִילָה 27 (+הע')	נַעַר 27	מַעֲרַב 4, 14 (הע')
יֵבֶשׁ 20	לִיכּוּד 3 (הע')	נִקְבָה 3, 7, 26	מַעֲרָךְ 13 (הע')
יּוֹם 27 (+הע')	לִכְלֹךְ 16	נָקִי 20	עֲשִׂיר 24
יָלַד 26	מִלּוּכֹךְ 20	נִיקָה 16	הַתְּעַשֵּׂר 14
יֵלְדָה 26	לָמַד 17, 18, 19	נָשׂוּי 5, 20	עֵתִיד 28
מּוֹלַדֶּת 26	לִימַד 19	נָשִׁי 25	
נּוֹלַד 12, 15, 16	נִלְמַד 19	נָתַן 16, 19	פָּגַע 13
יְמִינָה 6	תִּלְמִיד 30	נִיתֵן 19	פִּיזֵר 16
הַיָּמִין 14	לָקַח 16	נִיתַק 16	הַתְּפוּזֵר 16
מוֹסְרֵי 25		הַתִּיר 16	פָּחַדִּן 25
יָפָה 24	מָת 3, 22		נִפְטָר 12, 15, 16
יִצָּא 6, 8, 9, 10, 15, 17, 18	הַמִּית 10, 17	סָבֵא 28, 29, 30, 31	פָּנִי 5, 20
יָקָר 24	מִזּוֹלָג 3 (הע')	סָגַר 16	פָּנִים 26
מּוֹרָה 30	מַחֲקָה 16	סָגוּר 20	פָּסְגָה 6, 28
יָרַד 14	מָחַר 28	נָסוּג 14	הַפְּסִיק 17
יֵשׁ 3	מַחֲרָתִיִּים 28	סִיר 3 (הע')	פָּקֵד 30
יָשָׁן 24	מָכַר 19	סָלַח 12, 17, 18	מִפְקֵד 30
יָשָׁן 22	מּוֹכֵר 30	מִסְרִיחַ 24	הַפְּקִיר 18
יָשָׁר 22	נִמְכָּר 19	סָתִיו 27	הַפְּרִיעַ 17
	מֵלֵא 21		פִּירָק 16
כָּבֵד 24	הַתְּמַלֵּא 15	עָבַד 10	פָּשַׁס 16
כִּיבָה 16	מִלּוּחַ 24	עָבָד 30	הַפְּשִׂיר 16
כָּהֵה 24	מּוֹסְרֵי 25	עָבָה 24	פָּתַח 16
הַתְּכוּוֹץ 14	מוֹעֵן 30	עָבָר 28	פָּתוּחַ 20

צבוע 25	קפוא 4	רחוק 24	משכיר 30
צהריים 27	קיצר 14	התרחק 5, 7, 14	הושכר 19
צם 10, 11, 17	התקצר 14	רטוב 20	משכיל 22
צחק 14	קָצַר 9, 24	מריח 24	שלשום 28
ציית 10	קר 4, 6, 7, 24	ריק 21	השמאיל 16
צעיר 24	התקרר 14	התרוקן 16	שמאלה 6
צפון 4, 14 (הע'), 27	קרוב 24	רע 24	שָׁמַח 14
הצפין 14	התקרב 5, 7, 14	רועש 24	שָׁמַח 25
צורם 24	קשר 16	ריפא 13	שמים 28
צר 24		רופא 30	שָׁמַן 24
הצר 14	ראש (ההר) 6, 28	רצפה 28	שמע 19
	רב-אלוף 5, 6 (הע')	התרושש 14	שמר 10
קיבל 19	28 (הע'), 30 (הע')		שנא 14
התקבל 19 (הע')	ראשון (יום) 4 (הע')	שאל 19	שונה 20
קדימה 5	רגלי (ההר) 6, 28	שואל 30	משעמם 25
התקדם 14	מרגלות (ההר) 6, 28	השאל 19	שפוי 22
קהה 24	התרגז 16, 17, 18	משאל 30	שָׁקַט 24
מקורי 25	רגוע 25	הושאל 19	שָׁקַע 3 (הע')
קטן 5, 28	נרגע 16, 17, 18	נשאר 9, 10, 12, 17, 18	שָׁקַר 3
קיץ 27 (+הע')	רדוד 24	שָׁבַת 10	שישי (יום) 4 (הע')
קל 24	נרדם 12, 15	מושחת 25	שתק 10
קלקל 16	הרוויח 17, 18	שטן 27	
מקולקל 20	רזה 24	שכח 9, 12, 17, 18	תדיר 24
קנה 19	רחב 24	שכר 19	תיקן 16
קונה 30	הרחיב 14	שוכר 30	תקין 20
קפא 16	התרחב 14	השכיר 19	

ביבליוגרפיה

- אבן-שושן (1972) = אברהם אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים 1972
- M. Beirwisch, "On Certain Problems of Semantic Representation", *Foundation of Language* 5 (1969), pp. 84-153
- M. Beirwisch, "Semantics", in *New Horizons in Linguistics*, = (1970) בירויץ' edited by John Lyons, Berlin 1970, pp. 186-184
- M. Beirwisch, "On classifying semantic features", in = (1970) בירויץ' *Bierwisch & Heidolph*
- ברוך ופרוכטמן (1982) = מירי ברוך ומאיה פרוכטמן, לכל שיר יש שם, תל-אביב 1982
- M. Brand, "The Language of Not Doing", *American Philosophical Quarterly* 8 (1971), pp. 45-53
- הרפורד והיזלי (1988) = ג'ר הרפורד וב' היזלי, סמאנטיקה פרקי יסוד, תרגם וערך גד בן עמי צרפתי, תל-אביב 1988.
- ויינריב (תשל"ח) = אליעזר ויינריב, "מחדלים", לשון, מחשבה וחברה (קובץ לזכר יהושע ברהלל, ירושלים תשל"ח, עמ' 273-249).
- U. Weinreich, "Explorations in Semantic theory", in T. = (1966) *A. Sebeok Current Trends in Linguistics*, vol. 3, The Hague 1966
- טורי ומרגלית (1973) = גדעון טורי ואבישי מרגלית, "דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול", הספרות ד, תל-אביב 1973
- טרומר (תשמ"ג) = פנינה טרומר, פועלי התנועה בעברית בת ימינו - עיון סמנטי תחבירי, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת ת"א
- טרומר (1985) = פנינה טרומר, "המשלימים המוצרכים של פועלי התנועה", בלשנות עברית חפשי"ת 23 (1985), עמ' 80-55.
- O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London 1924 = (1924) יספרסן
- J. J. Katz & J. A. Fodor, "The Structure of a Semantic Theory", *Language* 39 (1963), pp. 170-210
- J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, London & = (1968) *New York* 1968
- J. Lyons, *Semantics I*, Cambridge University Press = (I 1977) ליונס
- J. Lyons, *Semantics II*, Cambridge University Press = (II 1977) ליונס
- G. Leech, *Semantics*, Penguin Books = (1974) ליץ'
- לנדאו (1980) = רחל לנדאו, מילים וצירופיהן, רמת-גן 1980

- מור (1990) = גלילה מור, "לחלוטין" ואחיו ככלי למיון קבוצות סמנטיות", דברי המפגש השנתי השביעי, החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, ירושלים 1990, עמ' 19-25
- גיר (1989) = רפאל גיר, סמאנטיקה עברית, יחידות 4-6, האוניברסיטה הפתוחה, ת"א 1989
- E. Sapir, "On grading: A Study in Semantics", in *Philosophy of Science* 2 (1944), pp. 93-116
- עמבר (תשמ"א) = אורה עמבר, עיון סמנטי בפעלים שבמבנה צ"ש פועל צ"ש מקור, חיבור לקראת התואר "מוסמך", אוניברסיטת ת"א תשמ"א
- C. J. Fillmor, "The Case of Case", in Bach & Harms = (1968) *Universals in Linguistic Theory*, New York 1968, pp. 1-90
- F. R. Palmer, *Semantics*, Cambridge University = (1976)
- צדקה = יצחק צדקה, תחביר המשפט לאור תיאוריות חדשות, אקדמון.
- צרפתי (תשמ"ה) = גד בן-עמי צרפתי, סמאנטיקה עברית, ירושלים תשמ"ה
- H. H. Clark, "Word Associations and Linguistic Theory", = (1970) in *New Horizons in Linguistics*, pp. 271-286
- D. A. Cruse, *Lexical Semantics*, Cambridge University Press, = (1986) pp. 26-197
- רובינשטיין (תשל"ו) = אליעזר רובינשטיין, "שלילת השינוי כמשמעות בסיסית של פעלים", בלשנות עברית חפ"שית 10 (תשל"ו), עמ' 55-65
- רובינשטיין (תשל"ט) = אליעזר רובינשטיין, "ערכיות תחבירית וערכיות סמאנטית", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 3-19
- E. Rubinstein, "Adjectival Verbs in Biblical Hebrew", = (1979) in *Israel Oriental Studies IX*, Tel Aviv 1979, pp. 55-78
- רובינשטיין (תשמ"א) = אליעזר רובינשטיין, "פעלים המביעים מצב רגשי - עיון תחבירי-סמאנטי, לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 5-16.
- רוזן (1977) = חיים רוזן, עברית טובה, ירושלים 1977
- G. Ryle, *The Concept of Mind*, London 1949 = (1949)

מילון אטימולוגי של החבשית העתיקה

Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopic), Ge'ez-English/English-Ge'ez, with an index of the Semitic roots*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1987, XLIX, 813 pp.

וולף לסלאו מוסיף בלא לאות לפרסם ספרי יסוד בתחום לימודי השפות האתיופיות. הפעם זיכנו במילון לגעז, ושתי מסורות לו. בספר זה איחד לסלאו את כל החומר המילוני שפורסם בתחום געז, ובכללו מילוני געז-אמהרית והוסיף בו שני מדורים של דיון אטימולוגי, אחד מיוחד לגיזרון השמי ואחר להסתעפות המילה בלשונות האתיופיות.

הספר פותח בהקדמה (עמ' IX-XXX) הסוקרת את המילונים הקיימים – שנכתבו בידי מלומדים מערביים ואתיופיים – ומתווה את דרכו של מילונו הוא; לשם הבנת הגיזרון מוצגים לוחות ההתאמות הפונטיות של עיצורי הגעז הן לשפות האתיופיות האחרות הן ללשונות השמיות העיקריות, ומובאת ביבליוגרפיה קצרה של הספרות הבסיסית שהשתת עליה לסלאו את הגיזרון. בעמ' XXXI-XXXVI מובאים הקיצורים ובעמ' XLIX-XXXVII – ביבליוגרפיה מלאה. המילון עצמו כלול בעמודים 1-647, העמודים 648-649 מביאים הוספות, וחלקו האחרון הוא מילון אנגלית-געז (עמ' 651-813).

מאחר שהמילון, שבחלקו הגדול כתוב בתעתיק, חסר מובאות, נמצא שלמעשה, על אף שלמותו, לצורכי קריאת טקסטים לא ידחק את רגלי מילונו הישן של דילמן. ערכו העיקרי אפוא הוא בחלק הגיזרונ, אשר לסלאו כבר חיבר בשבילו כמה וכמה עבודות-הכנה (עיין ביבליוגרפיה בעמ' XLIV בשם לסלאו). בביקורת זו אצטמצם בחלק הגיזרון השמי, לא רק בגלל ידיעותי השוליות בשפות האתיופיות אלא גם מפני שהוא המעניין את קוראי 'לשוננו'.

ולפני הפרטים – הערות כלליות מעטות.

בין הסתעפויות הארמית הקדומה מוזכרות בקביעות הסורית, המנדעית ו"הארמית", ובוודאי אין זה מוצלח לכנות בשם ארמית את אחד מענפיה. בדרך כלל בספר זה "הארמית" מכוונת לארמית היהודית, אולם לפעמים מתעורר ספק. בערך ṣəḥ, למשל

(עמ' 563), מובאת "ארמית צריחא 'אולם". צריח אינו מתועד בארמית-היהודית אלא כתרגום של צריח העברי, שופטים ט מו, מט, ומפסוק מט (ית צריח) ברור שהכוונה לשם עצם פרטי (באומגרטנר¹, ערך "צריח", ועיין גם א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ה, עמ' 93). לעומת זה שם העצם הכללי צריחא 'אולם' שכיח בנבטית. לא מחוור אם כאן התכוון לסלאו במילה הארמית (גם) לנבטית. בעמ' 459, בערך rā'ya מובאת בארמית *ר'ו מן הארמית המקראית, בלא לציין זאת.

מילון אטימולוגי מתפקידו להביא את הוודאי, כמובן על פי נטיותיו האישיות של המחבר. לפני שפגעה "התפוצצות אוכלוסין" גם בספרות האטימולוגית של לשונות שם עוד היה אפשר לשאוף להתמודד עם כל הספרות הזאת, כפי שעשה בול במהדורות משנת 1915², אולם משרבו המחקרים שתרומתם למדע מוטלת בספק, אין אלא לסנן את החומר הביבליוגרפי סנן היטב, כפי שהשכיל לעשות ברוקלמן במילונו משנת 1928³. כמובן, המבחר תלוי בטעמו האישי של הכותב, אולם נדמה לי שלסלאו הפריז בהבאת חומר "מפוקפק", כגון בעמ' 225, ערך ammara', שכן אין כל ודאות שהאמיר יש לה הוראת 'הכיר', והוא הדין להצעת לסלאו לפרש עֲדִיךָ בתהלים קג, ה בהוראת 'שחר, התחלה'. בעמ' 56, ערך ad; לא-סביר להניח ש"העתידיים" ערר (לויתן) באיגו, ה משמעו 'חירף' כמובא בעמ' 80, ערך yr; לפי ירמיה נא, יא את "הִבְרוּ החצים" בהוראת 'חדרו' נראה להבין, כמקובל, "חץ ברור" (יש' מט, ב) 'מחודד', עמ' 107, ערך brr III; לא הייתי מצטט צח בערך ḡaḥāy, עמ' 149; קשה לקבל ש"גם בכינו" (תה' קכז, א) משמעו 'בקול בכינו', כפי שנטען בעמ' 193, ערך gumā II (לסלאו עצמו הרגיש בקושי הנוסף – שכל ההמצאה כאילו גם פירושה 'בקול' – יסודה באוגריתית, אולם באוגריתית אין גם גזור משורש גם אלא מורכב מ-ג – 'קול' והסיומת האדוורביאלית מ; בעמ' 256, ערך ḡabala, מוצע למשוך (תהלים קמ, ו) "וטמנו גאים פח לי וְתִבְלִים (פרשו רשת ליד מעגל)" להמשך במשמע 'הירים' (פרשו רשת) בעקבות הצעתו של דהוד; ספק גדול אם אמנם בעברית ובארמית מתועדת המילה חלה 'חשב על, דאג', כמוצע בעמ' 262, ערך ḡallaya (אגב, עוד ספרות על נושא זה מובאת אצל בר⁴, עמ' 326, סעיף 127); אין נראית כלל ההשוואה המובאת בעמ' 295 בערך kasaba I עם הפועל העברי קָסַף, שלסלאו מייחס לו הוראת שבירה (גם כאן עיין אצל בר, עמ' 329, סעיפים 177, 178); בעמ' 346, ערך malaḡa – ספק רב אם בפסוק הקשה

1. L. Köhler, W. Baumgartner, J. J. Stahl, *Hebräisches und aramäisches* של אצל *Lezikon zum Alten Testament*, Leiden 1967 ff.
2. W. Gesenius, *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch...*¹⁶, Leipzig 1915
3. *Lezicon Syriacum*², Halis Saxonum 1928
4. J. Barr, *Comparative Philology and the Text of the Old Testament*, Oxford 1968

באיוב יט, כ "ואתמלטה (בעור שְׁנִי)" התמלט משמעו 'נראה קָרַח', שהרי אין לשכוח שבספר איוב עצמו התמלט נמצא גם בפרק מא, יא "מפיו לפידים יהלכו כידודי אש) יתמלטו", שאיננו מתאים לפירוש המוצע, ולכאורה לא רצוי לנתק את שתי ההיקריות: עמ' 402, ערך nsns I התנוסס 'מתנועע, התנועע' – אין זו אלא הצעה, אם גם חריפה; עמ' 408, ערך naṭba – הסיכוי שבעברית נשתמר שורש נט"ב בהוראת 'טיפה, שיחה' אינו גדול; בעמ' 426, ערך qal'a נטען שבירמיה י, יח "הנני קולע (את יושבי הארץ)" משמע קולע – 'עוקר'; לכאורה ההוראה הרגילה 'זרק' הולמת אף היא; עמ' 455, ערך q'aṭaṭa: יש לפקפק מאוד אם קיימת בעברית נְקַטוּ – 'היה קטן'; עמ' 478, ערך rāyyaḏa: אין כל וודאות שלפועל ריץ הוראת 'אילף סוס'; מפוקפק עוד יותר שוֹעֵר 'נבקע', עמ' 481, ערך sa'ara; עמ' 494, ערך saḥaṭa I ספק גדול אם אמנם קיימת בעברית שִׁחַט בהוראת 'השחתה'; בעמ' 502, ערך sam'a משלי כא, כח ("ועד כזבים יאבד, ואיש) שומע (לנצח ידבר)" מבואר כ'עד', ואין הביאור נראה לי. בערך ṣannaya, בעמ' 532, נעשה ניסיון להשוות עם שורש זה היקריות של שנה העברית (קה' ה, א; יש' סא, ז), אולם ההצעות מפוקפקות; בערך ṣarḥa, עמ' 533, שחרות בקהלת יא, י מוסברת כ'ווהר (הנוער)', ואין ההסבר נראה; איני מקבל את השוואת *סוֹרְיָה (כך, בתוספת כוכבית) בערך ṣaraya, עמ' 536; עמ' 556, ערך ṣll III: אין הוכחה של ממש לקיום צָלַל בנחמיה יג, יט בהוראת 'התפנה מתנועה'; איני מתלהב מייחוס ההוראה 'חיוק' לצנע העברי בערך ṣan'a, עמ' 559, והשווה לבאומגרטנר, ערך "צנע"; בערך ṭbb I, בעמ' 585 מוצע לקרוא במשלי טו, ב (במקום תיסיב) תָּסַב (דעת) – 'תביע (דעת)', ונראה לי שההצעה מיותרת (ועיין בהערה לעיל לעמ' 408); אין כל וודאות שהפועל מזעזעיד בחבקוק ב, ז בא בהוראת 'הגובחים כלפיך', כפי שנטען בערך I 'zw, עמ' 645.

אחת הבעיות החוזרות ונשנות באטימולוגיה השמית היא בעיית האטימולוגיה "הגדולה", המניחה חילופים בין עיצורי השורש והשלמת שורש דו-עיצורי לתלת-עיצורי. מילונו של גזניוס במהדורת F. Mühlau-W. Volck למשל, שיצא לפני כמאה שנה, היה מושתת כולו על חילופים אלו והניח יסודות בעלי שני עיצורים שורשיים. אולם טוב יעשה המילונאי אם יימנע ככל האפשר מלשער השערות מעין אלה. בדרך כלל השכיל לסלאו שלא לתור אחרי שורשים קרובים, אך ראוי לוותר גם על השוואת حصد: ערך aḏada, עמ' 58; عصّ, ערך ḏḏ, עמ' 58; חמץ III "חמץ", ערך ammaḏa, עמ' 63; جلط, ערך galasa, עמ' 192; حرص, ערך ḥaraḏa, עמ' 241; וכן השוואה של קצץ, קצץ, קטט, כחת, עמ' 454, ערך qṭqṭ; השוואה של رما (בערבית), ערך rḥw, עמ' 468 (לסלאו עצמו מסתייג ממנה בגלל חילופי ה'-ח, אולם גם המשמעות אינה הולמת); וכן השוואה של ציק, ערך ṣa'qa, עמ' 544 (קרא שם ضيق במקום ضوق) וערך ṭwq, עמ' 599; של צלל וכו', ערך ṭll II,

עמ' 591א; והשוואה של ذل הערבית עם זלל הארמית בערך all I, עמ' 637ב. וראה גם בעמ' 388א, ערך nafḥa.

ההשוואות האטימולוגיות מבוססות, כמובן, על סדירותם של מעתקי ההגאים, אולם לפעמים נראה לי שמן הראוי לדייק בהם יותר; לא מעט מהסתייגויותי המפורטות להלן היו נמנעות, לו הקפיד לסלאו יותר לדייק במעתיקים. במקרים אחדים בחינה מדוקדקת של המעתיקים מחייבת להניח שקרתה טעות במסורת כתיב המילה בגעז, כתיב שכידוע, נמסר בידי דוברי אמהרית (עיין עמ' XIX).

ולהלן עוד הערות:

עמ' XX: מן הראוי להעיר שבאלף-בית האוגריתית אין א' סתם אלא רק א' מוגעת בפתח, בחיריק או בקיבוץ.

עמ' XXI: בסדר האותיות שבמילון הושמטה q.

עמ' XXVII: לוח הקבלות עיצורי געז לעיצורי שאר השפות השמיות: š שבגעז אינה מקבילה ל-s ערבית. על כן, למשל, אין להשוות את fšḥ שבגעז עם نَسَح הערבית, שלא כמובא בערכה, עמ' 168ב. ṭ אינה מקבילה ל-ṭ, וחבל שהאוגריתית לא נכללה בלוח.

עמ' 3א, ערך 'abda: לסלאו מניח שהוראת היסוד היא 'אבד, תעה', אולם אף זו נראית התפתחות של 'ברח, שוטט' בערבית, ועיין 40 ZDMG, Nöldeke, עמ' 726.

עמ' 4ב, ערך 'abn I: ابان רגילה כשם עצם פרטי, ועיין בספרות המובאת אצל בול. כיוון שההוראה של לשון הרע וגינוי קשורה בזריקה (השווה להלן עמ' 181ב, ערך gadafa), יש להשוות גם אל הפועל הערבי ابى 'גינה, דיבר בו רעות', בעצם *זרק אבן.

עמ' 10א, ערך 'ag: عَگל אינו יכול להיות קרוב לאכדית agalu, כי עיין מקורית הייתה משנה את a e. לכאורה מסתבר שלפחות מקצת הצורות בגעז מקורן ב-'א ולא ב-'ע.

עמ' 11ב, ערך 'akala: חסרה כילא - 'מידה' הסורית.

עמ' 18א, ערך 'albθ: גיזורו הובא משום-מה בתחילת הערך ולא, כרגיל במילון זה, בסופו.

עמ' 28א, ערך 'āndā'i: הגיזרון השמי והגיזרון האתיופני נתערבבו, והוא הדין ל-mogada- עמ' 332א; masob, עמ' 363א; maskot, עמ' 365א; na'awa I, עמ' 382ב; qadḥa III, עמ' 421א.

עמ' 47ב, ערך 'aywa: 'aywa הערבי מקורו ב-'aywallāhi/ṭwallāhi.

עמ' 55ב, ערך 'abya: את عَبَى 'מילא' כבר השווה ברתלמי בערך זה במילוניו⁵ (הוא

קשרו עם ארמית-סורית), אולם עמד גם על כך שאין עֲבִי 'מילא' אלא התפתחות של 'abba'a' 'עך, סידר' הקלסית; לרעתי, ההוראה השונה והיעדר אל"ף במילה זו בגעז, לשון המשמרת אל"ף, עושים את ההשוואה עם הערבית למפוקפקת. הצורה השכיחה של הפועל הסורי היא ʿabāʾ ולא ʿabāʾ, באוגריתית ʿabāʾ נמצאת בהקשר קשה שאינו מבורר כל צורכו; על כל פנים, סבירות הקשר עם השורש שלנו קלושה ביותר. מקובל למדי להשוות אל עֲבִי 'טיפש', בייחוד מפני שגם בסורית המילה נמצאת בהוראה זו, עיין פיין-סמית⁶ (בערך "עבא", ברוקלמן⁷ וכן ב-ד-ב-716, פלש⁸, עמ' 37 (היוצא נגד הפרדת השורשים שהפריד גלדקה), וח' רבין, אשר רק המשיך קו זה ולא חידשו; מכל-מקום, לא מחוור אם הוראת 'כיסוי' ראשונית בערבית או התפתחה ממשמעות העובי.

עמ' 63א, ערך ammaḏa: אם הכתיב בגעז מקורי, אין להשוות ל-عص, שהרי ض מקבילה ל-q.

עמ' 73ב, ערך asaya: בגלל חוסר ההתאמה של השורקים נראית לי דעתם של ב-ד-ב, שאין הקבלה דרום-שמית וודאית ל-עשה העברי.

עמ' 74א, ערך aṣaba: ל-عصب הערבית - 'קשר' יש להשוות את עצב 'חבש' הסורית. אולם כל ההשוואות המובאות מפוקפקות.

עמ' 79ב, ערך yl: ال הערבית (yl) בהוראת 'התעה' אינה בנמצא; לסלאו נגרר אחרי טעותו של האווא במילונו הערבי-אנגלי (עמ' 513א). כידוע, מילון זה אינו אלא מהדורה אנגלית של המילון הערבי-צרפתי של בלו (Belot), וההוראה 'to lead ao. astray' המובאת אצלו היא טעות תרגום של 'perdre, égarer quelque chose', כלומר 'הניח חפץ שלא במקומו, החפץ אבד לו' (לפי ליין: 'לא ידע איפה מקומו'). אכן, את טעותו של האווא בתרגום מראה העובדה שהוא תרגם 'התעה' מישוהו, אך בעיול הערבי, בעקבות בלו, מדובר בחפץ.

עמ' 80ב, ערך azzaba: ההיקרות הברורה ביותר של עוז הבאה אולי בהוראת 'עזר' היא בשמות כג, ה: "וחדלת מעוזב לו, עוזב תעוזב עמו".

עמ' 86ב, ערך badala I: אינני מכיר את הפועל بدل.

עמ' 98א, ערך ballata: דעת איסטלייטנר על הוראת בלת האוגריתית מפוקפקת ואינה מקובלת.

עמ' 106-107א, ערך brr I/II: אין טעם לייחס את שתי ההוראות 'סיהר' ו'בחר' לשני שורשים נפרדים; אכן, מילוני המקרא נוהגים לאחדן בשורש אחד בערך "ברר", והשווה למשל صَفَى 'טהור, מובחר'.

6. R. Payne Smith, *Thesaurus syriacus*, Oxonii 1879-1901

7. שם (לעיל, הערה 3).

8. J. L. Palache, *Semantic Notes on the Hebrew Lexicon*, Leiden 1959

עמ' 121א/ב, ערך dbr ו-dabara: בכל אחד מהערכים האלה טיפל לסלאו בדרך שונה באפשרות הקשר בין 'גב' ל-'הר', ומשום-מה לא הזכיר כלל את האפשרות ש-דביר – משמעו המקורי 'המדור האחורי, הפנימי של בית המקדש', ראה דבריו הוא בערך dāber.

עמ' 127, ערך dāḥla: ל- דחל גם הוראת 'פחד', אולם הקשר ל-דחל הארמית (לא רק לְסוריתו), שלסלאו דוחה, אינו בא בחשבון גם מסיבות פונטיות: זחל בעברית ובארמית עתיקה מעידה על d פרוטו-שמית, המקבילה בגעז ל-ז.

עמ' 131א, ערך dalaqa: שמא מן הראוי לקשור לכאן גם את 'דלק אחרי' העברי.

עמ' 134ב, ערך dmm I: אין הדברים המצוטטים משמי מדויקים.

עמ' 138ב, ערך danqawa: בעניין הקשר בין 'חרש' ל-'שוטה' השווה אל 'חרש', שוטה וקטן שבלשון חכמים.

עמ' 147ב, ערך dāḇ: ספק רב אם צִיט צָבוֹעַ בירמיה יב, ט הוא צָבוֹעַ, חיית הטרף הידועה; מסתבר ששם חיה זה לא נשתמר במקרא אלא בשם המקום גִי הַצְּבֹעִים בשמואל א' יג, יח. כנראה, עליו חשב לסלאו, כשהביא ליד השם העברי המקראי גם את השם בלשון חכמים (אגב, את שניהם רשם ב-ו ולא ב-ו).

עמ' 148א, ערך dāḇe: לסלאו צודק ש-ḏ אינה מתחלפת עם ט; היינו מצפים להתחלפות ḏ-ש, כמו צחק (> ḏḥq) – שחק. משום כך לא הייתי מזכיר את דחצ בערך dāḥasa, עמ' 149א.

עמ' 150א, ערך damama: מאחר ש-צמצם נמצאת לא רק בלשון חכמים אלא גם בארמית (מן הסתם ממנה חדרה לעברית), הרי לכאורה היא מכילה צ ולא ḏ, ועל כן אינה שייכת לכאן.

עמ' 150ב, ערך damara: העיצור המשותף היחיד ל- صبر ול-dmr הוא ר!

עמ' 157א, ערך faḥaqa: הפועל היחידאי מחק בשופטים ה, כו הוראתו 'מחץ'.

עמ' 160א, ערך falasa: s בגעז מקבילה או ל-ס או ל-ש; על כן אפשר להשוות שורש זה או אל פלס או אל פלש, אך לא אל שניהם גם יחד.

עמ' 166א, ערך farḥ: הפועל פָּרַח במשמעות 'עץ' מתועד אף במקרא: פרחות (יח' יג, כ).

עמ' 167ב, ערך farzaza: השורש פז"ז מתועד היטב בארמית היהודית.

עמ' 169א, ערך faḥa: אין להשוות גם מילים המכילות ḏ וגם כאלה עם s.

עמ' 170א, ערך faṭḥa: מאחר שדרום-ערבית קרובה לגעז יותר מלערבית, אין הימצאות מילה בדרום-ערבית מפקיעה בהכרח את המילה מלהיות שאולה בערבית מגעז.

הוא הדין ל- حَض , עמ' 247א, ערך ḥṣṣ: خطيئة , עמ' 268ב, ערך ḥaṭ'a; مزر ערך mazara (אגב, נלדקה מזכיר שם שאולי נשאלה המילה מתמין).

עמ' 171ב, ערך fatawa: לא אולגדורף חידש את השוואת שורש זה עם 'נעורים'; זו השוואה מקובלת, וראה למשל Nöldeke, ZDMG 40, עמ' 735.

עמ' 172, ערך *fawwasa*: מאחר ש-*s* בגעז אינה מקבילה ל-*š* בערבית, אין להשוות את הערך אל *شفي* הערבית: גם *š* אינה מתאימה, גם *y* אינה משקפת בדיוק את *w* שבגעז, וגם סדר העיצורים שונה!

עמ' 176, ערך *gabo*: בחלק השני של הגיזרון לסלאו קובע בצדק שאין קשר בין מילה זו ל-*جَب*. אם-כן, הדיון בחלק הראשון מיותר.

עמ' 179, ערך *gabasa I*: גבש הארמית אינה יכולה להקביל ל-*gbt* (קרא כ"ו) באוגריתית.

עמ' 181, ערך *g^wadaba*: מאחר ש-*z* אינה מקבילה ל-*d* בגעז, אין להשוות שורש זה עם *جذب*.

עמ' 181, ערך *gadada*: מאחר שהוראת חתך עשויה להתפתח למשמעות של החלטה (עיין פלש 19, ערך "גזר"), אין קושי לקשור בשורש *جدد* את ההוראות 'חתך' ו'השתדל, רציני'.

עמ' 181, ערך *gadafa*: בדבר המעתק הסמנטי זרק < קילל עיין גם ב'לשוננו' לה, עמ' 9, הערה 13.

עמ' 182, ערך *gdm*: אין למילה זו ואף לא ל-*גדם* העברית או ל-*gadāmu* האכדית קשר ישיר עם *جذم*.

עמ' 197, ערך *g^wend*: כבר גזניוס בתזאורוס שלו בערך "גמֶד" השווה מילים אלו, וברוקלמן וקהלר רק הלכו בעקבותיו.

עמ' 200, ערך *g^wer'e*: גרע 'בלע' נמצא אולי באיוב לו, כז, ועיין אצל בול ובאומגרטנר.

עמ' 223 א/ב, ערך *ḡabala I/II*: משום *ḡ* שבגעז לא נראה להשוות עם *خبل*. לא-וודאי כלל שיש להפריד את ההוראות של *تَظَل* ו-*תחבולה* זו מזו, והשווה, למשל, עם הערכים אצל בול וב-ד-ב.

עמ' 226, ערך *ḡade*: ל-*ḡ* שבגעז אין להקביל שורשים ערביים המכילים *ظ*, וזה הטעם שאין להשוות *حظي* עם *ḡadaya*, שלא כמוצע בערכו, עמ' 227.

עמ' 237, ערך *ḡanaka II/IV*: שני הערכים ממוצא אחד; השווה גם עם *חנא* הארמית.

עמ' 243, ערך *ḡarasa II*: אמנם מקובל למדיי לפרש את *אחתרש* האוגריתית מלשון חרשים ולחש, אך אין בפירושו זה ודאות ממש, עיין למשל A. Caquot, M. Sznycer, A. Herdner, *Textes ougaritiques I*, Paris 1974, עמ' 566, הערה e. על *خُرس* עיין להלן, עמ' 264, ערך *ḡarasa*.

עמ' 244, ערך *ḡassa*: *ش* של *حاشي* אינה מוכיחה שאין המילה שאולה, שהרי אם *חש המקורית נשאלה לפני שחל המעתק *š < ḡ*, הייתה עשויה להשתתף במעתק. אגב, הצורה הארמית-הסורית היא *חס* (ולא *חס* כמובא), וכן ראוי לנקד גם בעברית.

עמ' 245, ערך ḥasaba: יש להוסיף את בעיית החילופים המוזרים של שורש זה עם ḥtb במצרית ובאוגריתית; עיין *Hebrew Annual Review*, א, (1977), עמ' 73–75.
 עמ' 247, ערך ḥasara: עקרונות ṣ בשורש זה יכול לשקף ṣ, ṣ, q בגלל קרבת ההוראות של השורשים האלה, אולם ודאי שאין להביא שורשים אלו במעורב, ולחלוטין לא שייך לכאן חצרא (צ בשווא ולא בקמץ) הסורי. השווה אליו חצר דעל כבדא, חצר הכבד, בעצם 'אצבע (הכבד)', בערבית خنصر, ועיין בדבריו הנכוחים של לסלאו עצמו בערך ḥasara (עמ' 267). ב־חצר העברית התאחדו שני שורשים – ḥqr, שממנו נגזרה ההוראה הרגילה, ו-ḥqr, שממנו נגזרה חצר, לדוגמה ב"חצרים תשב קדר" (יש' מב, יא).

עמ' 250, ערך ḥwr: נלדקה דווקא מסכים להשוואת הפעלים בגעז ובערבית.
 עמ' 257, ערך ḥabr II: גם ברוקלמן בערך זה מקשר את הוראת הקסם עם הוראת חיבור.

עמ' 264, ערך ḥarasa: לכאן שייך خرس, המובא בעמ' 243, ערך ḥarasa II.
 עמ' 267, ערך ḥasada: תקן حَصَدَ 'twist' ל-حَصَدَ 'be twisted'.
 עמ' 275, ערך kabata I: كَتَبَ פירושו 'הדביר, דיכא', עיין kabata II, והתרגום 'בלם' או 'הסתיר (את כעסו בקרבו)' של הביטוי كَبَتَ غَيْظَهُ فِي جَوْفِهِ אינו אלא ניסיון תרגום לשפה אחרת. משפט מעין (ע"ע ליין) مَنْ كَبَتَ غَيْظَهُ مِنْ جَوْفِهِ كَبَتَ اللَّهُ عَدُوَّهُ مِنْ خَوْفِهِ הוא מילה במילה 'מי שמדכא את כעסו בקרבו, אלוהים מדכא את אויבו על-ידי יראתו'. יש אפוא למחוק אר كَبَتَ ב־kabata ב I ולהשאירו ב־kabata II בלבד.

עמ' 295, ערך kasaba I: לא ידוע לי פועל كَسَبَ בהוראת 'חטף'; שמא הכוונה לצורת הפקודה המאובנת كَسَاب 'חטפנית' לציון כלבה. אולם אין זו אלא צורה מושאלת אקספרסיבית והוראתה המקורית היא 'משיגה (אוכל)'. והוא הדין ל-كَوَّاسِب 'היות טרף', שאין לגזרה מ-كَسَب 'חטף' בלתי-קיים, אלא הוראתה המקורית 'אלו המשיגות (אוכל)', והוא הדין גם למילה הדיאלקטית kassāb 'שודד'.

עמ' 300, ערך kiyā: משום-מה אין לסלאו מזכיר את הגזירה המקובלת והסבירה C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Berlin 1908–1913, I, 314; J. Barth, *Die Pronominalbildung in den semitischen Sprachen*, Leipzig 1913, p. 95
 עמ' 309, ערך lḥqa: עם لَهَق 'היה לבן' קשר מילה זו גם פישר⁹, עמ' 269–270.
 עמ' 312, ערך laḥaṣa: גזירה סבירה יותר של חלץ הסורי מציע ברוקלמן בערך זה.

9. W. Fischer, *Farb- und Formbezeichnungen in der Sprache der altarabischen Dichtung*, Wiesbaden 1965

עמ' 3317, ערך laqasa: لَعَسَتْ نَفْسُهُ 'התרגש' (ע"ע זה אצל לייק) נראה לכאורה מתאים אף הוא להשוואה.

עמ' 325, ערך ma'ada: לסלאו נוטה לקבל את הקשר בין שורש זה ובין ועד/יעד; אם כן, גם הקשר שבין יַעַר 'חלת-דבש' ל-*ma'ār* (עמ' 326) אינו בלתי סביר.

עמ' 327, ערך mār: בצדק לסלאו מטיל ספק בקשר עם מֶרֶ 'פעם', ויש להוסיף שאין זה אלא מקור המציין פעולה חד-פעמית (*ism marra*) של מֶר 'עבר', והוראת 'פעם' בו משנית.

עמ' 335, ערך mähwa I: אינני משוכנע כל כך שאין בגעז השלמת שורשים ב־ה; ראה למשל ערך fahaqa I (עמ' 3393), שלסלאו מקשרו עם *hāq*, ערך mähb, שיש להשוותו עם *hāb*, וכן אולי ערך *šāhbaba* (עמ' 2529), אם אמנם הוא קשור ב-*šyb*, עמ' 539, והשוואה אל פִּישַׁר 255. אגב, לא-אחת לסלאו מניח הרחבה ב-*h*, עיין למשל *šill* I/II, עמ' 493–494 ואם כן הדבר, אולי גם את *māhəw* (עמ' 3334) יש לפרש בדרך אחרת.

עמ' 3335, ערך maḥala: לא נראה כלל לקשור לכאן את מֶחַל העברי, שאגב, הוא מלשון חכמים ולא מלשון המקרא. פליישר (בהשלמות למילונו של לוי לתלמודים ולמדרשים) הציע לראות בו פועל משני של חלל. אני חוכך בדעתי אם אין מחל משקף התרכבות של מוחה עם מילת היחס ל.

עמ' 3337, ערך maḥasa I: שמא שורש זה קרוב אל *maḥasa* I. *maḥsa* – טעות דפוס במקום *masaḥa*.

עמ' 3337, ערך māḥṣe: גיזרון אחר ל־חֶצֶה הציע לסלאו בערך *ḥaṣawa* (עמ' 226), ולא הפנה אליו.

עמ' 3347, ערכים *mannā/manā*: שתי המילים הן תוצאת השתלשלות אטימולוגית דומה, אולם במילון משום-ה הניסוח שונה.

עמ' 3349, ערך mangala (בעצם, הערך הראוי הוא *mangala* I): נראה שהוראתה הראשונית של *نَجَلَ* היא 'רחב', ואין 'דרך המלך' אלא משמעות משנית; על כן אין כל קשר בין מילה זו למילה בגעז.

עמ' 3365, ערך maskot: השורש השמי אינו **skw* אלא **škw* (ואם כן, הצורה המקורית היא **maškot*, כפי שהעיר נלדקה בצדק). והוא הדין ל-*sakawa* II, עמ' 498.

עמ' 3368, ערך masawa: לסלאו מערבב שורשים ב-*s* וב-*t*.

עמ' 3371, ערך maṣwata: אכן, ההבדל בתנועות נראה חשוב.

עמ' 3373, ערך mātūq: מסתבר שהשורש המקורי הוא ב־*t*, ו־*t* התהוותה מתוך הידמות ל-*q*, עיין בדקדוק המשווה של ברוקלמן כרך א, עמ' 161.

עמ' 3382, ערך mās'a: כמובן, אין לגזור את אִשָּׁה מ-*mās'*, ראה את דברי לסלאו עצמו בערך *'anest*, עמ' 32.

עמ' 3382, ערך na'awa I: השורש מתועד גם בערבית. עיין, למשל, אצל בול, ערך "נוע".

עמ' 3383, ערכים nabal ו-nābala: האין לאחד שתי מילים אלו בערך אחד?

עמ' 3385, ערך nad'a: ההשוואה עם נדא העברי מקובלת. נוסף על העיון אצל בול עיין למשל גם אצל ב-ד ובאומגרטנר.

עמ' 3386, ערך nadaqa: לעניין יחס הארמית והאכדית עיין גם קאופמן¹⁰, עמ' 76.

עמ' 3390, ערך nafaya: השווה גם עם הסורית נפתא 'לכלוך'.

עמ' 3393, ערך nehb: אכן, מתקבל על הדעת ש-ת של האוגריתית נבת אינה שורשית, אבל ככל הידוע לי, אין ראיה לדבר.

עמ' 3399, ערך naqafa: נָקַף, נָקְפוּ – אפשר שאין אלה צורות נפעל אלא פִּעַל.

עמ' 3404, ערך našata: בארמית-מצרית מצוי נדש.

עמ' 3408, ערך notawa: נלדקה לא עסק בשורש זה אלא בשם העצם notyā.

עמ' 3408, ערך naṭafa: אין ט ערבית מקבילה ל-ט בגעז.

עמ' 3408, ערך naṭara I: אין ט ערבית מקבילה ל-ט בגעז.

עמ' 3410, ערך nwr I: השווה גם נַר בסורית.

עמ' 3411, ערך naznasa: השווה גם نَزَن 'נענע את ראשו' (עיין אצל האווא ואצל ברתלמי).

עמ' 3418, ערך qab'a: ההשוואה עם קַבַּע מפוקפקת. לא זו בלבד שהיא מאלצת להניח מעבר סמנטי מָרָח < רימה והקבלת א' בגעז ל-ע' עברית, אלא הוראת 'רימה' אינה וודאית, ראה למשל ערך זה במילון באומגרטנר.

עמ' 3419, ערך qbl II: ליקבל הסורית גם הוראת 'פגישת'.

עמ' 3419, ערך qabṣa: בהצעות הגיזרון מעורבות q ו-ṣ.

עמ' 3420, ערך qadḥa II: קרא daqḥa I במקום daqḥa II.

עמ' 3428, ערך qll: הוראת 'השמיך' אין מקורה 'היה קטן' אלא 'תִּשְׁבוּ לקטן'. אינני מבין מדוע לסלוא מנתק את הקשר בין 'השמיך' ל'קילל'.

עמ' 3431, ערך qamḥa I: הפועל הערבי הוא قَمَح. בול השווה אליו דווקא את qamḥa II. אגב, איני מבין מדוע לא איחד לסלוא את שני ערכי qamḥa.

עמ' 3433, ערך qamiṣ: אם אמנם, כמסתבר, מקור המילה ביוונית, אין להשוות אליה את האוגריתית.

עמ' 3449, ערך qaṣ'a: אכן, נראית לי דעתו של לסלוא להשוות עם הקציע; עיין Journal of Northwest Semitic Languages 10, 1982, עמ' 7-9.

עמ' 3450, ערך q'aṣala: אם לא נניח שכתבו המקורי של שורש זה ב-ḍ, הרי רק לה"פ משותפת לו ול-חצל.

- עמ' 451, ערך q^wašara I: אכן, נראה שקתר הארמית מקורה ב-qtr.
- עמ' 452, ערך qtr II: שמא מעניין להזכיר שרב סעדיה גאון תרגם קטור ב- قمار.
- עמ' 453, ערך qataba: לעניין הוראת קטב עיין, למשל, בערך זה במילון באומגרטנר.
- עמ' 453, ערך qaṭana I: מן הראוי להפנות לערכים qaṭana II ו-qaṭṭin.
- עמ' 454, ערך qṭqṭ I: צורת עבר נסתר המשוערת אינה *קַת אלא *קַתַּת, לפי היקש מן פועלי ע"ע היוצאים.
- עמ' 457, ערך q^wṭyṣ: kimṣu היא הצורה הצפויה באכדית לפי חוק הדיסימילציה של גירס (Geers).
- עמ' 460–461, ערך rbb I: אם ליין במילוננו בערך זה צודק בדבר גיורונו של رَبَّ 'ערך, הרי אין לפועל זה קשר כלשהו עם הערך הזה. אני חוכך בדעתי שמא ל־رَبَّ משמעות של 'ארג' (על הקשר ארג < גדל עיין, למשל, אצל פלש, עמ' 18–19), ומכאן marbabt 'רשת דייגים'; אם הצעה זו נכונה, הוראת הפרישה נגזרה מ-marbabt.
- עמ' 464, ערך rag'a: נלדקה חיבר את رجع 'חזר' להוראת 'הגיע' של הפועל רגע העברי, והצעתו סבירה.
- עמ' 472, ערך ramsasa: חוקיות מעתקי הגאים דורשת שהן ל־רַמַּשׁ העברי הן ל־رَمَشׁ הערבי יקביל *ramśaśa.
- עמ' 475, ערך rassaya: הסורית תריתא היא טעות דפוס, צ"ל תרסיתא, כמובא בהמשך.
- עמ' 475, ערך rsy: חרסוסית – resā, arsā (שלא כ־riṣī בסוקוטרי) מקרבת את הדעה שהמילים החרסוסיות שאולות מן הערבית.
- עמ' 476, ערך raṭ'a: לסלאו צודק שאין ל־רַתְוִי קשר עם raṭ'a; ואף סיבה פונטית לחוסר קשר זה, שכן רגליים לדבר ש־רַתְוִי שורשו rtw/rṭy. עיין, למשל, בערך השלם, ערך רת, וב-P. Leander, *Laut- und Formenlehre des Ägyptisch-Aramäischen*, Göteborg 1928, סעיף 40.
- עמ' 477, ערך r̥wṣ: מאחר שלפי עדות הארמית שורש זה הסתיים ב־ṣ, אין לקרבו אל رياضة. שאלה דומה נשאלת באשר ל־r̥ṣ באוגריתית לעומת روض, עמ' 478, ערך rayyaḍa.
- עמ' 478, ערך rāyṭs: מילה זו לא נשאלה במישרים מ־رئيس אלא מהתפתחותה הפונטית rāyṭis.
- עמ' 480, ערך sṭ'na: אכן, עיין בערך sn'w, עמ' 505.
- עמ' 481, ערך sa'ala: הפועל השתעל אינו מתועד במקרא.
- עמ' 483, ערך sbb II: אם אמנם יש לקרב את sbb אל שֶבֶּ, צריך להניח שמקורו ב-sbb.

עמ' 485, ערך *sabɔ*: לסלאו עצמו עמד על חוסר ההתאמה בין השורקים; מאחר שגם התאם ההוראות אינו שלם, מוטב לוותר על ההשוואה.

עמ' 486, ערך *sadaqa I*: סֶדֶק מקביל לערבית *سَدَق*, כלומר מקורו ב-**sdaq*; על כן יש להשוותו עם *ṣataqa*, עמ' 537–538 (הוסף שם *سَدَق*, כפי שעשה ברוקלמן בערך "סדק"; ת האמצעית התהוותה על-ידי הידמות ל-*q*).

עמ' 489, ערך *safara I*: העברית והאוגריתית אינן מתאימות ל-*s₁* בדרום-ערבית. סתירה זו אינה מתיישבת אלא אם כן משתקפת בשפות הצפון-מערביות שאילה מן האכדית *šipru* (השווה קאופמן, המצוטט אצל לסלאו, עמ' 29).

עמ' 490, ערך *saffawa**: מאחר שמדובר ב-*s₂* דרום-ערבית (בשני מקומות נדפס בטעות *s* במקום *s₂*), צריך להניח **saffawa* מקורית, אם אמנם יש הקבלה. עמ' 491, ערך *sagama*: קרא שֶׁגֶם במקום שֶׁגֶם. הניקוד מתאים לעברית בלבד ולא לארמית.

עמ' 494, ערך *ṣḥta*: הוסף את שחת הסורית.

עמ' 495, ערך *shy III*: הפועל סחי בא בבניין פֻעַל 'טאטא לכלוך'.

עמ' 495, ערך *sak'a I*: על בעיית סכך – שכך עיין בספרי *On Pseudo Corrections* *in Some Semitic Languages*, ירושלים 1970 (להלן תיקונים), עמ' 116.

עמ' 496, ערך *sakama*: חסר *ṭkm* הדרום-ערבית.

עמ' 498, ערך *sakaya I/II*: על כל פנים, אחד משני הפעלים האלה, לפי השוואתו עם *سَا* – מקורו ב-*ṣakaya*.

עמ' 498, ערך *sak'aya*: אם אמנם הפעלים העברי והארמי ב-*ס* קרובים לשורש הנידון, הרי מקורו ב-**ṣak'aya*.

עמ' 498, ערך *salaba*: יש כאן ניגוד בין הקבלה ל-*ס* ובין הקבלה ל-*ס* פרוטו-שמיות. עמ' 504, ערך *samaya*: מן הראוי להזכיר את הפועל *سَمَى*, הזהה למעשה לפועל האתיופי.

עמ' 505, ערך *sn'w*: גיזרון שונה לשין הסורית מוצע אצל ברוקלמן בערכו.

עמ' 508, ערך *sansala*: במקרא לא שִׁחַרְחַרַּה מתועדת אלא צורת הריבוי שִׁחַרְחַרְתוּ בלבד. לפי שלשלת שבלשון חכמים אני מעדיף לשחזר *שרשרת.

עמ' 509–510, ערכים *saqala I/II*: אין ספק שלשני ערכים אלו גיזרון משותף.

עמ' 511, ערך *saqaya*: הפועל בעברית הוא השקה ולא *שִׁקָּה.

עמ' 514, ערך *sarara*: השווה גם ל-שִׁנַר הכלל-ארמית.

עמ' 517, ערך *sosawa**: אם אמנם יש להשוות אל *سَوْشَاء*, צריך להניח את צורת היסוד **ṣośawa*.

עמ' 520, ערך *saṭawa**: מאחר שהפועל הושיט שונה גם בשורשו גם בהוראתו, השוואתו מפוקפקת.

עמ' 522ב, ערך sayha II: לשימוש המושאל השווה "כי שחה לעפר נפשנו" (תה' מד, כו).

עמ' 523א, ערך saytān: ראה בתיקונים, עמ' 103, הערה 312.

עמ' 527א, ערך šagara: אם אמנם יש להשוות את העברית-כנענית-ארמית-אוגריתית סגר (הוסף גם סכר, סַגְר), צריך להניח צורת יסוד sagara.

עמ' 528א, ערך šhl*: سهل מחייבת s מקורית בגעז.

עמ' 529א, ערך šok: הצורה בארמית-היהודית אינה שֹׁכָה אלא שְׁוֹכָה, ורק כך יש התאם בין השורקים. על škk/skk עיין בספרי תיקונים, עמ' 116.

עמ' 529א, ערך šakara: השוואת שְׁכַר ו-שִׁכַר הודה' מקובלת.

עמ' 530א, ערך šallaṭa: השווה ערך salaṭa, עמ' 501א.

עמ' 530א, ערך šamra: سبر היה מחייב *samra מקורית, ואין היא מתאימה ל-שפר העברית-ארמית.

עמ' 531א, ערך šanaqa: לפי sanāqu באכדית הצורה המקורית היא sanaqa, אלא אם כן נראה במילה האכדית (כדעת ר' פון זורן) שאילה מן הארמית.

עמ' 533א, ערך šaraba: שָׁרַף 'בלע' בלשון חכמים נכתב ב-ש ולא ב-ס. תן דעתך שבאכדית הפועל הוא sarāpu ולא, כצפוי, *šarāpu.

עמ' 533א, ערך šarrḥa: במקום שָׁרַח קרא שָׁרַח, אולם אף פועל זה אינו מתועד במקרא, ורק משערים אותו על פי שם העצם הפרטי שָׁרַח.

עמ' 534א, ערך saraq: על פי הקבלת شرق 'היה אדום', פירוש שָׁרַק במשמעות 'אדום' מקובל ואינו של קהלר.

עמ' 535א/ב, ערכים šaraša/šarw: אשר לחוסר התאם השורקים בערך šarw, עיין בדקדוק המשווה של ברוקלמן, א, עמ' 168-169. לכאורה נראה להבין כך את šaraša לעומת שָׁרַץ: شرس נראה לכאורה מרוחק מדי בהוראתו.

עמ' 538א, ערך šaṭaqa: מאחר של-š מקבילה ש עברית, יש להניח שצורתה המקורית של סדק היא *שדק, ואכן, את *שדק מאשר شـدق 'היה בעל "סדקים" בפיו'.

עמ' 538א, ערך štṭ*: לא מצאתי פועל סאט בסורית. שמא יש להשוות עם שאט נפש?

עמ' 539א, ערך šwṭ: ל-š מקבילה ש עברית; על כן אני מעדיף את ההשוואה ל-שָׁטִים ול-שָׁטִי מן ההשוואה ל-שוט.

עמ' 540א, ערך šyn: אין כל ספק ש' מילר צודק בדבריו שהצורה המקורית היא *syn, לא רק בגלל הצורה הערבית אלא גם בגלל הצורות האוגריתית והסורית.

עמ' 540א, ערך šyṭ: מאחר שאין הוראת שוט זהה להוראת שורש זה ואין התאמה בעיצוריהם (למעשה רק ט זהה, שהרי w y אינן זהות ול-š מקבילה ש עברית), ספק גדול אם יש מקום להשוואה.

עמ' 542א, ערך šb': לגרר לא דחה את הגירון המוצע אלא הסכים לו (אם כי בספק-מה).

עמ' 553, ערך ṣāḥwa: צַחַח (כך, ולא צַחַח) הוא פועל יוצא. אין לערבב סח עם ḡahāy בגלל פ' הפועל השונה.

עמ' 554, ערך ṣālle: מאחר שב-צָלַע – כעדות הערבית והארמית – יש ḡ, אין להשוותה לערך זה.

עמ' 554, ערך ṣāl'a: באוגריתית, כנראה, מצוי צלי 'קילל' (עיין בלשוננו לה, עמ' 7-10), והוא מתאים למדיי להשוואה כאן. במקום ṣalawa III קרא ṣalawa II.

עמ' 555, ערך ṣall I: בלשון חכמים אין ל-צלל הוראת 'דחף על, סובב'; לסלאו הוטעה על ידי ניסיונותיו האיטימולוגיים של יאסטרוב, שהתבסס על המקרא דווקא (לעניין 'סובב' הוא ציטט במפורש את שופטים ז, יג). את הוראת הצלילה לא רק ברוקלמן קשר למשמעות ההודככות, ודעה זו מקובלת מאוד. עיין בערך "צלל" שבמילוני המקרא. אכן, ההוראה הזאת נראית לי.

עמ' 556, ערך ṣalawa I: השווה גם אל ṣal' 'אמצע הגב'.

עמ' 558, ערכים ṣamata I/II: אני תוהה אם משום דמם אין לאחד שתי הוראות אלו.

עמ' 560, ערך ṣanfa I: לא רק صنف אלא גם صنف, הדומה יותר ל-ṣanf, משמש בהוראת 'שולי בגד'.

עמ' 562, ערכים ṣenawa ו-ṣnṣn I: על הקרבה בין שני הערכים העיר לסלאו בערך השני, אך שכח לציין אותה בראשון.

עמ' 563, ערך ṣarḥ: נלדקה שם, בהערה 3, הפריד את המילה הזאת בגעז מ-צריח שבעברית והשווה ל-צריח את ضريح.

עמ' 564, ערך ṣarya: צרא 'קרע' אינו רק סורי אלא ארמי כללי.

עמ' 567, ערך ṣwr: בסוקטרי ṣ פרוטו-שמית מקבילה ל-ט; על כן לא ייתכן שגם צור בסוקטרי וגם t-zwr בדרום-ערבית עתיקה יקבילו לשורש האתיופי.

עמ' 571, ערך taf'a: تَفَّ 'יך' הוא פועל מאוחר, הגזור ממילת הקריאה تَفَّ 'בוז'.

עמ' 573, ערך takala I: גם נלדקה שם עמד על הקשר האפשרי בין tkl ל-wkl.

עמ' 575, ערך talawa: אני תוהה אם אין לקשור את تلاد עם ولي; על חילופי פ' ופ' ראה גם בעמ' 573, ערך takala I ובעמ' 581, ערך toṣḥa. תלא 'תלה' הוא שורש ארמי כללי.

עמ' 580, ערכים trp I/II: בערך trp II לסלאו מעיר שהמילה מאוחרת והומצאה בידי יודע צרפתית, אולם בערך trp I הוא נמנע מלהסיק מסקנה זו.

עמ' 581, ערך toṣḥa: נלדקה שם העיר על ḡ הערבית לעומת ḡ שבגעז; הוא אף השווה את naṣḥa, עיין בערכו, עמ' 402.

עמ' 583, ערך ṭ'ṭ' II: קרא נלדקה 1904 במקום 1910.

עמ' 588, ערך ṭafara: המילה הערבית היא طفر בבניין הראשון (לסלאו נגרר אחרי רויצ'קה שם בהביאו בניין שני, אולם ההבאות אצל רויצ'קה מוטעות), והשווה עם טמר בארמית כללית, עם טמן בעברית ועם temēru באכדית.

עמ' 591א, ערך II ṭll: צָלַל 'היה צלול, נקי' אינו במקרא אלא בלשון חכמים בלבד.
עמ' 600א, ערך ṭayyaqa: הָדִיק אינו מתועד אלא בנוסח שומרון.
עמ' 606א, ערך waḏafa I: גם לנדברג שם השווה אל waḏaf התימני, אולם ṭ אינה מתאימה.

עמ' 607א, ערך wafara I: דברי נלדקה שם נראים לי עיקר.
עמ' 607א, ערך wfy: הוראתה היסודית של وَفَى 'היה שלם', ואכן על רקע זה ההשוואה עם יִפָּה מסתברת (השווה למשל كامل - جميل).

עמ' 607א, ערך wag'a: בגלל היעדר זהות של ממש בהוראה ובגלל ההבדל הגדול באותיות השורש לא נראה להשוות אל נגח.

עמ' 608א, ערך wagara: את وَجَرَ השווה גם באומגרטנר (במילונם של קהלר-באומגרטנר לארמית המקרא), ערך "יגר".

עמ' 616א, ערך waqaša: אם יש להשוות יקש/נקש, הכתיב הקדום הוא ב־s, אך אם נשווה עם نقش, הכתיב הוא ב־š.

עמ' 617א, ערך warḥ: לעניין ta'riḥ הערבית עיין בתיקונים, עמ' 56, הערה 7.

עמ' 619א, ערך wsb: השווה אל הושיב 'נשא אישה' בעזרא ובנחמיה.

עמ' 619א, ערך wasada: ההבדל הסמנטי בין 'יסד' ל'הוביל' נראה לי מכריע.

עמ' 619א, ערך wašara: מאחר שהצורות האכדיות ב־s מכילות שורק בלתי-מתאים, ההשוואה אליהן מוטלת בספק, ולכאורה הצדק עם CAD, אשר שלא כפון סודן אינו גוזרן מן השורש הפרוטו-שמי šar אלא משאירו בבחינת ספק. את asāru לא מצאתי.

עמ' 631א, ערך zabara: דווי אינו משווה מבחינה אטימולוגית ממש.

עמ' 634א, ערך zāhlala: ז אינה מתאימה ל־ז סורית, והוא הדין לערך II zll, עמ' 637.

עמ' 643א, ערך zarafa: זריפתא הסורית – הוראתה הראשונית אינה 'התקפה' אלא 'גשם חזק', ולכן קשרה עם השורש שלנו מפוקפק.

עמ' 645א, ערך zwg: איני מבין מדוע לסלאו מניח שמילה זו נשאלה מן הערבית ולא מן הארמית.

עמ' 646א, ערך zwr: הפועל זור בהוראת 'סר מן' מתועד גם בלי מן מוצרכת: "זור רשעים מרחם" (תה' נח, ד).

עמ' 648א, ערך ganaza: עוד ספרות ראה אצל ברוקלמן ערך "גנז".

עמ' 649א, ערך šab'a: אין ספק ששורש זה יש לגזור מ־šab' פרוטו-שמית, ולכן אין מקום להשוואה עם šab'a.

עמ' 649א, ערך zanab: עיין גם בערך zanāb, עמ' 631.

קובץ חדש של כתובות ותעודות קדומות

יוסף נוח, על חרס וגומא – כתובות ארמיות ועבריות מימי בית שני, המשנה והתלמוד, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ב, 239 עמ'

הופעת קובץ של כתובות עתיקות יש בה כדי להרנין את לבם של כל חובבי קדמוניות עמנו, כל שכן כשמדובר בקובץ ערוך ומבואר בידי בר סמכא כיוסף נוח. הספר מכיל כתובות ותעודות עתיקות מימי הבית השני, המשנה והתלמוד. לכתובות נסמכו תצלום או ציור וכן תרגום לעברית מודרנית ודברי הסבר. את הספר פותח דיון בכתבים ובלשונות ששימשו את קדמונינו (עמ' 11–36), ולאחריו מובאות כתובות ותעודות על פי הסיווג הזה: כתובות מחיי יום יום (עמ' 37–82), תעודות משפטיות (עמ' 83–105), איגרות בר כוכבא (עמ' 106–117), כתובות בתי הכנסת (עמ' 118–144), כתובות השבעה (עמ' 145–176), כתובות וקמיעות שומרוניים (עמ' 177–189), כתובות קבורה (עמ' 190–207). הקובץ נחתם באחרית דבר (עמ' 208–212). הספר מיועד "לחוקר, לתלמיד ולקורא המתעניין בנושא" (עמ' 7). עם זה אין התאמתו לקהל קוראים רחב פוגמת בערכו המדעי. בכל מקום בספר אתה מוצא הפניות לספרות המחקר, ובסופו רשימה ביבליוגרפית (עמ' 213–221) ומפתחות (עמ' 229–239). ניכר שהמחבר שיקע בספר מפרי מחקרו הן בקריאה הן בפירוש, והכול מכלי ראשון. אם באים אנו למנות את כל הקריאות החדשות שבספר אין אנו מספיקים. משום כך בחרתי שתי תעודות שיש בהן כדי להדגים את תרומת המחבר לקביעת נוסח התעודות.

בעמ' 96–100 דן נוח בשני שטרי מכירה שפורסמו בפעם הראשונה בידי האב מיליק (והובאו גם בספרו של בייר ובמקומות אחרים). הקריאות של נוח בדרך כלל עדיפות מאלה של קודמיו. בשתי התעודות הללו גיליתי תיקוני קריאה לפרסום של מיליק ביותר מעשרים מילים, מקצתם תיקונים של המחבר ומקצתם של קודמיו. בין הקריאות העדיפות אזכיר את כדי חזא (במקום בה חיא; מכירת שדה, שו' 6–7); עשרה במקום עשרה (שם, שו' 8); בריו (במקום בביו; כפר בריו, שו' 1–2); וצפנה (כנגד לצפנה של מיליק – וכבר בייר קרא וצפנה שם, שו' 9); [ח]דר מזבנה (במקום ודרמה בנה של מיליק ודרמה זבנה של בייר; שם שם). עם זה הקריאה ירתהן (במקום וירתהן של קודמיו; מכירת שדה, שו' 10) מקורה כנראה בטעות. הקריאה ליקבל <ד> (כפר בריו, שו' 13) אינה מקובלת עליי. בייר קבע אל נכון כי בשטר כתוב לוקבלך, אלא שתיקן שלא לצורך לוקבלך. הצורה לוקבל מתועדת בכמה ניבים של הארמית, ונקל לתאר כיצד

נוצרה (ראה M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 1990, עמ' 280).

התופעה המפתיעה ביותר בכתובות הללו היא השימוש בה"א כאם קריאה בסוף תיבה במקומות שעל פי דקדוק הארמית יש לצפות לתנועות u/o או לרצף ohi/uhi. כך רשה (= רש; כפר בריו, שו' 5, 9), לגה (= לג; שם, שו' 4 - פעמיים; אבל בגו; שם, שו' 5, 10), אחה (= אחוה; מכירת שדה, שו' 5), עלה (= עלוה; ואולי גם בתחומה ובמצרה (שם, שו' 6-7) הן צורות ריבוי = בתחומה ובמצרה; כך (בייר). מסתבר שהה"א הסופית משמשת כאן אם קריאה לציון התנועות האחוריות u/o. תופעה זו ידועה מכתב-יד א של ברית דמשק ממערה 4 בקומראן, ואולי עוד מתעודות מקומראן (ראה ש' טלמון וי' קנוהל, תרביץ ס, תשנ"א, עמ' 520 והערה 34). מן העובדה ששתי התנועות הללו מצוינות בה"א מותר לשער שאולי נזדוהו. גם הה"א הסופית במילים אחה, עלה מציינת u/o, שכן בסופיות ohi, uhi הה"א נאלמה בין התנועות, והדיפתונגים שנוצרו התכווצו לתנועה אחורית. כיוון הדיפתונגים הללו ידוע ממגילות מדבר יהודה (הן בארמית הן בעברית) ומן העברית והארמית שנשתמרו במסורת השומרונים. אף כתיב בריו מלמד, כנראה, על כיוון דיפתונג (ראה להלן). מסתבר שהכתיב בה"א מקורו בכינוי החבור לנסתר שהייתה בו ה"א מקורית. הכתיב הזה מזכיר את הכתיב המקביל בה"א סופית לציון o הנפוץ בכתובות העבריות של ימי הבית הראשון (ובמאבית), שאף בהן מקורה של ה"א המשמשת אם קריאה הוא בכינוי החבור לנסתר. (בייר סבור שה"א סופית בכינוי לנסתר - עלה וכיו"ב - מציינת oh). אפשר להניח כי התנועה הסופית נשלח ובעקבותיה הה"א. אבל ההסבר הראשון מקיף יותר וכולל גם את המילים רשה, לגה דלעיל ואת הכתיב פניו = פניו (ראה עמ' 110 בספר). מתמיה כיצד דחק הכתיב בה"א את הכתיב המקובל בוי"ו במילים האלה.

כיוון ohi < o יש בו כדי להסביר אף את הצירוף וחתמו בגוה (כפר בריו, שו' 14). נזה קרא וחתמו, ובייר גורס וחתם. נראה לי לקרוא וחתמו = וחתמוהי, היינו וחותרמיו, החותרמים על השטר. הרי בנוסחה שכאן "כתבה דנה פשיט וחתמו בגוה" קשה לפרש חתמו כפועל. נראה יותר שמילה זו היא שם עצם, והשווה לנוסחה המקבילה במקורות חז"ל: "גט פשוט עדי מתוכו; מקושר מאחוריו" (ב"ב י, א).

בהעתקת הטקסט של הכתובה שנמצאה במורבעת (מס' 20; עמ' 92 בספר) נקט נזה גישה מינימליסטית, ובמקומות מספר לא הביא קריאה של מילים. כך, למשל, בשורה 4 קראו מיליק ובייר "ולעלם מן נכסי ועל[י]", ואילו נזה הסתפק בשלוש נקודות. בשורה 11 הוא קורא בעקבות מ"ע פרידמן "די לא מן כת[בתך] במקום "די לך מן בת[רין]" (בקריאת מיליק ובייר). לעומת זה קריאתו עלמה בשורה 7 כנגד עלמא של מיליק ובייר אינה וודאית, ואולי כתוב כאן עלמיא?

אגב, לטעמי היה כדאי לצייין בספר את הסטיות מקריאות המהדירים הקודמים בכל מקום שקריאתם אינה שגויה בעליל.

בפרק "אחרית דבר" מוצעים כללים שעל האפיגרף לנהוג על פיהם. המחבר מודה כי "גם החוקר הזהיר ביותר הפועל על פי כל כללי הזהירות טועה" (עמ' 209), וכי אפילו ספרו הוא אינו ממלא את כל הכללים הללו (עמ' 212).

אכן, נוסח הכתובות הללו ופירושו שנויים לפעמים במחלוקת, וההכרעה בין הדעות לפעמים קשה. אף על פי כן המחבר מנסה לפסוק בכל מקום גם כשהדברים מסופקים. אין בפסיקה כשהיא לעצמה כל פגם, אך לפעמים הדעות שנאמרו בעניין אינן מוצגות כיאות, ולפעמים מובאות דעות של חוקרים אחרים רק כדי לדחותן. לטעמי, היה ראוי להרבות בהצגת מגוון אפשרויות הקריאה והפירוש גם כשלמחבר דעה מגובשת משלו באשר לפתרון הנכון. הצגת הדעות המגוונות יש בה כדי להעיד על הספק ולשמש מעין תמרור אזהרה למי שבא להסתמך על הדברים.

להלן דוגמאות מספר להבהרת דבריי:

אפתח בתעודה שאני השתתפתי בההדרתה (עמ' 86–89) – שטר חוב עברי, כתוב בכתב מרושל וקשה לקריאה. בפתיחת התעודה נוח קורא "[בע]סרין 1 כסלו" מתוך התעלמות מקריאת המהדירים ברושי וקימרון "[בע]סרין וכסלו", ומן ההצעות האחרות שהובאו במאמרם, כגון הסברה שהסופר כיוון לקריאה לכסלו. הקריאה המוצעת כאן מעוררת כמה תמיהות:

- א. מדוע נקט הסופר שיטת כתיבה מעורבת (היחידות בספרות והעשרות במילים)?
  - ב. היכן מצינו בשטרות בר כוכבא שיטה כזאת? אמנם שיטה זו מצויה בתעודות עתיקות ממקומות אחרים, אך קיומה כאן מפוקפק.
  - ג. היכן מצינו חסרון למ"ד לפני שם החודש?
  - ד. מדוע אין רווח בין הספרה ובין שם החודש? (יעוין בציור שבעמ' 88).
- לנוכח תמיהות אלו בוודאי היה ראוי להזכיר את קריאת המהדירים ואת פירושם. בשורה 9 של השטר מופיעה המילה ואשה ופירושה לידה = וְאִשָּׁא. פתרון זה מעורר כמה תמיהות:

- א. מדוע הכתיב בה"א במקום באל"ף שורשית?
  - ב. המחבר מציין (שם, הערה 14) כי השורש נש"א במשמעות זו הוא לשון מקרא. בלשון חכמים ובשטרות החכירה מנחל חבר משמש הפועל נטל. מה פשר החריגה הזאת?
  - ג. האומנם המשמעות 'נטילה' הולמת כאן?
- מחמת הקשיים הללו כלום אין מקום להביא עוד דעות? הרי המהדירים הראשונים ציינו כי נוסף על הפתרון הנ"ל (שהובא בשם נוח) הציע ד"ר פ' סגל לקרוא וְאִשָּׁא – לשון תביעה.

בשורה 13 קרא המחבר כהו = בו. הכתב במקום הזה מרושל מאוד ואפשר לקרוא באופנים מאופנים שונים. עדה ירדני הציעה לקרוא כאן בידי. מבחינת הלשון הקריאה כהו מתמיהה ביותר. לי לא ידועה חלופה כזאת של המילה בו.

בעמ' 98 נידונה שאלת הגיית שם המקום כפר ברו. המקום הזה מופיע על עוד שטר משטרות בר כוכבא בכתב חלופי כפר בריו. אין המקום ידוע מטקסטים אחרים ואין שום מסורת על הגייתו. המהדירים הראשונים תיעתקו את הרכיב השני Barū בלי להתחייב שזו ההגייה הנכונה. הרי המקום אלמוני, ואפשר להגות את הרכיב השני בשבע דרכים ויותר. נזה קובע שיש להגות Baro או Bero דווקא, שכן לדעתו 1-ו-יז הם חלופות אורטוגרפיות המציינות o סופית. הוא מפנה למאמר מפרי עטו שמוסברים בו הדברים. במאמר זה המחבר מסתמך על מסורת השומרונים, שחילופי הכתיב הללו מסמנים תנועה o. מי שמכיר את מסורת השומרונים יודע כי במסורת זו התנועות o ו-u הן שני ביצועים של פונמה אחת, והגיית o במקרים שהמחבר מדבר בהם היא בחזקת יוצא מן הכלל. והעיקר, מסורת שומרון לעצמה ותעודות בר כוכבא לעצמן, ואין לדעת דבר ברור על היחס בין התנועות o ו-u בתעודות הללו. ועיין לעיל בדיון על הכתיב רשה (=רשו), לגה (=לגו). במאמרו זה של נזה מובאים דברי קוטשר על החלופה האורטוגרפית הזאת במגילת ישעיהו: "דין יר' הריהו כדין י'". המעיין במקור המובאה ייווכח שקוטשר לא ניקד את הוי"ו בחולם, ודברים בגו, וכדאי הוא קוטשר שנדקדק בדבריו. חלופת הכתיב 1-/-יז בסוף תיבה מופיעה במגילות מדבר יהודה ובארמית של השומרונים במקומות שהיו בהם הדיפתונגים uy, aw. (בארמית השומרונית היא מופיעה לפעמים במקום שהיו בו עיצורים גרוניים שנאלמו). היקרותה כאן עשויה ללמד על כיווץ דיפתונגים סופיים (ושמא על היאלמות גרונית?) בדיאלקט של תעודות בר כוכבא. אבל הואיל ומשקל השם וגיוורונו אינם ידועים, אין לומר דבר ברור.

טוב רב צפון בתרגום העברי לטקסטים הארמיים. הבנת הטקסטים הללו על מונחיהם המיוחדים אינה קלה, והתרגום המצוין מקל אותה עלינו. יש לשבח את תרגומו של המחבר. רק במקרים מעטים מצאתי פגמים או פגמים לכאורה בתרגום. למשל, בעמ' 167 "בשם דמן דחיה וקימה דמן דתלה שומיה..." מתורגם "בשם מי שחי וקים, מי שתלה את השמים...", ולדעתי מדויק יותר: "בשמו של מי ש(הוא) החי והקים' של מי שתלה את השמים..."

אגב, בשורה 8 בקמיע הזה המחבר קורא וגלמתה = והגבעות, אולם האות השנייה שבמילה אינה גימ"ל (ראה גימ"ל של אגער בשורה 2). נראה לי לקרוא וקלמתה, והיא גלמתה היא קלמתה (בחילוף ג/ק). בתחילת השורה הזאת קרא נזה קדמוי, אך האות השנייה אינה נראית בצירוף (ואף לא בתצלום). על פי הרווח שבין הקו"ף ובין המ"ם נראה לי יותר לקרוא ק[ו]מוי, והיא קדמוי היא קומוי.

בביטוי "מליא סלקה" שבעמ' 168 המילה סלקה אין תרגומה עולות אלא עלו.

ואחתום בהבאת פירוש משלי לשתי כתובות:

בעמוד 198 מובאת כתובת קצרה חרוטה על גלוסקמה. הכתובת ארמית, וזו לשונה: "כל די אנש מתהנה בחלתה דה קרבן אלה מן דבגוה", ותרגומה בצדה: "כל שאדם

נהנה בגלוסקמה זו, קרבן (ל)אל מזה שבתוכו" (צ"ל שבתוכה?). בפירוש התעודה נאמרים דברי טעם על הציון קרבן שהוא לשון נדר ושבועה. אבל הסמכת המילה קרבן למילה אלה (= האל, לדעת המחבר) מעוררת כמה קשיים ותמיהות:

א. על פי סוף הכתובת המדיר הוא הנקבר עצמו. אם כן מדוע אין הוא מדבר בגוף ראשון אלא מציין את עצמו שלישי ("מן דבגוה")?

ב. מדוע בכלל יש צורך להזכיר את המדיר? האין די באיסור סתמי?

ג. מדוע אין הנקבר מוצא מכלל המודרים בשימוש ובהנאה?

ד. הביטוי "קרבן אלה" אינו ידוע ממקום אחר (פיצמייר, המצוטט כאן, מודה שלא מצא מקבילה מדויקת לביטוי הזה).

ה. בספרות חז"ל משמש המונח "קרבן" לבדו כלשון נדר ושבועה, ולא מצאתי את הלשון "קרבן האל" או כיו"ב.

בשל הקשיים הללו יש לחפש פתרון אחר. אני מציע לקרוא כאן אלה (= אֱלָא) מן (=מן), כלומר "חוץ ממי (שבתוכה)". על פי קריאה זו הכתובת מדירה כל אדם מלהשתמש בגלוסקמה ומליהנות ממנה, פרט לקבור בתוכה. לפירוש הזה אפשר להביא אסמכתות מכתובות קבר נבטיות:

– "ולא יתקבר בקברא דנה אנוש כלא להן מן די כתיב לה תנא מקבר בשטרי חרמיא אנו עד עלם" (J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II, Paris 1932, עמ' 3).

– "כל מן די יקבר בכפרא דנה עיר מן די עלא כתיב" (שם, עמ' 29).

– "ודי לא יתקבר בכפרא דנה להן אצדק באצדק" (כתובת נבטית מחג'רא: G. A. Cooke, *A Text-Book of North Semitic Inscriptions*, Oxford 1903, עמ' 232).

וכיו"ב בכתובת מחג'רא שהמחבר מצטט בעמ' 198 בספר. אם פירושי נכון, הרי לנו עדות קדומה מאוד לשימוש במילה אֱלָא.

כתובת הקבורה החותמת את הספר (עמ' 206–207) סתומה ופירושה שנוי במחלוקת. וזה נוסח הכתובת ותרגומה על פי נוה: "לא סכל אנש למעלה ולא אלעזר ושפירה" – "איש לא סיכל (?) את היכנסו אף לא אלעזר ושפירה". לדעתי, הפירוש שניתן לכתובת מרחיק לכת, ואף נוה מביאו בלשון שמא. המילה סכל קשה הן מבחינת כתיבתה הן מבחינת משמעותה. אין תמה שהוצעו קריאות אחרות. אף אין פתרון ברור לצורה למעלה ולמילה ולא. ואולי יש לקרוא בתחילת הכתובת לא יוכל; אמנם מן הבחינה הפלאוגרפית אין הקריאה ודאית; עיין גם בתצלום (*Atiqot* 14, 1980, לוח ix). אך גם הקריאה סכל אינה ודאית. מבחינת העניין הקריאה המוצעת יפה בעיניי מן הקריאה סכל. הצורה יוכל מופיעה בארמית המקראית (דג' ב, י וכן בנוסח של ספר דניאל מקומראן). כאן אין הפועל יכל מציין יכולת ורשות אלא איסור. משמעות זו לפועל יכל ידועה הן מן העברית הן מן הארמית. למבנה התחבירי השווה קהלת א, ח. וראה קנטינו (הג'ל, עמ' 109: "ולא יכל אנש די יזבן"). נראה שהכתובת באה לאסור קבורה של אדם

אחר בגלוסקמה מלבד הזוג הקבור בה. אולם, כאמור, גם הפתרון המוצע אינו מסלק את כל הקשיים.

הערות-ביקורת אלו, מהן זוטות, אין בהן כדי לגרוע מערכו של הספר. הדברים המובאים כאן מתמקדים בענייני פרשנות. אשר לעובדות ולדיוק בהבאתן אפשר לסמוך על הספר. הרי זה כלי מועיל מאין כמוהו, עשוי בדיוקנות ובשיקול דעת. יש לברך את המחבר על שזיכה אותנו בו ולאחל לו שיוסיף ויזכה אותנו בקבצים מבוררים ומבוארים מעין זה.

SUMMARIES

Israel Ben-David

“Day To Day Makes Utterance” (Ps. 19:3)

The Korahites sang (Ps. 88:2): ה' אֱלֹהֵי יִשׁוּעָתִי יוֹם-צַעֲקָתִי בַלַּיְלָה נִגְדָּה. The concluding hemistich of this verse has been preserved according to two variant traditions of vocalization and accentuation.

A. יוֹם-צַעֲקָתִי בַלַּיְלָה נִגְדָּה.

In this version, (1) the accent for יוֹם-צַעֲקָתִי is the disjunctive *revia' mugraš*, therefore (2) the בִּי"ת of בַּלַּיְלָה contains a *dageš*. (3) בַּלַּיְלָה bears the conjunctive accent *merēka*. (4) There are two phrases to the left of the *ittēnahāta*: (a) יוֹם-צַעֲקָתִי, that is, “by day I cried out”; (b) בַּלַּיְלָה נִגְדָּה, meaning: I also cried out by night.

B. יוֹם-צַעֲקָתִי בַּלַּיְלָה נִגְדָּה.

In this version, (1) יוֹם-צַעֲקָתִי has the conjunctive accent *tarha*, therefore (2) the בִּי"ת of בַּלַּיְלָה is without a *dageš*. (3) Between the *ittēnahāta* and the *silluq* there is only one disjunctive accent, in the word בַּלַּיְלָה, the conjunctive *munaḥ* which here replaces the disjunctive accent *revia' mugraš*. (4) Only a single phrase appears to the left of the *ittēnahāta*, thus יוֹם means: “when, while, as”, and the meaning of the verse is: “when I cried out in the night before you.”

In this case, v. 2 is a dependent clause, and the main clause is found in the following verse, v. 3: תְּבוֹא לִפְנֵי הַתְּפִלָּה הַזֶּה אֲזַנְךָ לִרְנָתִי – “let my prayer reach You; incline Your ear to my cry.”

This second tradition is found in the most ancient and authoritative biblical manuscripts. The use of the word יוֹם as a conjunction opening a dependent clause is reflected in the *midrash* and *piyyut* as well.

Admiel Kosman

פיסקין וביבר

The original meaning of Latin *piscinae* was “fish-pond”. Nonetheless, we can already note the occurrence of a semantic shift among the Romans, who broadened the meaning of the word to the more general “pond.” The author argues that several Jewish and Latin sources from the rabbinic period can be better understood according to *piscinae*’s expanded meaning. He also demonstrates that the word פִּיסקִין – which in early rabbinic literature undoubtedly corresponded to Latin *piscinae* – became connected over time with Aramaic פִּסַּק (of Akkadian origin), which carries the meaning of “to divide, to sever.” Both the Babylonian and Jerusalem Talmuds use the words פִּיסקִין or פִּסִּיקוֹת for pool or pond. Many medieval commentators interpreted these terms as a channelform pool, or alternately, as a temporary pool (i.e., one that does not always contain water). The author argues that these commentators were influenced by Aramaic פִּסַּק, and were unaware of the word’s original Latin derivation. (There is a possibility that פִּיסקִין was already identified with Aramaic פִּסַּק in the Talmud, but the evidence is inconclusive.) Following the example of their predecessors, later commentators interpreted all early sources using פִּיסקִין as referring to temporary pools.

The author documents a similar semantic shift for בִּיבֵר, which corresponds to the Latin *vivarium*. From a fenced-off enclosure for animals in general, or fish in particular (i.e., a fish pond), בִּיבֵר became an ordinary pond. The author cites two examples, a midrashic text (*Midrash Lamentations*), and a halakhic responsum written by a Jewish sage in medieval Spain.

In the appendix, the author attempts to prove that the expression מִים בִּיבְרֵי שֶׁל מַיִם found in *Midrash Lamentations* (with the connotation of an ordinary pond, and not a fish-pond) was inserted into the original homily as found in *Genesis Rabbah*. The author suggests several reasons why the proofreaders/correctors may have felt the need to gloss *Midrash Lamentations*.

Eliezer Schlossberg

The Meanings of Biblical *ereš* As Reflected in R. Saadia Gaon's Translation of the Pentateuch

The biblical word *ereš* has several meanings, the most common of which are: "world", "ground", "inhabitants of a place", "a limited geographical area", "and fertile soil".

In his short commentary on the Pentateuch [=Tafsir], R. Saadia Gaon makes a conscious effort to distinguish between the various meanings of the word *ereš*. The meaning of "world," for example, he translates as Arabic *'ard*, or even *ālam*, while for the meaning of "a limited area" he uses the Arabic word *balad*.

This article attempts to identify the different translations used by R. Saadia for *ereš* and to analyze the grounds for each choice.

Esther Borochofski & Pnina Trommer

A Semantic-Pragmatic Study of the Sense Relation Called "Opposition"

This study attempts to uncover the semantic component which creates the relation of "opposition" between word-pairs categorized as verbs, adjectives, or nouns.

1. Negation (in pairs like "single"/"married")

In binary opposites of two-part systems there is a clash based on the presence of the predicate of negation, "not," in the definition of one word in the pair. Only this semantic component distinguishes between the words, whose semantic components are otherwise identical.

2. Oppositional directions

In binary opposites in multi-part systems the dominant clashing component is one of "oppositional directions."

Three kinds of oppositional direction may be noted:

- a. Type $\leftarrow$. $\rightarrow$ (*heimin* [turned right]/*hismil* [turned left])
- b. Type . $\rightleftarrows$ (*yatsa* [went out]/*niznas* [went in])
- c. Type . $\rightarrow$ ("private"/"major")

A special group of opposites are the converses (like the pairs: *natan* [gave]/*qibel* [received]; "grandfather"/"grandson"). They have no clashing components in their meaning. The oppositeness in such pairs is, in fact, due to a change of syntactical positions.

Joshua Blau

A Comprehensive Etymological Dictionary of Ge'ez

Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Classical Ethiopic), Ge'ez-English/English-Ge'ez with an index of the Semitic roots,
Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1987, pp. xlix, 813.

W. Leslau is, indeed, continuing to publish basic works in the field of Ethiopic studies. Now, he has published a dictionary of Ge'ez, which contains not only all the lexicographic material, occidental and indigenous, but also serves as an etymological dictionary for Semitic languages in general and Ethiopic dialects in particular. Since for practical reasons one will continue for the reading of texts to use Dillmann's dictionary, because Leslau's work is void of quotations, its main value lies in its etymological part. Accordingly, this review is limited to etymology only, and because of the reviewer's limited knowledge of Ethiopic linguistics, as well as because the readers of this periodical are mainly interested in Semitic linguistics in general and the Hebrew language in particular, we have dealt in this review with Semitic etymologies. After treating some general problems (as the use of Aramaic for Judeo-Aramaic, the quotation of some extravagant views, the need of stricter attention to regular sound shifts, as well as some cases of "broad" etymology), we have analysed several specific items contained in this dictionary.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושבעה, חוברת רביעית
תמוז התשנ"ג

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© התשנ"ד, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה: טלי בן-יהודה

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

ל ש ו נ נ ו

כרך חמישים ושבעה, חוברת ד, תמוז התשנ"ג

תוכן העניינים

		מ א מ ר י ם
279	סמיכויות מהופכות במקרא, בקומראן ובפיוט הקדום	יצחק אבישור
289	ה"א הידיעה לפני שם עיר בעברית בתר-מקראית	דוד גודבלט
299	הקוליות בעברית בת-זמננו	אשר לאופר
		ב י ק ו ר ת
343	על שני ספרי עזר אמריקניים למחקר העברית	יהושע בלאו
		ה ע ר ה
359	"ערובה" ו"מעל" בערבית היהודית במערב	משה בר-אשר
		מן העבודה במילון ההיסטורי
363	הבהרה	מרדכי מישור
I		תקצירים באנגלית

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' יצחק אבישור, החוג ללשון עברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31 999
ד"ר דוד גודבלט, Department of History, University of California, San Diego, U.S.A
ד"ר אשר לאופר, רח' הרב עוזיאל 70, ירושלים 96 424
פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542
פרופ' משה בר-אשר, רח' הרב עוזיאל 42, ירושלים 96 424

סמיכויות מהופכות במקרא, בקומראן ובפיוט הקדום

היפוך רכיבי הסמיכויות בשינוי מקום הסומך והנסמך הוא תופעה ידועה במקרא, ועמדו עליה חוקרי לשון ופרשנים. הראשון שעמד על התופעה היה ר' יונה אבן ג'נאח והביא דוגמאות אחדות, כגון תולעת שני (שמ' כח, ו) לעומת שני התולעת (ויק' יד, ו). הוא אף עמד על תרומת התופעה למקראות שיש לנו בהם רק צורה אחת ולא שתי הצורות, ומהצורה אחת הקיימת הקיש על הצורה האחרת, כמו עיני גבהות (יש' ב, יא) ששיעורו גבהות עיני, בחמת כחו (דנ' ה, ו) שמשמעו בכח חמתו ועוד¹. הרד"ק הוסיף דוגמה על אלה של אבן ג'נאח בכתבו: ופשתי עץ, כמו עצי פשתיים, וכן שני תולעת כמו תולעת שני². בתקופה החדשה דנו בתופעה זו א' שולץ וח' ילון. שולץ ייחד לנושא זה מאמר ובו ריכז שמונה דוגמאות לסמיכויות מן המקרא הנמצאות במקרא בשתי הצורות, דן בתופעה שיש במקרא רק צורה אחת והצורה האחרת משתקפת בתרגומים העתיקים (יוונית ולטינית) או החדשים (גרמנית), והדגיש את חשיבות התופעה לפרשנות³. ילון דן בתופעה בקצרה, הוסיף דוגמאות אחדות מן המקרא: חפץ כפיה (מש' לא, יג) = כפי חפץ; כבוד חפה (יש' ד, ה) = חופת כבוד, שנתפרשו לו מתוך התופעה, וציין חוקרים שדנו בה⁴. י' אביגרי, בלא קשר לחוקרים אלו, ציין את התופעה וכינה אותה "סומך הקודם לנסמך", והביא 8 דוגמאות: מתים אבל (יח' כד, יז) = אבל מתים; דמשק אליעזר (בר' טו, ב) = אליעזר דמשק; סגים כסף (יח' כב, יח) לעומת כסף סגים (מש' כו, כג); ערות דבר (דב' כד, א) = דבר ערוה; תולעת שני (שמ' כח, ו) לעומת שני תולעת (ויק' יד, ו); לחם משנה (שמ' טז, כב) = משנה לחם; משנה כסף (בר' מג, טו) לעומת כסף משנה (שם יב); ראשי בשמים (שיה"ש ד, יד) לעומת בשמים ראש (שמ' ל, כג)⁵.

1. ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תיבון, הו"ל מ' וילנסקי, מהדורה שניה, כרך ראשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' שנו-שנח, וכן עמ' רלס.
2. רד"ק בפירושו ליהושע ב, ו.
3. A. Schulz, "Der Status constructus in der Geschichte der Exegese", ZAW 54 (1936), עמ' 270-277.
4. ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 142, 156, 330. במיוחד ציין את צונץ, תולדות הפיוט, עמ' 642-643 ואת ערוגות הבושם לר' אברהם ב"ר עזריאל, מהדורת אורבך, חלק ראשון, עמ' 18.
5. י' אביגרי, יד הלשון, תל-אביב 1964, עמ' 436.

ברם, אבינרי ערבב בין הדוגמאות ששתי הסמיכויות מתועדות בתנ"ך ובין אלה שיש מהן במקרא רק צורה אחת, וכן מקצת דוגמאותיו נמצאות אצל שולץ⁶. היו חוקרים שהעירו על עוד דוגמאות. ש' ייבין, למשל, העיר על היפוך הסומך והנסמך בכתוב "בעדן גן אלהים" (יח' כה, ג) ועל "את כרוב ממשח הסוכך" (שם, יד), שיש להבינו "ממשח כרוב הסוכך"⁷, ובהסתמכו על רד"ק העיר על הכתוב ובדמשק ערש (עמ' ג, יב), שיש להבינו ובערש דמשק⁸, דוגמה שכבר עמד עליה שולץ⁹, וכן על "קשת גבורים חתים" (שמ"א ב, ד) שיש לפרש "גבורי קשת חתים"¹⁰.

בכוונתי להראות שהתופעה קיימת בלשון העברית במידה נרחבת ממה שהוכר עד כה ובייחוד: (א) סמיכויות שמתחלפים בהן מקומות הסומך והנסמך לא מעט במקרא; (ב) סמיכויות שצורה אחת מהן נמצאת במקרא והצורה המהופכת לה נמצאת בלשון העברית הבתר-מקראית; (ג) סמיכויות ששתי צורותיהן נמצאות בספרות העברית הבתר-מקראית.

א. סמיכויות בשתי הצורות במקרא

זיהוי תופעת הסמיכויות בשתי דרכים בחילוף מקומות הסומך והנסמך במקרא נתבהר לי כשעסקתי בנושא זה בספרי סמיכויות הנרדפים במליצה המקראית, ירושלים תשל"ז¹¹. כשאספתי את כל סמיכויות הנרדפים במקרא, שמספרן כמאתיים, ראיתי שכמה מהן נמצאות בשני אופנים, בחילוף מקומות הסומך והנסמך (שם לא דנתי בתופעה כשהיא לעצמה). ברם, כפי שראינו לעיל, במקרא התופעה היא לא רק בסמיכויות הנרדפים אלא גם בסמיכויות שאינן של נרדפים. יתרה מזו, ייתכן שבסמיכויות הנרדפים התופעה נראית טבעית יותר ולא משכה את תשומת לבם של החוקרים, משום שחילוף מקומם של שני נרדפים אין בו בעיה (כגון גשם מטר ומטר גשם). לעומת זאת החילוף בסמיכויות של מילים שאינן נרדפות (כמו מתים אבל לעומת אבל מתים) יוצר צירופים שמעוררים תמיהות. נראה שדווקא השינוי במקומות הסומך והנסמך בסמיכויות הנרדפים ילמד אותנו על התופעה של שינוי מקומות הסומך והנסמך בסמיכויות שאינן של נרדפים. על כן נחלק את דוגמאותינו מן המקרא לסמיכויות של נרדפים ולסמיכויות שאינן של נרדפים.

6. על כסף משנה ומשנה כסף ראה שולץ (לעיל, הערה 3) עמ' 271; על ערות דבר ודבר ערוה ראה שולץ, עמ' 273; על מתים אבל כאבל מתים ראה שולץ, עמ' 272, 274.
7. ש' ייבין, בית מקרא גג (תשל"ג), עמ' 171–172.
8. ש' ייבין, לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 312.
9. שולץ (לעיל, הערה 3), עמ' 274.
10. ש' ייבין, לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 158.
11. למילה ארץ יש כאן גם משמעות 'שאוּל', כמו באוגריתית ובאכדית, ראה במילונים.

(1) סמיכויות של נרדפים בשתי הצורות במקרא

להלן מובאות סמיכויות של נרדפים המצויות בשינוי מקומות הסומך והנסמך במקרא. דיון בגרדפותן של הסמיכויות האלה ובהתפתחותן בספרות המקראית ובספרות העברית הבתר-מקראית ובארמית היהודית ופרשנותן הבאתי בפירוט בספרי, ועל כן ארשום כאן רק את הדוגמאות:

1	משכן אהל מועד (שמ' לט, לב ועוד)	אהל משכנות רשעים (איוב כא, כח)
2	אהל ביתי (תה' קלב, ג)	בית האהל (דהי"א ט, כג)
3	הדר כבוד הודך (תה' קמה, ה)	וכבוד הדר מלכותו (שם, יב)
4	סוס רכב פרעה (שמ' יד, ט)	רכב סוסים (מל"ב ז, יד)
5	עשר כבוד מלכותו (אס' א, ד)	כבוד עשרו (שם ה, יא)
6	בקהל עם (תה' קז, לב)	ועל כל עם הקהל (ויק' טז, לג)
7	מזמור שיר (תה' סז, א; סח, א ועוד)	שיר מזמור (שם מה, א; סו, א ועוד)
8	דם נפשות אביונים (יר' ב, לד)	נפש דם נקי (דב' כז, כה)
9	לאלפי רבבה (בר' כד, ס)	רבבות אלפי ישראל (במ' י, לו)
10	אש להבות (תה' קה, לב ועוד)	להבות אש (תה' כט, ז)
11	דרך ארחתיך (יש' ג, יב)	ארחות דרכם (איוב ו, יח)
12	עז מבטחה (מש' כא, כב)	מבטח עז (שם יד, כו)
13	חלמיש צור (דב' לב, יג)	צור החלמיש (שם ח, טו)
14	קול שאון ממלכות (יש' יג, ד ועוד)	שאון קולם (יר' גא, נה)
15	כבוד שמו (תה' כט, ב ועוד)	שם כבודו (תה' עב, יט ועוד)
16	וגשם מטר וגשם מטרות עזו (איוב לז, ו)	מטר גשם (זכ' י, א)
17	עת קץ (דב' ח, יז ועוד)	ולקץ העתים (דב' יא, יג)
18	בית מושב (ויק' כה, כט)	מושב בית ציבא (שמ"ב ט, יב)
19	שדי יער (תה' קלב, ו)	יער השדה (יח' כא, ב)
20	תולעת שני (שמ' כח, טו ועוד)	שני התולעת (שם יד, נב ועוד)
21	אחוזת הארץ (ויק' כז, כד)	ארץ אחוזתו (במ' לה, כח)
22	בשדה זרע (יח' יז, ה)	לזרע השדה (בר' מז, כד ועוד)
23	נשיא ראש (יח' לה, בג)	ראשי הנשיאים (דהי"א ז, מ)
24	תחתיות ארץ (תה' סג, י ועוד)	ארץ תחתיות (יח' כו, כ)

(2) סמיכויות שאינן של נרדפים בשתי צורות במקרא

25	יפיץ ענן אורו (איוב לז, יא)	והופיע אור עננו (שם, טו)
26	ולא תשבית מלח ברית אלהיך	ברית מלח עולם היא לפני ה'
	(ויק' ב, יג)	(במ' יח, יט)

- 27 אחזת העיר (יח' מה, ו ועוד) עיר אחזתו (ויק' כה, לג)
 28 בשמים ראש (שמ' ל, כג) ראשי בשמים (שיה"ש ד, יד)
 ראש כל בשם (יח' כז, כב)¹²

ב. סמיכויות בצורה אחת במקרא ובצורה הפוכה בעברית הכתר-מקראית

תופעה ידועה היא שיוצרים שמשותפים בחומר קדום להם מהפכים לעתים קרובות את סדר הכתובים שלפניהם. על תופעה זו עמדו מכבר, והיא ידועה בשם כיאזמוס, על שם האות היוונית X. היא באה לידי ביטוי לא רק בהיפוך כתובים שלמים וארוכים אלא גם בחרוזים ובצלעות¹³. דבר זה מצאנו גם בתופעה הנידונה, שיוצרים בעברית הכתר-מקראית מהפכים את סדר רכיבי הסמיכות שמצאו במקרא. הדבר נעשה בספרות העברית של ימי הבית השני, במשלי בן סירא, במגילות מדבר יהודה, בפיוט העברי הקדום ובשירת ימי הביניים ואף בספרות העברית החדשה. ראוי לציין שגם בספרות הארמית היהודית היפכו את סדר רכיבי הסמיכויות שבמקרא.

(1) סמיכויות במקרא והיפוכן בספרות העברית מימי בית שני

- 29 ערש יצועי (תה' קלב, ג) יצועי ערשי (הודיות ט 4)¹⁴
 30 עברות אפך (איוב מ, יא) באף עברת אל נקמות (סרכים ד 12)¹⁵

12. השווה אבינרי לעיל.

13. ביבליוגרפיה על הכיאזמוס במקרא עד לשנת 1974 ראה A. diMarco, "Der Chiasmus in der Bibel", 1. Teil, *Linguistica* 36 (1975), pp. 21-97; 37 (1976), pp. 49-68; 39 (1979), pp. 3-70. הוסף גם את המחקרים העבריים: ש"א ליונשטם, "לתורת המבנה הכיאסטי במקרא", ספר אורבך, ירושלים תשס"ו, עמ' 27-30; ר' וייס, "על הכיאזמוס במקרא", בית מקרא יג (תשכ"ב) עמ' 46-51; (= ר' וייס, מחקרי מקרא - בחינות נוסח ולשון, ירושלים תשמ"א, עמ' 259-280); ג' ברין ו' הופמן, "לשמוש הכיאזמוס במקרא", ספר זיידל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 280-288; י"ת רדאי, "על הכיאזם בסיפור המקראי", בית מקרא כ-כא (תשכ"ד) עמ' 48-72; ר' ספן, "הכיאזם בשירת המקרא", בית מקרא כא (תשל"ו) עמ' 539-534; ש' קוגוט, "על הכיאזם ועל תרומת ההבחנה האכסיגטית של כתובים במקרא", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ב (תשל"ז), עמ' 196-204; מ' זיידל, חקרי מקרא, ירושלים תשל"ח, עמ' א-קה; י"ת רדאי ג' ואלף, "מבניות במגילת רות", בית מקרא עז (תשל"ט), עמ' 180-187; ביבליוגרפיה לועזית נוספת לספרו של די מרקו ראה R. K. Alden, "Chiastic Psalms 1-50", *JETS* 17 (1974), pp. 1-28; (II) "Psalms 51-100", *JETS* 19 (1976), pp. 191-200; A. R. Ceresko, "The A.B.B.A. Word Patterns in Hebrew and Northwest Semitic with Special Reference to the Book of Job", *UF* 7 (1975), pp. 73-88; "The Function of Chiasmus in Hebrew Poetry", *CBQ* 40 (1978), pp. 1-10; J. W. Welch (ed.) *Chiasmus in Antiquity*, Gerstenberg 1981

14. י' ליכט, מגילת ההודיות ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשי"ז. כמו כן הסמיכות נמצאת בפיוט הקדום, ראה י' אבישור, סמיכויות הנרדפים, עמ' 176.

15. י' ליכט, מגילת הסרכים, ירושלים תשכ"ה.

קול המון (יש' יג, ד ועוד)	31
המון קולם (הודיות ג 16)	
עולמי עד (יש' מה, יז)	32
עדי עולמים (סרכים ד 1)	
הדר כבוד הודך (תה' קמה, ה)	33
הוד כבוד (בן סירא מה, כא)	

(2) סמיכויות במקרא והיפוכן בפיוט הקדום

את הפיוט הקדום נחלק לפיוטי ינאי, שסמיכות זו שכיחה בהם, ולפיוטים של אחרים, שסמיכות זו שכיחה בהם פחות. תחילה נביא סמיכויות במקרא שהיפוכיהן בפיוטי ינאי ופייטנים אחרים.

גאון עזה (יח' ל, ו)	34
כעוז גאות חרב (פיוטי ינאי, עמ' רלא) ¹⁷	
גאון עזכם (ויק' כו, יט)	
שבע שמחות את פניך (תה' טז, יא)	35
ששון שמחות שובע (שם, עמ' רסה)	
חסן ישועת חכמת ודעת (יש' לג, ו)	36
ישועת חוסן ¹⁸	
ודבר גבורות וחין ערכו (איוב מא, ד)	37
גבורות דבריך (פיוטי ינאי, עמ' רעג)	
ועוזו נוראותיך (תה' קמה, ו)	38
בנוראות עיווזך (פיוטי ינאי, עמ' פו)	
כי שלום אמת אתן לכם (יר' יד, יג)	39
בדברי אמת שלום (פיוטי ינאי, עמ' רמד)	
איכה נשבר מטה עז (יר' מה, יז)	40
עוז מטה (פיוטי ינאי, עמ' פג)	
מטה עז שבט למשל (יח' יט, יד)	
מטה עזה (שם, יב)	
מטה עוזך ישלח ה' (תה' קי, ב)	
לחיו כערוגות הכושם (שיה"ש ה, יג)	41
כבושם ערוגות (פיוטי ינאי, עמ' שסג)	
הדר כבוד הודך (תה' קמה, ה) ¹⁹	42
הוד כבוד הדרך (פיוטי ינאי, עמ' שלא)	
גחלי אש (שמ"ב כב, יג ועוד)	43
גצי אש גחלים (פיוטי ינאי, עמ' עז)	
קהל עדת ישראל (שמות יב, ו)	44
עדת קהילתך (פיוטי ינאי, עמ' ריח)	
זמת זנותך (יר' יג, כז)	45
זמוני זמה (פיוטי ינאי, עמ' רלב)	
ומצח אשה זונה היה לך (יר' ג, ג)	46
אשה זונת מצח (יוסי בן יוסי) ²⁰	
כי טל אורת טלך (יש' כו, יט)	47
באורות טללי (הפיוט הקדום) ²¹	

16. הסקסט מזוטט על פי מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים תשי"ט ועל פי ספר בן-סירא – המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, ירושלים תשל"ג.
17. פיוטי ינאי על פי מ' זולאי, פיוטי ינאי, ברלין תחר"ץ.
18. ראה מ"צ רבינוביץ, "שרידי קרובות ינאי לסדרים נוספים", תרביץ לח (תשכ"ט), עמ' 385.
19. על שלשות נדרפים ראה י' אבישור, "שלשות מלים קבועות במקרא ובשפות השמיות הקדומות", ספר חמ"י גבריהו, ירושלים תשמ"ט, עמ' 379–407.
20. א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשל"ז, עמ' 20.
21. י' יהלום, הפיוט הקדום, אקדמון ירושלים, עמ' 20.

48	ואין מכלים דבר בארץ יורש עצר	עצר יורש ²²
	(שופ' יח, ז)	
49	העזבים ארחות ישר (מש' ב, יג)	ישר ארחות ²³
50	כערוגת הבשם (שיה"ש ה, יג)	פיטומי בושם ערוגה (הדותא) ²⁴
	השוה לעיל מס' 41.	
51	מקנה קנינו אשר קנה (בר' לא, יח)	בקיניין מקנה (שם, שם)
52	מעון ביתך (תה' כו, ח)	בית מעון (שם, שם)
53	חכמת בינה (דנ' א, כ)	בכינת חכמות ²⁵

יש שרכיבי הסמיכות שבמקרא מהפכים את סדרם בארמית היהודית, בעיקר בתרגומים הארמיים שמופיעה בהם גם הסמיכות המקראית כצורתה:

54	אדמת עפר (דנ' יב, ב)	מעפר אדמתא (לישעיה מה, ט)
55	מנשמת רוח אפו (שמ"ב כב, טז ועוד)	ברוח נשמתא (לבר' ח, ח; יא, ה; יב, ז)
	והשווה גם בסדר המקרא:	
	כל דנשמת רוח (לבראשית ז, כב)	
	ונשמת רוחיה (לקהלת ג, יט)	

ג. סמיכויות בהיפוך רכיביהן בספרות העברית הבתר-מקראית

להלן נביא סמיכויות שצורתן הראשונית והיפוך סדר רכיביהן נמצאים בספרות העברית הבתר-מקראית בלא זיקה כלשהי לטקסט מקראי. השפעת המקרא כאן היא לא באמצעות כתובים ביצירה של סמיכויות מהופכות. יש סמיכויות ששתי הצורות שלהן נמצאות ביצירות ספרותיות בנות אותו הזמן ואפילו אצל יוצר אחד ואף באותה יצירה, ויש סמיכויות שמופיעות אצל יוצר אחד בתקופה קדומה, ובהיפוך סדר הסומך והנסמך – בתקופה מאוחרת אצל יוצר אחר.

להלן שלוש סמיכויות המופיעות במגילות מדבר יהודה בשתי הצורות:

56	ורחמי חסדו גמל עלינו (סרכים ב 1) ²⁶	כול חסדי רחמים על ישראל (שם א 22)
57	וכול פשעי אשמתם (סרכים א 23)	על אשמת פשע ומועל חטאת (שם ט 4)
58	בעצת יחד (סרכים ג 2 ועוד)	ביחד עצתו (שם 6)

22. ד"ש לוינגר, מחזור ספרדי לראש השנה ויום כפור (צילום), כרך ג, ירושלים תשל"ג, עמ' 1551.

23. ד' גולדשמידט, ראש השנה, ירושלים תשל"ל, עמ' 70.

24. מתוך פיוטים בכתב-יד באקדמיה ללשון עברית.

25. ע' פליישר, "חקרי שירה ופיוט", תרביץ לט (תשל"ל), עמ' 21.

26. ראה י' ליכט, מגילת הסרכים (לעיל, הערה 15), עמ' 8.

ואלה שתי דוגמאות שצורה אחת שלהן במגילות מדבר יהודה והיפוכה בפיוט הקדום:

59 חוקי בריתך (הודיות טז 15) אם כרותה לך ברית חוקו (פיוטי ינ"י, עמ' שנט)

60 למגני עוז²⁸ ובעוז מגינך²⁹ חוקי ברית (מגלת ברית דמשק, ה 12)²⁷

יש שצורה אחת של הסמיכות נמצאת בלשון חז"ל והצורה ההפוכה לה נמצאת בפיוטי ינ"י:

61 ימי הזקנה (שבת קנא ע"ב) לזיקנת ימותיו (פיוטי ינ"י, עמ' ע)

62 כתב דעץ (סנה' כב ע"א) דעץ כתב (שם, עמ' קיח)

לעתים הצירוף אינו כיים בלשון חז"ל בדיוק, אך ימצא בלשון הפוסקים:

63 ברית מילה³⁰ חתום במילת ברית (שם, שם)

לעתים אנחנו מוצאים אצל הפייטן ינ"י את שתי הצורות. למשל:

64 זיו זוהרינו (פיוטי ינ"י, עמ' קנג) זוהר זיוותם (שם, עמ' רפד)

65 חישוב הרהור (שם, עמ' עו) הירהורי חשבונות (שם, עמ' קכה)

66 טומאת טינוף (שם, עמ' קנו) טנף טומאותינו (שם, עמ' שכד)

67 ליץ לעגנו (שם, עמ' קנג) לעג ליץ (שם, עמ' תג)

68 זמת זנות זדנו (שם, עמ' ריח) זנוני זמה (שם, עמ' רלב)

השווה לעיל מס' 45

69 ברית חוקו (שם, עמ' שנט) חוק בריתו לעדתו (שם, עמ' רכא)

השווה לעיל מס' 59

יש שהסמיכות האחת באה בפיוטי ינ"י, והיפוכה – בטקסטים מאוחרים לו:

70 שיי מנחה (פיוטי ינ"י, עמ' קכז, קכח) מנחת שיי³¹

27. על פי C. Rabin, *The Zadokite Documents*, Oxford 1954

28. ראה J. Strugnell, *SVT* 7 (1959), עמ' 322.

29. ראה י' מרקוס, גנוי שירה ופיוט – מראשי הפייטנים והמשוררים הקדומים, שירי קודש, ספר ראשון, ניו יורק תרצ"ג, עמ' 46.

30. ראה י' כנעני, אוצר הלשון העברית בערך "ברית".

31. שם ספרו של שלמה ידידיה (ש"י) גורצי (1560–1626 לערך) על דקדוק המטורה.

ויש ששתי הצורות נמצאות בפיוט הקדום:

71 פרי יכולה תתה למעשר (יהלום, עמ' 15) יכול פרי (יניי)³²

את דיוגנו נחתום בסמיכויות ארמיות אחדות ששתי צורותיהן באות בתרגומים הארמיים:

72	אורח כבישא (יש' יא, טז; יט, כג)	כבשי אורחך (תה' סה, יא)
73	תקוף סגי (בר' לה, כט)	ובסגי תוקפך (שמ' טו, ז)
74	ואורח שבילך (יש' ג, יב)	שבילי אורחתיך (יח' לב, ח)
75	בית מדוריה (יש' כב, טז ועוד)	ממדור בית מותביה (תה' לג, יד ועוד)
76	שירת תושבחתה	שבח שירתא (לדב' לא, יט, כא, כב)
	(לשמ' טו, א; במ' כא, יז)	(בתרגום הנאופיטי)

יש שמצאנו עירוב בין הסמיכויות הארמיות לסמיכויות העבריות. הפייטנים הקדומים סיגלו לעברית שלהם סמיכויות ארמיות והיפכו את סדר רכיביהן. למשל:

77	שבח שירתא (לדב' לא, יט, כא, כב)	שיר שבחך (פיוטי יניי, עמ' שמו)
	השווה לדוגמה הקודמת.	
78	וליקר הדרי (דנ' ד, כז)	הדרת יקר (שם, עמ' קיב)
79	רסיסי טלא (תרגום איוב לח, כח)	טללי רסיסי (שם, עמ' רסח)

32. לפי הקונקורדנציה לפיוטי יניי שבאקדמיה ללשון העברית.

נספח: "כסף סיגים" (מש' כו, כג), "סיגים כסף" (יח' כב, יח)

במשלי כו, כג כתוב "כסף סיגים מצפה על חרש שפתים דלקים ולב רע", וביחזקאל כב, יח כתוב "בן אדם היו לי בית ישראל לסוג כלם נחשת ובדיל וברזל ועופרת בתוך כור סגים כסף היו". כלום שני הצירופים שבשני הפסוקים הנ"ל הם מעניין התופעה שדנו בה לעיל ויש להבין את כסף סיגים שבמשלי כסגים כסף שביחזקאל, וכל ההבדל ביניהם הוא היפוך מקום השם ותמורתו? אין חולק שביחזקאל מדובר בסיגים ובכסף, בהתכתם וצריפתם, שכן בהמשך הפסוק כתוב "לכן כה אמר אדני ה' יען היות כלכם לסגים לכן הנני קבץ לסגים אתכם אל תוך ירושלים: קבצת כסף ונחשת וברזל ועופרת ובדיל אל תוך כור לפחת עליו אש להנתיך כן אקבוץ באפי ובחמתי והנחתי והתכתי אתכם: וכנסתי אתכם ונפחתי עליכם באש עברתי ונתכתם בתוכה: כהתוך כסף כן תתכו בתוכה וידעתם כי אני ה' שפכתי חמתי עליכם" (יח' כב, יט-כב). גם מפסוק אחר במשלי שכתוב בו "הגו סיגים מכסף ויצא לצרף כלי" (כה, ד) וגם מן הכתוב בישעיה, "כספך היה לסיגים סבאך מהול במים" (א, כב), ובהמשך: "ואשיבה ידי עליך ואצרף כבר סיגך ואסירה כל בדילך" (שם כה) ברור שמדובר בהפרדת שתי מתכות על ידי צריפה, והן הסיגים והכסף.

ברם, על הנוסח הכתוב במשלי – כסף סיגים – קמו עוררין והעדיפו את התיקון והפירוש שהציעו גינזברג ואולברייט על סמך כתבי אוגרית. גינזברג¹ ובעקבותיו אולברייט טענו שיש לגרוס כספסג במקום כסף סיגים על פי ספסג האוגריתית (ו אקתה טור VI: שורות 36–37)² הנמצאת בחתית בצורה zapzagai במשמעות 'זיגוג' (גלאזורה)³, ופירשו שכמו חרס מוזג שזיגוגו מסתיר את החרס כך האדם מסתיר את הכוונות הרעות בלבו. דעה זו קיבלו חוקרים רבים ויש ששיפרו אותה, כגון דרייבר⁴, רבין⁵, דהוד⁶, כהן⁷ ופנטון⁸, והיא אף חדרה לפירושים החדשים של ספר משלי, כמו הפירוש של

1. H. L. Ginsberg, "The North-Canaanite Myth of Anat and Aqhat II", *BASOR* 98 (1945), p. 21, n. 55; W. F. Albright, *A New Hebrew Word for 'glaze' in Proverbs 26:29*; *ibid.*, pp. 24–25; "Some Canaanite-Phoenician Sources of Hebrew Wisdom – Wisdom in Israel and in Ancient Near East", *VTS* 3 (1955), p. 12
2. על פי A. Herdner, *Corpus des tablettes cunéiformes alphabétiques*, Paris 1963 (CTA 17 VI:36–37) וכן C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma 1965
3. ראה A. Goetze, "Contributions to Hittite Lexicography", *JCS* 1 (1947) 315–311. אחר כך נמצאה המילה גם באכדית, ראה A. L. Oppenheim, *The Cuneiform Texts, Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia*, New York 1970
4. החתית לאכדית ראה *The Chicago Assyrian Dictionary*, Vol. 21, Z, Chicago 1961
5. על כתיב המילה באוגריתית ראה ש"א ליונשטם, "צער, צעיר", תרביץ (תשכ"ו), עמ' 112.
6. G. R. Driver, "Problems in the Hebrew Text of Proverbs", *Biblica* 32 (1951) 191.
7. ח' רבין, "מלים חיתיות בעברית", ספר מ"צ סגל, ירושלים 1964, עמ' 161–162.
8. M. Dahood, *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 44 (1968) עמ' 41.
9. ס"ל פנטון, "שאלות הכרוכות בעדות הספרות האוגריתית על אוצר המלים של המקרא", לשוננו מד (תש"ס) עמ' 272.
10. H. R. Cohen, *Biblical Hapax Legomena in the Light of Akkadian and Ugaritic*, Missoula 1975 עמ' 122–127.

סקוט⁹ ושל מק-ק¹⁰, ולמקבילות שבין המקרא לספרות אוגרית¹¹; גם ב'ביבליה הברייקה' מוצע לגרוס כך¹², ואף למילונים לאוגריתית ולעברית מקראית הגיעה הדעה הזאת¹³. לענייננו אין חשיבות אם הפירוש למובאה האוגריתית נכון או לא, ועל כך יש חילוקי דעות. מכל מקום, השיקול הוא אם להעדיף את הפירוש הפנים-מקראי המוצע לפנינו, בזיקה לתופעת הסמיכויות המהופכות, או להעדיף את הפירוש המתבסס על מקורות חוץ-מקראיים¹⁴. חוקרים אחרים שללו את תיקון הסקסט המקראי הנידון ואת הפירוש על פי האוגריתית, כל חוקר ונימוקיו עמו, והעדיפו את הגרסה כסף סגים. כך עשו קוהל¹⁵, טור-סיני¹⁶, אברמסקי¹⁷ ואהוביה¹⁸, ובזמן האחרון בייחוד לורץ¹⁹ ודרסלר²⁰. אנו מוסיפים את נימוקנו שאין כסף סיגים אלא סיגים כסף, בחילוף מקום השם ותמורתו, ואת סיעוננו יש להביא בחשבון בשעה שצריכים להכריע בין שני הפירושים.

9. R. B. Y. Scott, *Proverbs, Ecclesiastes, The Anchor Bible*, New York 1965, עמ' 158.
10. W. McKane, *Proverbs – A New Approach*, *Old Testament Library*, London 1970, עמ' 604–603.
11. J. M. Sasson, *Flora, Fauna and Minerals, Ras Shamra Parallels*, Roma 1972, (ed. L.R. Fisher), כרך I.
12. *Biblia Hebraica*, ed. R Kittel, Stuttgart 1969³.
13. L. Köhler – W. Baumgartner, וכן מילון, ערך מס' 1792. *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Leiden 1983, כרך III, עמ' 722.
14. סוגיה זו אינה חדשה, ומדי פעם בפעם היא צצה ועולה. על נושא זה ראה ש' טלמון, יגיד עליי רעו, ביאורי כתובים ותיקוני נוסח במקרא על סמך מקבילות מספרות אוגרית, ארץ-ישראל יד (תשליח), עמ' 117–124. לכאן אף יש לשייך את הסתייגויותיו של ג' באר מהגרסה "כספסגים", ראה J. Barr, *Comparative Philology and the Text of the Old Testament*, Oxford 1968, עמ' 219–222.
15. L. Köhler, "Alttestamentliche Wortforschung Sig, Sigim = Bleiglätte", *TZ* 3 (1947), עמ' 232–234.
16. נ"ה טור-סיני, משלי שלמה, תל-אביב תש"ז, עמ' 57–58 וראה גם הנ"ל, פשוטו של מקרא, כרך רביעי – א, ירושלים 1967, עמ' 364–366.
17. ש' אברמסקי, "סיגים ובדילים בישעיהו פרק א'", ארץ-ישראל ה (תשט"ז), עמ' 105–107.
18. א' אהוביה, "כסף סיגים מצפה על חרש", בית מקרא כ (תשל"ה), עמ' 352–356.
19. M. Dietrich – O. Loretz – J. Sanmartin, "Die Angebliche Ug.-He. Parallele SPSG 11 SPS(j)G(jm)", *UF* 8 (1976), pp. 37–40; O. Loretz, "Ugaritische und Hebräische Lexikographie (IV)", *UF* 15 (1983), pp. 61–64.
20. H. H. P. Dressler, *The Lesson of Proverbs 26:23, Ascribe to the Lord, Biblical and other Studies in Memory of P.C. Craigie*, ed. L. Eslinger – G. Taylor, C. Sheffield 1988, עמ' 117–125.

ה"א הידיעה לפני שם עיר בעברית בתר-מקראית

המשנה בריש מסכת גיטין קובעת ששליח המביא גט ממדינת הים חייב להצהיר שהגט נכתב ונחתם בפניו. אחר כך מוסיף רבן גמליאל ואומר שחובה זו חלה גם על המביא גט "מן הרקם ומן החגר"¹. מן הסתם, הרקם והחגר הם שמות של ערים. אבל אם כך, למה מקדימה אותם ה"א הידיעה? לפי כללי הדקדוק העברי שם של עיר מיועד מעצם טבעו ואין הוא זקוק ליידוע על ידי ה"א הידיעה². תמיהה זו הניעה את ב' מייזלר

* מחקר זה נעשה בזמן שהייתי עמית במכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית. תודתי נתונה בזה למכון, למנהלו וצוותו.

1. ה"א לפני רקם חסרה בקבוצה מרשימה של כתב-יד, ובכללם כ"י קאופמן, כ"י לו, כ"י פרמה דה רומי 138 ו-984, כ"י פריס, וגם בדפוס הקדום מפיזארו או מקושטא. לא הבינתי את קביעתו של מ' בראילין "מפני מה שנו תנאים את גבולותיה של ארץ-ישראל", תעודה ז (תשנ"א), עמ' 107, הערה 26. מאידך גיסא, אי אפשר לבטל את הגרסה הרקם. היא מקוימת בקטע גניזה מאוסף אנטונין, בכ"י דיינארד (JTS Rab 1622/1), בדפוס ראשון, במשנה שבירושלמי כ"י לידן, במשנה שבבבלי ובפסקה בבבלי גיטין ד ע"א המצטטת את המשנה (בכל העדים להוציא אחד). גם אצל יוספוס אולי יש סיוע לקריאה הרקם. הוא מעתיק את השם באלפא בהתחלה. ראה קדמוניות היהודים ד, 82, והשווה עם חילופי הגרסה לקדמוניות ד, 161. אולם אפשר גם לראות בתעתיק השתקפות של אל"ף פרוסתטית לפני רי"ש שוויה. ה"א לפני חגר מקוימת בכל העדים להוציא כ"י פריס.

2. לעניין טופונימים מיודעים מעצם טבעם ראה מה שהביא, מהמדקקים של ימי הביניים ושל העת החדשה, צ' הר-זהב, "השם הפרטי ודינו לגבי הנטייה והא-הודעה", לשוננו יד (תש"ו), עמ' 198-199. לדוגמה מן הספרות הלועזית החדשה ראה B. K. Waltke & M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax* (Winona Lake 1990), סעיף b13.4, עמ' 239. אכן, יש במקרא שמות מקום שמקדימה אותם ה"א הידיעה. ההסבר המקובל הוא ששם עצם רגיל נעשה לשם עצם פרטי (במקרה זה – שם מקום), כגון הגביעה, החרמה. וראה הר-זהב, שם, עמ' 199, וגם וולטקה ואוקונור, שם, סעיף a13.6, עמ' 249. אולם הר-זהב, שם, עמ' 199-200, מונה עשרות מקרים במקרא של שם מקום עם ה"א, ובצדק הוא שואל אם יש בהסבר הנ"ל כדי להסביר מקרים רבים כל כך. והשווה עם דברי ג' ביטון, "הדברת – שם מקום ביידוע", בית מקרא כד (תשל"ט), עמ' 73, הטוען שיש במקרא כמאתיים שמות עצם פרטיים (לא רק טופונימים) בתוספת ה"א. על הבעיה באופן כללי ראה את הדיון אצל J. Barr, "Determination' and the Definite Article", *Journal of Semitic Studies* 34 (1989), עמ' 307-355. על השימוש בה"א הידיעה בלשון חכמים ראה את מאמרו של גב"ע צרפתי, "התפקיד הפרוטוסי של ה"א הידיעה בלשון חכמים", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 198-200. עיין גם ג' בירנבאום, "יידוע השם בלשון המשנה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חסיבה ד, כרך ראשון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 39-43; מ' אור, "ה"א הידיעה במשנה על פי כתב-יד קאופמן", בלשנות עברית 33-34-35 (תשנ"ב), עמ' 31-31. במאמרים האלה לא מצאתי התייחסות לתופעה הנדונה כאן.

מזר) לטעון שאין החגר שם עיר. בעקבותיו טען כך ז' ספראי לעניין הרקם, ומ' בר-אילן טען ששני השמות גם יחד מכוונים לאזורים ולא לערים³. אולם אין צורך להוציא את הדברים מידי פשוטם. קודם כול, עדויות רבות מעידות על ערים ששמן רקם וחגר. בהמשך המשנה בגיטין רקם מוזכרת, עם אשקלון ועכו יחד, כנקודת גבול של ארץ-ישראל. בתרגומים הארמיים היהודיים וגם בפשיטתא רקם משמשת תרגום קבוע לטופונים המקראי קדש, ואילו בברייטא דתחומי ארץ-ישראל מוזכרות שתי רקמים. הראשונה היא (לפי גרסת כתובת רחוב) "רקם טרכון", הנמצאת ברשימה אחרי קנת ולפני "זימרה דמתחם לבצרה", והאחרת היא "רקם דגאיה", הלא היא פטרא. ככל שמצאתי, החגר מוזכרת רק בגיטין א, א. אולם יש כמה עדויות לעיר ששמה חגרא – המקבילה הארמית של החגר. תרגום אונקלוס ותרגום יונתן לנביאים מתרגמים את הטופונים כרד ושור ב"חגרא". בבראשית רבה עט (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 946) מוזכרת "חגרא דערביא" כמקום שנסעו לשם רבי חייה רבה ורבי שמעון בן חלפותא כדי ללמוד מילים מן התרגום שאת משמעותן שכחו. כבר סעדיה גאון זיהה את חגרא (בתרגום אונקלוס) עם העיר הידועה חגרא שבצפון ח'ג'אז, היא אל-ח'ג'יר/מדאין צאליח⁴. באשר להופעת ה"א לפני שמות הערים האלה, מתברר שאין זו תופעה יוצאת דופן כל כך, ולא רק במקרא (ראה לעיל, הערה 2) אלא גם בעברית שלאחר המקרא. להלן אראה כמה מקרים של יידוע שם עיר על ידי ה"א, מקרים שנתקלתי בהם בתעודות מתקופת בר כוכבא. כל התעודות האלה נכתבו בתוך דור בערך, למן זמנו של רבן גמליאל שהזכיר את "הרקם והחגר". גם אראה תופעות דומות בשני גיבס ארמיים הקרובים מבחינה גאוגרפית ומבחינה כרונולוגית ללשון חכמים. את ההסבר לתופעות האלה אניח לבעלי המקצוע. מטרתי כאן היא רק להביא את הנתונים לידיעתם. על עצם התופעה בתעודות בר כוכבא, גם אם לא בהיקפה המלא, עמד בזמן האחרון "נוה. הוא דן בטופונים החרמת בתעודה שפרסמו ברושי וקימרון ובקריאה האפשרית של הטופונים הברך או הכרך בפפירוס מורבעא 43. נוה העלה את האפשרות שצורות אלו עם ה"א עשויות להיות שמות של מחנות צבאיים של בר כוכבא. ההצעה מבוססת על שתי עובדות. התעודה האחרונה ממוענת אל "ישע בן גלגלה ולאנשי הב/כרך". בפפירוס מורבעא 42 ישוע בן גלגלה מזוהה כ"רוש המחניה". כך אולי הב/כרך הוא

3. ראה ב' מייזלר, "הרקם והחגר", תרביץ כ (תש"י), עמ' 317–319; ז' ספראי, "שאלת תחומי ארץ-ישראל החייבים במצוות התלויות בארץ", ספר יובל לכבוד י"ד סולובייצ'יק, בעריכת ש' ישראל, ג' לאם וי' רפאל, ירושלים וניו יורק 1984, עמ' תתשיא עם הערה 61 ועמ' תתשיג; מ' בר-אילן, "מפני מה שנו" ולעיל, הערה 1, עמ' 106. בר-אילן ער למה שצוין לעיל, הערה 2, שיש במקרא לא מעט טופונים עם ה"א, אלא שהוא טוען שאין תופעה זו קיימת בעברית הבתר-מקראית. העדויות שתוצגנה להלן סותרות קביעה זו. לדחיית ההצעות האלה ראה את המאמר המצוטט בהערה 4.

4. דיון מפורט בזיהויין של רקם וחגר, בלוויית ציון לספרות, נמצא במאמרי "מדינת הים" – מישור החוף, העומד להתפרסם ב'תרביץ'.

שם המחנה שבראשו עמד ישוע. ואילו במקרה של החרמת, האיש שבא משם מזוהה כ"סרטא", כלומר "חייל" – לפי קריאתו ופירושו של נוח. נוח מסייג את ההצעה, מפני שהקריאה הכ/ברך בפפירוס מורבעאת 43 נתונה במחלוקת. לא זו בלבד שלא ברור אם האות השנייה היא כ"ף או ב"ת, אלא שאף לא ברור אם האות הראשונה היא ה"א או ח"ת. אם קוראים, למשל, חברך, אין כאן טופונים כלל. גם הקריאה סרטא בתעודה האחרת אינה מוסכמת על הכול⁵. נוסף על חוסר הוודאות בקריאת שני המסמכים הנ"ל יש עוד סיבה להסתייג מהצעתו של נוח. אפשר להוכיח שלמחנות בר כוכבא לא היו שמות מיוחדים. מלבד המחנה שעמד בראשו ישוע נזכרו עוד שניים או שלושה מחנות בתעודות בר כוכבא שפורסמו עד עתה. פפירוס מורבעאת 24 מכיל תמציות של חוזי חכירה שנכתבו "במחנה שיושב בהרודיס". מכאן שהיה מחנה בהרודיון, ואין זכר לשם מיוחד שניתן לו⁶. עוד מחנה (או שניים) מוזכר בפפירוס חבר 15. לפנינו מכתב מ"שמעון", מן הסתם בן כוסיבה, אל יהודה בן מנשה הנמצא בקרית ערביה. שמעון פוקד על יהודה לשלוח שני אנשים לעין גדי להביא משם לולבים ואתרוגים. את אלה, מוסיף שמעון, על האנשים לשלוח "למחניה לותך". מכאן שיהודה בן מנשה נמצא במחנה, ואותו מחנה היה בקרית ערביה. גם כאן אין זכר לשם מיוחד למחנה. בהמשך המכתב מוזכר עוד מחנה. שמעון דורש מיהודה להשיג גם הדסים וערבות ולשלוח אותם למחניה. כאן, ככל הנראה, הכוונה למחנה שנמצא בו שמעון – אולי בהרודיון⁷. מהזכרת שמם של המחנות בהרודיון ובקרית ערביה עולה שהמחנות של בר כוכבא לא נשאו שמות מיוחדים, עם ה"א או בלעדיה. סיבה אחרת להסתייג מהצעתו של נוח היא העובדה שיש עוד שניים או שלושה מקרים אפשריים של טופונימים עם ה"א הידיעה בתעודות מוואדי מורבעאת ומנחל חבר, נוסף על שני המקרים מן המשנה. לא נראה

5. "נוה, על חרס וגומא – כתובות ארמיות ועבריות מימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 86 עם הערות 11 ו-12 לתעודה המזכירה את החרמת ועמ' 109 לעניין פפירוס מורבעאת 43. להצעות אחרות לקריאת התיבה שנוה קורא סרטא עיין בפרסום הראשון של "שטר חוב עברי מימי בר כוכבא", מ' ברושי וא' קימרון, ארץ-ישראל כ (תשמ"ט), עמ' 285, הערה לשורה 4.
6. מקובל עליי פירושו של Y. Yadin, "Expedition D", *Israel Exploration Journal* 11 (1961) עמ' 51. ידין דוחה את פירושו של מיליק המופיע ב-P. Benoit, J. T. Milik, et R. de Vaux, *Les Grottes de Murabba'at [= Discoveries in the Judean Desert II]* (Oxford 1961) 125 (להלן *JD II*). מיליק הבין את המילים "במחנה" ו"שיושב בהרודיס" כמסוכות על שמעון בן כוסבה, והוא מתרגם במחנה – en campagne, כלומר "במסע".
7. המכתב הוא מספר 15 בפרסום הראשון של י' ידין, "מחנה ד'", ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה כה (תשכ"א), עמ' 60-62, וכך הוא מסומן גם אצל פיזמיייר והרינגטון, 60, עמ' 162-163, 216, ואצל בייאר, עמ' 352. אולם נוח, על חרס וגומא, עמ' 114, מביא אותו כפפירוס נחל חבר 57. כנראה, זה יהיה מספרו בפרסום הסופי של תעודות נחל חבר. לזוהותו של שמעון, לזיהוייה של קרית ערביה ולמשמעות המונח "מחנה" – ראה את הדין אצל D. Goodblatt, "A Contribution to the Prosopography of the Second Revolt: Yehudah bar Menasheh", *Journal of Jewish Studies* 38 (1987) עמ' 39, 45, 51-54.

שאפשר לראות בכולם שמות של מחנות צבאיים. נמצא שיש לחפש הסבר אחר לתופעה של שם עיר עם ה"א הידיעה. צעד ראשון הוא איסוף החומר. אתחיל בכל המקרים האפשריים הידועים לי מתעודות בר כוכבא (שפורסמו עד עכשיו), ובכללם השניים שהזכיר נה.

1. הנבלטא?

פפירוס מורבעאת 19, *DJD II*, עמ' 105. גט כתוב ארמית של "מרים ברת יהונתן מן הנבלטא" – לפי קריאתו של מיליק. הגט נושא את התאריך "שנת שת במצדא". באשר למניין השנים הנקוט כאן נחלקו החוקרים, אך לכל הדעות התעודה היא מלפני מרד בר כוכבא⁸, ולכן אין הנבלטא יכול להיות מחנה של בר כוכבא. כמובן, אין להוציא מכלל אפשרות שמדובר במחנה צבאי של הרומים או של המורדים, אך גם אין כל בסיס לקבוע כך.

מיליק מסביר שהתיבה הנבלטא היא שם מקום עם היידוע העברי (ה"א בהתחלה) והארמי (קמץ ואל"ף בסוף) גם יחד, והוא מציין לדוגמה אחרת של יידוע כפול ודו-לשוני – התעתיק *Αραμαθα* בשביל הטופונים הרמה. מקום ששמו נבלט, באזור לוד, מוזכר בנחמיה יא, לד, ואולם מיליק מעדיף לזהות את הנבלטא בנבלט אחרת. הכוונה לביר נבלא באזור שדה התעופה עטרות של ימינו, שכנראה הוא המקום שהזכירו אבות הכנסייה בשם *Αναβλα* או *Anablat/tha*. אפשרות אחרת היא העיר *Ναβαλωθ*, המופיעה ברשימה של ערים נבטיות במואב אצל יוספוס, קדמוניות, יד, 242⁹. את קריאתו והסברו של מיליק קיבלו קופמן, פיצמייר והרינגטון, וחולקים עליה ביאר

8. מיליק, *DJD II*, עמ' 106, סבר שמדובר במניין של פרויבניקיה ערבית, ולפי זה התאריך הוא 111 לסה"נ. "במצדה. עונת החפירות הראשונה, תשכ"ד", ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה כס (תשכ"ה), עמ' 132, הערה 108, הציע י' ידין שמדובר במניין השנים לחירות ישראל שנהג במרד הגדול. לדעתו, אנשי מצדה הוסיפו להשתמש במניין זה גם אחרי נפילת ירושלים. לפי זה התאריך הוא 71 לסה"נ. א' קופמן (E. Koffmahn) בספרה *Die Doppelurkunden aus der Wüste Juda* (Leiden 1968), עמ' 148, העלתה אפשרות שהמניין הוא לפי שנות מלכותו של קיסר כלשהו. ואכן, פפירוס מורבעאת 18 מתוארך לשנת שתיים של גרון קיסר. לפי זה "שנת שש" יכולה להיות 60 לסה"נ (לשנות גרון), 75 (לאספסיאנוס), 104 (לטראיאנוס) או 123 (להדריאנוס).

9. אמנם א' שליט, "על כיבושי אלכסנדר ינאי במואב", ארץ-ישראל א (תשי"א), עמ' 115, 117, מציע לתקן את הגרסה אצל יוספוס ל-*ἀνάβασις Αλλωθ* = מעלה הלוחית. אבל ראה ההסתייגות של W. Schottroff, "Haronaim, Nimrim, Luhith und des Westrand des Landes Moab", *ZPDV* 82 (1966), עמ' 197, הערה 164. וראה להלן בדיון על (מעלה) הלוחית. נכון שבודרך כלל θ יוונית משקפת תי'ו בעברית, אבל יש שהיא משקפת סי'ת. דוגמה אחת, אם מיליק צודק, היא התעתיק ב-th או ב-θ לסי'ת של נבלס (= ביר נבלא). עוד דוגמאות לתופעה זו ראה בחומר שהביא A. Murtonen, *Hebrew in its West Semitic Setting*, Part One, Section A (Leiden 1986), סעיפים 143, 298, 787, 1204, 1320, 1610, 1611, עמ' 214, 226, 265, 301, 311, 335, 336.

ונוה. נוה נמנע מלהציע קריאה למה שמופיע אחרי שם האישה, אף על פי שהאותיות – אם לא זהותן – ברורות למדי, אבל הוא מסכים שיש לצפות כאן לשם מקום. בייאר קורא דרפלטא אך בלי ניסיון לזהות מקום בשם זה. למעשה, נראה לי וודאי שהתיבה מסתיימת באותיות טי"ת ואל"ף, והלמ"ד שלפניהן בטוחה למדי, ולכך גם בייאר מסכים. הבעיה היא בשלוש האותיות הראשונות, וחבל שהאות הראשונה ואולי השנייה חסרות באחת משתי ההופעות של התיבה בתעודה¹⁰. בשל חוסר הוודאות בקריאת התיבה אין דוגמה זו ודאית.

2. הרמנה

פפירוס מורבעא 28, DJD II, עמ' 139. תעודה קטועה בארמית. מוזכר בה מישוה שבא "מן הרמנה". מיליק, שם, עמ' 140, מגדיר את הקריאה "assex certaine", וטוען שיש כאן התופעה שראינו בשם הנבלטא. כלומר, לפנינו הטופונים העברי רמון עם יידוע כפול ודו-לשוני. יש מקומות מספר ששם רמון, אבל מיליק מעדיף את הזיהוי עם אום ארמאנין, השוכנת כ-17 ק"מ מצפון-צפון מזרח לבאר שבע וכ-12 ק"מ מדרום מערב לדהרייה. הוא גם מעיר לאונומסטיקון של אוסביוס (הוצאת קלוסטרמן, עמ' 88, שורה 17) המביא "עין-רמון" מיהושע יט, ז בצורה *Ερεμμων*. מבחינת הצורה קרובה עוד יותר היא *Ερμανά* שמביא אוסביוס שם, עמ' 82, שורה 24. אולם צורה זו מכוונת לטופונים חרמה, במדבר יד, מה, וראה בהמשך. פירושו של מיליק התקבל על דעת פיצמייר והרינגטון, והם מתרגמים כאן "from Rimmon"¹¹. אם פירושו של מיליק

רלוונטית לסוגיה זו גם התופעה ההפוכה, כלומר τ ביוונית המועתקת בתי"ו עברית, ר-θ ב-סית.

ראה S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und*

Targum, Teil I (Berlin 1898), סעיף 3–8.2, עמ' 4; סעיף 3–17.2, עמ' 10–11.

ראה E. Koffmahn, *Doppelurkunden aus der Wüste Juda*, op. cit., p. 148; J. A. 10

Fitzmyer & D. J. Harrington, *A Manual of Palestinian Aramaic Texts* (Rome 1978),

#40, pp. 138, 140; K. Beyer, *Die Aramäische Texte vom Toten Meer* (Göttingen

, 1984), p. 308. נוה, על חרס וגומא, עמ' 90. נוה קורא "מרים ברת יהונתן [מן...] יתבא" (שם).

השווה את הצירוף שהביא מיליק, איור 28, עמ' 107, עם הצירוף של ע' ירדני המובא אצל נוה, על חרס

וגומא, איור 57, עמ' 91. התיבה שמיליק קורא הנבלטא מופיעה פעמיים, בשורה 4 ובשורה 15.

בשורה 4 ראה מיליק הרבה יותר מן הה"א לעומת מה שצירף ירדני. חמש האותיות הבאות קריאות

למדי, אבל זהותן לא דווקא ברורה. לי לפחות די ברור שארבע האותיות האחרונות הן "בלטא",

אבל יש רווח מסוים בין הלמ"ד ובין הסיי"ת. בשורה 15 התיבה מתחילה במקום שיש קרע בפפירוס.

מיליק ראה את האות שהוא קורא כנו"ן, ואילו ירדני ראתה רק חלק מקו שאינו ברור. אצל מיליק

הנו"ן קשורה לאות שלאחריה, שהוא קורא כביי"ת. אצל ירדני באה כאן אות שיכולה להיות פ"א

(השווה לקריאה של בייאר) ואולי ביי"ת, והיא קשורה ללמ"ד שבאה אחריה. הסיי"ת והאל"ף בסוף

התיבה ברורות אצל שניהם. הצילום אצל מיליק, Planche XXX, אינו ברור מספיק ואין להכריע.

לסיכום, אין ספק שלפנינו טופונים המסתיים באל"ף. חבל שאי אפשר להכריע באשר לאות

הפותחת, שהיא הקובעת לעניינינו.

11. Manual of Palestinian Aramaic Texts, op. cit., סעיף 47, עמ' 151.

לתיבה הרמנא נכון, יש כן חיזוק להסברו לתיבה הנבלטא בתעודה הקודמת. אבל כמובן, אין בכך כדי לבסס את עצם הקריאה. ואולי כדאי להביא כאן עוד דוגמה אפשרית ליידוע כפול ודו-לשוני בתעודות בר כוכבא. כנזכר לעיל, בפפירוס מורבעאת 42 מופיע התואר "רוש המחניה". תעודה זו כתובה עברית. התיבה מחניה מופיעה גם במכתבים בארמית מנחל חבר, כנראה כמילה שאולה המשמשת מונח "טכני", וראינו דוגמה אחת לעיל. מיליק וקוטשר מסבירים את הצורה מחניה כמשקפת שני כתיבים למילה העברית מחנה. לעומתם הציע א' בנדויד שלפנינו סיומת היידוע הארמית¹². אם הצדק עם בנדויד, בתיבה המחניה יש עוד דוגמה ליידוע כפול ודו-לשוני.

3. הברך?

פפירוס מורבעאת 43, DJD II, עמ' 160. מכתב בעברית "משמעון בן כוסבה לישע בן גלגלה ולאנשי הברך". כאמור לעיל, קריאת שתי האותיות הראשונות של המילה האחרונה אינה מוסכמת, ואולם מיליק טוען שהאות הראשונה נראית ה"א יותר משהיא נראית ח"ת, והשנייה כב"ת יותר מכ"ף. הוא מסביר את השם כקיצור של "כפר הברוך", המזוהה עם Caphar Barucha/Καπαρ Βαριχα של אבות הכנסייה. מקום אחרון זה הוא כחמישה ק"מ ממזרח לחברון. מיליק מוסיף ומסביר שהכינוי "הברוך" רומז לאברהם. אם כן, השם מקביל לשם הערבי של חברון, (מדינת) אל-ח'ליל, שגם הוא רומז לאברהם. אולם לא ברור אם אפשר לקבל את הסברו של מיליק, שכן הקשר של אברהם עם חברון מובן מאליו, אך לא ברור לי איזה קשר יכול להיות עם כפר קטן מחוץ לעיר. כמו כן, לא ידוע לי מקור ל"ברוך" ככינוי מקובל של אברהם. עם זה, אפשר להסכים לזיהוי של הברך עם כפר בריכא גם אם אין מקבילים את ההסבר לשם הכפר שהציע מיליק. שם מקום מופיע לפעמים עם התוספת "כפר" ולפעמים בלי תוספת זו. כך נוכל להניח ששם המקום היה ברוך, ולפנינו עוד דוגמה לה"א הידיעה המקדימה שם עיר. אולם בשל חוסר הוודאות באשר לקריאה יש להציב סימן שאלה גם לצד דוגמה זו.

4. הלוחית

פפירוס חבר 1344. תעודה בעניין חלוקת אדמות חכורות שנכתבה בעין גדי בשנת שלוש של בר כוכבא. התעודה מזכירה שני אנשים תושבי עין גדי שבמקורם היו "מן הלוחית שבמחוז עגלתין". מקובל לקשר את הלוחית עם "מעלה הלוחית" המוזכר

12. ראה הדיון אצל י' קוטשר, "לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוכבא ובני דורו. מאמר שני: האיגרות העבריות", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 16, הערה לשורה 2. קוטשר מביא שם את דעתו של א' בנדויד, שלא הצלחתי למצוא במקום אחר.

13. י' ידין, "מחנה ד" – מערת האיגרות", ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה כו (תשכ"ב), עמ' 228.

בישעיהו טו, ה ובירמיהו מח, ה. כבר הצורה המקראית, לפי נוסח המסורת, מראה את הה"א. אמנם תרגום השבעים בישעיהו מעתיק *Λουθ* (אצל אוסביוס באנומסטיקון *Λουεῖθ*), תעתיק שאולי מלמד על היעדר ה"א, אבל בירמיהו (לא, ה בתרגום השבעים) התעתיק הוא *Αλαωθ*, שכנראה מלמד על הקריאה הלוחות. ייתכן שבתקופת בית שני היו כמה מסורות באשר להופעת ה"א בתחילת התיבה. לצורה הלוחית אפשר להשוות את הצורה שאוסביוס מביא כשם הכפר בזמנו, *Λουεῖθ*, שכנראה יש בו יידוע ארמי. להלן נדון בצורה הנבטית לחיתו¹⁴. יש להוסיף שאין הצירוף עם "מעלה" יכול להסביר ה"א זו. יש במקרא צירופים כאלה גם כאשר אין השם ש"מעלה" נסמך אליו מתחיל בה"א, כגון "מעלה עקבים", "מעלה אדומים" ו"מעלה גור". יש גם שלושה מקרים אחרים, של הצירוף עם "מעלה", שהרכיב השני בהם מתחיל בה"א. אבל אף צירוף אחד מהם אינו מקביל הקבלה ודאית ל"מעלה הלוחית". "מעלה הזתים" הוא קיצור של "מעלה הר הזתים", כלומר הה"א באה בגלל הצירוף עם "הר" ולא דווקא בגלל "מעלה". ההבנה הנכונה של "מעלה החרס" בשופטים ח, יג נתונה במחלוקת. גם "מעלה הציץ", המופיע בדברי הימים ב כ, טז, אין קריאתו בטוחה. יש מפרשים המציעים לתקן את הה"א לחי"ת ולקשר את השם עם "חצצון תמר" שנזכר שם (בפסוק ב) או עם ואדי חצצא שליד עין גדי¹⁵.

5. החרמת

תעודה שפרסמו ברושי וקימרון בארץ-ישראל כ. שטר חוב בעברית שתאריכו "שנת שתין [לגא]לת ישראל על ידי שמעון בן כוסבא נשיא ישראל". לפי ההסבר של סגל המקובל על נזה, מלווה הכסף הוא "יהודה בן יהודה סרטא [= חייל? מן החרמת]¹⁶. ברושי וקימרון לא העירו על הצורה החרמת, ואילו נזה הציע שמדובר במחנה. אבל לפי העדייית האחרות אין הצורה הפותחת בה"א יוצאת דופן. יש להעיר כי בבמדבר יד, מה מופיע הטופונים החרמה. בהזכרות אחרות של המקום במקרא אין ה"א בתחילת השם, וראה דברים א, מד; יהושע יב, יד, טו, ל; שופטים א, יז; דברי הימים א ד, ל. גם בתרגום השבעים תעתיק המקום הוא *Ερμά*, ואין אפוא סימן של ה"א בתחילת השם. יש המזהים חרמה המקראית עם תל מלח, הנמצא בין באר שבע לערד. אולם אם מזהים את החרמת עם חרמה המקראית, יש למצוא הסבר לתי"ו שבסוף השם.

14. על השם לוחית ראה בחומר שהביא י' קוטשר, "בעקבות Ugaritica V", לשוננו לד (תשל"ל), עמ'

11–13 [= מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' שפג–שפה]. לעניין אוסביוס ראה אנומסטיקון, הוצאת קלוסטרמן, עמ' 122, שורות 29–30. על מקומה של לוחית ראה P. C. Hammond, "The Ascent of Luhith", *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, ed. A. Hadidi (Amman 1982), כרך א, עמ' 176–180.

15. ראה כבר E. L. Curtis & A. A. Madsen, *The Books of Chronicles* [ICC] (Edinburgh 1910), עמ' 409.

16. נזה, על חרס וגומא, עמ' 87.

עד כאן חמשת המקרים האפשריים של ה"א לפני שם עיר בתעודות מתקופת בר כוכבא. יש לשוב ולציין שכל התעודות האלה נכתבו בתוך דור בערך, מימי של רבן גמליאל, שהזכיר את "הרקם והחגר". אפשר לקבוע ששלושה מן החמישה ודאיים: הרמנא, הלוחית, החרמת. הקריאה של הברך והנבלטא אינה ודאית. אבל המקרים הברורים וכן הרקם והחגר שבמשנה גיטין מחזקים את הסבירות של הקריאות האחרות. לתופעת שם עיר עם יידוע אפשר גם להביא מקבילות משני גיבים הקרובים קרבה גאוגרפית וכרונולוגית ללשון חכמים. אפתח בהקבלה הרחוקה יותר, מהארמית הגלילית, כי היא בטוחה. בניב זה יש מקרים מספר של שם עיר שקודם לו כינוי הרומז "הדה". מבחינה סמנטית אין הבדל גדול בין מילית היידוע ובין כינוי רומז. לפי מ' סוקולוף, המביא דוגמאות מבראשית רבה, שימוש זה "רגיל מאוד" בארמית גלילית, ולפי ש' ליברמן אפשר למצוא את התופעה "במקומות הרבה בירושלמי"¹⁷. קרובה יותר, הן מבחינה גאוגרפית הן מבחינה כרונולוגית, היא המקבילה מנבטית, אלא שאין היא ודאית, כי מדובר בתופעה שפשרה נתון במחלוקת. בכתובות נבטיות מופיעים טופונימים מספר שבסופם וי"ו, כגון רקמו (=רקם), לחיתו (=לוחית), אל חגרו (=חגרא, החגר), גרשו (=גרש). יושם לב ששלוש הדוגמאות הראשונות הן מקומות שהופיעו בעברית עם ה"א הידיעה (הן הוזכרו לעיל). על משמעות הסימט וי"ו בנבטית הדעות חלוקות. קנטינו הציע בזמנו שהיא כתיב פונטי של היידוע הארמי קמץ-אל"ף. לפי זה, בצורות כגון רקמו וגרשו אנו רואים שמות של ערים ביידוע, וזאת מקבילה מדויקת לתופעה שנסקרה לעיל. ייתכן שיש אפילו מקבילה ליידוע הכפול הדו-לשוני שהראה מיליק בשמות הנבלטא והרמנא. קנטינו מפרש את הצורה אל חגרו כיידוע הערבי "אל" המצורף לשם הנבטי חגרו¹⁸. כמובן, כאן היידוע הכפול הוא בערבית ובנבטית, ואילו במקרים שהביא מיליק הוא בערבית ובארמית, אבל אין הדבר גורע מן ההקבלה. יש להוסיף שרוב הערים ששמן הופיע עם ה"א נמצאות בשטח השלטון הנבטי או בקרבתו. אם רקם בדברי רבן גמליאל היא רקם דגיא, הלא היא פטרא; ואם החגר היא חגרא/אל-חיג'ר, מדובר בעיר ששגשגה בימי השלטון הנבטי במאה הראשונה. הלוחית/לחיתו גם היא הייתה בשלטון נבטי. אם הרמנא היא אום ארמאנין בין באר

17. ראה מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 150, הערה לפרשה עה, שורות 7-8. הוא מציין לש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ה, גיו יורק תשכ"ו, עמ' 1023, הערה 19. על ההפניות האלה יש להוסיף ק' לויאס, דקדוק הארמית הגלילית לשפת התלמוד הירושלמי והמדרשים, הוסיף מבוא מ' סוקולוף, גיו-יורק תשמ"ו, עמ' 211.

18. לדיון על הסימט וי"ו בנבטית ראה J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II (Paris 1932), עמ' 165-169. ההסבר לצורה אל חגרו עולה מדבריו שם, עמ' 39. וראה בלקסיקון שלו שם לסופונימים (אל-) חגרו ולחיתו בערכם, עמ' 94, 110. גרשו מובא שם, עמ' 80, אבל כשם של איש. לעניין גרשו ורקמו כטופונימים ראה את הכתובת שפרס J. Starcky, "Nouvelle Épitaphe Nabatéenne Donnant Le Nom Sémitique De Pétra", *Revue Biblique* 72 (1965), עמ' 97-95.

שבע לדהרייה והנבלטא היא $N\alpha\beta\alpha\lambda\omega\theta$ של יוספוס, הרי גם הן בשטח נבטי (להוציא את נבלט, שתקופה קצרה הייתה בשלטון יהודי לאחר שנכבשה בידי אלכסנדר ינאי). אם בכל זאת נקשר בין החרמת ובין חרמה – היא תל מלח שבין ערד לבאר שבע – שוב אנו בתחום הנבטים, ואם הברך היא כפר בריכא ממזרח לחברון, היא לפחות קרובה לשטח נבטי. ואולי לפנינו מאפיין של דיאלקט דרומי שהשאיר את רישומיו הן בעברית של האזור הן בנבטית. יצוין עוד ששני טופונימים אחרים המסתיימים בוי"ו מופיעים בתעודות בר כוכבא: בית משכו וכפר ברו/בריו. ייתכן שאלה צורות נבטיות¹⁹. עד כאן החומר שאספתי. אני תקווה שבעלי המקצוע העוסקים בבלשנות עברית ימצאו בו עניין ויחכימו אותנו בהסבריהם לתופעה.

19. על "כפר בריו/ברו", שמו ומקומו ראה י' ידין, מ' ברושי וא' קימרון, "שטר של מכירת בית בכפר ברו מימי בר כוכבא", קתדרה 40 (תשמ"ו), עמ' 208 וכן י' נוה, "בשולי השטרות מכפר ברו", שי לחיים רבין, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, ש' מורג וי' נוה, ירושלים תשנ"א, עמ' 231–234. בית משכו נזכר בפפירוס מורבעא 42 שהובא לעיל. קנטינו, שם, עמ' 118, מביא את משכו כשם איש.

הקוליות בעברית בת־זמננו

תוכן העניינים

0.0 מבוא 0.1 מטרות המחקר; 0.1.1 הגבלת המחקר; 0.2 מבנה המאמר; **1.0 בדיקת הקוליות בעברית טבעית** 1.1 בדיקות התפיסה; 1.1.1 הכנת החומר להקלטות וההקלטות של בדיקת התפיסה הראשונה; 1.1.2 הכנת החומר להקלטות וההקלטות של בדיקת התפיסה השנייה; 1.2 הכנת השאלונים לניסויי התפיסה; 1.3 תוצאות בדיקות התפיסה; 1.4 סיכום; **2.0 ניתוח אקוסטי של דיבור עברי טבעי** 2.0.1 עיתוי הקוליות (VOT ו־VT); 2.1 ניתוח הממצאים; 2.1.1 ממצאי בדיקה אקוסטית ראשונה; 2.1.2 ממצאי בדיקה אקוסטית שנייה; 2.1.3 ממצאי בדיקה אקוסטית שלישית 2.2 סיכום הממצאים האקוסטיים של שלוש הבדיקות; 2.3 השוואת הממצאים בעברית לממצאים שנבדקו בשפות שונות; 2.4 מה גורם לדוברי עברית לתפוס את קריטריון הקוליות? **3.0 בדיקת תפיסה של קריטריון הקוליות מתוך דיבור מלאכותי (סינתטי)** 3.1 עדיפות בדיקת תפיסה של דיבור מלאכותי על בדיקת דיבור טבעי; 3.2 הכנת הדיבור המלאכותי לצורך בדיקת הקוליות; 3.2.1 המכשיר המפיק את הדיבור המלאכותי; 3.2.2 דרך הפקת הדיבור המלאכותי לצורך הניסוי; **4.0 מבדקי תפיסת הקוליות של הדיבור המלאכותי** 4.1 השאלון; 4.2 סרט ההקלטה; 4.3 הנבדקים ומשך זמן הבדיקה; **5.0 ממצאי בדיקות תפיסת הדיבור העברי המלאכותי** 5.1 הבדלים בין סוגי נבדקים; 5.2 הבדלים בין סותמים של בסיסי חיתוך שונים; 5.2.1 ממצאי הסדרה "ב/פ"; 5.2.2 ממצאי הסדרה "ד/ת"; 5.2.3 ממצאי הסדרה "ג/ק"; 5.3 השוואת הממצאים בעברית לממצאים שנבדקו באנגלית; 5.4 השוואת מערכת ההפקה למערכת התפיסה; 5.4.1 השוואת ניתוח דיבור טבעי לבדיקות תפיסת דיבור מלאכותי; **6.0 הקוליות בעברית בת־זמננו – סיכום ומסקנות** 6.1 סוף דבר

0.0 מבוא

במאמר "קולי/בלתי־קולי לעומת רופף/חזק" (לאופר, בדפוס) ניסינו למצוא את הבסיס הפונטי לכושר ההבחנה בכל השפות בין קטגוריות פונמיות שמלכתחילה כונו "קולי/בלתי־קולי" ובזמן האחרון יש שכינם "רופף/חזק". לא מצאנו כל ראיה פונטית משכנעת שנוכל לטעון לפיה שקריטריון ה"חוזק" הוא המבדיל בין זוגות הגאים כמו [z/s, v/f, g/k, d/t, b/p]. במאמר הובאו השערות בדבר הרכיבים הפונטיים של קריטריון ה"חוזק" וכן סקירות של מחקרים ניסויים העשויים לאושש את ההשערות או להפריכן. כאן נתמצת את ההשערות ואת המסקנות.

* המחקר הזה נעשה במעבדה הפונטית של החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית, ואני מבקש להודות לקרן המחקר של הפקולטה, למכון למדעי היהדות ולקרן פדרמן על תמיכתם בו. המאמר נמסר לדפוס בכ"ב בסיוון התשנ"ב (22.5.92) ואושר לפרסום בכ"ס בתמוז התשנ"ב (20.6.92).

טענו שהגאים "חזקים" הם מדויקים או מתוחים יותר או שהם נהגים במאמץ שרירי חזק יותר או שהם נהגים בלחץ ריאטי מוגבר יותר מבני זוגם הנחשבים "רופפים". מסקירת ניסויים שנעשו בכמה שפות בתחומים אלו אי אפשר למצוא ביסוס פונטי לדעות האלה; להפך, הובאו ראיות הסותרות אותן.

היו שטענו כי הנישוף, לחץ האוויר העל-סדקי והמשך קשורים לתכונת ה"חוזק". ואולם הראינו שקשר כזה הוא מלאכותי. הוכחנו שאין הנישוף גורם נפרד מהקוליות. להפך, הראינו שהנישוף הוא תוצאה ישירה של פעילות שפתות הקול: הנישוף הוא תוצאה של עיכוב רטיטת שפתות הקול אחרי שחרור העיצור ופליטת האוויר דרך סדק הקול. ה"קוליות", או מצב סדק הקול בהגיית עיצורים קוליים ובלתי-קוליים, גם מסבירה את ההבדל בלחץ האוויר העל-סדקי בצורה טבעית ופשוטה. הקוליות מעצם מהותה אינה מאפשרת את עליית לחץ האוויר העל-סדקי. באופן דומה לא יכולנו לקשר בין תכונת המשך הקצר של ההגה הנחשב קולי ובין קריטריון ה"חוזק", אך שוב יכולנו לקשור, לפחות באופן חלקי, את ה"משך" לפעילות שפתות הקול. מן ההכרח שהלחץ העל-סדקי יהיה נמוך מהלחץ התת-סדקי כדי לאפשר קוליות, ואחת הדרכים להשיג זאת היא קיצור משך העיצור הקולי.

בסיכומי של דבר ראינו שממחקרים ניסויים בשפות אחדות נתגלה שכמה מהתכונות שנקשרו לקריטריון החוזק אינן קיימות בפועל. יתר על כן, לא נמצא קשר טבעי בין תכונות שאכן קיימות ובין תכונת ה"חוזק". לעומת זאת, יכולנו להראות קשר סיבתי בין תכונות שאכן קיימות ובין ה"קוליות" הפיסיולוגית. עיקרו של המאמר שהוזכר הוא מצד אחד, הפרכת הקריטריון הפונטי של ה"חוזק", ומצד אחר, העמדה על מעין הגדרה מחודשת ל"קוליות", המתבססת על עיתוי התחלת הקוליות ביחס לשחרור בסיס החיתוך באיברי הדיבור.

כידוע, הקוליות הפונטית היא רטיטה של שפתות הקול¹. בדיקה פיסית של הקוליות בכמה שפות גילתה ש"קוליות" היא תכונה פונטית הנמשכת לאורך זמן, והיא עשויה לקבל אין סוף ערכים על פני סקלה. בסקלה כזאת נוכל להבחין, למשל, בין הגה שיש בו קוליות מלאה במשך כל זמן הגייתו ובין הגה שיש בו קוליות מעטה; כמו כן נוכל להבחין בין הגה שהקוליות מתחילה בו עם שחרורו ובין הגה שהקוליות מתחילה בו רק זמן מה אחרי שחרורו. סקלה כזאת עשויה להיחלק לכמה קריטריונים, לפי צורכי השפה. בשפה שרצף האפשרויות נחלק בה לשני קריטריונים, למשל, נוכל להגדיר הגה קולי – הגה שיש בו קוליות יותר מבבן זוגו (שיש בו פחות קוליות). הסבר זה הוא

1. במאמר זה לא נוכל לדון מדוע וכיצד שפתות הקול רוטטות. המתעמק בנושא יעיין בספרי פונטיקה קלסיים. הסבר פשטני לקוליות אפשר למצוא אצל לאופר (תשנ"ב, עמ' 39–45) או אצל דלפוגד (1971, מעמ' 7) או אצל קספורד (1977, מעמ' 97). הסברים מעמיקים יותר על הקוליות נמצאים בספרי פיסיולוגיה הקשורים לפונטיקה. מומלץ לקרוא את דנילוף ושות' (1980, עמ' 160–207), את קפלן (1971, עמ' 251–260), את לייזר (1980, עמ' 95–99) ואת סיסס ושרר (1983).

למעשה מעין הגדרה מחודשת לקריטריון הפונמי של הקוליות. מהבחינה הפונטית "קוליות" היא פעילות של רטיטת שפתות הקול. מהבחינה הפונולוגית קריטריון ה"קוליות" נקבע למעשה על ידי "קוליות פונטית" יחסית. מעתה, כשנאמר שהגה בשפה מסוימת הוא קולי, לא נתכוון שקוליות פונטית קיימת בהכרח כל זמן הגיית ההגה אלא שההגה קולי יותר ביחס לבן זוגו הבלתי־קולי.

0.1 מטרות המחקר

מטרת המחקר הזה היא לבדוק את נושא הקוליות בעברית בת־זמננו. את המחקר נחלק לשלושה שלבים: בשלב הראשון נרצה לוודא אם אמנם בעברית בת־זמננו קיים גורם פונולוגי שנוכל לכנותו "קוליות". בשלב השני נבדוק כיצד ה"קוליות" הפונולוגית מתממשת מבחינה פונטית ואם היא שונה מהקוליות בשפות אחרות. נרצה לגלות מבחינה פונטית, מה דוברי עברית עושים כדי להבחין בקריטריון הקוליות. בשלב השלישי נבקש לגלות אם דיי בנוכחות הרכיבים הפונטיים שגילינו לגרום לתפיסה של קריטריון הקוליות בעברית.

0.1.1 הגבלת המחקר

במאמר (לאופר, בדפוס) הובאו ממצאים מכמה שפות בעניין הקוליות, ואילו במאמר זה נבקש להשלים את התמונה ולתאר את ה"יש" מבחינתה של העברית המדוברת בת־זמננו. הראינו שאף שרבים התחילו להשתמש במונח "חזק/רופף", ההצדקה האמתית לחיפוש קריטריון חדש במקום קריטריון הקוליות נבעה מבעיה שנתעוררה בנוגע לסוג מסוים של הגאים ובהקשרים ספציפיים. הבעיה הייתה שחוקרים מעטים בלבד, שהתבססו על ממצאים של ממש, גילו שרטיטת שפתות הקול נעדרת לפעמים מהגאים שנתפסו כהגאים "קוליים". הקושי בעניין הקוליות מתגמד, מפני שהוא נצפה מבחינה ניסויית בשפות אחדות בלבד, והוא נגע רק להגאים מעטים (בעיקר לסותמים). יתר על כן, הקושי נתגלה רק במקצת היקרויותיהם של הסותמים (לפעמים כשהם בראש הברה תחילית, ולעיתים נדירות יותר כשהם במצב סופי).

לעומת קושי זה, המציאות מגלה לנו שתכונת הקוליות (הפיסילוגית או האקוסטית) היא תכונה כללית, והיא נצפתה בכל הלשונות שנבדקו (ראה לדוגמה אצל קטינג ואיימס, 1974, עמ' 46). ברוב ההגאים רטיטת שפתות הקול היא הגורם העיקרי ליכולתנו לשמוע את ההגה. בשפה מקצועית יותר ייאמר שברוב ההגאים הקוליות היא מקור הקול מבחינה אקוסטית (ראה לאופר, תשמ"ד, עמ' 16–19). הקוליות היא מקור הקול היחיד בתנועות, בחצאי־התנועות ובהגאי השטף (כמו למג'ר). היא עשויה להשתתף כמקור קול גם בעיצורי הרעש הקוליים (החוככים והסותמים). בנוגע לעברית, למשל, מדידותיו הקימוגרפיות של מרבה (1971, עמ' 40 ו־68) הביאוהו לידי המסקנה שרטיטת שפתות הקול גלוית להגאים הקוליים. אף בדיקותיו הספקטרוגרפיות של

לאופר (1972) גילו שבכל הגה הנחשב הגה קולי בעברית יש רטיטה של שפתות הקול. וכיוון שהקושי נתעורר רק בעיצורים הסותמים, נוכל להגביל את מחקרנו הניסויי בעברית לתחום שהיה עשוי להיות בו קושי. הגבלנו אפוא את המחקר הזה לסותמים בראש מבע או בסופו.

0.2 מבנה המאמר

כדי לברר אם אמנם דוברי עברית מבחינים בין סותמים בראש מבע (כמו בין בי/פי) או בסופו (כמו בין בד/בת) הוכנו הקלטות מתאימות, ומהן נבדק אם דוברי עברית מסוגלים להבחין בין הגאים כאלה. דיווח על כך ניתן בפרק הבא. ציפינו לגלות שאכן, דוברי עברית מסוגלים לתפוס את ההבדלים, אך רצינו לגלות מבחינה אקוסטית מה הם ההבדלים הבולטים בין זוגות ההגאים במבטאם של דוברי עברית. הדיווח האקוסטי על ההבדלים בעברית המדוברת בין הגאים שרגילים לכנותם קוליים ובלתי-קוליים ניתן בפרק השני, ובו גם השוינו את ממצאי העברית לממצאים בשפות אחרות. אחרי שגילינו שהמשך היחסי של הקוליות הוא התכונה האקוסטית הבולטת המבדילה בין ההגאים שנחשבים קוליים ובין בני זוגם הבלתי-קוליים, רצינו לוודא כי דיי בשינויים בתכונה זו בלבד לגרום שדוברי עברית יבחינו בין קטגוריית הקוליים לקטגוריית הבלתי-קוליים. לשם כך יצרנו דיבור מלאכותי ובו שינינו רק את המשך היחסי של הקוליות. אחר-כך בדקנו כיצד שינויים אלו משפיעים על תפיסתם של דוברי עברית. החלק האחרון עוסק אפוא בבדיקות תפיסה של דיבור עברי מלאכותי. בפרק השלישי מתוארים בקצרה המכשיר שיצרנו בעזרתו דיבור עברי סינתטי ופירוט הדיבור שיצרנו. הפרק הרביעי מתאר את מבדקי התפיסה של הדיבור המלאכותי, ואילו תוצאות התפיסה של הדיבור הסינתטי הזה שתופסים דוברי עברית מובאות בפרק החמישי. הפרק השישי והאחרון מסכם את הסוגיה, וקובע בפסקנות שבעברית הקוליות הפיסולוגית והאקוסטית היא הגורם העיקרי לתפיסה הקטגורית של ה"קוליות".

1.0 בדיקת הקוליות בעברית טבעית

חוקרי עברית חלוקים בדעתם אם הקוליות הפונטית או החוזק רלוונטיים בעברית, אך כולם מסכימים שלדוברי עברית יש היכולת להבחין בין בני זוג כמו /d t/, /b p/ ו-/g k/ (ראה למשל, רוזן, תשט"ז; חן, תשל"ב). למעשה, דעה זו טרם הוכחה, ואנו מבקשים להוכיח אותה. כדי להוכיח שדוברי עברית מבחינים בין ההגאים הסותמים שאנו מכנים "קוליים" ובין ההגאים הסותמים שאנו מכנים "בלתי-קוליים" נזקקנו להקלטות של דיבור טבעי של דוברי עברית ילידית. כיוון שבעיית הקוליות התעוררה רק בנוגע לסותמים בתחילת מבע או בסופו (לאופר, בדפוס), הגבלנו את מחקרנו לבדיקת מצבים אלו בלבד. המלאכה תקל עלינו, אם תהיינה ההקלטות של מבעים

היכולים לשמש נוגדות. וידאנו זאת בשני סוגים של בדיקות שנערכו בעזרת תלמידיי בשנים תשנ"א ותשנ"ב.²

1.1 בדיקות התפיסה

כדי לבדוק אם דוברי עברית מסוגלים להבחין בין ההגאים הנחשבים קוליים ובין בני זוגם הנחשבים בלתי־קוליים, נבחרו המילים באופן שיוכלו לשמש נוגדות (זוגות מזעריים). נבדקו מילים עבריות שהכילו את הפונמות /b p dt gk/ במגוון של התניות ומצבים.

1.1.1 הכנת החומר להקלטות וההקלטות של בדיקת התפיסה הראשונה

המילים שנבדקו בבדיקת התפיסה הראשונה מופיעות בטור הימני שבטבלה 4 להלן. כמעט כל פונמה הייתה מיוצגת בשמונה מילים: ארבע פעמים כשהפונמה בתחילת מבע וארבע פעמים כשהפונמה בסוף מבע. נבחרו מילים שהסותם צמוד בהן לתנועה – סותם ואחריו תנועה או תנועה ואחריה סותם. בארבעת המקרים שפונמה פתחה מבע – היא הייתה פעמיים בהברה מוטעמת ופעמיים בהברה בלתי־מוטעמת. גם בארבע הפעמים שהפונמה הייתה בהן בסוף מבע, היא נהגתה פעמיים כשההברה האחרונה הייתה מוטעמת, ובשתי הפעמים האחרות היא נהגתה בהברה בלתי־מוטעמת.³

כל מילה מהרשימה הועתקה לכרטיס נפרד באותיות עבריות ובניקוד, וכן הכיל הכרטיס משפט המבהיר את משמע המילה הנבדקת: או על ידי הגדרה מילונית או על ידי שיבוץ המילה במשפט עברי שמבהיר את משמע המילה הנבדקת.

להקלטה עבור בדיקת התפיסה הראשונה נבחרו עשרה קריינים, כולם דוברי עברית כשפת אם ולכולם העברית משמשת שפה ראשית. כל הקריינים בעלי השכלה תיכונית לפחות, ולכולם מבטא "לא־מזרחי". הכרטיסים עורבבו בסדר אקראי. לפני הקריאה התבקש הקריין לעבור על כל הכרטיסים ולוודא שהוא מזהה בהם את כל המילים. סדר הכרטיסים עורבב לפני כל הקלטה, ולכן סדר המילים שקרא כל קריין היה שונה.

2. ממצאי הבדיקה הראשונה לקוחים מעבודה סמינריונית של הגב' נעמה בהט שנעשתה בהדרכתי בתשנ"א. ממצאי הבדיקה השנייה לוקטו מעבודותיהן של תלמידותיי ורדית גולדמכר, ורד לבקוביץ ורונית צחר, שנעשו בהדרכתי בקורס "ניתוח מתקדם של עברית מדוברת", באוניברסיטה העברית בתשנ"ב. תודתי נתונה להן בזה.

3. יוצאי דופן בעניין זה הן /p b/ ו־/k g/. ברבדים קדומים של העברית לא יכלו ההגאים [p b] להופיע בסוף מבע, בגלל "חוק החיכוך" של בג"ד כפ"ת. תחולת החוק בעברית בת־זמננו מוגבלת, וכיום אפשר למצוא בעברית מילים המסתיימות ב־/b/ או ב־/p/ (שורצולד, תשמ"א, פרק חמישי). מכל מקום, חוק החיכוך הקדום השפיע על אוצר המילים בעברית בת־זמננו, ומספר המילים המסתיימות ב־[b] או ב־[p] מועט יחסית. כותבת חלק זה לא מצאה נוגדות שבסופן /b p/. בשל תקלה טכנית בשעת ההקלטה לא נבדק זוג נוגדות נוסף המנגד /g/ ו־/k/ סופיים, כמו דג/דק.

הקלטת המילים שקראו עשרת הקריינים הועתקה לקלטת שמשכה הכולל היה כחמש-עשרה דקות. אך לפני שנתאר את הכנת הטופס למאוינים ונסכם את תוצאות בדיקת התפיסה הראשונה, נסכם בקצרה את בדיקת התפיסה השנייה.

1.1.2 הכנת החומר להקלטות והקלטות של בדיקת התפיסה השנייה

אפשר היה לטעון שהבדיקה הראשונה איננה מושלמת, מפני שקריאת מילים יחידות אינה מייצגת את העברית המדוברת הטבעית, או שהסותמים במילים שנבדקו אינם מייצגים את מגוון אפשרויות ההגייה. ועוד היה אפשר לטעון שאין הבדיקה שלמה, מפני שלא נכללו בה הקלטות מפי דוברי עברית מזרחית. לפיכך, בבדיקה השנייה דאגנו לדיבור טבעי יותר מאשר בבדיקה הראשונה, ובדקנו את הסותמים בשישה מצבי דיבור:

- א. בתחילת הברה, כשההברה מוטעמת במילה יחידה
- ב. בתחילת הברה, כשההברה מוטעמת והיא פותחת משפט
- ג. בתחילת הברה, כשההברה מוטעמת והיא ההברה האחרונה במשפט
- ד. בסוף הברה, כשההברה מוטעמת במילה יחידה
- ה. בסוף הברה, כשההברה מוטעמת והיא פותחת משפט
- ו. בסוף הברה, כשההברה מוטעמת והיא ההברה האחרונה במשפט

המילים ששימשו בבדיקה השנייה מופיעות בטבלה 7. המילים שכיחות בשפה העברית המדוברת, ודאגנו שכל מילה תשובץ במשפט באופן שהמילה הנבחרת תהיה גם מילה חשובה מבחינה הנגנתית (ראה לאופר, תשמ"ז, עמ' 27-29). כמו כן דאגנו שההקשר במשפט לא יוכל לסייע בזיהוי. כדי לוודא שאין סוג התנועה משפיע על תפיסת הסותם, בחרנו שכל סותם ייוצג על ידי מילים שבהן הסותם נהגה ליד תנועה קדמית, תנועה אחורית ותנועה נמוכה. באופן זה כל סותם מיוצג, בכל מצב אפשרי, ב-3 מילים. גם בבדיקה זו נבחרו מילים שתוכלנה לשמש דוגמות לזוגות מזעריים. בסך הכול היו בבדיקה 108 מבעים: ב-54 המבעים הראשונים נבדקו סותמים בראש מילה, וב-54 המבעים האחרונים – בסוף מילה.

בדומה לבדיקת התפיסה הראשונה אף כאן 108 המבעים סודרו באופן אקראי ולפי תכנית מחשב, ואחר כך נרשם כל מבע על כרטיס נפרד, באותיות עבריות ובניקוד חלקי. במילה שהיה חשש שהקריין לא יבין את משמעותה, הכיל הכרטיס גם הסבר או ציור. לבדיקה זו נבחרו שלושה קריינים שהעברית להם שפה ראשית ושפת אם. שלושתם בעלי השכלה תיכונית לפחות, ומבטאם "מזרחי". כל קריין נתבקש לעיין בחבילת הכרטיסים המסודרים באופן אקראי ואחר כך לקרוא כל כרטיס בקצב דיבור רגיל, בלי להדגיש במיוחד את המילים. הקלטה של כל קריין נערכה בתא הקלטה מקצועי, ומשך ההקלטה של כל קריין היה כחמש-עשרה דקות. הבודקת ישבה בתא

ההקלטה עם הקריין, והגישה לו את הכרטיסים. כאשר לפי דעתה קרא הקריין באופן לא טבעי, היא ביקשה ממנו לחזור על המשפט⁴.

1.2 הכנת השאלונים לניסויי התפיסה

העיקרון בהכנת השאלונים למאזינים בשתי הבדיקות היה אחד. כל נבדק קיבל טופס שהכיל זוגות של מילים. זוגות המילים היו נוגדות (זוגות מינימליים), והן סודרו באופן שהמילה שהושמעה בסרט ההקלטה התאימה לאחת המילים בזוג הרשום בטופס. לדוגמה, בשביל המילה המוקלטת פוקר הופיע בדף לנבדק הזוג בוקר/פוקר. זוגות המילים בטופס היו ערוכים לפי סדר המילים המושמעות בהקלטה. המאזין לקלטת התבקש לבחור מבין זוג הנוגדות את המילה ששמע ולסמן סביבה עיגול. איור 1 הוא דוגמה של העמוד הראשון (מבין שני עמודי השאלון) למאזינים בבדיקה השנייה. בשאלון נדרש המאזין למלא גם כמה פרטים הקשורים לרקעו הלשוני.

1.3 תוצאות בדיקות התפיסה

בבדיקת התפיסה הראשונה השתתפו 15 מאזינים והם סימנו את קריאתם של 10 הקריינים. בסך הכול הושמעו בבדיקה הראשונה 6300 מילים ($15 = 10 \times 42$ קריינים $\times$ 42 מבעים). בבדיקת התפיסה השנייה השתתפו 25 מאזינים, 8 מהם סימנו את קריאתו של הקריין הראשון, 8 אחרים את קריאתו של הקריין השני ו-9 את קריאתו של הקריין השלישי. בסך הכול נבדקו בבדיקה השנייה 2700 מבעים.

תשובותיהם של המאזינים הנבדקים הושוו לקריאת הקריינים. בכל מקרה שהמאזין סימן מבע שונה מהמבע שהגה הקריין, נחשב הדבר ל"שגיאה". תפיסת המילים נבדקה כך: על שקף של שאלון ריק סימנו את המילים שהיו רשומות על הכרטיסים ושנהגו בפי הקריינים בשתי הבדיקות. את השקף שסומנו בו המילים שהוקראו הנחנו על השאלונים שסימנו בהם המאזינים את תפיסתם, באופן שנוצרה חפיפה גמורה של הטקסט. כל חריגה של תפיסה בלטה מייד לעין, סומנה ונחשבה "שגיאה".

מצאנו שאין הבדל מהותי בין שתי בדיקות התפיסה שתוארו לעניין תפיסת סותמים קוליים ובלתי-קוליים. בבדיקת התפיסה הראשונה נבדקו 40 מילים מפי 10 קריינים דוברי עברית לא-מזרחית, ובסך הכול, מתוך 6300 המילים שהושמעו, 15 המאזינים זיהו נכונה יותר מ-98% מהן. אף בבדיקת התפיסה השנייה אחוז המילים שזוהו נכונה היה דומה. מתוך 2700 המילים שהושמעו ל-25 מאזינים כמעט 99% של המילים נתפסו כהלכה. לעניין תפיסת ה"קוליות" בסותמים בעברית נוכל גם לסכם שלא מצאנו הבדל בין דוברי עברית מזרחית ובין דוברי עברית לא-מזרחית.

4. ההקלטה נערכה בתא הקלטה באולפני מעבדות הלשון באוניברסיטה העברית, באמצעות מקרפון חד-כיווני (Sennheiser MD421) מסוג Tascam-44, מוסק בתא סמוך. ההקלטה הייתה על סרט רחב רגיל במהירות "334".

ניסוי תפיסה של מלים בעברית

שם הנבדק: _____ זכר/ נקבה
 שנת לידה: _____ שפת אם: _____
 מדבר ומבין את השפות: _____
 מבין (אך לא מדבר) גם את השפות: _____ האזנתי באמצעות אוזניות: כן / לא

משיבים יקרים,

קראו את ההוראות בעיון, לפני שתפעילו את מכשיר ההקלטה.

1. לפניכם רשימה של צמרי מלים המתאימה למלים המוקלטות. כל מלה מוקלטת מתאימה לאחת מבנות הזוג שבצמד. לפעמים המלה המוקלטת היא בודדת, ולפעמים היא משוּבצת במשפט.
2. תוך כרי התכוננות בצמד המלים הרשום בשאלון, האזינו היטב למכעים בהקלטה. אחם מתבקשים לזהות מתוך צמד המלים הרשום בשאלון מהי המלה הנהגית בהקלטה. סמנו עיגול סביב למלה אחת מתוך הצמד, זו הנשמעת לכם הקרובה ביותר למלה ששמעתם. לדוגמה: אם שמעתם במבע החמישי "טין היא מלה קצרה", ועבור המבע החמישי רשום בשאלון הצמד "דין / טין", אחם נדרשים להקיף בעיגול את המלה "טין". לפי דוגמה כזאת, הקטע בדף יראה כך: "5. דין / טין".
3. עברו על רשימת הצמידים לפי הסדר, כזה אחר זה, ואל תחסיירו אף מבע.
4. אם אינכם בטוחים כמה ששמעתם, סמנו את המלה הקרובה ביותר למה ששמעתם, ובכל מקרה אל תשאירו צמד שבו לא סופנה מלה.

1. גיר / קיר	11. גייב / גייפ	21. כוא / פה	31. גייב / גייפ
2. דב / טוב	12. גיר / קיר	22. דם / חם	32. גייב / גייפ
3. כי / פי	13. גם / קם	23. כר / בת	33. דג / דק
4. דב / טוב	14. כוא / פה	24. דין / טין	34. כוא / פה
5. דוג / דוק	15. כי / פי	25. מכריג/מכריק	35. גייב / גייפ
6. כי / פי	16. דוג / דוק	26. מכריג/מכריק	36. דב / טוב
7. כר / סר	17. דב / טוב	27. גם / קם	37. כר / בת
8. אר / את	18. כוא / פה	28. רסיב / רס"פ	38. גיר / קיר
9. שוד / שוט	19. מכריג/מכריק	29. גייב / גייפ	39. דב / טוב
10. קיר / גיר	20. כי / פי	30. דם / חם	40. דם / חם

איור 1 – דוגמה לעמוד ראשון של השאלון למאזין

1.4 סיכום

אף על פי שמקובל על בלשנים עבריים שקריטריון הקוליות (או החוזק) הוא קריטריון מבחין בעברית, הייתה זאת הנחה לא מוכחת. בדיקות תפיסה כבדיות שתוארו בפרק זה עושות הנחה זו לעובדה. עצם הדבר ש-40 דוברי עברית זיהו את רוב רובן של 9000 המילים שהגו 13 קריינים באופן שהייתה התאמה כמעט מושלמת בין הסימון של המאזינים ובין המילים שהגו בפועל הדוברים, מוכיח מעל לכל ספק שלדוברי עברית יש יכולת הבחנה בקריטריון שכינינו "קוליות".

2.0 ניתוח אקוסטי של דיבור עברי טבעי

בשלב השני של עבודתנו רצינו לגלות מהו הגורם הפיסי שעשוי לגרום להבחנה התפיסתית של קריטריון הקוליות בדיבור העברי. כידוע, קוליות פונטית היא פעילות פיסיולוגית של רטיטת שפתות הקול, ויש לה השפעה אקוסטית ממשית בדיבור. הקוליות עשויה ללוות את חיתוך ההגאים, ומבחינה ספקטרוגרפית קל היום לבדוק אותה. הרמז המובהק לרטיטת שפתות הקול הוא "פס-הקול" הנרשם בחלק התחתון של הספקטרוגרמה. (פירוט אפשר למצוא, למשל, אצל לאופר, תשמ"ה, עמ' 37–38.) גם בתרשים רגיל של גל-קול אפשר להבחין בקוליות בקלות (ראה, למשל, לדפוגד, 1962 ו-1991, עמ' 32–35 או שופ ופיפר, 1976). כדי לגלות קוליות פונטית מתוך גל הקול יש לבדוק אם מתקיימים שני תנאים: (א) אם מקטעים סמוכים של גל הקול חוזרים ונשנים בקצב די קבוע (ב) אם משכו של כל מקטע כזה מתאים למשך הזמן שנמשכות פתיחה וסגירה של שפתות הקול של האדם הנבדק. חזרה של מקטעים כאלה, כאשר היא נעשית בתדירות מתאימה, מגלה ששפתות הקול רטטו, דהיינו הייתה קוליות פונטית. כאמור, המחקר הצטמצם בבדיקת הסותמים. כיוון שניתוח אקוסטי מגלה בבירור את רטיטת שפתות הקול, החלטנו למדוד את משכי זמן הקוליות של הסותמים למיניהם ולגלות אם יחסיות משך הקוליות הפונטית עשויה להיות מודד שיבחין בין הגאים קוליים ובין הגאים בלתי-קוליים. למען הקוראים שאינם בקיאים במדידת יחסיות זמן הקוליות נחזור ונפרט בתת-סעיף הבא את עניין עיתוי הקוליות (VOT), ונרחיב בו את המושג VOT, שמלכתחילה עסק רק בהגאים בראשי מבע, אף להגאים הבאים בסוף מבע.

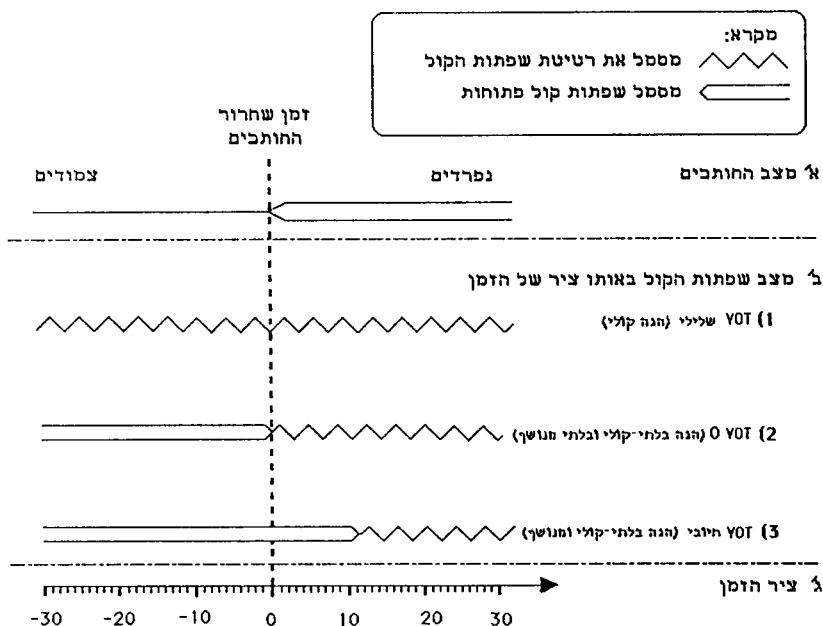
2.0.1 עיתוי הקוליות (VOT ו-VT)

אנו מניחים שמשך הזמן היחסי של הקוליות הפונטית הוא הגורם לנו לתפוס את קריטריון הקוליות הפונולוגי. יהיה לנו נוח למדוד את משך זמן הקוליות בביצוע הגה ולהשוות בין המדידות, אם נמדוד את הקוליות מנקודת ייחוס קבועה. נקודת ייחוס כזאת יכולה להיות זמן היפרדות (או שחרור) איברי הדיבור העליונים של ההגה הנבדק. נוכל לקבוע את עיתוי הפעילות בשפתות הקול (קוליות או חוסר קוליות) מתוך התייחסות לזמן השחרור. נקבע כי זמן שחרור איברי הדיבור הוא "0", וביחס לנקודת זמן זו נמדוד מתי התחילה הקוליות או מתי הסתיימה. נוכל להבחין בין הגאים (סותמים או לא-סותמים) בשני סוגי מצבים: בהגאים בתחילת מבעים או בסופם. בהמשך נראה כי הגה באמצע מבע אפשר למדוד בשתי דרכים: כאילו הוא הגה במצב תחילי או כאילו הוא במצב סופי.

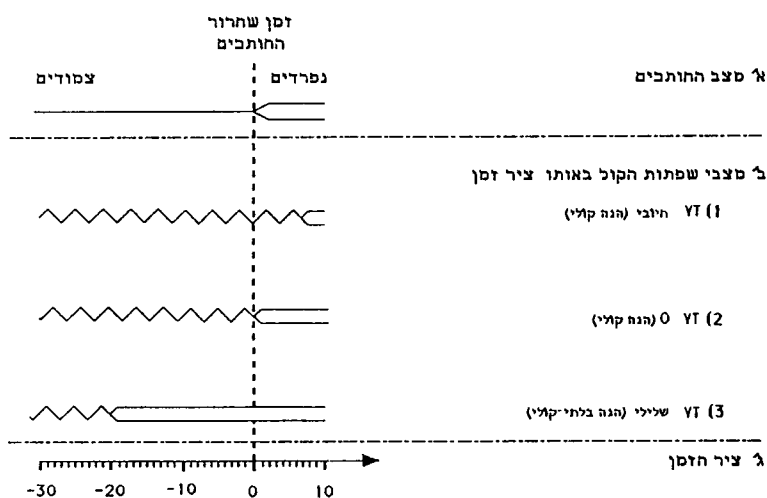
א. הגאים בתחילת מבע. כאמור, נוח למדוד את משך הקוליות מזמן שחרור איברי הדיבור של ההגה הנבדק. במקרים כאלה נצפה שבהגה הנתפס כהגה קולי תתחיל הקוליות הפונטית לפני התחלת הקוליות בבן זוגו הנתפס כהגה בלתי-קולי. ליסקר

ואברמסון במאמרם המפורסם (1964) בדקו מבחינה אקוסטית את מצב הקוליות בסותמים תחיליים ב-11 שפות. מטרתם הייתה לגלות קשר בין הזמן של התחלת רטיטת שפתות הקול ובין הזמן שאיברי הדיבור משתנים בו בחיתוך העיקרי (מן הסותם להגה העוקב). לצורך עבודתם הם טבעו את המונח *vot* (ראשי תיבות של *Voice Onset Time*), הבא לתאר את ההפרש בזמן בין הפעילות של שפתות הקול ובין זמן שחרור איברי הדיבור של ההגה. במילים אחרות: *vot* נמדד ביחידות זמן המציינות כמה זמן עבר מהשחרור עד התחלת הקוליות או כמה זמן רטטו השפתיים לפני השחרור. לפי זה: *vot* הוא 0 אם שפתות הקול מתחילות לרטוט בדיוק עם שחרור ההגה; *vot* הוא שלילי אם הרטיטה מתחילה לפני השחרור; *vot* הוא חיובי אם הרטיטה מתחילה אחרי השחרור. אנו חוזרים ומביאים כאן את איור 2 (לאופר, בדפוס) כדי להמחיש את הנושא. האיור מורכב משלושה חלקים: חלק ג' מתאר את השינוי בזמן באמצעות סקלה מכוילת למאיות שנייה; חלק א' מתאר את מצב החותכים העליונים ביחס לשינוי בזמן, ובו אפשר לראות כיצד איברי הדיבור מתחילים להיפרד בזמן 0 אל ההגה הבא; חלק ב' מתאר מצבים אפשריים של שפתות הקול. ציר הזמן משותף למצב החותכים המתוארים בא' ולמצבי שפתות הקול המתוארים בב'. בחלק ב' באיורנו מתוארים שלושה מצבים של שפתות הקול: (1) מתאר רטיטה של שפתות הקול הנמשכת בכל שלב הסתימה. כלומר, *vot* הוא שלילי, וערכו 30- מאיות שנייה; (2) מתאר רטיטה של שפתות הקול המתחילה עם השחרור, כלומר, *vot* הוא 0; (3) מתאר רטיטה המתחילה לאחר השחרור, כלומר, ערך *vot* הוא חיובי, *vot* הוא 10 מאיות שנייה. כש-*vot* הוא חיובי אנו שומעים גישוף בפרק הזמן שבין השחרור ובין התחלת הרטיטה.

ב. הגאים בסוף מבע. גם בהגה שבסוף מבע נוכל להבחין ביחסיות של משך הקוליות כשנשווה בין הגה קולי ובין בן זוגו הבלתי-קולי. בהגה קולי נצפה שהקוליות תסתיים מאוחר מבין הזוג הבלתי-קולי (שבו תסתיים הקוליות מוקדם יותר). כדי למדוד את משך הקוליות בהגאים בסוף מבע אין שיטת *vot* שהוזכרה קודם ישימה, ולפיכך נשנה אותה מעט. בהגה בראש מבע (בשיטת ה-*vot*) מדדנו את זמן התחלת הקוליות, ואילו בהגה שבסוף מבע או בסוף הברה נמדדו את זמן הפסקת הקוליות. בכל מקרה, גם בהגה בראש הברה וגם בהגה בסוף הברה אנו מודדים למעשה את עיתוי הקוליות ביחס לשחרור איברי הדיבור. לפיכך נוכל להציע להשתמש במונח כללי, עיתוי הקוליות, ובדומה ל-*VOT* נסמנו *VT* (ראשי תיבות של *Voice Timing*). עיתוי הקוליות הוא מונח מתאים לכל המצבים, והוא מביע את זמן התחלת הקוליות או את סופה ביחס לשחרור איברי הדיבור. בהגה שבראש מבע אנו מודדים את עיתוי תחילת הקוליות, ואילו בהגה שבסוף מבע אנו מודדים את עיתוי סוף הקוליות. בכל מקרה, נקודת הייחוס שלנו היא מועד שחרור העיצור. כאן, בהתאמה ל-*vot*, נכנה את עיתוי הקוליות של הגאים סופיים *vT*.

איור 2 – המחשת היחסים האפשריים בין מצב החותכים ובין מצבי שפתות הקול כשהגה פותח מבע

איור 3 – המחשת היחסים האפשריים בין מצב החותכים ובין מצבי שפתות הקול כשהגה סוגר מבע (VT)

גם במדידת עיתוי הקוליות של הגאים סופיים נקבע כי נקודת הייחוס למדידת סיום הקוליות תהיה זמן שחרור איברי הדיבור של ההגה הסופי. לפיכך: vT הוא 0, כאשר שפתות הקול רוטטות בדיוק עד זמן שחרור ההגה; vT הוא שלילי, כאשר הרטיטה נפסקת לפני השחרור; vT הוא חיובי, כאשר הרטיטה נפסקת אחרי השחרור. באיור 3 מומחש נושא זה. כדוגמת איור 2 אף איור זה מורכב משלושה חלקים: חלק ג' מתאר את השינוי בזמן באמצעות סקלה מכוילת למאיות שנייה; חלק א' מתאר את מצב החותכים העליונים ביחס לשינוי בזמן, ובו אפשר לראות כיצד איברי הדיבור נפרדים בזמן 0, עם סיום המבע; חלק ב' מתאר מצבים אפשריים של שפתות הקול. ציר הזמן משותף למצב החותכים המתוארים בא' ולמצבי שפתות הקול המתוארים בב'. אף בחלק ב' של איור 3 מתוארים שלושה מצבים של שפתות הקול: (1) מתאר רטיטה של שפתות הקול הנמשכת בכל שלב הסתימה ונמשכת עוד 7 מאיות שנייה, עד לסיום המבע. כלומר, vT הוא +7; (2) מתאר רטיטה של שפתות הקול הנמשכת בדיוק עד זמן השחרור, כלומר, vT הוא אפס; (3) מתאר רטיטה של שפתות הקול הנפסקת לפני זמן השחרור, כלומר, vT הוא -20 מאיות שנייה.

בשיטת vOT או vT נוכל למדוד את משך הקוליות של הגה בראש מבע או בסיומו. שיטה זו תאפשר לנו להשוות את משכי זמן הקוליות של ההגאים ולדבר על היחסיות של זמני הקוליות. נצפה לגלות שבהגה קולי בראש מבע תתחיל הקוליות לפני הזמן שתתחיל בבן הזוג הבלתי-קולי (vOT יהיה שלילי). לעומת זאת, בהגה קולי הסוגר מבע נצפה שהקוליות תסתיים אחרי הקוליות שבבן הזוג הבלתי-קולי (vT יהיה חיובי). ג. הגאים מצעיים. כרגיל, גם בהגאים מצעיים נקבע שזמן השחרור הוא "0". כיוון שבהגה מצעי אפשר לראות בדרך כלל מתי התחילה הקוליות ומתי הסתיימה, נוכל למדוד את יחסיות הקוליות בהגאים מצעיים בשתי השיטות. בשיטת vOT נמדוד את התחלת הקוליות ביחס לזמן השחרור, ואילו בשיטת vT נמדוד את זמן הפסקת הקוליות ביחס לשחרור ההגה.

2.1 ניתוח הממצאים

את התוצאות של מדידת זמן עיתוי הקוליות בסותמים למיניהם ערכנו בשלוש בדיקות אקוסטיות שתפורטנה בשלושת התת-סעיפים הבאים. שלוש הבדיקות מתבססות על עברית מדוברת שהוקלטה מאז 1970 ועד ימינו. בכל ההקלטות לא ידע הקריין מה נושא הבדיקה בדיבור שלו. הבדיקה הראשונה היא של הקלטה אקראית, ושתי הבדיקות האחרונות מתבססות על ההקלטות המובנות שדווח עליהן בפרק הקודם. המעוניין בתוצאות הסופיות ואינו מתעניין בפרטים, יוכל לדלג על פירוט הבדיקות האלה ולפנות לסיכום הפרק (בסעיף 2.2).

2.1.1 ממצאי בדיקה אקוסטית ראשונה

הבדיקה הראשונה התבססה על הקלטה של דיבור עברי לא־מזרחי בקצב דיבור רגיל, לא אטי ולא מהיר. המשך הכולל של ההקלטה היה כשש דקות. מתוך הספקטרוגרמות של דיבור זה מדדנו את עיתוי הקוליות של הפונמות /b p d t k g/. בסותמים בתחילת מבע מדדנו vot , ובסותמים בסופי מבע מדדנו vt (כמוסבר ב־2.0.1). בבדיקה זו מדדנו את כל הסותמים שבטקסט, ולפיכך נקרו לנו גם סותמים באמצע מבע, שלא בסמוך להפסקה. בסותמים בלתי־קוליים מצעיים כאלה, שלא בסמוך להפסקה, מדדנו מתי הפסיקה הקוליות ביחס לזמן השחרור (למעשה מדדנו vt). בקורפוס שבדקנו מצאנו שכל הפונמות הנחשבות "סותמים קוליים" מצעיים היו תמיד בסביבה "קולית". דהיינו, ההגה שקדם לסותם הקולי וההגה שלאחריו היו גם הם קוליים. בדיקתנו העלתה שבכל המקרים של סותמים קוליים מצעיים התחילה הקוליות הפונטית לפחות בהגה הקודם ל"סותם הקולי", והיא נמשכה לפחות אל ההגה העוקב. במילים אחרות, בקורפוס שלנו היו הסותמים הקוליים המצעיים קוליים לגמרי. כיוון שבמקרים כאלה אין טעם למדוד vot או vt , סימנו את הימשכות הקוליות מההגה הקודם לתוך ההגה העוקב בטבלה 2 שלהלן בסימן *. הסימן * מסמל אפוא קוליות מלאה. טבלות 1–3 מסכמות את הנתונים.

כאמור, מתוך הניתוח הספקטרוגרפי של הדיבור הזה, שארך כשש דקות נטו, דלינו את הרלוונטי למחקר הזה. כפי שניתן לראות בטבלות, מספר המדידות לכל סוג הגה אינו אחיד, משום שמבחינת הנושא שלנו הממצאים "מזדמנים". כך אירע, למשל, שלא מצאנו נתונים לסותם /g/ בסוף מבע, אך /t/ סופית נקרתה 19 פעמים⁵.

אף שבדיבור הנבדק לא נכללו כל המצבים האפשריים, נראה שהנתונים מראים בבירור, לפחות אצל הקריין הנבדק, כי עיתוי הקוליות הוא גורם מבחין מובהק המבדיל בין הקטגוריה הקולית לקטגוריה הבלתי־קולית. הם מלמדים שבסותם קולי יש קוליות פונטית הנמשכת זמן רב יותר מבבן הזוג הבלתי־קולי. במדידות המראות vot (טבלה 1) הסותמים הקוליים תמיד שליליים, ואילו הסותמים הבלתי־קוליים תמיד חיוביים. במדידות זמן סיום הקוליות (vt) הסותמים הקוליים תמיד חיוביים ("0" נחשב כאן לערך חיובי), ואילו הסותמים הבלתי־קוליים תמיד שליליים. אף מדידת הסותמים המצעיים מגלה שבכל העיצורים הנחשבים בלתי־קוליים הייתה הפסקה בקוליות, ואילו בהגאים הקוליים נמשכה הקוליות הפונטית לכל אורך הגיית הסותם.

5. אני עכשיו בעיצומו של מחקר על שכיחות ההגאים בדיבור עברי רצוף. מהממצאים שבמאגר שלנו עולה שהעיצור השכיח ביותר הוא [m] – כ־12% מההיקריות, והעיצור [t] מופיע כמעט ב־10% מההיקריות העיצורים. לעומת זאת השכיחות של העיצורים [g] או [p] בטקסט עברי רצוף פחותה מ־2%. האחרונים ישתנו, כמובן, אם נתייחס באופן שונה לעיצורים בסוף הברה או בתחילתה.

טבלה 1 – VOT במאיות שנייה של סותמים הפותחים מבע בעברית של דובר יחיד

הפונמה	/k/	/g/	/t/	/d/	/p/	/b/
המסוצע	5.3	-6.5	2	-9.5	1.4	-10.2
תחום	(2.2) - (9)	(-10) - (-3)	(1.1) - (5)	(-10.5) - (-8.5)	(0) - (4)	(-14.5) - (-5)
מס' מדידות	7	10	8	2	4	14

הפונמות	/p t k/	/b d g/
המסוצע	2.9	-8.7
תחום	(0) - (9)	(-14.5) - (-3)
מס' מדידות	19	26

סיכום קוליים ובכלתי קוליים
בתחילת 45 סבבים

טבלה 2 – VOT במאיות שנייה של סותמים מצעיים בעברית של דובר יחיד

הערה: הסימן * מסמל שהקוליות נמשכת בכל זמן הסתימה. למעשה, הקוליות מתחילה בהגה שלפני הפונמה הנדונה, והיא נמשכת להגה העוקב.

הפונמה	/k/	/g/	/t/	/d/	/p/	/b/
המסוצע	3.9	*	2	*	1.1	*
תחום	(2.2) - (7.1)	*	(1.1) - (4)	*	(0.6) - (2.5)	*
מס' מדידות	26	19	25	13	12	24

הפונמות	/p t k/	/b d g/
המסוצע	2.6	*
תחום	(0.6) - (7.1)	*
מס' מדידות	63	56

סיכום קוליים ובכלתי קוליים
באמצע 119 סבבים

טבלה 3 – VT במאיות שנייה של סותמים בסוף מבע בעברית של דובר יחיד

הפונמה	/k/	/g/	/t/	/d/	/p/	/b/
המסוצע	-10		-9.7	0		
תחום	(-11.5) - (-8.5)	אין נתונים	(-11.5) - (-7.5)	(0) - (0)	אין נתונים	אין נתונים
מס' מדידות	3	0	19	1	0	0

הפונמות	/p t k/	/b d g/
המסוצע	-9.9	0
תחום	(-11.5) - (-7.5)	(0) - (0)
מס' מדידות	22	1

סיכום קוליים ובכלתי קוליים
בסופי 23 סלים

ממצאי עיתוי הקוליות בבדיקה זו מיוחדים בכך שההקלטה לא נערכה לשם בדיקת נושא הקוליות, ולפיכך לא ידעו הקריין והחוקר שמהדיבור הזה ייבדק נושא הקוליות. אולם אף שהקלטה כזאת מעולה מבחינת האובייקטיביות לנושא, אי אפשר להסתפק בבדיקה כזאת משתי סיבות: (1) כדאי להימנע מחוסר איזון במספר המדידות לכל סוג הגה; (2) כדאי לקבל נתונים מדוברי עברית אחרים. לפיכך צירפנו מדידות של

ההקלטות משני סוגי הבדיקות שדיווחנו עליהן בפרק הקודם. תוצאות המדידות של ההקלטות מבדיקת התפיסה הראשונה (המתוארת בסעיף 1.1) מובאות בתת־סעיף הבא. תוצאות המדידות של ההקלטות מבדיקת התפיסה השנייה מדווחות בתת־סעיף שאחריו.

2.1.2 ממצאי בדיקה אקוסטית שנייה

מההקלטות של בדיקת התפיסה הראשונה (המתוארת בסעיף 1.1) נותחו גלי הקול של

טבלה 4 – VOT במאיות שנייה של סותמים הפותחים מבעים ו־VT של סותמים הסוגרים מבעים מפי עשרה דוברי עברית לא־מוזרחית

	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	קריין /	
1	בוקר	-6.9	-11.1	-7.1	-5.3	-12.5	-7.5	-9.2	-7.9	-8	-8.7	
2	סוקר	0.7	1.7	3.4	2	2.6	3.5	5.3	3.8	2.3		
3	בצע	-8.7	-10.1	-8.4	-6.1	-16.3	-9.9	-6.2	-6.2	-8.9	-9.7	
4	סצע	1.4	1	1.7	1.5	2.1	0	0	2.2	2.6	1.2	
5	דומי	-8.6	-15.7	-5.9	-11.5	-10.3	-7.8	-9.1	-7.4	-12.6	-7.8	
6	טומי	2	1.9	3.8	2.7	1.6	2.6	3	2.7	5	1.5	
7	דואר	-6.4	-13	-8.7	-8	-10.4	-10.8	-12	-8.4	-12.2	-8.4	
8	תואר	1.8	2	3.2	3.5	1.5	2.1	5.1	3.8	2	3.8	
9	גשר	-2.6	-10.9	-5.9	-6.3	-10.9	-2.5	-6.4	-6.8	-14	-5.8	
10	קשר	5.2	5.6	5.5	5.9	4.5	2.7	4.6	6.7	6.2	5.7	
11	גבר	-6.1	-7.9	-5	-9	-14	-7.5	-7.8	-7.6	-12	-7	
12	קבר	3.7	6.8	6.1	7.5	6.2	4.1	6.4	7.1	5.9	6.3	
13	בונח	-8.2	-11	-4.3	-7.3	-11	-6.8	-12.3	-8.2	-11.5	-8.2	
14	סונה	1.9	3.1	2.8	5.3	1.5	3.5	4.1	0	2.8	4.2	
15	בולט	-8.2	-7.6	-6.4	-5.6	-11	-5.7	-13.4	-6.6	-11.9	-6	
16	סולט	2.5	2.6	3.8	4.2	1.5	2.5	4.6	0	3.4	3.3	
17	יירח	-7.9	-9.8	-7.1	-7.8	-12.8	-7.1	-11.1	-5.7	-10.5	0	
18	טירח	2.6	4.3	3.5	6.5	1.5	4.5	4.3	7	5	2.5	
19	דח	-10	-13.7	-6.1	-12.5	-11.8	-10.9	-9.1	-6	-13	-9.5	
20	תלח	5	3.7	3	3.6	4	0	3.5	3.3	3	3.3	
21	גרון	-9	-13.7	-6	-10.3	-12.9	-5.1	-7.6	-7.7	-5.1	-5.9	
22	קרין	5.3	6.5	6.6	7.8	6.1	4	5.8	7.4	4.3	4.4	
23	גבאי	-2.4	-13.4	-6.6	-7.5	-8.5	-6.4	-5.1	-7.2	-11	-2	
24	כבאי	2.5	5.6	5.8	5	3.4	2.2	4.9	6.5	7.7	6.1	
25	זרר	0	7.6	0	2.7	0	7.7	-2.2	7.2	2.8	0	
26	זרת	-7	-8.9	-7.4	-9.1	-19	-13.8	-12.1	-11	-24.4	-17.3	
27	שכר	0	7	1	-2.7	0	0	7.6	4.6	0	0	
28	שלט	-8	-12.8	-9.7	-11.5	-14.4	-13.6	-12.4	-9	-14.6	-14	
29	סרד	3.3	7.8	0	0	3.4	2.5	7.5	6.1	-1.1	0	
30	סרט	-14.7	-11.4	-10.2	-14.4	-21.7	-10	-14.2	-12	-14.7	-14.4	
31	יירד	1.2	4.7	0	1.7	0	0	5	6	0	0	
32	ירית	-11.4	-9.6	-11	-9.8	-8.5	-14.4	-13.2	-10.5	-10	-17	
33	גזב	1.2	2.6	-1.2	0	0	0	0	0	0	0	
34	גיס	-7	-16.3	-12	-11	-8.3	-2.4	-12.3	-13.3	-17.2	-16	
35	להג	4.3	8.2	0	2.4	0	8.8	1.2	0	0	0	
36	להק	-8.4	-11.6	-6	-11.5	-11.6	-11.5	-12	-7.9	-10.7	-16	
37	סרג	0	6.4	0	-0.6	0	0	6.2	5.5	0	0	
38	פרק	-9	-13.6	-8.7	-7.9	-12	-10.1	-11.8	-9.7	-10.6	-13.4	
39	ספליג	0	8.2	0	0	0	0	7	6.4	0	5.1	
40	ספליק	-7.6	-16.6	-10.8	-11.7	-13.5	-9.5	-5.9	-11.3	-12	-16	

הסותמים בעזרת תכנת מחשב מתאימה⁶. בסותמים בתחילת מילה נבדקו זמני התחלת הקוליות (VOT), ואילו בסותמים שבסוף מילה נבדקו זמני הפסקת הקוליות (VT). טבלה 4 שלעיל מסכמת את המדידות ביחידות של מאיות שנייה: בשורות מצוינות המילים שבהן הסותמים הרלוונטיים, והטורים מציגים את עשרת הקריינים. 24 השורות הראשונות מציגות סותמים תחיליים (VOT), ו-16 השורות האחרונות מציגות סותמים סופיים (VT). 2) משבצות בטבלה נשארו ריקות בגלל תקלה שהייתה בהקלטת מילים אלה. טבלה 5 היא סיכום סטטיסטי של ממצאי עיתוי הקוליות של הסותמים הפותחים מבעים. היא מסכמת את הנתונים שב-24 השורות הראשונות בטבלה 4. טבלה 6 מסכמת את ממצאי עיתוי הקוליות של הסותמים הסוגרים מבע. היא הסיכום הסטטיסטי של 16 השורות האחרונות שבטבלה 4.

טבלה 5 – VOT במאיות שנייה של סותמים הפותחים מבע

בעברית של עשרה דוברי עברית לא-מזרחית

הפונמה	/k/	/g/	/t/	/d/	/p/	/b/
הממוצע	5.5	-7.7	3.3	-9.7	2.5	-8.7
תחום	(7.8) - (2.2)	(-2) - (-14)	(7) - (0)	(0) - (-15.7)	(5.3) - (0)	(-4.3) - (-16.3)
מס' מדידות	40	40	40	40	40	40

הפונמות	/p t k/	/b d g/
הממוצע	3.8	-8.7
תחום	(7.8) - (0)	(0) - (-16.3)
מס' מדידות	120	120

סיכום קוליים ובלתי קוליים
בתחילת 240 מלים

טבלה 6 – VT במאיות שנייה של סותמים בסוף מבעים עבריים

בפי עשרה דוברי עברית לא-מזרחית

הפונמה	/k/	/g/	/t/	/d/	/p/	/b/
הממוצע	-11	2.3	-12.6	2.3	-11.6	0.3
תחום	(-5.9) - (-16.6)	(8.8) - (-0.6)	(-7) - (-24.4)	(7.8) - (-2.7)	(-2.4) - (-17.2)	(2.6) - (-1.2)
מס' מדידות	30	28	40	40	10	10

הפונמות	/p t k/	/b d g/
הממוצע	-11.7	1.6
תחום	(-2.4) - (-24.4)	(8.8) - (-2.7)
מס' מדידות	80	78

סיכום קוליים ובלתי קוליים
בסופי 158 מלים

6. במעבדה הפונטית יכולנו לצפות בקוליות הן מהתבוננות בפס הקול שבספקטרוגרמות הן מתוך תרשים גל הקול. הגב' בהט מדדה את עיתוי הקוליות של הקלטותיה לצורך עבודתה הסמינריונית, אלא שבתקופת עבודתה מידת הדיוק במכשור שעמד לרשותנו לא הייתה גבוהה. כיום לרשות המעבדה תכנית מחשב המסוגלת ל"הקליט" את הדיבור במהימנות רבה ולהציג את גל הקול במידת הפירוט הנדרשת לחוקר. לפיכך מדדנו מחדש את הנתונים מתוך ההקלטות שערכה הגב' בהט.

כמו נתוני המדידות של בדיקת הקריין הראשון, אף נתוני המדידות של 10 הקריינים של הבדיקה השנייה מראים שעיתוי הקוליות הוא גורם מבחין מובהק המבדיל בין קבוצת הסותמים הקולית לקבוצת הסותמים הבלתי־קולית. העיון בטבלות 1–6 מלמד שבסותם קולי בעברית יש קוליות פונטית הנמשכת יותר זמן מבבן הזוג הבלתי־קולי. כשנתבונן במומצעים של הטבלות האלה, נגלה שזמני סיום הקוליות (VT) של הסותמים הקוליים תמיד חיוביים, ואילו בסותמים הבלתי־קוליים הם תמיד שליליים. לעומת זה, זמני התחלת הקוליות (VOT) של הסותמים הקוליים הם תמיד שליליים, ואילו בסותמים הבלתי־קוליים הם תמיד חיוביים.

2.1.3 ממצאי בדיקה אקוסטית שלישית

הבדיקה הראשונה הכילה דיבור עברי טבעי רצוף, אך ההגאים שהתעניינו בהם היו הגאים שהוזמנו לנו, ולכן כמה מהאפשרויות לא נבדקו. הבדיקה השנייה הייתה מובנית, אך כיוון שכל מבע היה מילה יחידה, יש שיחשיבו דיבור כזה ללא טבעי. נוסף על כך חששנו שמדידותינו לא ייצגו את העברית בת־זמננו, מפני שהעברית הלא־מזרחית לא הייתה מיוצגת. לפיכך שילבנו בדיקה שלישית, נוספת, והיא הסתמכה על ההקלטות של בדיקת התפיסה השנייה (מתוארת בסעיף 1.1.2), והנתונים נאספו מעבודות שלוש מתלמידותיי (ורדית גולדמכר, ורד לבקוביץ ורונית צחר⁷). כל הקלטה בבדיקה השלישית הייתה מובנית יותר מההקלטות הקודמות, שכן מספר הבדיקות לכל סותם היה אחד, וכל הגה שנבדק הופיע בהקשר תנועות בתפרוסת סבירה: סמוך לתנועה קדמית, אחורית או נמוכה. הדיבור בהקלטות האלה היה גם טבעי יותר מבבדיקה השנייה, מפני שכלל הגיית מבעים שהכילו גם יותר ממילה אחת.

בטבלה 7, בדומה לטבלה 4, מסוכמות המדידות ביחידות של מאיות השנייה: השורות מיועדות לסותמים הרלוונטיים שבמילים הנבדקות. הטורים מיועדים לקריינים (שלושה דוברי עברית מזרחית). ב־54 השורות הראשונות מופיעות המילים הפותחות בסותם תחילי, וב־54 השורות האחרונות – המילים המסתיימות בסותם סופי.

כזכור, בהקלטות של שלושת הקריינים הופיעה כל מילה נבדקת בשלושה הקשרים: במבודד, בראש מבע ובסוף מבע. התוצאה משלושה הקשרים כאלה היא שכל מילה הופיעה פעם אחת במצב מצעי ופעמיים – במצב תחילי או במצב סופי. המילה בוא, למשל, הופיעה פעמיים כש־b/ בראש מבע (בשני המבעים: "בוא" ו"בוא היא מילה קצרה"; הן מסומנות בטבלה 7 כ־#bo# וכ־bo#). במבע "המילה היא בוא", b/ של בוא הופיעה כשהיא במצב מצעי (מסומנת בטבלה כ־bo#). לפיכך סיכום המדידות המתוכנן לכל קריין הוא זה: 36 סותמים בראש מבע, 36 סותמים במצב מצעי ו־36 סותמים במצב סופי. בסך הכול נמדדו 108 סותמים בהגייתו של כל קריין.

כאמור, ציפינו שכל קריין ישמיע 36 סותמים מצעיים: 18 סותמים קוליים ו-18 סותמים בלתי-קוליים. בפועל רק שניים משלושת הקריינים עשו כן. אחד הקריינים (קריין 1 בטבלה 7) לפעמים הפסיק קלות בין המילה הנבדקת למשפט המסגרת. למשל, במבע כמו "בד היא מילה קצרה" הפסיק ל-6 מאיות של שנייה בין בד ובין משפט המסגרת "היא מילה קצרה". לכאורה היה עלינו לפסול את המבעים שקריין 1 הפסיק בהם את רצף ההגייה, אלא שבדיקה הראתה שלעניין עיתוי הקוליות לא הייתה להפסקה כזאת משמעות. בדיקת עיתוי הקוליות בשלושת ההקשרים (במבודד, בראש מבע ובסוף מבע) אצל שלושת הקריינים גילתה לנו שלעניין הקוליות אין הבדל מהותי בין סוגי ההקשרים השונים. התייחסנו אפוא לשלושת ההקשרים באופן אחד, ולא היינו צריכים לפסול את המבעים שבהם קריין 1 הפסיק קלות את רצף דיבורו.

לדרך ההצגה של טבלה 7 יש להבהיר שני עניינים הקשורים לסותמים המצעיים, הקוליים והבלתי-קוליים. בסותמים בלתי-קוליים באמצע מבע, שאינם בסמוך להפסקה, כמו במבעים "דק היא מילה קצרה" או "המילה היא קיר", אפשר למדוד למעשה הן את ה- vot הן את ה- vt . בסותמים אלו אפשר למדוד את התחלת הקוליות, החלה אחרי שחרור הסותם (vot), וגם את סיום הקוליות, שחל לפני השחרור (vt). כיוון שלפעמים אחד הקריינים שלנו הפסיק קלות בין המילה הנבדקת ובין משפט המסגרת וכיוון שראינו שאין הבדל עקרוני בין מדידת vot ובין vt , החלטנו למדוד בסותמים בלתי-קוליים שבתחילת מילה את ה- vot , ובסותמים שבסוף מילה את ה- vt .

באשר לסותמים המצעיים הקוליים – כל שלושת הקריינים הגו את הסותמים בקוליות מלאה. בקורפוס שלנו, בכל המקרים של סותם קולי מצעי התחילה הקוליות הפונטית בהגה הקודם ל"סותם הקולי", והיא נמשכה להגה העוקב. לדוגמה, במבע "גיזב היא מילה קצרה" – כשהוא נהגה ברצף אחד מימשו הקריינים את ההגה שאחרי ה-/b/ בהגה קולי. בסוג משפטים זה מימשו הקריינים גם את ה-/h/ שאחרי ה-/b/ כהגה קולי. מבדיקות אלו כמו מבדיקתנו הראשונה נוכל להסיק שבקורפוסים שבדקנו כל הסותמים הקוליים המצעיים היו קוליים לגמרי⁸.

בקורפוס של בדיקה זו יכולנו לזהות את זמן התחלת הסותם המצעי ואת זמן סיומו, ולכן יכולנו למדוד גם בסותמים הקוליים המצעיים הן את ה- vot הן את ה- vt . לפיכך

8. בקריאתם של כמה מהקריינים מצאנו לפעמים החלשה בקוליות לקראת שחרור הסותם, אך הקוליות התחדשה מיד עם השחרור, גם כשהיה הסותם הקולי בסוף מבע. כאן רק נרמזו לסיבה. קוליות יכולה להתקיים רק כאשר לחץ האוויר העל-סדקי נמוך מלחץ האוויר התת-סדקי. כיוון שמדובר בהגה סותם, לחץ האוויר העל-סדקי הולך וגובר והוא עשוי להשתוות ללחץ התת-סדקי. עקב שינוי כזה בלחץ העל-סדקי הקוליות נחלשת עד להפסקה גמורה של הרטיסה, אבל מיד עם השחרור של הסותם הלחץ העל-סדקי יורד בפתאומיות והקוליות יכולה להתחזק. עוד בעניין זה ראה אצל קלאס (1975, עמ' 699); קטפורד (1977, בפרק השלישי); לאופר וקונדקס (1981, עמ' 51-55) ולאופר (1991, עמ' 44-45).

טבלה 7 – VOT במאיות שנייה של סותמים הפותחים 54 מילים ו-VT של סותמים הסוגרים 54 מבעים, מפי 3 דוכרי עברית מזרחית

הקריינים				ססי	הקריינים				ססי
3	2	1	הסלה	סידורי	3	2	1	הסלה	סידורי
7.1	9.3	6.2	#job# ג'וב	55	-7.9	-7.2	-19.5	#bo# בא	1
8.4	9.3	8.9	#job# ג'וב	56	-7.9	-12.1	-16.9	#bo# בא	2
8.4	5.5	8.9	#job# ג'וב	57	-10.5	-6.2	-15.8	#bo# בא	3
-11.7	-9.3	-10	#tshop# ג'ופ	58	1.5	2.9	2.7	#po# פה	4
-5.6	-9.6	-11.4	#tshop# ג'ופ	59	1.2	3	4.2	#po# פה	5
-10.6	-10.7	-9.4	#tshop# ג'ופ	60	1.6	2.1	4	#po# פה	6
5.6	5.8	5.2	#jib# ג'יב	61	-6.5	-16.1	-13.8	#bi# בי	7
6.1	8.8	7.5	#jib# ג'יב	62	-12.1	-13.8	-14.2	#bi# בי	8
6.1	8.8	4.7	#jib# ג'יב	63	-9.2	-10.7	-16.8	#bi# בי	9
-8.3	-11.5	-17.3	#jip# ג'יפ	64	1.4	1.1	3.5	#pi# פי	10
-4.8	-6.4	-9.2	#jip# ג'יפ	65	2.1	3.6	6.6	#pi# פי	11
-11.8	-10.3	-18.6	#jip# ג'יפ	66	1.5	2.2	3.9	#pi# פי	12
2.7	2.2	6.5	#rasab# רסיב	67	-11	-10.5	-13.8	#bar# בר	13
2.9	5.3	8.8	#rasab# רסיב	68	-6.2	-12.6	-15.4	#bar# בר	14
2.9	5.3	6.1	#rasab# רסיב	69	-8.2	-11	-18	#bar# בר	15
-11.1	-9.9	-8.6	#rasap# רסיפ	70	1.2	2	2.3	#par# פר	16
-5.8	-7.8	-7.9	#rasap# רסיפ	71	1.1	1.9	1.5	#par# פר	17
-10.8	-11.4	-12.4	#rasap# רסיפ	72	1.1	2	3	#par# פר	18
7	7.4	5.4	#ed# אד	73	-11.7	-13.6	-18.5	#dov# דב	19
7.6	8.7	10.2	#ed# אד	74	-11	-15.2	-18.7	#dov# דב	20
7.6	8.7	10.2	#ed# אד	75	-9.8	-8.5	-19.2	#dov# דב	21
-6.5	-9.8	-16	#et# את	76	1.1	2.6	1.7	#tov# טוב	22
-6.6	-5.2	-12.3	#et# את	77	1.6	2.6	2.2	#tov# טוב	23
-8.9	-10.9	-15.5	#et# את	78	1.1	3.1	2.3	#tov# טוב	24
5.3	8.4	6	#bad# בד	79	-7.7	-10	-18.2	#dam# דם	25
7.8	8.4	5.1	#bad# בד	80	-6	-13.7	-17	#dam# דם	26
7.8	6.3	4.6	#bad# בד	81	-8.9	-10.4	-14.1	#dam# דם	27
-9.4	-14.8	-22	#bat# בת	82	0.8	1.2	1.8	#tam# תם	28
-3.1	-13.5	-8.1	#bat# בת	83	1.1	1.3	2.6	#tam# תם	29
-9.7	-15.2	-6.1	#bat# בת	84	1.8	1	1.9	#tam# תם	30
0	0	5.1	#shod# שוד	85	-8	-14	-22.5	#din# דין	31
4.3	8.4	2.8	#shod# שוד	86	-7.2	-14	-18.6	#din# דין	32
4.3	8.4	2.8	#shod# שוד	87	-8.8	-11.6	-18.1	#din# דין	33
-10.7	-11.7	-7	#shot# שוט	88	1.2	4	3.7	#tin# טין	34
-3.5	-5.3	-6.9	#shot# שוט	89	1	1.8	3.6	#tin# טין	35
-8.6	-13.5	-7	#shot# שוט	90	1.5	1.7	4	#tin# טין	36
8.4	12.3	9.3	#maurig# מברוי	91	-6.6	-13	-14	#gir# גיר	37
8.4	12.3	6.5	#maurig# מברוי	92	-9.2	-17.7	-12	#gir# גיר	38
8.2	10.2	6.5	#maurig# מברוי	93	-6.5	-10.5	-19	#gir# גיר	39
-10.4	-12.1	-8	#maurik# מברוי	94	6.2	8.9	7.5	#kir# קיר	40
-2.1	-8.1	-11.1	#maurik# מברוי	95	3.5	8	8.4	#kir# קיר	41
-7.9	-9.8	-13.1	#maurik# מברוי	96	6	6	8.7	#kir# קיר	42
9.7	11.7	11.4	#dag# דג	97	-7.1	-8.9	-15.3	#gam# גם	43
9.7	11.7	11.8	#dag# דג	98	-5.4	-12.3	-17	#gam# גם	44
8.6	9.5	11.8	#dag# דג	99	-5.4	-9.7	-16.5	#gam# גם	45
-9.4	-14.7	-10.7	#dak# דק	100	4	5.7	6.7	#kam# קם	46
-3.6	-9.3	-7.3	#dak# דק	101	3.6	7.1	6.5	#kam# קם	47
-6.5	-12.7	-6.8	#dak# דק	102	1.1	4.8	4.7	#kam# קם	48
8.9	7.6	4.1	#dug# דוג	103	-6.3	-12.6	-13.3	#gush# גוש	49
8.9	8.9	9.4	#dug# דוג	104	-7.5	-7.7	-14.8	#gush# גוש	50
8.5	8.9	9.5	#dug# דוג	105	-8	-9.6	-11.3	#gush# גוש	51
-7.1	-8.8	-16.2	#duk# דוק	106	5.1	7.2	6.5	#kush# כוש	52
-4.2	-11	-8.4	#duk# דוק	107	5	6.8	10.2	#kush# כוש	53
-7.5	-8.2	-11.2	#duk# דוק	108	4.1	6.1	8.6	#kush# כוש	54

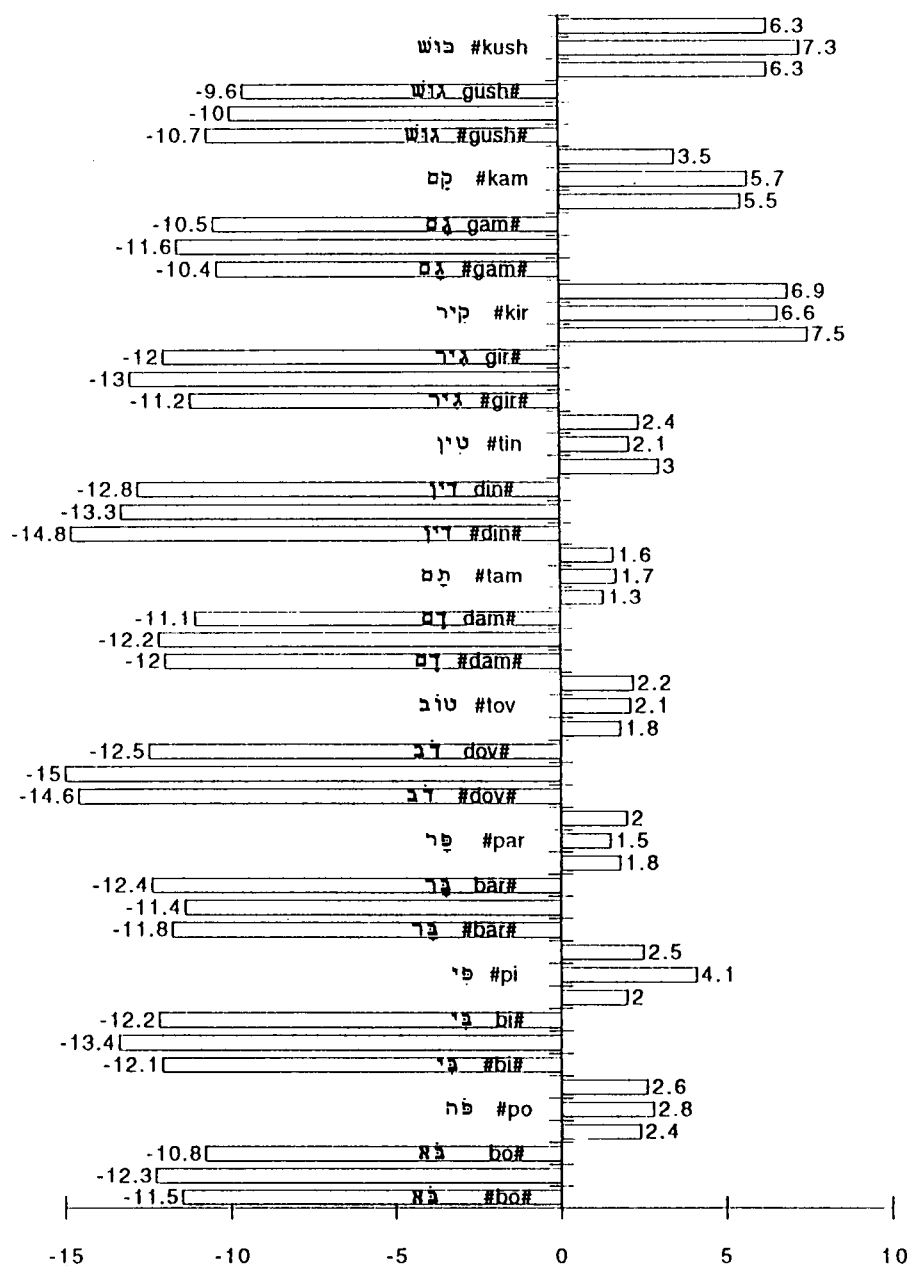
בהתאמה לסותמים הבלתי-קוליים המצויים מדדנו vot כשהסותם היה בראש מילה ומדדנו vt כשהסותם היה בסוף מילה.

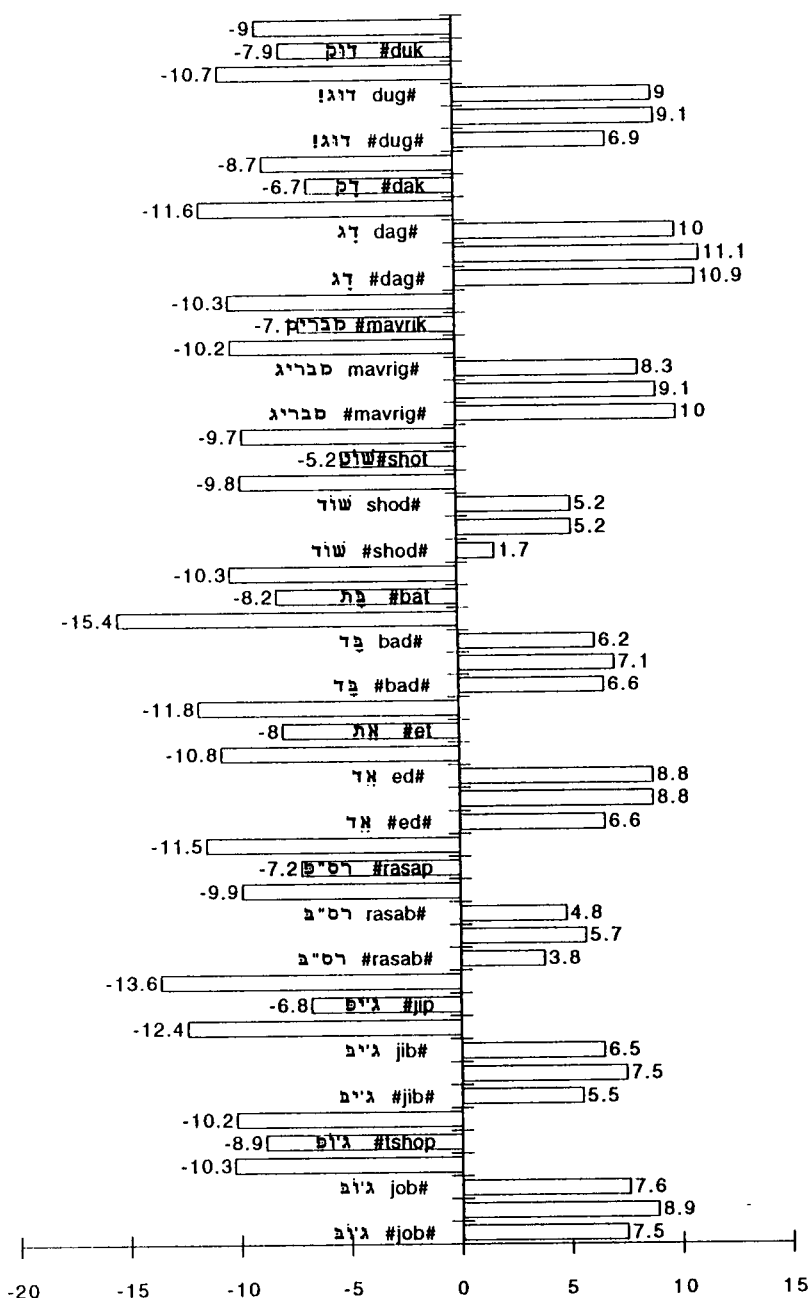
כך יכולנו לייעד בטבלה 7 את 54 השורות שבטור ימין לסותמים המופיעים בראש מילה ואת 54 השורות שבטור שמאל לסותמים בסוף מילה. ב-54 השורות בטור הימני מובאות תוצאות מדידות vot של הסותמים, בין שהסותם במצב תחילי בין שהוא במצב מצעי. ב-54 השורות שבטור השמאלי מובאות מדידות vt של הסותמים, בין שהסותם במצב מצעי בין שהוא במצב סופי.

איורים 4 ו-5 מסכמים את עיתוי הקוליות הממוצע של שלושת הקריינים וממחישים אותו בצורה גרפית. בתחתית האיורים האלה מוצבת סקלה של ערכי עיתוי הקוליות במאות של שנייה. מהערך 0 של עיתוי הקוליות מזדקף ניצב, וממנו "יוצאים" מלבנים המסמנים את ערכי עיתוי הקוליות של הסותמים. הערכים באיורים אלו הם הממוצעים של שלושת הקריינים דוברי העברית המזרחית. באיור 4 מובאים ערכי ה- vot הממוצעים של 54 הסותמים בראשי מילים בפי שלושת הקריינים. איור 5 דומה במבנהו לאיור 4, ובו מובאים הערכים הממוצעים של זמני vt של 54 הסותמים שבסופי המילים.

עיון בתוצאות המדידות מראה שאכן, יש הבדלים בין הגיית מבע של מילה אחת ובין מבע של כמה מילים. אפשר להבחין אף בהבדלים אישיים בין הקריינים, אבל מבחינת עיתוי הקוליות אין הבדלים עקרוניים בין 14 דוברי העברית שנבדקו. לעניין זה גם לא מצאנו הבדלים עקרוניים בין דוברי המבטא המזרחי ובין דוברי המבטא הלא-מזרחי. נוסף על כך, מבחינת עיתוי הקוליות אף לא מצאנו הבדלים מהותיים בין סותם במילה שנהגתה במבודד ובין אותו סותם באותה מילה שפתחה מבע ארוך יותר או סגרה אותו. זו הסיבה שלענייננו יכולנו להתייחס למבעים של מילה אחת כמו למבעים של יותר ממילה אחת. יתר על כן, לעניין עיתוי הקוליות יכולנו להיווכח שגם אין הבדל מהותי הנובע מהקשר התנועות בסמוך לסותמים הנבדקים. לא מצאנו הבדלים ניכרים ב- vot או ב- vt של סותמים שנבעו מהעובדה שבסמוך לסותמים נהגתה תנועה קדמית, אחורית או נמוכה. לדוגמה, ל-/b/ ב-בי, ב-בוא וב-בר היו ערכים דומים.

טבלות 8 ו-9 הן סיכומים סטטיסטיים של הנתונים שבטבלה 7. טבלה 8 מסכמת את ממצאי עיתוי הקוליות של הסותמים הפותחים מילים בפי שלושת הדוברים במבטא המזרחי (vot). טבלה 9 היא הסיכום של ממצאי עיתוי הקוליות של הסותמים הסוגרים מילים בפי שלושת קריינים אלו (vt).

איור 5 – VT של 54 סותמים המסיימים מילים עבריות – ממוצע של 3 קריינים

טבלה 8 – VOT במאיות שנייה של סותמים המותחים מילים בעברית של שלושה דוברי עברית מזרחית

הפונמה	/k/	/g/	/t/	/d/	/p/	/b/
הסמוצע	6.2	-11	2	-13.1	2.4	-12
תחום	(1.1) - (10.2)	(-19) - (-5.4)	(0.8) - (4)	(-22.5) - (-6)	(1.1) - (6.6)	(-19.5) - (-6.2)
מס' מדידות	27	27	27	27	27	27

הפונמה	/p t k/	/b d g/
הסמוצע	-3.5	-12
תחום	(0.8) - (10.2)	(-22.5) - (-5.4)
מס' מדידות	81	81

סיכום קוליים ובלתי קוליים
בתחילת 162 מלים

טבלה 9 – VT במאיות שנייה של סותמים בסופי מילים בעברית של שלושה דוברי עברית מזרחית

הפונמה	/k/	/g/	/t/	/d/	/p/	/b/
הסמוצע	-9.1	9.4	-9.9	6.2	-10.1	6.4
תחום	(-16.2) - (-2.1)	(4.1) - (12.3)	(-22) - (-3.1)	(0) - (10.2)	(-18.6) - (-4.8)	(2.2) - (9.3)
מס' מדידות	27	27	27	27	27	27

הפונמה	/p t k/	/b d g/
הסמוצע	-9.7	7.3
תחום	(-22) - (-2.1)	(0) - (12.3)
מס' מדידות	81	81

סיכום קוליים ובלתי קוליים
בסופי 162 מלים

2.2 סיכום הממצאים האקוסטיים של שלוש הבדיקות

הממצאים בשלושת סוגי הבדיקות האקוסטיות שתוארו כאן משלימים זה את זה. התבוננות ועיון בהם הביאו אותנו לידי ארבע מסקנות הקשורות להבחנה בין הגה קולי לבין זוג הבלתי-קולי:

1. לעניין ההבחנה בקריטריון הקוליות אין הבדלים מהותיים בין דיבור ספונטני רצוף ובין דיבור במשפטים קצרים או במילים יחידות.
2. לא נראו הבדלים מהותיים ב־VOT או ב־VT של סותמים שסמוך להם נהגתה תנועה קדמית, אחורית או נמוכה.
3. ההבדלים האישיים אינם מהותיים מבחינת עיתוי הקוליות. יש הבדלים אישיים בקצב הדיבור, אך לעניין יחסיות משך הקוליות בהבחנה בין הגה קולי לבין זוג הבלתי-קולי אין הבדלים מהותיים.
4. לעניין עיתוי הקוליות אין הבדל מהותי בין דוברי עברית מזרחית לדוברי עברית לא-מזרחית.

בגלל הסיבות האלה יכולנו לצרף את ממצאי שלוש מדידותינו. טבלה 10 מסכמת את ממצאי VOT בעברית (היא סיכום כללי של טבלות 5 ו-8), וטבלה 11 היא סיכום כללי של VT (צירוף הממצאים בטבלות 3, 6 ו-9). בסיכומנו דאגנו לשקלל את הממוצעים לפי משקליהם האמתיים. כל נתון קיבל את משקלו בהתחשב במספר המדידות שלו. לדוגמה, את ממוצע VOT של /k/ קיבלנו מצירוף הנתונים שבטבלות 1, 5 ו-8: נתון אחד היה 5.3, שנלקח מטבלה 1 ומשקלו הוא 7, מפני שהנתון התבסס על 7 מדידות. הנתון השני (מטבלה 5) היה 5.5 ומשקלו הוא 40. הנתון השלישי (מטבלה 8) היה 6.2 ומשקלו הוא 27. בטבלה 10 תחת הערך /k/ מסוכם הממוצע של 3 נתונים אלה לפי משקלם $5.7 = [(5.3 \times 7) + (5.5 \times 40) + (6.2 \times 27)] / 74$.

טבלה 10 – VOT במאיות שנייה של סותמים הפותחים מבע

(14 קריינים דוברי עברית)

הפונמה	/k/	/g/	/t/	/d/	/p/	/b/
הממוצע	5.7	-8.7	2.7	-11	2.4	-10.1
תחום	(1.1) - (10.2)	(-19) - (-2)	(7) - (0)	(0) - (-22.5)	(6.6) - (0)	(-19.5) - (-4.3)
ס' מדידות	74	77	75	69	71	81

הפונמות	/p t k/	/b d g/
הממוצע	3.6	-9.9
תחום	(10.2) - (0)	(0) - (-22.5)
ס' מדידות	220	227

סיכום קוליים ובלתי קוליים
בתחילת 447 מבעים

טבלה 11 – VT במאיות שנייה של סותמים שבסופי מבעים בעברית (14 קריינים)

הפונמה	/k/	/g/	/t/	/d/	/p/	/b/
הממוצע	-10.1	5.8	-11.1	3.8	-10.5	4.8
תחום	(-16.6) - (-2.1)	(-0.6) - (12.3)	(-24.4) - (-3.1)	(-2.7) - (10.2)	(-18.6) - (-2.4)	(-1.2) - (9.3)
ס' מדידות	60	55	86	68	37	37

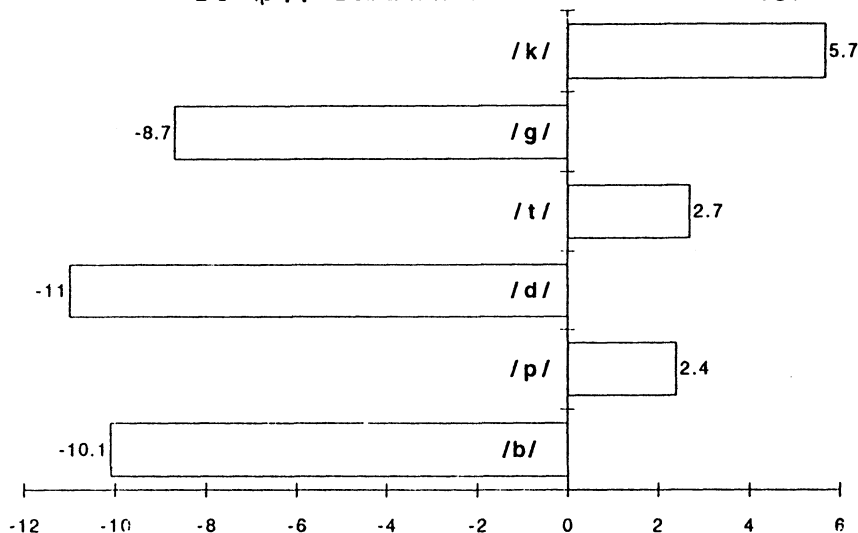

הפונמות	/p t k/	/b d g/
הממוצע	-10.7	4.7
תחום	(-2.1) - (-24.4)	(12.3) - (-2.7)
ס' מדידות	183	160

סיכום קוליים ובלתי קוליים
בסופי 343 מלים

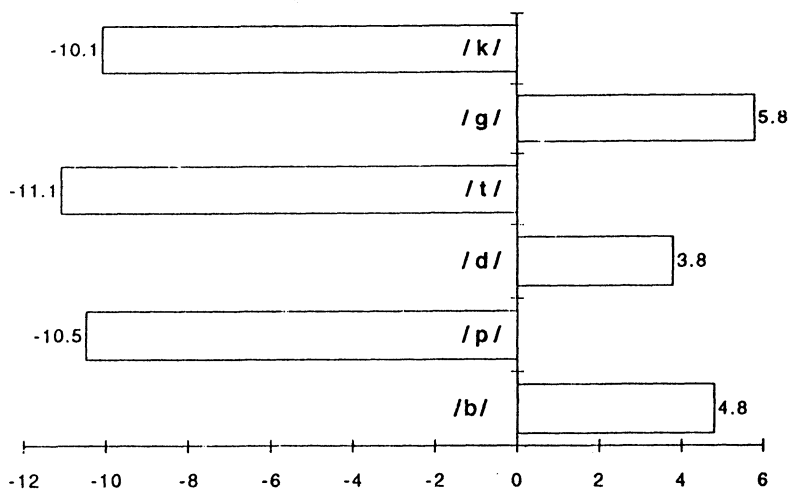
איור 6 ממחיש בצורה גרפית נתונים של טבלה 10, וכך גם איור 7 מציג את הנתונים של טבלה 11. איורים אלו בנויים במתכונת זהה לאיורים 4 ו־5.

VOT במאיות שנייה של סותמים הפותחים מבע - 14 קריינים

איור 6 – VOT בעברית בת־זמננו (כל נתון מתבסס למחות על 69 מדידות)

VT במאיות שנייה של סותמים הפותחים

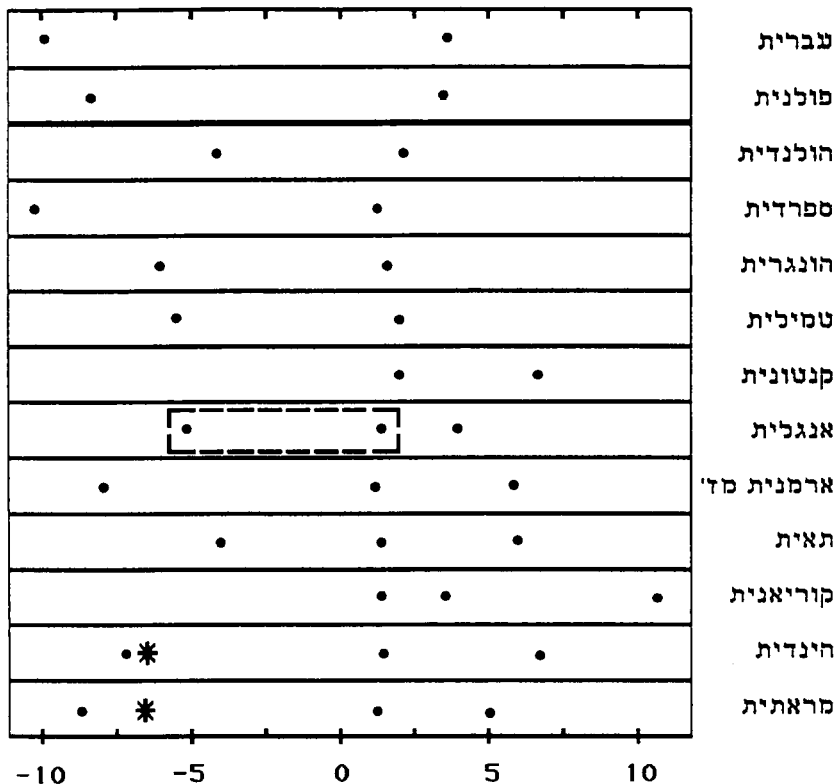
איור 7 – סיכום VT בעברית בת־זמננו (כל נתון מתבסס למחות על 37 מדידות)

ממצאי העברית המדוברת בשלושת סוגי הבדיקות האקוסטיות הראו שזמן התחלת הקוליות הפונטית (vot) או סיומה (vt) הוא סימן אקוסטי המובחן היטב בין קבוצות הסותמים המכונים קוליים ובין בני זוגם הבלתי-קוליים. הממצאים מוכיחים בלי כל ספק שבסותמים הקוליים יש קוליות הנמשכת זמן רב יותר מבמקביליהם הבלתי-קוליים. מאיור 6 ומטבלה 10 נראה בעליל שבסותם קולי לא-סופי הקוליות מתחילה זמן ניכר לפני השחרור, ואילו בסותם בלתי-קולי הקוליות מתחילה אחרי השחרור. אגב אורחא כדאי לעמוד על התופעה ש-vot של /k/ ממושך יותר מב-/t/ או ב-/p/. תופעה כזאת נתגלתה גם בשפות אחרות (ליסקר ואברמסון, 1964; קלאט, 1975, עמ' 686 ו-692). למרות הנישוף הניכר של /k/, לעניין ה-vot ניכר שההגאים הבלתי-קוליים הם קבוצה לעצמה וההגאים הקוליים הם קבוצה לעצמה. לפיכך יכולנו לסכם את הממוצע הכולל של כל קבוצה, כפי שמראה החלק התחתון של טבלה 10 ושל טבלה 11. את הערכים הממוצעים שקיבלנו לקבוצת הסותמים הקוליים ולקבוצת הסותמים הבלתי-קוליים נוכל להשוות לנתוני מדידות בשפות אחרות.

2.3 השוואת הממצאים בעברית לממצאים שנבדקו בשפות שונות

את ממצאינו על התחלת הקוליות (vot) נשווה עם ממצאיהם של ליסקר ואברמסון (1964), שבדקו 11 שפות, ועם ממצאיה של קיטינג (1984) בפולנית. איור 8 מורכב מסיכום ממצאי שלושת המחקרים: עיקרו מורכב מממצאי הבדיקה שבדקו ליסקר ואברמסון (1971, עמ' 772) את ה-vot של דוברים ב-11 שפות. בחלקו העליון של האיור צירפנו את סיכומנו על ממצאיה של קיטינג בפולנית ואת ממצאינו על העברית בת-זמננו. הציר האופקי שבאיור 8 מציין את ערכי vot; הנקודות שבכל שפה ממוקמות בערך הממוצע של vot בהגיית הסותמים בתחילת מילה. מספר הנקודות בכל שפה מסמל את סוגי הסותמים. אם בשפה יש שני סוגים של סותמים, מסומנות שתי נקודות: הנקודה השמאלית מסמנת את ממוצע הסותמים הקוליים, והנקודה הימנית – את ממוצע הסותמים הבלתי-קוליים. (אם בשפה יש שלושה סוגים של סותמים, מסומנות שלוש נקודות: הנקודה השמאלית מסמנת את ממוצע הסותמים הקוליים, הנקודה האמצעית את הסותמים הבלתי-קוליים והלא-מנושפים, והנקודה הימנית מסמנת את ממוצע הסותמים הבלתי-קוליים המנושפים. במדידות הסותמים הקוליים בשפה האנגלית נמצאו שני סוגי אוכלוסייה, ולכן שתי הנקודות השמאליות בשפה האנגלית מוקפות במלבן, והן מסמנות את שני הממוצעים לסותמים הקוליים).⁹

9. יש שפות, כרוב השפות ההודו-אירניות, שיתכנו בהן ארבעה הגאים באותו אופן חיתוך ובאותו בסיס חיתוך, כמו p^h b^h /b/ (ראה, למשל, לדפוגד, 1971, עמ' 13–14). הגה קולי-מנושף מסומן בכוכבית באיור 8.

איור 8 – ממוצעי VOT של סותמים תחיליים ב-12 שפות

האיור מבוסס על ממצאי הבדיקה שבדקו ליסקר ואברמסון (1964) את 11 השפות הרשומות בצד האיור. בשתי השורות העליונות של האיור הוספנו את סיכומנו על ממצאיה של קיסינג בפולנית (1984, עמ' 300) ואת ממצאינו בעברית. הציר האופקי מציין את ערכי ה-VOT במאות השנייה. הנקודה השמאלית בכל שפה מסמלת את ממוצע הסותמים הקוליים; בשפות שיש בהן רק שתי נקודות הנקודה הימנית מסמלת את ממוצע הסותמים הבלתי-קוליים. בשפות המסומנות בשלוש נקודות הנקודה האמצעית מסמלת את הסותמים הבלתי-קוליים והלא-מנושפים, והנקודה הימנית מסמלת את ממוצע הסותמים הבלתי-קוליים המנושפים. (האיור הותאם מאיור 1 מתוך ליסקר ואברמסון, 1971, עמ' 772, ואני מבקש להודות למחברים, לחברה הבלשנית של אמריקה ולמערכת *Language* על שהרשו לי להשתמש באיור. עוד פרטים באיור גידונים בגוף המאמר.)

עיון באיור 8 יראה לנו שבכל השפות שנבדקו יש הפרש בעיתי הקוליות, המבחין בין קבוצת הסותמים הקוליים לקבוצת ההגאים הבלתי-קוליים. אזור התיחום המפריד בין הקוליים לבלתי-קוליים עשוי לקבל ערכים שונים זה מזה בשפות שונות זו מזו. הגבולות בין קטגוריות מנוגדות בשפות השונות נמצאים במקומות שונים ברצף של התחלת הקוליות. נוכל לראות שבכל שפה הקוליות הפונולוגית מתממשת מבחינה

פונטית במונחים של "פחות קוליות" או "יותר קוליות". לפי האיור נוכל לשער שהגה פונטי אחד יכול להתפס כהגה קולי בשפה אחת וכהגה בלתי-קולי בשפה אחרת. מהאיור נראה שהגה שעשוי להתפס בקטגוריה הקולית לדוברי קנטונית או קוריאנית הוא עצמו ייתפס אצל דוברי עברית, פולנית או ספרדית להגה בלתי-קולי. ניכר שלכל שפה יש תכונה אופיינית מבחינת ה-VOT. מהאיור נראה ששפות נבדלות זו מזו לעניין הקוליות בשני מאפיינים. האחד קשור ברוחב התחום של עיתוי הקוליות. במונח "תחום" כוונתנו כאן למשך הזמן בין התחלת הקוליות של ההגה הקולי ובין התחלת הקוליות של ההגה הבלתי-קולי. תחום כזה מיוצג באיור 8 במרחק שבין שתי הנקודות השמאליות של כל שפה. המאפיין האחר קשור למיקום ה"תחום" על הסקלה של עיתוי הקוליות – קרוב לזמן של שחרור ההגה או רחוק ממנו. איור 8 מלמדנו שממצאי העברית דומים לממצאים בפולנית ובספרדית: התחום בין הקטגוריות קולי ובלתי-קולי הוא רחב, ומיקומו נוטה לצד שמאל בסקלת ה-VOT. בעברית, כמו בספרדית ובפולנית, בהגה קולי לא-סופי הקוליות מתחילה זמן ניכר לפני השחרור (VOT הוא שלילי ובעל ערך גבוה). מבחינה זו העברית, הספרדית והפולנית שונות מאוד מקנטונית או מאנגלית¹⁰.

2.4 מה גורם לדוברי עברית לתפוס את קריטריון הקוליות?

בדיקות התפיסה של דיבור עברי הוכיחו שהקריטריון הפונולוגי של הקוליות מובחן היטב בעברית בת-זמננו. מדידותינו הראו שכל הגה קולי מובחן מבין זוג הבלתי-קולי בקוליות פיסית ניכרת. בהגה קולי בעברית יש למעשה קוליות הנמשכת זמן ארוך יותר בהשוואה לבין זוג הבלתי-קולי. בהגה קולי לא-סופי הקוליות מתחילה זמן ניכר לפני השחרור (VOT הוא כ-10– מאיות שנייה), הרבה לפני שהיא מתחילה בבן הזוג הבלתי-קולי (שבו VOT הוא חיובי). בהגה קולי סופי הקוליות נמשכת בדרך כלל עד לסיום ההגה, הרבה אחרי סיום הקוליות של בן הזוג הבלתי-קולי (ושבו VT הוא כ-10– מאיות שנייה).

מבחינה תאורטית עובדת קיום הקוליות הפונטית או היעדרה אינה מוכיחה שדווקא היא התכונה הגורמת להבחנה הקטגורית של הקוליות ושאינן גורמים אחרים העשויים לגרום לדוברי עברית להבחין בין הקבוצות. אפשר שיטענו כי גורם פסי אחר (וחזק, לחץ אוויר, נישוף, מתח שרירי וכד'), גורם שלא מדדנו או שלא הבחנו בו, הוא הגורם לדוברי עברית להבחין בין קבוצות ההגאים שכינינו "קוליים" ו"בלתי-קוליים". אפשר שיטענו שעיתוי הקוליות הוא תכונה נלווית. כדי להסיר ספק נוכח בחלק הבא שלדוברי העברית דיי ברמז עיתוי הקוליות להבחין מבחינה פונמית בין קבוצת ההגאים הנחשבים קוליים ובין בני זוגם הבלתי-קוליים. כדי להוכיח זאת נזדקק למחקר

10. לא מצאנו מחקרים על VOT בשפות אחרות, ולכן לא היה לנו למה להשוות את ממצאיו בעברית.

מהתחום הפסיכו־אקוסטי, שבו יצטרכו דוברי עברית לזהות מבעים עבריים, כשאנו נדאג שההבדל בין המבעים יהיה רק בעיתוי הקוליות. לשם כך ניצור סדרה של מילים דומות, שכל מילה בה תהיה זהה לגמרי לרעותה חוץ מן ההבדל מבחינת זמן התחלת הקוליות (ה־VOT). ההנחה בניסוי כזה היא שאם אמנם יצליחו דוברי עברית לסווג מילים כאלה לפי ההבדלים בעיתוי הקוליות, נוכל לומר בוודאות שדי בקריטריון של עיתוי הקוליות לגרום לדוברי עברית שיבחינו מבחינה קטגורית בין הגאים קוליים ובין בני זוגם הבלתי־קוליים¹¹.

הפרק הבא ייוחד לתיאור אופן הכנת סדרות המילים הדומות, שכל מילה בהן זהה לגמרי לרעותה חוץ מבהבדל של עיתוי הקוליות. הפרק הרביעי יעסוק במבדקי תפיסת הקוליות מתוך הדיבור העברי הסינתטי. פרקים אלו הכרחיים לצורך המחקר, אך מי שמעוניין רק בתוצאות הקשורות לקוליות בעברית יוכל לעבור לשני הפרקים האחרונים המביאים את הממצאים ואת המסקנות.

3.0 בדיקת תפיסה של קריטריון הקוליות מתוך דיבור מלאכותי (סינתטי)

מצאנו שבעברית בת־זמננו ההבחנה בין הגה קולי לבן זוגו הבלתי־קולי מאופיינת בעיתוי הקוליות. ההגה הקולי מלווה תמיד בקוליות פיסית הנמשכת זמן ארוך יותר ביחס לבן זוגו הבלתי־קולי, אך גילוי זה עצמו אינו מוכיח בוודאות שעיתוי הקוליות הוא הגורם, לפחות לא הגורם הבלבדי, להבחנה הפונולוגית של הקוליות. שתי סיבות לכך: (1) חוקר יכול לגלות בעזרת מכשור תכונות אקוסטיות ממשיות שאין להן השפעה על תפיסת הדיבור (ליסקר ואברמסון, 1964, עמ' 416). לפיכך אפילו מצאנו את התכונה האקוסטית של עיתוי הקוליות בדיבור, נצטרך להוכיח שהיא לבדה עשויה להשפיע על תפיסתו של המאזין. (2) בדקנו את עיתוי הקוליות, אך ייתכן שיש בעברית עוד תכונות שלא גילינו, והן הגורמות לדוברי עברית שיבחינו בהבחנה הקטגורית של "הקוליות". כבר טענו (למשל, אצל לאופר, בדפוס) שתכונת עיתוי הקוליות היא תכונה נלווית, לא מהותית.

בחלק זה של המחקר נרצה אפוא להוכיח שרמז עיתוי הקוליות לבדו עשוי לגרום לדוברי עברית להבחין מבחינה פונמית בין קבוצת ההגאים הנחשבים קוליים ובין בני זוגם הבלתי־קוליים. לשם כך נבדוק דוברי עברית בבדיקה מהתחום הפסיכו־אקוסטי המכונה גם "בדיקת תפיסה של זיהוי", ובה הנבדקים מתבקשים לזהות גירויים על ידי בחירה (אפילו מאולצת) בין סימנים שהבודק מספק (בול, 1989, עמ' 167–169).

11. ניסוי מסוג זה יוכיח שדי ברמז הקוליות הפיסית להבחנה בקטגוריית הקוליות. כידוע (לאופר, בדפוס), עדיין לא הוכיח שום בלשן שיש גורם פיס או פיסילוגי אחר היכול להסביר את ההבחנה הקטגורית המכונה קוליות.

3.1 בדיקת תפיסה של דיבור מלאכותי עדיפה מבדיקת דיבור טבעי

יש בבדיקות תפיסה של דיבור שאפשר להסתפק בהן בגירויים שמקורם בדיבור טבעי, אך בבדיקה מדעית של תפיסה של זיהוי הגאים אנו שואפים שכל הגירויים יהיו זהים מבחינת הרמזים האקוסטיים, חוץ מהרמז האקוסטי הגורם לתכונה הנבדקת. אנו שואפים שלבודק תהיה היכולת לשנות באופן מבוקר את הרכיב האקוסטי הנבדק, ובו בזמן נדרשת לו היכולת להשאיר את כל שאר הרכיבים בלא כל שינוי. בדיבור טבעי, אפילו מפי קריין מיומן מאוד, אין שליטה ממשית בכל הרכיבים האקוסטיים, וכל שינוי קטן בדיבור עשוי לגרום בבת אחת לשינויים בכמה רכיבים אקוסטיים. משום כך מקובל היום לבדוק תפיסה של רכיבים פונולוגיים באמצעות גירויים סינתטיים ולא על ידי גירויים טבעיים. בשימוש בדיבור מלאכותי אנו יכולים להיות בטוחים שההבדל היחיד בין הגירויים הוא הרמז האקוסטי שאנו בודקים.

3.2 הכנת הדיבור המלאכותי לצורך בדיקת הקוליות

3.2.1 המכשיר המפיק את הדיבור המלאכותי

הדיבור המלאכותי בניסוי שלנו הופק במכשור שהותאם למצאים אקוסטיים של השפה העברית והמסוגל להפיק צלילים הנתפסים כדיבור עברי¹². בדיבור טבעי איברי הדיבור משנים את מצבם ללא הרף, כדי להפיק את שרשרת הפונמות המרכיבות את רצף הדיבור. עקב השינויים הפיסיולוגיים האלה משתנים הערכים האקוסטיים של גל הקול, ולכן בדיבור טבעי הערכים האקוסטיים (כמו הערכים של התדירות היסודית, של תדירויות הפורמנטים ושל עצמותיהם) משתנים עם השינוי בזמן. מחולל הדיבור (= הסינתטיזר), המפיק את הדיבור המלאכותי בניסוי שלנו, "מדבר" משום שהמחשב מספק לו בכל מאית שנייה "מסגרת" (frame) שבה הערכים הנדרשים ל-12 משתנים (= פרמטרים) אקוסטיים. למעשה תכנת המחשב מפיקה קובץ שהוא מעין טבלה, ובה השורות הן ה"מסגרות", והן מסמלות את ההתקדמות בזמן: כל "מסגרת" נמשכת מאית שנייה. הטורים בקובץ זה הם שנים-עשר ה"פרמטרים" המסמלים בעיקר תדירות יסודית, תדירויות פורמנטים ועצמות פורמנטים. אחד משנים-עשר הפרמטרים מציין את דרגת הקוליות (בניסוי שיתואר להלן שינינו רק את הפרמטר הזה). בדומה לשינויי הערכים האקוסטיים של דיבור טבעי ביחס לשינוי בזמן אפשר לדאוג שאף המחשב ישנה את ערכי הפרמטרים. כאמור, המחשב שלנו מספק ערכים לשנים-עשר הפרמטרים בכל מאית שנייה, ולפיכך הוא גם מסוגל לשנות, בכל מאית שנייה, את ערכי כל אחד מהפרמטרים.

12. המכשור נמצא במעבדה הפונטית. לבו של מכשור זה הוא מחשב (Microcomputer BBC) שמחוברת אליו חמרה מיוחדת (LSI Research Synthesizer). בעזרת תכנת Syncon אפשר לגרום למחשב "לדבר" באופן מלאכותי. התכנה והנתונים שונו והותאמו במעבדה שלנו, כדי שהתכנות המתאימות תהיינה מסוגלות להפיק צלילים הנתפסים כדיבור עברי.

ניסויי תפיסה של מבעים שונים (קצרים וארוכים) שהופקו במחשב הוכיחו שבני אדם מזהים את צירופי הצלילים שהמחשב מפיק כדיבור מובן. וכיוון שבדיבור מלאכותי מהסוג שהמחשב שלנו מסוגל להפיק אנו יכולים לשלוט בדיוק בכל רכיב יחיד של הדיבור, המכשיר נעשה לכלי אידאלי לבדיקות תפיסה של רכיבי הדיבור.

3.2.2 דרך הפקת הדיבור המלאכותי לצורך הניסוי

בשלב הראשון הכנו קובץ בסיסי שהכיל את ערכי שנים-עשר הפרמטרים להפקת של צלילים שנתפסו כמילה העברית **בי**. במבצע זה קבענו שהמשך שייתפס כשלב הסתימה של ה-/b/ יהיה 15 מאיות שנייה, השחרור יהיה במאית השנייה ה-16, ומשך התנועה יהיה 27 מאיות שנייה. כיוון שרצינו לאמת את ההנחה שדיי בשינוי הרמז של זמן התחלת הקוליות (ה-vot) לשם הבחנה בזוג הנוגדות **בי/פי**, הפקנו מילים סינתטיות שנבדלו רק בפרמטר המציין את דרגת הקוליות. כדי לקבל זאת שכפלנו את הקובץ להפקת המילה שנתפסה **בי** 31 פעמים, וב-31 קבצים אלו טיפלנו רק בפרמטר המציין את דרגת הקוליות. בסופו של התהליך הזה קיבלנו סדרה של 31 מבעים שנבדלו רק בערכי ה-vot שלהם. מן הראוי לחזור ולהדגיש שערכי שאר אחד-עשר הפרמטרים בהפקת 31 המילים נשארו זהים.

הכנת סדרת המבעים

בניסוי שלנו ערכי הפרמטר המציין את דרגת הקוליות (הפרמטר העשירי) היו "1" או "63". כשהערך הוא "1" התוצאה היא שההגה בלתי-קולי לגמרי למשך מאית השנייה של המסגרת (frame). כשהערך הוא "63", התוצאה היא שההגה קולי לגמרי¹³. את עותקי 31 הקבצים שינינו בהדרגה. פרמטר הקוליות בקובץ הראשון קיבל את הערך 1 במסגרת הראשונה (מאית השנייה הראשונה), ובכל שאר המסגרות היו הערכים 63. בקובץ השני קיבל פרמטר זה את הערך 1 בשתי המסגרות הראשונות, ובכל שאר המסגרות היו הערכים 63. בקובץ השלישי – בשלוש מאיות השנייה הראשונות (שלוש המסגרות הראשונות) היה הערך 1, וממאית השנייה הרביעית עד סוף ההגייה היו הערכים 63. בקובץ הרביעי היה הערך בארבע מאיות השנייה הראשונות 1, וממאית השנייה החמישית עד סוף ההגייה היו הערכים 63. באופן כזה שונו כל הקבצים, וכך בקובץ השלושים ואחד קיבל פרמטר הקוליות את הערך 1 בשלושים ואחת מאיות השניות הראשונות, ומהמסגרת ה-32 ועד סוף ההגייה היו הערכים 63.

13. ערכי הביניים בין 1 ל-63 מתאימים לחוככים קוליים ולסותמים קוליים. ערכים אלו אחראים לעירוב סוגי מקורות הקול: קוליות ורעש. בערכים הקרובים ל-1 יש הרבה רעש ומעט קוליות, ואילו בערכים הקרובים ל-63 יש הרבה קוליות ומעט רעש. מכל מקום, בניסוי שלפנינו לא השתמשנו בערכי הביניים אלא רק בקצוות: 1 או 63 (= בלתי-קולי לגמרי או קולי לגמרי).

במסגרת ה-16 של כל קובץ גרמו ערכי שאר המשתנים ל"שחרור" הסותם. לפיכך נוכל לתאר מה שעשינו במונחים של משכי vot . למעשה הכנו סדרה של 31 מבעים הנבדלים זה מזה רק בערכי ה- vot שלהם. במילה המסונתזת הבסיסית היה ה- vot 15- מאיות שנייה. במבע השני גדל ה- vot במאית שנייה, וערכו היה 14-. באופן זה הוגדל ה- vot ביחידות של מאית שנייה עד המבע ה-31: במבע השלישי בסדרה היה ה- vot 13- מאיות שנייה, במבע הרביעי - 12- ... במבע השישה-עשר היה ערך ה- vot 0, במבע השבעה-עשר היה ערכו +1 מאיות שנייה ... ובמבע השלושים ואחד היה ערכו +15 מאיות שנייה.

מתוך פעילות זו קיבלנו סדרה של 31 מבעים סינתטיים שכל אחד מהם נבדל מרעהו רק בערך ה- vot שלו. קיבלנו רצף של 31 מבעים הפותחים בסותמים שה- vot שלהם משתרע מ 15- מאיות שנייה ועד +15 מאיות שנייה, והגדילה בכל מבע היא במאית שנייה. במילים אחרות: קיבלנו רצף מבעים זהים הנבדלים זה מזה רק בתכונת הקוליות ובהפרשים של מאית השנייה. 31 מבעים אלו משתרעים ממבע שהקוליות מתחילה בו 15 מאיות שנייה לפני שחרור הסותם ועד למבע שהקוליות מתחילה בו רק 15 מאיות שנייה אחרי שחרור הסותם.

לפי תכנת מחשב הקלטנו את המבעים בסדר אקראי ולא על פי סדרם ברצף. כל מבע הושמע פעמיים. הקלטה זו כונתה "סדרת בי/פי".

באופן זה הכנו עוד שתי סדרות, "דס/תם" ו"גם/קם". גם בהכנת כל אחת מהן הפקנו תחילה מבע שנתפס כמילה עברית, דם וגם. גם בהן היה משך הסתימה 15 מאיות שנייה, ומשך התנועה העוקבת היה 27 מאיות שנייה. את הקובץ של כל אחד מהמבעים העתקנו 31 פעמים, וכמו בקבוצה הראשונה שינינו רק את הפרמטר השולט בקוליות. שינויים אלו גרמו שגם בקבוצות האלה נוצרו מבעים שנבדלו רק בערך ה- vot : מ-15- מאיות שנייה ועד +15 מאיות שנייה, והגדילה בכל מבע הייתה של מאית שנייה. באמצעות תכנת מחשב דאגנו שסדר המבעים בכל אחת מהסדרות החדשות יהיה אקראי, וכן דאגנו שכל מבע יוקלט פעמיים.

כיוון שעיקר הקושי בנושא הקוליות נבע מסותמים בראש מבע (לאופר, בדפוס), הגבלנו את הניסוי התפיסתי רק לקבוצה זו והסתפקנו בבדיקת השפעת השינויים ב- vot .

4.0 מבדקי תפיסת הקוליות של הדיבור המלאכותי

4.1 השאלון

הכנו שאלון של שני עמודים (באיר 9 מובא תצלום עמודו הראשון). לאחר הקדמה קצרה שכללה הוראות למילוי השאלון, הופיע עיקר השאלון. השאלון היה מורכב משלושה חלקים בהתאמה לשלוש הסדרות שהכנו: בכל סדרה נכתבו 31 נוגדות:

בסדרה 1 הופיעו 31 פעמים זוג המילים **בי/פי**, לסדרה 2 הועתקו 31 פעמים המילים **דם/תם**, ולסדרה 3 הועתקו 31 פעמים המילים **גם/קם**. הנבדקים נתבקשו להאזין לסרט ההקלטה ולקבוע אם המבע ששמעו דומה יותר למילה הרשומה בצד ימין או למילה הרשומה בצד שמאל. הם נתבקשו להקיף בעיגול את המילה המועדפת. על השאלון היה מקום לרישום פרטים שסברנו שתיתכן להן השפעה על תוצאות הבדיקה (כמו גיל, מין, שפת האם, דיבור והבנה בשפות אחרות).

ניסוי תפיסה בדיבור מלאכותי

שם הנבדק (אין צורך למלא): _____
 שנח לידה: _____ זכר / נקבה
 שפת אם: _____
 מדבר ומבין את השפות: _____
 מבין גם את השפות: _____

נבדקים יקרים,

תודה על שהסכמתם ליטול חלק בבדיקת תפיסה כשפה העברית. כאמור, אינכם חייבים לציין את שמכם.

בבדיקה זאת חשמעו שלוש סדרות של מבעים. בכל סדרה 31 מבעים, וכל מבע מושמע פעמיים. האזינו היטב, וקבעו, אם המבע ששמעתם דומה יותר למלה הרשומה בצד ימין או בצד שמאל. סמנו את המלה בדף על ידי הקפתה בעיגול. למשל, אם בסדרה השנייה שמעתם מבע שנשמע דומה יותר ל"חס" מאשר ל"דם", הקיפו בעיגול את המלה "חס". שימו לב, אינכם מתבקשים לקבוע אם המלה נשמעת כאופן טבעי, אלא לציין, לפי שמיעתכם, למה היא דומה יותר.

נזכירכם, כי כל מבע מושמע פעמיים.

סדרה 1

1. בי / פי	11. בי / פי	21. בי / פי
2. כי / פי	12. בי / פי	22. כי / פי
3. כי / פי	13. כי / פי	23. כי / פי
4. כי / פי	14. כי / פי	24. כי / פי
5. כי / פי	15. כי / פי	25. כי / פי
6. כי / פי	16. כי / פי	26. כי / פי
7. כי / פי	17. כי / פי	27. כי / פי
8. כי / פי	18. כי / פי	28. כי / פי
9. כי / פי	19. כי / פי	29. כי / פי
10. כי / פי	20. כי / פי	30. כי / פי
		31. כי / פי

איור 9 – העמוד הראשון של השאלון בניסוי תפיסת הדיבור המלאכותי

4.2 סרט ההקלטה

הכנו סרט הקלטה שהכיל הקדמה ואת שלוש סדרות המבעים. בהקדמה הזאת הוסבר לנבדקים שהם ישמעו שלוש סדרות של מבעים, שבכל סדרה יש 31 מבעים ושכל מבע מושמע פעמיים. הם נתבקשו להאזין היטב ולקבוע אם המבע ששמעו דומה יותר למילה הרשומה בצד ימין או למילה הרשומה בצד שמאל, ואת המילה המועדפת נתבקשו להקיף בעיגול. בהקדמה זו הערנו את תשומת לב הנבדקים שאין הם מתבקשים לקבוע אם המילה נשמעת באופן טבעי אלא לציין, לפי שמיעתם, למה המבע דומה יותר. הם גם נתבקשו שלא לדלג על שום מבע.

עיקר ההקלטה היה שלוש הסדרות של הדיבור הסינתטי, שכל מבע הושמע בהן פעמיים. למניעת בלבול בסדר המבעים וכדי שהנבדקים לא יטעו בסימון מילים שלא במקומן, דאגנו שלפני כל מבע מסוננו יוקלט, בקול טבעי, מספר המבע בסדרה.

4.3 הנבדקים ומשך זמן הבדיקה

מקצת הנבדקים האזינו להקלטה במעבדה לשונית באמצעות אוזניות משובחות. סוג האזנה כזה צוין על השאלון. שאר הנבדקים שמעו את ההקלטה מרשם-קול בחדר רגיל (חדר כיתה או חדר בבית פרטי) או מאוזניות המחוברות ל"ווקמן" (Walk-man). כל בדיקה נמשכה כ-20 דקות, משך זמן סביר לבדיקות מסוג כזה. נבדק רגיל יכול להתרכז במשך זמן כזה, בייחוד אם בשעת הבדיקה יש שינויים במשימות. בבדיקה שלנו היו שתי הפסקות בין שלוש הסדרות. בהפסקה אחת נתבקשו הנבדקים למלא את השאלון, ובהפסקה השנייה יכלו לשאול שאלות. לנבדקים שהתלוננו שדילגו על מבע מסוים התאפשר לשמוע אותו מבע שנית. היו נבדקים שמסרו שני שאלונים, אך במקרים כאלה עבר שבוע לפחות בין בדיקה לבדיקה.

5.0 ממצאי בדיקות תפיסת הדיבור העברי המלאכותי

בבדיקת התפיסה השתתפו 207 נבדקים, אך רק 190 שאלונים נחשבו ראויים להיכלל בגיוס. שאלונים של נבדקים שדילגו על סימון מבעים נפסלו. גם שאלונים של נבדקים שציינו ששפתם העיקרית איננה עברית לא הובאו בחשבון. את תוצאות הבדיקות עיבדנו עיבוד סטטיסטי, וכאן נביא את המסקנות בלבד.

5.1 הבדלים בין סוגי נבדקים

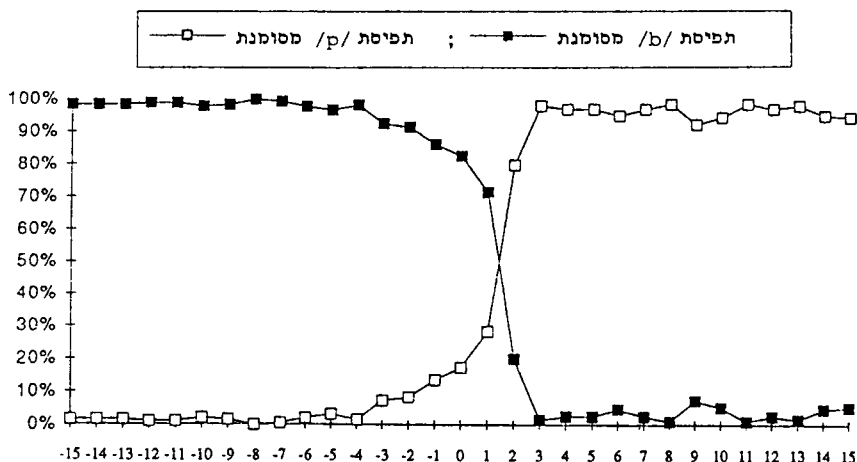
התברר שאין הבדל מהותי בין נבדקים ששמעו את ההקלטות באמצעות רמקול ובין אלה ששמעו באוזניות. אף לא מצאנו הבדלים מהותיים בין גברים לנשים או בין נבדקים בני גילים שונים. לפיכך יכולנו לצרף את ממצאי כל 190 השאלונים למאגר אחד.

5.2 הבדלים בין סותמים של בסיסי חיתוך שונים

5.2.1 ממצאי הסדרה "בי/פי"

איור 10 מסכם את תפיסת הסדרה "בי/פי" שתפסו 190 דוברי עברית כשפה עיקרית. הציר האופקי באיור מסמל את זמן עיתוי הקוליות של 31 המבעים שהרכיבו את הסדרה, והוא מסודר לפי ערכי ה־ vot , מ־15 עד +15 מאיות שנייה. כזכור, המבעים בסדרה היו זהים בכל רכיביהם חוץ מבערכי ה־ vot שלהם. לפיכך הציר האופקי מסמל למעשה את 31 המבעים. (כזכור, סדר השמעת המבעים למאזינים היה אקראי, ורק לצורך האיור סודרו הערכים מחדש בסדר עולה.) הציר האנכי מסמל את אחוזי העונים. סימן של "ריבוע מלא" מסמל את אחוזי העונים בי, וסימן של "ריבוע חלול" מסמל את אחוזי העונים פי. למעשה, האיור מכיל שני גרפים המתארים תפיסה של מבע עברי כפונקציה של עיתוי הקוליות: גרף המתאר את תפיסת בי וגרף המתאר את תפיסת פי.

עיתוי הקוליות במאיות שנייה (הזמן "0" הוא זמן שחרור הסותם)

איור 10 – תפיסת "בי/פי" באחוזים על ידי 190 דוברי עברית כפונקציה של עיתוי הקוליות

לולא היה קשר הדוק בין שינוי ערך ה־ vot ובין התפיסה הקטגורית של הקוליות, היינו מצפים למצוא חוסר סדירות בגרפים. מבט כללי על איור 10 מורה באופן מובהק שיש קשר הדוק בין שינוי ערך ה־ vot ובין התפיסה הקטגורית של הקוליות. להפתעתנו, ניכר שתפיסת 190 המאזינים הייתה דומה מאוד: כשהיו ערכי ה־ vot בין -2 ובין 15 מאיות שנייה, תפסו יותר מ-90% של המאזינים את העיצור הקולי /b/; כשהיה ה־ vot בין 3 ובין 15 מאיות שנייה תפסו יותר מ-90% של המאזינים את העיצור

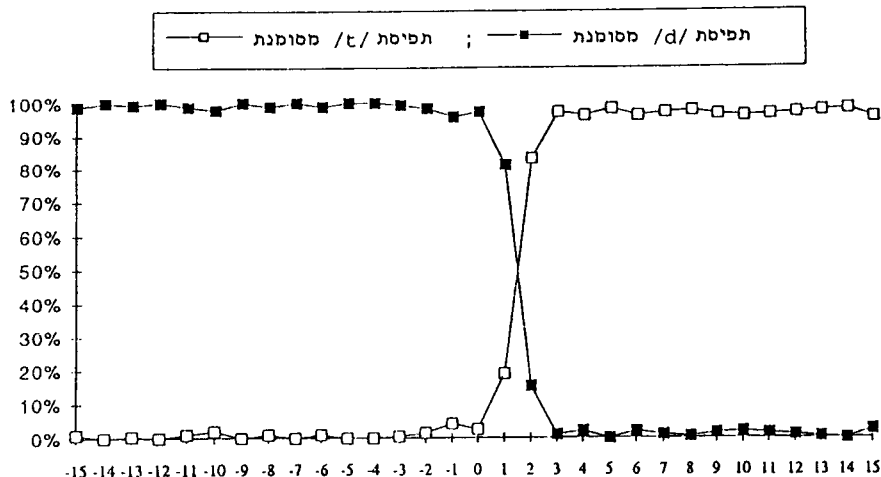
הבלתי־קולי /p/. את השינויים הקטנים של הגרפים ניתן לתלות בחוסר הריכוז של המאזינים. אחוזי התפיסה היו פחות מ־90% רק בתחום צר מאוד: בתחום ארבעת המקרים שבהם ה־VOT היה 0, -1, 1, ו־2 מאיות שנייה.

אם נחליט שתפיסה של 70% מהמאזינים נחשבת מובהקת, הרי שקו התיחום לרוב המאזינים בסדרת "בי/פי" הוא $VOT = +1$. רוב המאזינים תפסו "בי" כאשר היה VOT קטן מ־+1, ורובם תפסו "פי" כאשר היה ערך ה־VOT גדול ממאת שנייה.

5.2.2 ממצאי הסדרה "דם/תם"

איור 11 בנוי במתכונת איור 10, והוא מתאר את תפיסת דם/תם באחוזים באוזני 190 דוברי עברית כפונקציה של עיתוי הקוליות. הגרפים כאן מראים אחידות גדולה יותר מהגרפים בסדרת "בי/פי". כאן, כשערכי ה־VOT היו בין 0 ובין 15- מאיות שנייה, תפסו יותר מ־95% של המאזינים את העיצור הקולי /d/. כשהיה ה־VOT בין 3 ובין 15 מאיות שנייה, תפסו יותר מ־95% של המאזינים את העיצור הבלתי־קולי /t/. קווים אלו שואפים להיות מאוזנים, והם קרובים מאוד לערך של 100%¹⁴. בסדרה "דם/תם" היו אחוזי התפיסה פחות מ־95% בתחום צר יותר מבסדרת "בי/פי". התחום הוא שני מקרים

עיתוי הקוליות במאיות שנייה (הזמן "0" הוא זמן שחרור הסותם)

איור 11 – תפיסת "דם/תם" באחוזים באוזני 190 דוברי עברית כפונקציה של עיתוי הקוליות

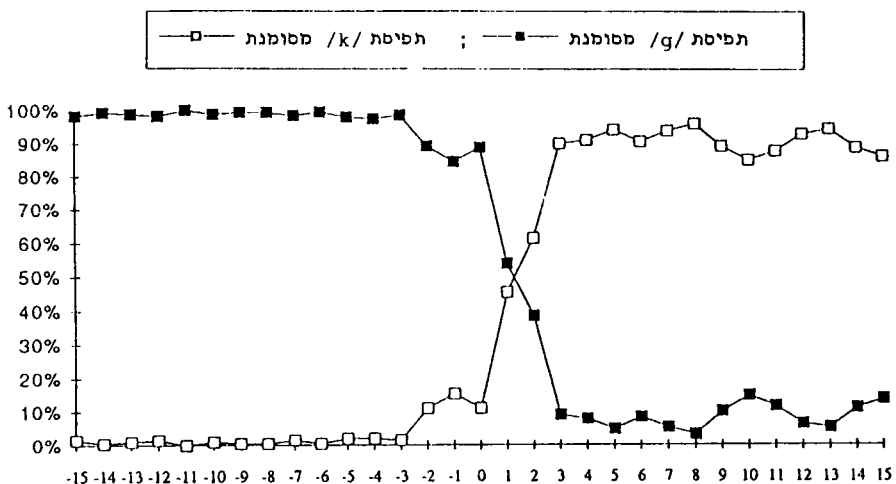
14. ייתכן שהממצאים כאן הם כמעט חד־משמעיים משום שהמבצע המסונטז הראשוני בסדרה "דם/תם" נשמע סבעי מאוד, וייתכן שתרמה לכך עירנות המאזינים. סדרת "דם/תם" הייתה הסדרה השנייה, וייתכן שהמאזינים כבר היו מתורגלים יותר במשימתם.

(מתוך 31) שבהם היה ה-VOT 1 ו-2 מאיות השנייה. בסדרת "דס/תם" קו התיחום הוא $VOT = +1.5$. כלומר, רוב המאזינים (יותר מ-80%) תפסו דם כאשר היה VOT קטן מ- $+1.5$, ורובם תפסו תם כאשר היה ערך ה-VOT גדול מ- $+1.5$ מאיות שנייה.

5.2.3 ממצאי הסדרה "גם/קם"

אף איור 12 בנוי במתכונת איור 10, והוא מתאר את תפיסת גם/קם באחוזים באוזני אותם 190 מאזינים. גם כאן הגרפים מראים קשר מובהק בין ערך ה-VOT ובין התפיסה הקטגורית של הקוליות. איור זה מראה לנו שאין כאן קו תיחום המתאים לרוב המאזינים אלא אזור תיחום המשתרע בקטע ה-VOT של 1-2 מאיות השנייה. פירושו של דבר הוא שכאשר VOT היה קטן מ-1, רוב המאזינים (יותר מ-84%) תפסו גם; כאשר היה VOT גדול מ-2 מאיות שנייה, רובם תפסו קם¹⁵.

עיתוי הקוליות במאיות שנייה (הזמן "0" הוא זמן שחרור הסותם)

איור 12 – תפיסת "גם/קם" באחוזים באוזני 190 דוברי עברית
כפונקציה של עיתוי הקוליות

15. כאן הגרפים מראים מובהקות פחותה מזו שבסדרת "דס/תם", בייחוד בתחום שבו ה-VOT הוא מ-3 ועד 15 מאיות שנייה. בתחום זה קווי הגרפים אינם מאוזנים לגמרי: הם משתנים בתחום של כ-16%. גם את הסיבות לכך אפשר לתלות בשני גורמים: (1) המבצע המסונזו הראשוני בסדרה "גם/קם" לא נשמע טבעי דיו, ו-(2) ייתכן שנתגלו כאן יותר "שגיאות" בגלל חוסר עירנות שנבעה מעייפות מסיימת שהתחילה להצטבר בסדרה השלישית, האחרונה. עם זה כדאי להדגיש שגם הגרפים המתארים את תפיסת גם/קם מראים קשר מובהק בין ערך ה-VOT ובין התפיסה הקטגורית של הקוליות.

5.3 השוואת הממצאים בעברית לממצאים שנבדקו באנגלית

אברמסון וליסקר ערכו בדיקות תפיסה דומות של דיבור מלאכותי. גם הם הפיקו דיבור סינתטי שבו שינו את עיתוי תחילת הקוליות (vot) באופן מדורג. במאמרם (1985, עמ' 28) הביאו גרפים המסכמים את תוצאות מבדקי התפיסה של דוברי אנגלית. מבנה הגרפים שלהם דומה לגרפים שבאיורים 10–12 שלנו, ואף התוצאות דומות במבנה הכללי שלהן. גם אצלם גרף של הגה קולי שואף למקסימום התפיסה, כשערכו של vot הוא בתחום משלילי מאוד ועד חיובי בערך קטן (מיד אחרי השחרור); וכשערכו של vot הוא בתחום מחיובי בערך קטן ועד חיובי בערך גבוה, התפיסה של הגה קולי שואפת למינימום. כמו אצלנו גם באיוריהם הגרף המתאר את התפיסה של ההגה הבלתי-קולי הוא מעין תמונת מראה של הגרף של תפיסת בן הזוג הקולי. מבחינה זו אין הבדלים מהותיים בין תוצאות בדיקת התפיסה של דוברי אנגלית ובין תפיסתם של דוברי עברית. כאן נציין רק הבדל אחד שיכול להיות הבדל המבחין בין דוברי עברית לדוברי אנגלית. ייתכן שנקודת החיתוך הנוצרת בין גרף תפיסת ההגה הקולי ובין גרף תפיסת בן הזוג הבלתי-קולי מאפיינת את דוברי השפות. עיון באיורים 10, 11 ו-12, המתארים תפיסה של דוברי עברית, יגלה לנו שנקודת החיתוך שבין הגרף של תפיסת ההגה הקולי ובין הגרף של תפיסת בן הזוג הבלתי-קולי היא בשלושת המקרים בערך של כ-1.5 מאיות שנייה אחרי השחרור. לעומת זה נקודת החיתוך של תפיסתם של דוברי אנגלית היא תמיד בערך גבוה יותר, דהיינו: נקודת החיתוך שבין הגרף של תפיסת /b/ לגרף של תפיסת /p/ היא ב-2.2+ מאיות שנייה; נקודת החיתוך שבין הגרף של תפיסת /d/ לגרף של תפיסת /t/ היא ב-3.6+; ונקודת החיתוך של תפיסת /g/ ותפיסת /k/ אצל דוברי אנגלית גבוהה עוד יותר: ב-4.3 vot. ייתכן שהערך החיובי הגבוה יותר בתפיסה של דוברי אנגלית בהשוואה לתפיסה של דוברי עברית נובע מהעובדה שדוברי אנגלית מנשפים את ההגאים הבלתי-קוליים יותר מדוברי העברית. לקשר שבין הפקת דיבור לתפיסתו נפנה בהמשך.

5.4 השוואת מערכת ההפקה למערכת התפיסה

לכל דובר יש שתי מערכות פונולוגיות: אחת להפקת הדיבור ואחת לתפיסתו. בעזרת המערכת הפונולוגית של ההפקה הדובר מממש את היחידות המופשטות של הדיבור, המרכיבות את הדרגה הלשונית שבמוחו, לגל קול פיס. מערכת זו גמישה ביותר, ולמעשה כל פונמה בדרגה הלשונית יכולה להתממש בעזרתה למגוון הגאים (אלופונים). תפקיד המערכת הפונולוגית של התפיסה הפוך: עליה לפענח את גל הקול ו"לתפוס" מתוכו את הדרגה הלשונית. אף מערכת התפיסה גמישה ביותר, ובעזרתה אפשר ל"פענח" פונמה אחת, אפילו מושמעים גלי קול מגוונים (אלופונים של פונמה אחת)¹⁶.

16. לא מכבר דנתי בנושא הפקה ותפיסה ביתר אריכות ולאופר, תשנ"ב, עמ' 18–20 ו-67–85. עוד בנושאים אלו ראה, למשל, אצל בורדון והריס (1980, עמ' 171–213).

קרוב לוודאי שיש קשר בין מערכת הביצוע למערכת התפיסה, אך ברור שהן שתי מערכות נפרדות ואין ביניהן זהות (פלנגן, 1972, עמ' 308). כלומר, כאשר אדם מסוים מבצע בהקשר מסוים את הפונמה /k/ ב־ vot^{-} של 5.7 מאיות שנייה, אין להסיק מכך מה יהיה תחום ה־ vot^{-} שבעזרתו הוא יפענח־תפוס /k/ באותו הקשר.

5.4.1 השוואת ניתוח של דיבור טבעי לבדיקות תפיסה של דיבור מלאכותי
אף שאין זהות בין מערכת ההפקה למערכת התפיסה, כדאי לנו להשוות את הממצאים. באיור 6 הובאו בצורה גרפית הערכים הממוצעים ל־ vot^{-} של הסותמים בדיבור הטבעי של 14 קריינים דוברי עברית. אם נתבונן גם באיורים 10–12, המתארים את תפיסת הסותמים בעברית שהופקו באופן מלאכותי, נגלה שיש התאמה בין הביצוע ובין התפיסה. העובדה שבביצוע /k/ ה־ vot^{-} החיובי ממושך יותר מב־ $p/$ או מב־ $t/$ (5.7 לעומת כ־2.5 מאיות שנייה) ניכרת גם בתפיסה. קו התיחום שממנו והלאה דוברי עברית תופסים את הסותמים הבלתי־קוליים הוא בערך גבוה יותר ב־ $k/$ בהשוואה לערכים של קווי התיחום ב־ $p/$ או ב־ $t/$. רוב דוברי העברית תופסים $p/$ או $t/$ כאשר vot גדול ממאית שנייה, והם תופסים $k/$ רק אם vot גדול מ־2 מאיות שנייה. נוכל לגלות יחס דומה אם נשווה את ממצאי ליסקר ואברמסון באשר ל־ vot^{-} של דוברי אנגלית (1964) עם ממצאיהם של אברמסון וליסקר (1985, עמ' 28) על תפיסת הדיבור המלאכותי של דוברי אנגלית.

6.0 הקוליות בעברית בת-זמננו – סיכום ומסקנות

עבודתנו הייתה מורכבת משלושה שלבים. בשלב הראשון רצינו לוודא שאכן, בעברית המדוברת קיים קריטריון פונולוגי המכונה "קוליות", ושדוברי עברית מסוגלים להבחין בין הגאים שווי בסיס חיתוך ובין הגאים שווי אופן חיתוך, כמו $b/$ ו־ $p/$. כיוון שבעניין ה"קוליות" נתגלו חילוקי דעות רק בנוגע לסותמים, הגבלנו את תחומי מחקרנו ובדקנו רק את הסותמים. ממצאי הבדיקה בשלב זה התבססו על בדיקת תפיסתם של 40 דוברי עברית. נבדקה תפיסתן של 9000 מילים עבריות שפתחו או הסתיימו בהגה סותם ושהופקו מפיהם של 13 דוברי עברית. הנבדקים נתבקשו לזהות מילה מתוך זוג נוגדות שהיה מודפס בטופס שלפניהם. לדוגמה: כשהושמעה המילה מכריג, היה רשום בטופס הזוג מכריג/מכריק, והנבדקים נדרשו לזהות את המילה המושמעת על ידי סימון המילה המתאימה בטופס. בדיקה זו הוכיחה בוודאות שאכן, בעברית קיים קריטריון פונולוגי שנוכל לכנותו "קוליות". בדיקה זו אף הראתה שלעניין ה"קוליות" אין הבדל בין עברית מזרחית לעברית לא־מזרחית – לא מבחינת המאזינים ולא מבחינת הקריינים.

בשלב השני רצינו לגלות תכונות אקוסטיות המאפיינות את תכונת הקוליות. החלטנו לבדוק את עיתוי הקוליות גם בעברית טבעית רהוטה וגם מתוך טקסטים

עבריים מובנים. הטקסטים נבנו בדרך שייצגו ייצוג נאות ומגוון של הסותמים בעברית. גם אוכלוסיית הנבדקים הייתה מגוונת: נבדקו 14 דוברים, מהם דוברי עברית מזרחית ומהם דוברי עברית לא-מזרחית. מדידותינו גילו שבכל סותם קולי בעברית יש קוליות פונטית הנמשכת זמן רב יותר מבבן זוגו הבלתי-קולי. בסותם קולי לא-סופי הקוליות מתחילה זמן ניכר לפני השחרור (VOT הוא כ-10 מאיות שנייה), הרבה לפני שהיא מתחילה בבן הזוג הבלתי-קולי (שבו VOT הוא חיובי). בהגה קולי במצב סופי הקוליות נמשכת בדרך כלל עד סיום ההגה, הרבה אחרי סיום הקוליות של בן הזוג הבלתי-קולי (שבו VOT הוא כ-10 מאיות שנייה).

בשלב זה אף למדנו שבעברית בת-זמננו אין הבדלים של ממש לעניין הקוליות בין דיבור ספונטני רצוף ובין דיבור במשפטים קצרים ואפילו בין דיבור במבעים קצרים מאוד שאורכם מילה יחידה. לעניין הקוליות גם לא נמצאו הבדלים שאפשר לשייכם להקשר שבו נהגה הסותם (ליד תנועה קדמית או אחורית, למשל). בשלב זה ראינו שההבדלים האישיים בין דוברי העברית אינם מהותיים מבחינת עיתוי הקוליות. כמובן, מצאנו שיש הבדלים אישיים בקצב הדיבור, אך לעניין יחסיות משך הקוליות בהבחנה שבין הגה קולי לבן זוגו הבלתי-קולי לא מצאנו הבדלים מהותיים. מכאן גם משתמע שלעניין עיתוי הקוליות אין הבדל בין דוברי עברית מזרחית לדוברי עברית לא-מזרחית.

השוואת ממצאינו בעברית עם הממצאים שנתגלו ב-12 שפות הראתה את המאחד ואת השונה שבשפות האלה. יכולנו לראות (באיור 8) שבכל 13 השפות שנבדקו יש הבחנה בקריטריון הקוליות. התכונה המאחדת היא שבכל השפות הקוליות נמשכת בהגה הקולי יותר מבבן זוגו הבלתי-קולי. עם זה, הממצאים מגלים מאפיינים שונים לשפות השונות. מצאנו שדוברי העברית דומים לדוברי ספרדית ופולנית מבחינת התחלת הקוליות הפונטית: הן בעברית הן בספרדית הן בפולנית ההפרש בעיתוי הקוליות בתחילת מבע גדול באופן ניכר בהשוואה לשפות האחרות שנבדקו. נעיר עוד שמדידותינו הראו שבעברית אף בסותמים בסוף מבע גדול ההפרש בעיתוי הקוליות: הקוליות נמשכת בהגה הקולי הרבה יותר מבבן זוגו הבלתי-קולי¹⁷.

את השלב השלישי במחקרנו ייחדנו להוכחה שהתכונה הפיסית של עיתוי הקוליות היא תכונה מהותית ומספיקה בעברית המדוברת. היה אפשר לטעון שקיום הקוליות הפונטית או היעדרו אינם מוכיחים שדווקא הם הגורמים להבחנה הקטגורית שכינינו "קוליות". כלומר, היה אפשר לטעון שקיים גורם פסי מהותי הגורם להבחנה הקטגורית, ואילו עיתוי הקוליות הוא תכונה נלווית. כדי להסיר ספק, ייחדנו את השלב השלישי של מחקרנו להוכחה שעיתוי הקוליות הוא תכונה מהותית.

17. טרם התפרסמו ממצאים של שפות אחרות בעניין עיתוי הקוליות בסופי מבעים, ולפיכך לא יכולנו להשוות את ממצאינו על ה-VT בעברית לממצאים בשפות אחרות.

לשם כך השתמשנו במחקר מהתחום הפסיכו-אקוסטי. בסיוע מכשור המסוגל ליצור דיבור עברי מלאכותי הפקנו שלוש סדרות של מילים, וכינונו אותן "סדרת בי/פי", "סדרת דם/תם" ו"סדרת גם/קם". כל סדרה הכילה 31 מילים מלאכותיות שהיו זהות בכל רכיביהן האקוסטיים, חוץ מהרכיב של עיתוי הקוליות. סדר המילים בכל סדרה היה אקראי. 190 דוברי עברית נתבקשו לזהות את המילים בשלוש הסדרות. בדיקות התפיסה גילו שלדוברי עברית לא היה כל קושי בהבחנה הקטגורית של הקוליות. הגה שהייתה בו קוליות פיסית שנמשכה זמן ארוך יחסית נתפס כהגה קולי, ואילו הגה שהקוליות התחילה בו זמן ניכר אחר השחרור נתפס כהגה בלתי-קולי. כיוון שהמילים היו זהות בכל שאר הרכיבים האקוסטיים, יכולנו להסיק בוודאות שלדוברי עברית דיי ברמו עיתוי הקוליות להבחין מבחינה פונמית בין הגה הנחשב קולי ובין בן זוגו הנחשב בלתי-קולי. ממצאינו אלו תואמים לתוצאות מחקר תפיסה דומה של דוברי אנגלית (אברמסון וליסקר, 1985).

6.1 סוף דבר

במחקר המקדים לעבודה זו (לאופר, בדפוס) הופרכו ההשערות בדבר קיום תכונות פיסיות כמו "חוזק", "מתח שריירי", "דיוק", "לחץ ריאתי", "משך", האמורות להיות הגורם להבחנה הקטגורית שכונתה "קוליות". ראינו שם שמקצת התכונות שקשרו בלשנים לקריטריון החוזק אינן קיימות במציאות. אף לא יכולנו למצוא קשר טבעי בין תכונות שנתברר שאכן הן קיימות ובין תכונת ה"חוזק". לעומת זה מצאנו שהתכונות שאכן קיימות, כמו "נישוף", קשורות באופן טבעי לתכונת ה"קוליות" הפונטית. כל התכונות שנתברר קיומן אפשר לראות בהן תוצאה של ה"קוליות" הפונטית. אחת המטרות של מחקר פונטי היא לגלות את המכניזם הפיסיולוגי הגורם לתכונות האקוסטיות שגורמות להבחנה פונולוגית. מטרה זו הושגה במחקרנו, שכן גילינו בו קשר הדוק בין העולם הפונטי-הפיסי ובין הקריטריון הפונולוגי של הקוליות. ממצאינו באשר לתכונות הפיסיות של הקוליות בעברית בת-זמננו עולים בקנה אחד עם ממצאים בשפות אחרות. ראינו שבכל השפות שנבדקו (13 שפות) לקריטריון הפונולוגי של הקוליות מקביל קריטריון פונטי הקשור בעיתוי הקוליות. העיקרון שנתגלה בכל השפות שנבדקו הוא שבהגה הנתפס כהגה קולי יש קוליות פונטית הנמשכת זמן ארוך יותר מבבן זוגו הבלתי-קולי. ראינו שיש תחום פסי הקשור להתחלת הקוליות או לסיומה, והוא הגורם להבדלה בין ההגה הקולי ובין בן זוגו הבלתי-קולי. כמו כן ראינו ששפות שונות נבדלות זו מזו מבחינת הערכים האמתיים של עיתוי הקוליות, אך אלו הבדלים כמותיים ולא מהותיים¹⁸. לדוגמה: בעברית ההבדל הפיסי בעיתוי הקוליות

18. באיור 8 יכולנו לראות שבנושא הקוליות שפות נבדלות זו מזו בשני מאפיינים: (1) ברוחב התחום של עיתוי הקוליות; במונח "תחום" כוונתנו כאן למשך הזמן בין התחלת הקוליות של ההגה הקולי

המבחין בין הגאים קוליים להגאים בלתי-קוליים גדול הרבה יותר מהמוצעים באנגלית או בקנטונית¹⁹.

על פי ממצאינו ועל בסיס ממצאיהם של חוקרים אחרים שתוארו במאמרי המקדים נוכל להסיק כי שלא כהשערה בדבר תכונת ה"חוזק", שלא נמצאו לה תימוכין בעולם הפיסיולוגי או הפיסי, תכונת ה"קוליות" היא תכונה פיסיולוגית ממשית של שפתות הקול, ויש לה השפעה אקוסטית ממשית. קרוב לוודאי שבכל השפות התכונה הפונטית של עיתוי הקוליות היא הגורמת להבחנה הקטגורית של הקוליות הפונולוגית.

בשפה האנגלית ובשפה העברית נוכל להסיק מסקנה זו בוודאות: בעברית ובאנגלית הקריטריון הפונולוגי של הקוליות מתבסס על עיתוי הקוליות הפונטית בלבד ולא על גורמים פונטיים אחרים. באשר לשפות אחרות – הנושא טרם נבדק ביסודיות, ולכן המסקנה הזאת היא רק בגדר "קרוב לוודאי". אמנם מצד אחד אין הוכחה שיש תכונות פיסיט כמו "חוזק", "מתח שרירי", "דיוק", "לחץ ריאתי", "משך" וכד', אך מצד אחר טרם גילו שבכל השפות דיי בעיתוי הקוליות לבדו לגרום להבחנה הקטגורית של הקוליות. לפיכך מבחינה תאורטית היה אפשר לטעון שהקוליות היא תכונה גלווית. לנו נראה שלפי הממצאים באנגלית ובעברית ומשום היעדר ההוכחות בדבר תכונות פיסיט אחרות אין מקום להניח שיש תכונות אחרות בשאר השפות. סביר להניח שתכונת עיתוי הקוליות משמשת בכל שפות העולם קריטריון מבחין.

עם זה יש לחזור ולהדגיש כי אף על פי שתכונת עיתוי הקוליות משמשת בכל שפות העולם קריטריון מבחין, ייתכנו שני סוגי הבדלים בין השפות בעניין הקוליות. ההבדל האחד קשור למספר הקטגוריות המובחנות בעיתוי הקוליות בכל שפה, וההבדל האחר נעוץ בהבדלים הקשורים לתחום עיתוי הקוליות ולמיקומו¹⁸.

לשאלת "הקוליות בעברית בת-זמננו" נוכל לסכם: מחקרנו מוכיח בלי כל ספק שבעברית תכונת הקוליות הפונטית היא הגורמת להבחנה הפונולוגית שכינינו "קוליות". הוא אף מוכיח שטועים הסוברים שהקוליות היא תכונה גלווית ולא מהותית בעברית.

ובין התחלת הקוליות של ההגה הבלתי-קולי (תחום הזמן שבין שתי נקודות שמאליות שבכל שפה באיור 8). (2) במיקום התחום על סקלה של עיתוי הקוליות – קרוב לזמן שחרור ההגה או רחוק ממנו.

19. ראינו (לאופר, בדפוס) שהמניע לחיפוש קריטריונים חדשים היה העובדה שלפעמים בסותמים /b d g/ בתחילת מבע אין רטיסה של שפתות הקול. אילו היו חוקרים אלו בודקים את העברית בת-זמננו ולא את השפה האנגלית, לא הייתה מתעוררת כלל השאלה בדבר תקפותו של קריטריון ה"קוליות". מכל מקום, מתוך המחקר המוגש בזה ברור שטעו חוקרי העברית (המפורטים בלאופר, בדפוס) שטענו כי הקוליות היא תכונה גלווית ולא מהותית בעברית.

ביבליוגרפיה²⁰

- A. S. Abramson and L. Lisker (1985), "Relative = 1985 וליסקר, "Power of Cues: Fo Shift Versus Voice Timing", Chapter 3 in *Phonetics Linguistic: Essays in Honor of Peter Ladefoged*, V. A. Fromkin (editor), pp. 25–33
- M. J. Ball (1989), *Phonetics for Speech Pathology*, Whurr = 1989 בול, Publishers Ltd., London & New-Jersey
- G. J. Borden and K. S. Harris (1980), *Speech Science = 1980 הורדן והריס, Primer: Physiology, Acoustics and Perception of Speech*, Wilkins & Williams, Baltimore
- חן, תשל"ב = משה חן (תשל"ב), מבטאה של העברית הישראלית, לשוננו לו, עמ' 300–287, 219–212
- R. Titze and R. C. Scherer (1983, editors), *Vocal Fold = 1983 טיטס ושרר, Physiology: Biomechanics, Acoustics & Phonatory Control*, Denver, Colorado
- לאופר, תשמ"ד = אשר לאופר (תשמ"ד), "מבוא לפונטיקה אקוסטית", יחידה 5 בקורס בתורת ההגה של העברית החדשה, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב
- לאופר, תשמ"ה = לאופר אשר (תשמ"ה), "תיאור אקוסטי של הגאים", יחידה 6–7 בקורס בתורת ההגה של העברית החדשה, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב
- לאופר, תשמ"ז = אשר לאופר (תשמ"ז), הנגנה, מפעלי המחקר של המכון למדעי היהדות האוניברסיטה העברית בירושלים, סדרת פרסומים י"ב
- לאופר, תשנ"ב = אשר לאופר (תשנ"ב), פונטיקה ופונולוגיה, יחידות 4–5 בקורס במבוא לבלשנות, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב
- לאופר, בדפוס = אשר לאופר (בדפוס), "קולי/בלתי-קולי לעומת רופף/חזק", בלשנות עברית, רמת-גן (נתקבל לדפוס ב-6.6.91)
- A. Laufer (1972), *Synthesis by Rule of a Hebrew Idiolect*, = 1972 לאופר, Ph. D. thesis, University of London
- A. Laufer (1991), "Does the 'Voiced Epiglottal Plosive' = 1991 לאופר, Exist?", *Journal of the International Phonetic Association* 21.1, pp. 44–45
- A. Laufer and I. D. Condax (1981), "The Epiglottis = 1981 לאופר וקונדקס, as an Articulator", *Language and Speech* 24, pp. 39–62
- P. Ladefoged (1962), *Elements of Acoustic Phonetics*, The = 1962 לדפוגד, University of Chicago Press, Chicago & London

20. הרשימה מסודרת לפי סדר הא"ב של הקיצורים בעברית. הסדר הפנימי הוא: בתחילה מופיעים מקורות עבריים (שנת ההוצאה בתאריך עברי), אחר כך – מקורות לועזיים (שנת ההוצאה במספר), ולבסוף – מקורות שלהם מחברים מספר.

- P. Ladefoged (1971), *Preliminaries to Linguistic Phonetics*, = 1971, לרפוגד,
Chicago Press
- P. Ladefoged (1991), "Reading Waveforms", *Journal of the International Phonetic Association* 21, pp. 32-25 = 1991, לרפוגד,
International Phonetic Association 21, pp. 32-25
- J. Laver (1980), *The Phonetic Description of Voice Quality*, = 1980, לייוור,
Cambridge University Press
- L. Lisker and A. S. Abramson (1964), "A Cross- = 1964, ליסקר ואברמסון,
Language Study of Voicing in Initial Stops: Acoustical
Measurements", *Word* 20, pp. 384-422. (Reprinted in R. J. Baken & R.
G. Daniloff, 1991, *Readings in Clinical Spectrography of Speech*, Singular
and Kay, pp. 247-285)
- L. Lisker and A. S. Abramson (1971), "Distinctive = 1971, ליסקר ואברמסון,
Features and Laryngeal Control", *Language* 47, pp. 767-785
- A. J. Marbe (1971), *The Phonetics of Modern (Israeli) Hebrew*, = 1971, מרבה,
Ph. D. thesis, University of Edinburgh
- J. L. Flanagan (1972), *Speech Analysis and Perception*, = 1972, פלבנג,
Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg-New York
- J. E. Cutting and P. D. Eimas (1974), "Phonetic = 1974, קטינג ואיימס,
Features and the Processing of Speech in Infants", *Speech Research*,
SR-37/38, Haskins Labs. pp. 45-63
- P. A. Keating (1984), "Phonetic and Phonological = 1984, קיטינג,
Representaion of Stop Consonant Voicing", *Language*, 60.2, pp. 286-319
- J. C. Catford (1977), *Fundamental Problems in Phonetics*, = 1977, קטפורד,
Indiana University Press
- D. H. Klatt (1975) "Voice Onset Time, Frication and = 1975, קלאט,
Aspiration in Word-Initial Consonant Clusters", *Journal of Speech and
Hearing Research*, Vol. 18, pp. 686-706. (Reprinted in R. J. Baken &
R. G. Daniloff, 1991, *Readings in Clinical Spectrography of Speech*,
Singular and Kay, pp. 226-246)
- H. M. Kaplan (1971), *Anatomy and Physiology of Speech*, 2nd = 1971, קפלן,
edition, McGraw-Hill, U.S.A.
- רוזן, תשט"ז = חיים רוזן (תשט"ז), העברית שלנו, תל-אביב
- שורצולד, תשמ"א = א' שורצולד (תשמ"א), דקדוק ומציאות בפועל העברי, רמת גן
- J. E. Shope & L. L. Pfeifer (1976), "Acoustic = 1976, שופ ופיפר,
Characteristics of Speech Sound", in N. J. Lass (Ed.), *Contemporary
Issues in Experimental Phonetics*, Academic Press, New-York, Chapter 6,
pp. 171-224

על שני ספרי עזר אמריקניים למחקר העברית

א

Bruce K. Waltke & M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 1990, XIII+765 pp.

ספרם של ואלטקה וא'קונור (להלן וא"ק) 'הקדמה לתחביר עברית המקרא' לא רק על עצמו יצא ללמד אלא אף על השינויים העצומים שחלו באוכלוסיית הסטודנטים בדורות האחרונים. דור דור וספרי הלימוד האופייניים לו. שלהי המאה שעברה ותחילת המאה הזאת, כששפות שמיות למדו סטודנטים מעטים בלבד, בעלי ידיעות מבוססות בלשונות הקלסיות ובדקדוקיהן, התאפיינו בספרי דקדוק מתומצתים ביותר, כגון הדקדוקים הגרמניים שבסדרת *Porta Linguarum Orientalium*. היום מקובלים ספרי לימוד, Textbooks בלעז, שמנסים להלעיס בהם את תלמידי האוניברסיטאות, החסרים לעתים אף את מושגי היסוד של המקצוע הנלמד. ואולם ההכרח לא יגונה. ואכן, הקדמתם של וא"ק לתחביר המקרא¹ ממלאת חסרון שמורגש זה זמן רב. יש אפוא לברך את המחברים על מפעלם החשוב והמחושב.

מהן דרישותינו מספר לימוד מסוג זה? נדמה לי שקודם כל הספר חייב להגיש לסטודנט הטירון תיאור כולל של הבעיות, ואחר כך להציע לו ניסיון בהיר לפתרון מתוך דיוק בפרטים, בהגישו לו את כל הפרטים הנוגעים לעניין. אחד החלקים המרכזיים שבספר על 685 עמודיו בפורמט גדול של טקסט² דן ב"נטיות הפועל והמשפט הטפל" על פני 231 עמודים (עמ' 455–685). מסתבר שחלק זה יוכל לשקף באמנה את הישגיו ומחדליו של הספר, גם אם בתחילה נסתפק ב-177 עמודיו הראשונים (עד עמ' 631) הדנים בפועל ונדחה את הדיון במשפטים.

1. לאמתו של דבר, שם הספר 'מבוא לתחביר עברית-המקרא' אינו משקף את תוכן הספר במדויק. למעשה (עיין בעמ' IX), הספר הוא אוסף של פרקי דקדוק בשביל תלמידי שנה ב' ומכיל גם חלקים שאף לפי דעת המחברים (עיין בהגדרותיהם הסותרות זו את זו במקצת, עמ' 49; 52–53; 344, 1) אינם שייכים לתחביר (כגון בנייני הפועל, שהטיפול בהם משתרע על פני מאה עמודים, עמ' 351–452). אולם אין זה אלא עניין של ניסוח השם.
2. אם נסיח את הדעת מנספחיו המועילים, מהסברי המונחים ומביילוגרפיה ומפתחות.

ההקדמה המפורטת לחלק זה (עמ' 455–478) היא בבחינת דיון מקיף ובהיר בסוגיה מורכבת. להלן הערות אחדות להקדמה זו:

עמ' 456, לוח: מן הראוי היה להפריד בין עבר עם ו' ההיפוך ובין עבר עם ו' החיבור.
עמ' 458–459, סעיף b29.2: הסעיף כולו מתבסס על ספרות-משנה ולא על קריאת המקורות העבריים. זו גם הסיבה שלא נזכרת הספרות הדקדוקית העברית המודרנית; כך למשל בעמ' 178, הערה 32 אין לוא"ק ידיעה כלשהי על ביקורתו המכרעת של ז' בן-חיים (לשונונו לה, תשל"א, עמ' 292–302), המקעקעת את יסודות הטקסט של מקדונאלד, אשר וא"ק מתייחסים אליו כאילו היה אותנטי; בעמ' 30, הערה 90 מובאת עבודתו של ש' מורג על לשון התימנים לא מספרו המקיף 'העברית שבפי יהודי תימן' (ירושלים תשכ"ג) אלא ממאמר באנציקלופדיה. ספרו המונומנטלי של ז' בן-חיים 'עברית וארמית נוסח שומרון' (ירושלים תשי"ז–תשל"ז) אינו נזכר כלל.

עמ' 459, 4: קרא ו' השירות.
שם, 3: מאחר שספר איוב שירה ברובו, אין הוא בחירה טובה להדגמת שימוש הזמנים.
עמ' 462, 2: אין ספק שוא"ק צודקים בכנותם את אלכסנדר שפרבר מלומד יוצא דופן, אולם לשבחו הייתי מדגיש לאו דווקא את חריצותו אלא את ידיעותיו הרחבות.
עמ' 464k: הדוגמאות ברובן אינן עומדות במבחן הביקורת; יַעֲצָתִי (שמ"ב יז, יא) הוא פְּרָפּוּר־מִטִּיבִי, אֶהְבֶּת (בר' כב, ב) הוא פּוֹעֵל מַצֵּב, וכן כנראה יִכְרְנוּ (במ' יא, ה), והדוגמה מאיוב משקפת שירה. לעניין הנדון לא נשאר אלא אֶעֱלֶה (שופ' ב, א).
עמ' 468f: yaqtula, קרא yaqtulu. צריך להדגיש שברגשטרסר (דקדוק ב 10) הכיר בבהירות בהוראת העבר של העתיד המקוצר.
עמ' 469j: אם מקבלים את ההנחה שבעברית שלטה הטעמת מלעיל כללית (לדעתי, זו אחת ההנחות ההכרחיות להבנת עברית המקרא), הרי גם אחרי נשילת התנועות נבדלו yaqtúlu < yaqtúl yaqtul'm.

עמ' 475: חסרה עבודתו של S. Siedl, *Gedanken zum Tempussystem im Hebräischen und Akkadischen*, Wiesbaden 1971.

הפתרון לבעיית הזמנים במקרא שהציעו המחברים מעורפל, ומניסיוני אני יודע שאפילו תלמידי תואר שני מוכשרים מתקשים להבינו. יתרה מזו: לא תמיד הוציאו לפועל את המרומז בהקדמה. כך שיבחו וא"ק את הכרתו של פ' גל (P. Gell) שסוגות ספרותיות שונות משתמשות במבני זמן שונים (עמ' 460). אולם בדיוניהם כל הסוגות באות לרוב במעורבב, ורק לעתים רחוקות (כגון בעמ' e506) יש הבחנה ביניהן. כמו כן לא ניצלו את ההכרה שהעתיד המקוצר מוסב לעבר (עמ' 468f, ועיין גם בעמ' h501).

מרובים מאוד אי־דיוקים בפרטים:

עמ' 482, דוגמה 7: מדובר בטקסט מאוחר.

שם, דוגמה 2: המשפט הוא משפט רקע, כפי שמראה הקדמת הנושא, והוא הדין לעמ' 483, דוגמה 1.

עמ' 487, דוגמאות 10–11: העבר הוא עבר גנומי.

עמ' 488, דוגמה 22: העבר פרפורמטיבי, וכן דוגמה 35, עמ' 490.

עמ' 489, דוגמה 31: לדעתי, לפי ההקשר הפועל פשוט מוסב לעבר.

עמ' 490, דוגמה 34: לפנינו פועל מצב, ובדוגמה 37 ספק פועל מצב, ספק פועל פרפקטי.

עמ' 491b: לפועלי מצב יש להשוות את הסטיב האכדי.

עמ' 492, דוגמה 12: קטן משמש לוואי ולא נשוא.

עמ' 494, 6–: אינני מבין את כוונת volitional mood בערבית.

עמ' 498, הערה 8: השווה את מאמרי "כינויי נסתר ונסתרת ב־נ' ובלעדיה בעברית המקרא", ארץ־ישראל יד, ירושלים תשל"ח, עמ' 125–131.

עמ' 499, דוגמאות 3–4: הפעלים גנומיים.

עמ' 500, דוגמה 6: הפועל הוא פועל מצב, ולכן מתחלפות צורת עתיד (המאוחרת) וצורת עבר (הסטיבית הקדומה).

שם, דוגמה 7: הפעלים פרפורמטיביים.

עמ' 502: تَغْلُو מוסבה לעבר, אך אינה מציינת אותו, כי משפט הזיקה עשוי לבוא בלי ציון זמן.

עמ' 503c: לא נזכר כאן שמשפטי מצב עשויים לבוא גם בעבר.

עמ' 504b: אין לטעון כי ב־אִי־מִזָּה באת" (בר' טז, ח) צורת יפעל נמנעת כדי שלא לציין שהגֵּר באה בעצם הזמן הזה למקום כלשהו, שהרי בהמשך נמצא "ואנה תלכִּי". וכן אין לטעון (בהמשך עמ' 505) ש"ומאין תבואו" (יה' ט, ח) מציין את היות האנשים בדרך, שהרי בפסוקים ו' ו־ט' הפועל בא בעבר.

עמ' 505, דוגמה 3: נָצַב בקמץ הוא בינוני.

עמ' 507, דוגמה 2: צורת העתיד באה, משום שהמשפט משפט רקע.

עמ' 510, 5–: עבר אחרי אם נדיר יותר אך אינו חריג, מעין במדבר לב, ה; שופטים ו, ג; תהלים צד, יח.

עמ' 513, הערה 37: איני מבין מה לפסוק "אז ישיר משה" ולמשפט מצב.

עמ' 517a: השווה עמ' 498, הערה 8.

עמ' 520: דוגמה a2 מציינת פעולה חוזרת (רפלקסיב).

עמ' 522c: תיאור שימוש פ/וֹ הערביות אינו מדויק. וֹ רגילה ביותר עם דרך החיווי ונדירה עם דרך התלות. פֿ עם דרך התלות שכיחה בהרבה, אך אין להשוות את שכיחותה עם פֿ שאחריה דרך החיווי.

עמ' 536, דוגמה 12: ופעל מציין פעולה חוזרת (רפלקסיב), השווה בהמשך המייד "והם ילכו!" והגידו".

עמ' 537, דוגמאות 14, 19: שימוש עד דומה לזה של חָטָא. עמ' 540, דוגמה 1: שני הפעלים פועלי מצב הם. ואשר לדוגמה 5, לדעתי אין עניינה לכאן.

עמ' 540–542: מובא אוסף דוגמאות חשוב לשימוש חריג של הפועל, והוסף גם בראשית כח, ו; לו, ג (אך הכתוב האחרון אפשר שהוא מציין פעולה חוזרת).

עמ' 545: אם אמנם נכונה התאוריה על הטעמת מלעיל כללית (עיין בהערנו לעמ' 469j), הרי ו' "ההיפוך" מעתיד לעבר, שכידוע מתחברת ביסודה עם העתיד המקוצר, באה לעתים קרובות לפני ההברה המוטעמת ("המלעילית", *wayyíktub, *wayyáqum), ועל כן נראה לי לראות בהכפלת אותיות אית"ן אחרי הוי"ו – הכפלה שלפני הטעם במקורה.

עמ' 546–547: יותר משהושפע העתיד "המהופך" מהעבר "המהופך", הוא השפיע עליו, שהרי מצב ההטעמה המשתקף בעתיד "המהופך" ארכאי מהמצוי בעבר "המהופך". עמ' 552–553: ויפעל עשוי להיות מוסב לעבר הרחוק אך לא לסמנו. על כל פנים, היינו מצפים למשפטי רקע שאינם פותחים בפועל, והסטייה מן המתכונת המקובלת מעניינת ומאלפת.

עמ' 554, 12: לדידי, עצם התופעה שספרי מקרא רבים כל כך פותחים ב־וַיַּעַל מוכיחה בבירור שאין צורת פועל זה ממשיכה צורת פועל אחר, ובייחוד שהיא באה גם אחרי בינוני המחוסר זמן (עמ' 561–562), והשווה גם עם השימוש המקביל של ופעל אחרי תיאורים שאינם מציינים בהכרח אם מדובר בעבר או בעתיד (עמ' 538). גם וַיַּעַל שבדוגמה 20, עמ' 556 אינו ממשיך פֶּעַל אלא מקור, שהוא כידוע מחוסר זמן, והוא הדין לדוגמאות 13–15, עמ' 562.

עמ' 556c: וא"ק מעמידים זה על יד זה אספקט פרפקטי, present perfect ו־pluperfect.

עמ' 563, דוגמה 3: וַיִּשְׁמַע הוא פקודה.

עמ' 566, הלוח הראשון: צורת העתיד המקוצר היא יָקָם.

עמ' 575: הן מבחינה סינכרונית הן מבחינה דיאכרונית פועלי עתיד מוארך ועתיד מקוצר "לא ישירים" אחרי צורות פקודה המנויים כאן (בדוגמאות 1, 3–6) אינם שונים מאלו המנויים בעמ' 577–578.

עמ' 578–579: הניתוח של המשפטים המכילים נא מוטעה. נא מציינת תמיד נימה של בקשה, אלא שהבקשה "צובעת" כביכול את המשפטים הקודמים לה, ואף הם עשויים להכיל נא. שימוש דומה של הקדמת נימת המשפט מתועד במשפטי שאלה ערביים הפותחים ב־a-turā'. גם בדוגמה 5 נמצאת בהמשך בקשה – "אמלטה נא", ולדעתי אף בדוגמה 6 יש להשלים ביטוי מעין <רָפָא נא המים>.

עמ' 580, הערה 1: מֶסֶדֶר ערבי מתאים מבחינות רבות, למשל בהצרכה, לשם הפעולה העברית דווקא ולא למקור הנטוי.

עמ' 581, 1: אכן, לתלמיד דובר אנגלית המקור הנטוי פשוט מן המקור המוכרת. עמ' 584a: לפי parāsu האכדית, המשמשת גם לחיזוק צורות פועל מסוימות, ברי שאין לפנינו נומינטיב אלא מעין יחסה אדוורביאלית.

עמ' 585, הערה 26: קרא (כאן ובביבליוגרפיה, עמ' 702, טור א) desselben במקום selbes.

עמ' 594a: מן הראוי להעיר שהמקור ניטרלי באשר לניגוד סביל: פעיל, וזו הסיבה (בדוגמה 4) שֶלְבִּיא משמעו 'להיות מובא' (מִחֶק אפוא את סימן השאלה); הֵבֵן לפי זה גם את דוגמה 7.

עמ' 599c: קִתְבְךְ, מבנה אחר הוא שֶקֶבְךְ (דב' ו, ז).
שם o/u: d אלופונים, ועל כן אין להפריד בין דְבָקָה ובין חֶמְלָה.
עמ' 629, דוגמה 13: פירושם של וא"ק ל"יוסף בן-שבע-עשרה שנה היה רועה", שמשמע הפסוק כביכול 'יוסף, נער בן שבע-עשרה, היה פעם (וההדגשה של וא"ק) רועה', אינו נראה כלל. הֵבֵן: 'יוסף בהיותו בן שבע-עשרה שימש רועה'.
שם, דוגמה 15: לדידי, 'וילך אלקנה הרמתי על-ביתו והנער היה משרת את ה'" משמעו 'וילך הביתה ונשאר שם (כלומר אגב "מתיחה"), ובאותו הזמן היה הנער משרת'.

להלן עוד הערות מספר על פרטים שבספר:

עמ' 22, הערה 67: בגלל הנזקים שלקה בהם כ"י ארם-צובא בעת הפרעות שבארם-צובה בתש"ח אין כה"י מכיל עוד את כ"ד הספרים כולם.

עמ' 25c: מסתבר שתעתיקי אורייגנס אינם משקפים את היעדר פירוק צורר עיצורים סופי אלא את העובדה שהפירוק לא היה פונמי. אין וא"ק מזכירים שלא רק הירונימוס מתעתק את הפירוק אלא אף השבעים, מפני שהם מציינים גם פירוק לא-פונמי.

עמ' 34h: איני מבין כיצד אפשר לאמר שהמבטא הספרדי בספרד מקורו בבבל. לדעת ש' מורג, בתחילה שלטה בספרד מסורת ההגייה הבבלית ורק אחרי כן נדחתה מפני המסורת המכונה ספרדית (דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות ד, ירושלים תש"ס, עמ' 150 ואילך).

שם a: יש משום היעדר איוון בהקבלת צעדו המכריע של חיוג' להעמיד דרך שיטה את תורת הצורות העברית על שלוש אותיות שורש ועל השימוש במושג "נח נעלם" אל האינוחות השולית שבשימוש באותיות פע"ל לציון אותיות השורש.

עמ' 40a: אין להשמיט משמות חלוצי השוואת לשונות-שם את יצחק אבן ברוך.
עמ' 42: אין הצדקה להשמטת דקדוקיהם של אוואלד (Ewald), בטכר (Böttcher) וז'ואון (Joüon); אגב, כולם נזכרים בביבליוגרפיה, עמ' 695-696.

- עמ' 76, הערה 13: חידה בעיניי מדוע וא"ק מייחסים לערביסטים האירופיים דווקא את השימוש במונחים topic-comment.
- עמ' 92, הערה 28: הדיון בהסתעפות ה"נסבה" בלשונות-שם אינו שלם ואינו מדויק.
- עמ' b97 (3): סוג זה שולי לחלוטין.
- עמ' 97-98: הביקורת על הרדר (Herder) ואדלונג (Adelung) מחוסרת רגישות תרבותית.
- עמ' 100, 3-: מסתבר שאת מינם הדקדוקי של יצורים חיים קובע המין הטבעי, להוציא חריגים מעטים.
- עמ' b103: רוב איברי הגוף ממין נקבה זוגיים.
- עמ' 104, דוגמה 20: הנשוא טוב קודם לנושא, ושם זה הסיבה לֹא־התאם.
- שם, 2-: "וידבר) קשות" נראה ביסודו מושא פנימי.
- עמ' a106: השם אֶשְׁמָה אינו נגזר מֶאֱשָׁם.
- עמ' a107: קרא נְמָלָה.
- שם, הערה 40: הריבוי נשים אפשר שהוא קרוב בגיזורו לאנוש, אנשים.
- עמ' 108: דוגמה 9 וסעיף b משקפים, כנראה, תופעה קרובה.
- עמ' 110, דוגמה 7: הא־התאם בולט במספר; אגב, לא מצאתי בספר זה דיון בהתאם המספר.
- עמ' 115, דוגמה 12: שמא רֵעָה – ריבוי בכתיב נדיר.
- עמ' 125, הערה 3: "אקוטיב" מקורו בטעות תרגום מן היוונית.
- עמ' b126: מבנה היחסות נעלם לחלוטין בלהגים הערביים המודרניים.
- עמ' d127: המילים אֶרְצָה וכיו"ב אינן מסתיימות בסימט אקוטיב אלא בסימט מיוחדת, כפי שוא"ק עצמם קובעים בהמשך המידי ובייחוד בעמ' a185. גם הנאמר בסעיף e והנאמר בהערה 8 סותרים זה את זה.
- עמ' 151, הערה 31: המונח "סמיכות מדומה" מקורו בדקדוק הערבי ומתאים רק בו, שכן במבנה זה בערבית אין הנסמך מתיידע על ידי סומך מידע.
- עמ' 168: הצרכת מושא על ידי פועל עומד הוא שטר ושוברו בצדו. הפעלים המובאים יוצאים בעברית (גם כשהם פועלי מצב, שהרי גם פועלי מצב עשויים להצריך מושא ישיר, והשווה שמע [במ"ם צרויה בהפסק], ולפי זה יש לתקן בעמ' 336, –6). אגב, מלא בבניין קל בהוראת 'מילא' צורתו המקורית מְלָא, כמוכח על פי "מְלָאָ לְבוֹ" (אס' ז, ה).
- שם, הערה 13: איני מבין מה התועלת במונח "dative" לסטודנט דובר אנגלית (והוא הדין בעמ' a193).
- עמ' 169, דוגמה 62: תְּנִשְׁנִי משמעו פשוט 'תשכחני', ומסתבר שהושפע מן אתנשי הארמי. אגב, המונח "dative accusative" הוא בבחינת אוקסימורון ממש.
- עמ' 171, דוגמאות 15-17: לפנינו הסתעפות של המושא הפנימי.

- עמ' 172: דוגמאות אחדות (30, 33, 34-37) נראות לי גם הן הסתעפות המושא הפנימי (וכן נראות לי דוגמאות 23-26 בעמ' 175, ושמה עוד). דוגמאות אחרות (31, 32, וגם בר' כא, ט; כז, ו בהערה 19) אפשר לנתח כמושא שני.
- עמ' 182, דוגמה 11: לדידי, אַת משמשת כאן בהוראת 'עם'.
- עמ' 183, 2-: שימושה של כ מצומצם יותר.
- עמ' 184, דוגמה 1: "זכור לאברהם ליצחק ולישראל אשר נשבעת להם" משמעו, לדעתי, 'זכור להם שנשבעת להם'.
- עמ' 188a: לכאורה כל מילות היחס שיש להן גיזרון שקוף הן ממוצא שמני, להוציא כ. הסימונים ה-/גו (לה, לבו, אותה, אותנו) מעידות שמילות היחס במקורן שימשו באקזוטיב. המהדורה העברית של 'דקדוק לשון המשנה' של מ"צ סגל (תרצ"ו) מעודכנת יותר.
- עמ' 189c: בכל"ם נכתבות עם המילה התוכפת, משום שלפי כתיב המקרא אין כותבים לחוד מילה בת אות אחת, וראיה לדבר – מן, שאינה מצטרפת לשם הבא אלא כשהנו"ן נבלעת.
- d: במילות היחס אַל, עַל (וחלקית גם עַד; בעצם אַלִּי, עַלִּי עֲדִי) נתהוו כינויי הריבוי על ידי מטנליזה של שורשי ל"י (עַלִּי+גו = עַל+גו), תחת נגררה אחרי על על ידי היקש (ניגודי), בין באה בכינויי ריבוי לפני ריבוי, מפני שהורגשה כריבוי (השווה את החזרה על בין וכן בינות), ולעתים רחוקות בלבד בא ריבוי מקורי: מַפְנִי, אודות.
- עמ' 199, הערה 38: השווה גם ג' הנמן, לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 33-53.
- עמ' 204, דוגמה 13: איני מבין מה ההבדל בינה ובין עמ' 203, דוגמה 8.
- עמ' 219, 3: הצעה למוצאה של עֲמָדִי ראה אצל י' קוטשר, ספר זיכרון לח' ילון, רמת-גן-ירושלים 1974, עמ' 17-18.
- עמ' 225, דוגמה 10: בזנבו מוסב אל השם הנזכר בפסוק הקודם – [לְנִחֲשׁ, וגם מפניו הקודם מפנה אליו.
- עמ' 233, 8: לפנינו פרט של התופעה הכללית, שלא לחבר נושא מפורש אל נושא קודם הכלול בפועל נטוי, ועיין וא"ק עצמם, עמ' 294.
- שם, דוגמאות 3-5: עיין ש' קוגוט, לשוננו מז (תשמ"ב), עמ' 9-26, 123-97.
- עמ' 262, דוגמאות 16-20: לדידי, אין הן מכילות אקזוטיב של הבחינה: דוגמאות 16, 18-20 מכילות תיאורי מצב, ואשר לדוגמה 17, שמא יש לראות ב"כִּים נִגְרָשׁ" משפט השווה = 'כמו שהים נסער', והשווה תעודה ב (תשמ"ב), עמ' 281.
- עמ' 265, הערה 22: בדוגמאות המובאות אני מעדיף לראות מן פרטייבית.
- עמ' 274, דוגמה 8: עיין גם בשנתון למקרא ולחקר המזרח הקדמון א (תשל"ו), עמ' 30, הערה 18א.
- עמ' 275, דוגמה 14: השווה גם (1972) *Journal of Semitic Studies* 17, עמ' 186.

- שם, דוגמה 23: כאחד משמעה 'יחד', כמוה כ־כחדא הארמית, והשווה 'י' קוטשר, תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 122, 1.
- עמ' 278, דוגמה 6: צורת הנסמך של שם המספר לפני ימים משקפת צורה ארכאית שנשמרה לפני שם רגיל דווקא.
- עמ' 297a: וא"ק טוענים שבמשפטים ממיינים הנשוא קודם לנושא, אך בצדק הם טענו את ההפך בעמ' 299, 3.
- עמ' 300, 3: "גם הוא" וכו' מאפשר את איחורה של גם.
- עמ' b301: מבנה זה נמצא גם בתורה: שמות ו, כו.
- עמ' a302: במקרא אות סופית לאו דווקא מסמנת היעדר תנועה סופית; ועיין במאמרו של ז' בן-חיים שהביאו וא"ק, עמ' 703א.
- עמ' 305, דוגמה 28: "ונתתיך (לגוים)" משמעו 'אעשך לגויים', ועיין וא"ק, עמ' 209, דוגמה 39.
- שם, דוגמה 38: מאחר שכינויים חבורים אל פעלים אינם מוסבים אל נושא הפועל (אין *שְׁמַרְתָּךְ), לכאורה הוא הדין לאותם וכו'. לפי זה מסתבר להבין אותם כמוסב אל בני־ישראל. אולם אין לשכוח שגם בערבית הקלסית אחרי פועלי תחושה (ואחריהם בלבד) המושא הראשון עשוי להיות כינוי המוסב לנושא.
- עמ' 313, הערה 22: הנוסח השומרוני משקף לכאורה lectio faciliior.
- עמ' 320, דוגמה 27: אפ"ש ש"מ חכם" – שאלה.
- עמ' 321, דוגמה 28: מן הראוי להשוות אל "מי ש" שבלשון חכמים.
- עמ' 323, הערה 16: לדעתי, "מה בצע" אינו משפט קטן. "כי נהרג" שבבראשית לו, כו הוא הנושא ו"כי שמרנו" שבמלאכי ג, יד הוא הנושא, ואילו "בדמי" שבתהלים ל, י הוא הנשוא הדקדוקי והנושא הפסיכולוגי.
- עמ' 330 ואילך: לטעמי, הטיפול במשפטי הזיקה מצומצם מדיי ולא מרוכז, והוא הדין למשפטי המצב (עיין במפתח, עמ' 720ב, ערך clauses, circumstantial).
- עמ' c334: משפט זיקה עשוי לשמש גם נשוא, כגון "הוא אשר דברתי" (בר' מד, יד), אך במשפטים מעין זה הגבול בין הנושא לנשוא מטושטש.
- שם, הערה 13: אשר בהוראת 'מי ש' אינו נדיר כל כך, וראה כאן דוגמה 17.
- עמ' b336: כרגיל, בשימוש "נומינטיבי/אקוזיטיבי" הכינוי המוסב עשוי לחסור, אך לא בתפקיד "גניטיבי".
- עמ' 338, הערה 22: טעות דפוס לפנינו. התיקון המוצע הוא "זה עני" במקום "זה עני"; אך אין בו צורך, כי זה משמשת כמילת הצגה (כמו הנה).
- עמ' 360, הערה 27, סוף: קיום הנו"ן בפועלי ע"א/ה/ע הוא הכלל, ועיין בלשוננו מה (תשמ"א), עמ' 32.
- עמ' b368: מן הראוי להזכיר את לְמַד שבלשון חכמים, ועיין בעמ' c401.
- עמ' 384–385: הצדק עם וא"ק הרואים במבנים אלו סביל סתמי (ולא ארגטיבי), ועיין

מש"כ י' אבישור וי' בלאו, מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון מוגשים לש"א ליונשטם..., ירושלים תשל"ח, עמ' 85–94. אולם יש שהכרה זו מעומעמת בספר, כגון בעמ' 178, 184, דוגמה 7; עמ' 210; עמ' 356, הערה 20, סוף; עמ' 381a, עמ' 382.

עמ' 399, הערה 15: עיין מש"כ בלשוננו לד (תשל"א), עמ' 228–233; *Linguistics* 188 (1977), עמ' 92–96.

עמ' d411: על אחטנו עיין ש"א ליונשטם, לשוננו לא (תשכ"ה), עמ' 69–70. עצם בבניין קל עבר אינו אלא שם תואר ניטה (אשר נגזרת ממנו אף צורת עתיד).

עמ' 413, דוגמה 14: וַיֵּאָהֵל – בניין קל הוא.

עמ' 414, דוגמאות b/a25: לדידי, אף בניין קל מוסב אל פעולה חוזרת (גם אם אינו מציין אותה).

עמ' 417, דוגמה a1: נִגְאָלוּ אינו נפעל סתם.

עמ' 632 ואילך: איני מבין מה ראו וא"ק לצרף את הפרקים 38–40 אל מערכת הפרקים הדנים בפועל, והרי מדובר כאן בכל סוגי המשפטים ולא דווקא במשפטים פועליים.

עמ' 665, 1: את in יש להדפיס באותיות רגילות.

עמ' 669, דוגמה 1: לדידי, רק מוסב אל ביאר.

עמ' 675, הערה 4: presentative (מילת הצגה) מקובל אצל מדקדקים צרפתיים.

רשימת המונחים אנב הסברם (עמ' 689–694) מוצלחת וראויה להרחבה. הביבליוגרפיה (עמ' 695–716) מחולקת מדורים מדורים. החלוקה מועילה למי שמעוניין במקצוע מסוים אך מכבידה מאוד על קוראי הספר המנסים למצוא בו פרט כלשהו. המפתחות (עמ' 717–765) מחולקים למפתח עניינים (שאינו מבחין בין הבאות עיקריות להבאות שוליות, וחבל), מפתח מחברים, מפתח מילים עבריות ומפתח כתובים.

עמ' 717, 3–: הקיצור part. אינו נזכר ברשימת הקיצורים. עמ' 723, טור ג, 1– קרא כנראה 10n27 במקום 1n27. עמ' 727, טור ב, 11– ואילך ערך passive קרא 10.3c במקום 10.3d; 10.4c במקום 10.4; מחק 30.5.3c והוסף 22.6, 23.1e, 23.2.2, 25.1, 28.1. עמ' 732, טור א, ערך Tyndale: מחק 13n2 והוסף 236n2, אך כל הערך מיותר ושייך למפתח האישים ("authorities"), עמ' 739, טור א, שורה 11, ושם מצוי 236n דווקא, ובצדק חסר 13n2. במפתח של מילים עבריות (עמ' 740–751) עמ' 745, טור ב, ערך "כי": קרא 31.6.1b במקום 31.1.6b. עמ' 746, טור א, בערך "לוי" הוסף 30.5.4b (אגב, לא מצאתי ברשימת הקיצורים את הסימן f).

ספרם של ואלטקה ואו'קונור בא למלא צורך חשוב, ואני מקווה שביקורתי תרמה לדיוקם של הדברים המובאים בו.

ב

Nahum M. Waldman, *The Recent Study of Hebrew, A Survey of the Literature with Selected Bibliography*, (an I. Edward Kiev Library Foundation Book, Bibliographica Judaica 10), Hebrew Union College Press, Cincinnati Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 1989, XXI+464 pp.

אין חלקי עם הסוברים שמחקרים מצטיינים בתחום השמית בכלל ובעברית בפרט הולכים ופוחתים. נראה לי שגם כיום נכתבים מחקרים מעולים ומספרם לא ירד. ואולם אין ספק שמספר המאמרים והספרים הבינוניים והפחותים הולך ותופח עד שחוקרים מן השורה מתקשים לעקוב אחרי המתפרסם. על כן גדולה כל כך חשיבותה של ביבליוגרפיה מוערת. היינו רוצים, כמובן, שעבודה מעין זו תכיל את כל מה שנתפרסם בתחום ושהיא לא רק תקבע בקצרה את נושאי המחקרים אלא אף תעריך אותם. אולם אפשר שזו דרישה מוגזמת וצריך להסתפק בספר אינטליגנטי זה כמות שהוא, על ההשמטות³ והחזרות המרובות שבו ואף על פי שבדרך כלל הוא נמנע מלהעריך את המחקרים הנידונים בו. אף במתכונתו זו הוא מביא תועלת מרובה לחוקרים, בייחוד לאלו שאינם קוראים עברית מודרנית, משום שהוא מביא לתשומת לבם מחקרים שוליא ספר זה לא היו נודעים להם. הערותי הגבונות מסייעות למעיין, אף שאינן שלמות וכפי שהעירותי, ולפעמים אף יש לקבלן בזהירות-מה.

ואלו הערותיי לפרטים, הערות שמעצם טבען אינן מתימרות להיות שלמות או אובייקטיביות:

ספרו של ולדמן – חלקיו הם תוכן עניינים, הקדמה וקיצורים (עמ' XXI-XI), טקסט (עמ' 1-265), ביבליוגרפיה (עמ' 267-448) ומפתח שמות (עמ' 449-464). בולט חסרונו של מפתח עניינים. אכן, חשיבותו של מפתח כזה מכריעה, ועל כן יש להצטער שוולדמן לא קיבל עליו את עול הטרחה המרובה שבהכנת מפתח עניינים. עמ' XII, 17: אמנם עבודתו של ויימן הייתה חלוצית, אך לקתה בליקויים לא-מעטים. עמ' XXI: הושמט תעתיק סגול "חסר".

עמ' 9, הפסקה שלפני-האחרונה: מן הראוי היה להביא לפחות מקצת הביקורות שנכתבו על הספרים המצוטטים.

עמ' 17, 5: חסר מחקרו של דים (Diem) משנת 1974, עיין בביבליוגרפיה, עמ' 310. שם, פסקה 2: חסר בלאו (1928a), עיין בביבליוגרפיה, עמ' 294, המחיל את מסקנותיו של ויוורס (Wevers) גם על ע/ג.

3. אף יש שההשמטות מכוונות, עין עמ' 52, פסקה 3, שורה 4; עמ' 61, 20-22; עמ' 74, פסקה אחרונה; עמ' 79, פסקה 2; עמ' 96, 18; עמ' 97, 10; עמ' 180, פסקה 2.

- עמ' 18, 7: איני מבין מה להשפעת האוגריתית ולתעתיקים מצריים של הכנענית. שם, פסקה שנייה: מי טען שהמעתק $\delta < a$ פרוטושמי? בהמשך קרא בלאו (1970c) במקום (1970a). ב-*Israel Oriental Studies* 8 (1978), עמ' 102–103 טענתי נגד הנחתי הקודמת (המובאת כאן) כאילו התהווה פירוק צרור העיצורים הסופי בשלב הטעמה מיוחד (החמישי), והצעתי לראות בפירוק זה קו פונטי אך לא פונמטי, והשווה להלן ו' עמ' 133, פסקה 2.
- עמ' 19, פסקה 1: גם מבטא הקמץ לפי מסורות טבריה ובבל (המסורות האשכנזית והתימנית) משקף מעתק זה.
- עמ' 21, 11: שפיטאלר דן בארמית.
- עמ' 26, כותרת: קרא yaqtul במקום yaqtal.
- עמ' 27, פסקה אחרונה: אם אמנם שלטה בעברית הטעמת מלעיל (עיין ולדמן, עמ' 18, 12–), הרי ממילא היה הברל בין yaqtulu < yaqtúl ובין yáqtul.
- עמ' 29, 5–: כבר לפני כן (1961) דן קורילוביץ באפופניה (עיין בביבליוגרפיה, עמ' 359, 6–).
- שם, 2–: לא מוצלח לכנות את העתיד המקוצר בכל תפקידיו jussive, שהרי זה האחרון מסמן את תפקיד דרך הפיקוד. אגב, לעניין ייחוס הוראת הפיקוד והעבר לעתיד המקוצר ראוי להביא את דקדוקו של ברגשטרסר ב, סעיף b3.
- עמ' 34, פסקה 2: השווה את אשר הערתי לספרים של וא"ק, עמ' 399, הערה 15.
- עמ' 36, 12–: קרא 'ss במקום 'ss.
- עמ' 39, 8: על ה"א החציצה עיין גם י' לבני, לשון כהלכתה, ירושלים 1957, עמ' 124–125.
- שם, פסקה 3: לעניין השימוש "הנומינטיבי" של אֶת ראה גם את מאמרי ב-*Vetus Testamentum* 4 (1954), עמ' 7–19. על מוצאה של אֶת ועל שימושה בכתובת מישע עיין במה שכתבתי ב-*Maarav* 2 (1980), עמ' 150–157.
- עמ' 41, 7–: נגד הנחותיו של רנדסבורג עיין בדבריי בלשוננו גב (תשמ"ח), עמ' 165–168.
- עמ' 44, פסקה 2: לפני התקופה שוולדמן מטפל בה נכתבה הערתו הקצרה אך החשובה מאוד של ז' פרנקל ב-*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 59 (1905), עמ' 252.
- שם, פסקה 4: חרסי שומרון משקפים גם כיווץ דו־תנועה (ין = יין). אגב, קרא *šanatu במקום *šanātu.
- עמ' 45, פסקה 3: עיקר הדיון, אגב חזרה מיותרת על הנאמר כאן, הוא בעמ' 83 ואילך. הוסף שם Kahle 1959, המובא בביבליוגרפיה, עמ' 353.
- עמ' 52, פסקה 2: בספרו החשוב של חיים כהן משתקפת תורת רבו משה הלד ז"ל.

- עמ' 54, פסקה 4: בשורשים הומונימיים דנתי בשני מאמרים קצרים ב-*Vetus Testamentum* 6 (1956), עמ' 242-248; 7 (1957), עמ' 98-102.
- עמ' 58, פסקה 2, סוף: השווה גם מש"כ על גיזרונות על סמך הערבית הארץ-ישראלית ב-*Vetus Testamentum* 5 (1955), עמ' 337-344.
- עמ' 62, פסקה 2: מן הראוי להזכיר את מאמרו הקצר והמשכנע של ש"א ליושטס, תרביץ כד (תשט"ו), עמ' 249-251, ועיין גם במה שהערתי לעיל לוא"ק, עמ' 274, דוגמה 8.
- עמ' 66-67: עיין גם E. W. Conrad – E. G. Newing, *Perspectives on Language and Text, Essays and Poems in Honor of F. I. Andersen's sixtieth Birthday*, Winona Lake, Indiana 1987, עמ' 3-6.
- עמ' 69, פסקה 2: משה אזר כבר הוזכר בעמ' 43, פסקה 2.
- שם, 13-: השווה גם J. Barr, *Journal of Semitic Studies* 23 (1978), עמ' 1-22.
- עמ' 70, 4: במאמר הנזכר דנתי בפיוט המקראי ולא בפיוט סתמי.
- עמ' 72, פסקה אחרונה: לעניין תקבולות מן הראוי לציין את מלמד (1961), מובא בעמ' 375 בביבליוגרפיה).
- עמ' 80, 1: עבודה זו של בנדויד מובאת מכלי שני ואיננה בביבליוגרפיה.
- שם, 11-: קרא חֲרָשִׁי.
- עמ' 82, 4-: משום-מה בסוגיה זו ולדמן דן שלוש פעמים, עיין עמ' 92, פסקה 3 ובעיקר עמ' 109 ואילך.
- עמ' 85, 22: those from Elephantine – טעות.
- עמ' 86, סוף: עיין בדינונו החשוב של קוטשר בלשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 49 ואילך.
- עמ' 89, 1-: הוסף Beyer 1962, מובא בביבליוגרפיה, עמ' 289.
- עמ' 105, 2-3: הניסוח "אמות הקריאה כוללות ו" אינו מוצלח, שהרי הדבר מובן מאליו; הכוונה שמתרבה השימוש בוי"ו כבאם קריאה.
- עמ' 107, 5: דעתו של ז' בן-חיים אינה מנוגדת לדעת ח' שחאדה. לא נזכרת כלל ביקורתו החשובה של בן-חיים על מקדונאלד (שציטטתיה לעיל בתחילת דבריי על וא"ק).
- עמ' 114, 15-: בסוגיה זו כבר דן ולדמן בעמ' 86, פסקה 2.
- עמ' 116, 9-: החידוש הוא שנו"ן נושלת אף במשקל פֶּעַל.
- שם, 7-: אין העבר לעבר מובע ב-מֶשׁ+עבר אלא ב-היה+ בינוני פעול+ לו.
- עמ' 117, אמצע פסקה 2: אין לתלות בבנדויד את הזנחת הלשון המדוברת, ולא על כך כתבתי בביקורתי.
- עמ' 118, 8-9: מה פירוש "מאידך"!!
- שם, 19: משקל פֶּעַל מתועד היטב במקרא (כלוב, גדוד, רכוש וכו'); קוטשר (עמ' 63) לא אמר אלא שפֶּעַל משמש במקרא כשם פעולה, והוא הדין למשקל קָטַל.

- שם, 27: אין כאן עניין למקור המוכרת.
- עמ' 119, 5: לכאן שייך גם עמ' 122, 4.
- עמ' 120, 5: ולדמן כבר דן בסוגיה זו בעמ' 108, 3.
- עמ' 134, 10: כבר במקרא יש שבניין נפעל מתייחס לבניין פִּעַל, ועיין בדקדוקו של ברגשטרסר ב, סעיף d10.
- שם, 15- ואילך: הנושאים הנידונים אינם מובאים אצל קוטשר (1959), להוציא עניין סדום; לא הבנתי את הנאמר על מחלקות – מחלוקת.
- עמ' 143, אמצע: על ההיסטוריה של הניקוד עיין גם בדברי בן-חיים (1978b) וכן במאמרי במחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 95-97.
- עמ' 152, 13: ראה גם בלאו (1982b).
- עמ' 156, פסקה 3: ספרו של מורג צמח מעבודת הדוקטור שלו.
- עמ' 159, פסקה 2, התחלה: בפסקה הקודמת לא הוזכרו "תופעות דומות".
- עמ' 160, פסקה 2: את קווי הניקוד הארץ-ישראלי, כפי שהוא משתקף בפיוטים, סיכם "יהלום בלשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 112-141; ספרו האנגלי המקיף (המצוטט שם, עמ' 117, הערה 19) עומד להתפרסם.
- עמ' 161, פסקה 3: מדובר במשקל פִּעַל בחולם חסר (ואין ללכת שולל אחרי הכתיב המלא), ולפי זה יש אפוא לתקן את התעתיק.
- עמ' 161-166: בכל הפרק אין נזכרת תרומתם המכרעת של ד"צ בנעט וש"ד גויטיין?
- עמ' 162, 1: הוסף בלאו (1965a).
- שם, אמצע: הערבית היהודית נוטה לציין כל מוצג במילה נפרדת; לשון אחר: התמעטו בה מורפמות צמודות. הניסוח של ולדמן מעומעם. הלפר מובא בלא מראה מקום (הכוונה ל'תקופה' כד, תרפ"ח, עמ' 381-382) ומיוחסת לו דעה מוזרה; למעשה, הלפר טען שבתקופה הראשונה נטו לתרגם כל מילה עברית, אולם אחר כך השתמשו בקטעים עבריים שלמים בטקסט הערבי; השווה נגד זה בלאו (1965a), עמ' 44, הערה 4.
- עמ' 164, פסקה 1: חסר מאמרם של J. Heath – M. Bar-Asher, "A Judaeo-Arabic Dialect of Tafilalt (Southeastern Morocco)", *Zeitschrift für arabische Linguistik* 9 (1982), עמ' 32-78.
- עמ' 165, 4: דן בקר לא זו בלבד שניתח את הרסאלה אלא אף ההדירה. לכאן שייך גם עמ' 201, 12.
- עמ' 178, 9: *taraba*, קרא *šariba*.
- עמ' 195, 11: חומסקי (1957) אינו מובא בביבליוגרפיה (עמ' 302) במישרין אלא אגב חומסקי (1967).
- עמ' 197, פסקה 2: לכאן שייך גם עמ' 201, 23 ואילך.
- עמ' 199, פסקה 2: לכאן שייך גם עמ' 201, 17.

עמ' 200, פסקה 2: לכאן שייך גם עמ' 174–175.

עמ' 202: הנאמר על אבן ברוך חוזר על הנאמר בעמ' 164, 194, והנאמר על רד"ק כבר הובא בעמ' 200–201: בקיצור (עיין גם בהערות לעמ' 165, 197, 199), הרשימה בעמ' 201–202 לא הותאמה לספר.

שם, 5: אברהם בר חייא אינו מדקדק. על לשונו עיין בעבודת המוסמך היפה של ח' גמליאל (אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ח) – "תופעות תחביריות בלשונו של ר' אברהם בר חייא".

שם, 21: ספרו של טולידאנו כולל את אותיות א–כ, עבודת הדוקטור של הדסה שי (=Gershtater!) כוללת אותיות ל–ש; על אות ת כתבו עבודות מוסמך לא רק שי אלא גם י' דנה (האוניברסיטה העברית תשל"ל). שי פרסמה קטע של עבודת המוסמך שלה בלשונו לג (תשכ"ט), עמ' 196–207, 280–296 (וראה גם את הערתו של דנה בלשונו לז, תשל"ג, עמ' 309–310), ודנה מעבודתו שלו בלשונו לו (תשל"ב), עמ' 14–27, 156–166. שי פרסמה מאמר על "בחינת הנוסח המקורי של אלמרשד אלכאפי לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי", לשונו מא (תשל"ז), עמ' 29–40.

עמ' 204, 3–6: זו חזרה על הנאמר בעמ' 165, סוף פסקה 2.

עמ' 207: סוף פסקה 2: קרא *arūd, badī*.

שם, התחלת פסקה 3: ניסוח זה של דברי פגיס בהיר יותר מדברי ולדמן בעמ' 192, סוף פסקה 1, ועיין בעמ' 216, סוף פסקה 1 על ניסוח שלישי. בהמשך ולדמן דן במכון שוקן, אשר כבר ייחד לו פסקה בעמ' 204, 10– ואילך.

שם, 2: אכן, תרגומו של א' הלקין מדויק בהשוואה לפרפרזה של ב"צ הלפר, שירת ישראל, ליפסיה תרפ"ד, אך גם הוא חופשי למדי.

עמ' 208, פסקה 2: המובאה הביבליוגרפית של פגיס אינה מדויקת.

שם, פסקה 3: הנאמר על מירסקי ועל פליישר חוזר על הנאמר בעמ' 204, 7– ואילך.

עמ' 210, סוף פסקה 1: ולדמן מרמז שכבר דן לעיל בבעיית המשכיות אסכולת רס"ג. הכוונה לעמ' 197, אולם מן הראוי היה לאחד את שני הדיונים.

עמ' 211, 14–: אבן ג'נאח מתועתק כאן ב-G, אולם בדרך כלל ולדמן כותבו ב-J, עיין Jonah ibn Janah, עמ' 456A.

שם, 3–: במקרא מתועדים במסורת הטברנית גם הניקודים ש, ש, ש.

עמ' 215, הפסקה האחרונה: ההבאות הביבליוגרפיות אינו מדויקות; ספרו של א' שאנן אינו נזכר אלא בעמ' 216 ושוב עם תאריך אחר בעמ' 217, פסקה 1, אולם לא מצאתי ברשימה הביבליוגרפית.

עמ' 224, 2: מן הראוי לראות בתצורה את הבריה התיכון המבריא את העברית לתקופותיה. ואכן, המורפולוגיה של העברית החדשה היא בעיקרה צורה ממושטת כלשהי (בכיוון ללשון חכמים) של תורת הצורות המקראית.

עמ' 232, 12: ולדמן דן בעבודתו של כהן בעמ' 52, 7, ובאופן מוצלח יותר.
עמ' 233, 5: בן-חיים (53b-1952) הראה שבעברית אין להעדיף שכבה מאוחרת מקדומה,
כי כל שכבות הלשון משמשות זו על יד זו.

עמ' 247, פסקה 3: איני מבין מה ראה ולדמן להגדיר בספר מעין זה אַנְדוֹצֶנטרי
ואַקסוֹצֶנטרי.

עמ' 247-248: עיין גם במאמרו של ש' פרידמן "כל הקצר קודם", המובא בעמ' 133,
פסקה 2.

עמ' 248, 12: התעתיק של בינוני אינו מתאים לכללי התעתיק של ולדמן.
עמ' 255, פסקה 3: מן הראוי להזכיר שהמילון ההיסטורי של האקדמיה מתבסס
מראשיתו על שימוש מלא במחשב.

עמ' 259, פסקה 2: מה להבדל בין שם פועל לשם פעולה ולפרק על סמנטיקה, והרי
מדובר בהצרכה תחבירית שונה; גם ההמשך אינו מדויק בכל מקום.

בביבליוגרפיה עמד ולדמן בפני הקושי התמידי כיצד לקרוא את שמות המחברים
בחיבורים עבריים וכיצד לתעתק אותם ללועזית, ובאין בררה נאלץ לנחש. קרא
Ratzaby; Komlos, ובערך "שי" Gershater.

במפתח השמות לא הייתי מזכיר אלא את המחברים הקדמונים המצוטטים בספרות
(שהם מיעוט קטן של השמות המובאים); את שמות החוקרים המודרניים הייתי
מעביר לביבליוגרפיה וליד כל חיבור הייתי מזכיר איפה הוא מצוטט בספר. כאמור
לעיל, חבל שאין מפתח עניינים.

רשמתי את טעויות הדפוס האלה: עמ' 138, 1 קרא b1973 במקום b9173; עמ' 142, 4
furtivum במקום futivum; עמ' 146, The 11 במקום the; עמ' 160, his 9-
במקום her; שם, 8- distinctions במקום distinction; עמ' 164, Bar- 17
במקום Ben-; עמ' 178, 8- studies במקום studied; עמ' 208, 5- rihûq במקום
rîhûq; עמ' 216, 9 lizrameha במקום lizramehah; עמ' 289, ערך Beyer:
Göttingen במקום Göttingen; 315, ערך Eldar: Adler במקום Alder.

“ערובה” ו“מעל” בערבית היהודית במערב

1. במאמרו “גמעה” בערבית יהודית כתרגום שאילה של ‘ערובתא’ – היום הקודם למועד” (לשוננו נז, תשנ”ג, עמ’ 125–136) מציין ח’ בן-שמאי: “גלגול אחר של המונח ‘ערובה’ בערבית היהודית הוא הצורה ערבה (מן הסתם אף היא צורה ארמית משוערבת), המצויה בכמה תעודות גניזה שזמנן מראשית המאה הי”א ואילך; כך, למשל, הצירוף ‘ערבה צום כפור’ במכתב שנכתב מירושלים, וכותבו ממוצא מערבי, כפי שמלמדת חניכתו ‘אלתאהרת’... וכן ‘ערבה עצרת’ במכתב שכותבו אף הוא מערבי ואף הוא נכתב במזרח...” (שם, עמ’ 132). אף הוא הזכיר שם את שימוש המילה בערבית של יהודי דמשק בדורנ¹.

2. אני מבקש להוסיף שהשימוש של ערובה במשמעות ‘היום הקודם לחג’ נמשך עד דורותינו במערב, וליתר דיוק במערב החיצון, היינו בלוב ובתוניסיה. אבל לא מצאתי בקהילה מן הקהילות באלג’יריה ובמרוקו².

ואלה הצורות שרשמתי מפי יהודים יוצאי טריפולי, מסילתה ובנגזי שבלוב (מכל שכבות האוכלוסיה):

ערובת ראש השנה – $\text{ʔəbbət}^3 \text{ ruš(š)ana}^4$, **ערובת סוכה** – ʔəbbət səkka , **ערובת שמחה בתורה**⁵, **ערובת פסח** – ʔəbbət bisah^6 . ומקוימת בפייהם האבחנה: ʔəbbət – **כינוי ל”ערב החג הראשון של פסח”** בניגוד ל- ʔəbbət talyat – **כינוי ל”ערב של שביעי פסח”**; וכן מצאנו **ערובת שבועות** או **ערובת עצרת** – ʔəbbət

1. לעומת זאת בערבית של יהודי חאלב (היא ארם צובה) לא שימשה המילה הזאת. דבר זה למדתי מפיו של הרב יצחק זעפראני, מיוצאי ארם צובה.

2. וראה להלן סעיף 8.

3. התנועה u (ולא רק היא) בהברה סגורה לא-מוסעמת נחספת, על פי רוב, במילים המשוקעות בכל להגי הערבית היהודית במגרב (ראה במאמרי “המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג’יריה”, בתוך חקרי עבר ועבר מוגשים ליהושע בלאו..., ירושלים-תל-אביב תשנ”ג, עמ’ 152). לעתים רחוקות, שמעתי גם את ההגייה ʔəbba – התנועה החסופה מתממשת כשפתית (ראה להלן סעיף 7).

4. רוב הדוברים ששמעתי הוגים מילה זו אינם מממשים ש”ן כפולה בהתלכד השי”ן של הצירוף “ראש שנה” לעיצור מוכפל.

5. כך נקרא החג בפי יהודי לוב “שמחה בתורה” ולא “שמחת תורה”. וכן בגרבה כפי שקבעה י הנשקה במאמרה “שקיעים עבריים בערבית של יהודי גרבה”, מסורות ה-1 (תשנ”א), עמ’ 98, 102.

6. הפ”א מתממשת ב”ת בכל המילים המשוקעות בערבית של יהודי לוב ותוניסיה.

הנפרד נהאר לערבה או לערבה – l-ʔabbba – הערובה = "ערב החג". לעומת זאת ערב שבת מתכנה בפשטות ʔabbba ʔirb⁷.

3. וכן מצאנו גם בערבית של יהודי תוניסיה, כפי שלמדתי מיהודים יוצאי קהילות ג'רבה⁸, גאבס, ספאקס ועוד. בכמה פרטים יש הבדלים פעוטים בינם ובין יהודי לוב, כגון מימוש סמ"ך כשי"ן בצירוף ʔabbba ʔ-ʔka ("ערב חג הסוכות") בפי יהודי ג'רבה. כל ערבי החג נקראים בקיצור l-ʔabbba nħaʔ. הצורות המורחבות ערכת ראש שנה ואחיותיה משמשות, כמובן, רק כאשר רוצים לפרש בשם החג המסוים. ועוד פרט חשוב: יום שישי נקרא בפי יהודי ג'רבה גם nħaʔ ʔ-ʔm'a וגם ערובת שבת ʔabbba ʔsabbat⁹.

4. כנגד זה ערב יום הכיפורים נקרא מעל – ma'al וליתר דיוק בצורה המיוחדת למעל – l-ma'al בפי יהודי קונסטנטין ובנותיה¹⁰ שבאלג'יריה, ובשינוי קל: למען – l-ma'an בפי יהודים מתוניסיה ומלוב. ומשמשות גם צורות מורחבות l-ma'an nħaʔ או yum l-ma'an וגם ma'an kabbu¹¹. וברור שאף כאן מדובר במילה ארמית; הכוונה לגלגול של המילה הראשונה בצירוף "מעלי יומא דכיפורי" (בבלי יומא פז ע"ב; עירובין נד ע"א ועוד)¹². מעלי נתקצרה למעל שהיא צורת היחיד, וזו נתגלגלה אל מען בהמרה של הלמ"ד בנו"ך¹³.

7. יש הבדל חותך בין מזרח המגרב (לוב, תוניסיה ומזרח אלג'יריה) ובין מערב (מערב אלג'יריה ומרוקו) בהגיית הסגול בהברה הסופית הלא-מוטעמת; במערב היא נהגית חריק: ערב – ʔirb, גֶפֶן – gifn, מֶלֶךְ – mulix ועוד; במזרח היא מתאפסת או נחספת: ערב – ʔirb/ʔirb, גֶפֶן – gifn/gifn, מֶלֶךְ – mulx/mulx.

8. וכבר רמזה לדבר "הנשקה במאמרה הנזכר לעיל (בהערה 5), עמ' 102; הכוונה כמובן לצורה שהיא הביאה, משום מה, בסוגריים.

9. השימוש בערובה בהוראה הנידונה ידוע גם מן האיטלקית היהודית: "וכן נוהגת הצורה הארמית עֶרְבָה במקום המלה העברית ערב, להורות על היום שלפני שבת או חג. אומרים, למשל ערובא של שבת. ערובא של כיפור, וכאלה" (מ"ד קאסוטו, "היסוד העברי בלשון דיבורם של יהודי איטליה", לשוננו טו, תש"ח-תש"ט, עמ' 190). וכן שמעתי מפרופ' מ'ריה מודנה. היא הדגישה בפניי שהצורה שימשה בכל מקום באיטליה זולתי אזור פיימונט (יהודי אזור זה השתמשו בצירוף "ערב שבת"). הביטוי "ערבת שבת" וכיו"ב תואם את "ערובת שובא" שבארמית הגלילית (ראה מ' סוקולוף במילוניו לארמית של א"י).

10. אבל בקונסטנטין ואגפה ובמקומות אחרים באלג'יריה לא הכירו, כאמור, את המילה ערובה.

11. ראה הערה 6 לעיל.

12. מ' סוקולוף במילוניו, עמ' 322, מציין את קיומה של המילה בהוראה זו בא"י בצירוף "מעלי שמשא" בלבד.

13. ראה במאמרי "מלים עבריות וגלגוליהן בערבית היהודית בצפון אפריקה" בתוך דברי הכנס העברי המדעי השמיני באירופה, אוניברסיטת ברצלונה (ספטמבר 1988 – תשרי תשמ"ט), ירושלים תשנ"ב (1991), עמ' 125-139; לענייננו ראה עמ' 133.

5. כל הנתונים שהבאתי לעיל מלהגי היהודים בלוב, בתוניסיה ובמזרח אלג'יריה מבוססים על עדויות בעל-פה ששמעתי מפי דוברים בני הקהילות הנזכרות¹⁴. עדות אחת בכתב למילה ערובה בלהג של טריפולי נזדמנה לי בספר 'ערב פסח' שיצא בליוורנו, בסוף המאה שעברה¹⁵. הספר הוא אסופת טקסטים הקשורה במחצית הראשונה של חודש ניסן¹⁶, וכן נוספו לו "הדינים בלשון ערב" מדיני חטים וטחינתם עד דיני פסח שחל באחד בשבת. הם אשר אסף וקיבץ החו"ש והכולל כמהר"ר ראובן עגיב גר"ו (ושכמ"ה)¹⁷ והיה זה שלום¹⁸ וכן הגדה של פסח בתרגום ערבי.
6. ההנחיות להכנת הקערה-לסדר הכתובות ערבית¹⁹ מובאות במהדורת תש"ן בעמ' 102. וזה נוסח הפסקה השנייה שם:
- יוצי²⁰ לנאס צארו²¹ באש יכסלו לכך ולכראפס בלמא מליח וימסחו כל וורקא בטרף כרקא ויבדקו מליח בן אדוד ולעלק מן נהאר לערוקה:
- וזה תרגום הדברים: יצוה את אנשי ביתו, שירצו היטב²² את החסה ואת [עלי]²³ הכרפס במים, ויגבנו כל עלה בחתיכת סמרטוט, ויבדקו היטב מתולעים ומעלוקות מיום הערובה [= מערב פסח].
7. הכתיב המנוקד לערוקה משקף את ההגייה la-ʔobba. אבל לא שמעתי מפי דוברים מלוב (ומתוניסיה) אלא את ההגייה l-ʔabba. רק לעתים רחוקות, כאמור, שמעתי צורה
14. צדי רבים ביותר ולא כאן המקום לפרט את שמות כולם. אני מבקש להזכיר בזה בכבוד וביקר שניים מהם: הרב פריג'א וזארץ יוצא טריפולי ומר יעקב גויטה יוצא בנגזי שהלכו לעולמם בשנתיים האחרונות; תמך. הרבה למדתי מהם על קהילותיהם ועל לשונותיהן. ועוד תבוא השעה לחקירה של מה שנמסר לי מפיהם.
15. הספר נדפס לראשונה בליוורנו בשנת ויתבר"כו (=תרמ"ד), ולאחרונה הוציאו מחדש הרב לוי נחום, חוקר יהדות לוב, בהוצאת מכון "חי חי" לחקר כתבי רבני לוב, ירושלים תש"ן (ראה הקדמת הרב נחום בעמ' 9).
16. בעל האסופה הוא רבי חיים הכהן. היא כוללת לימוד לערב ר"ח ניסן, פרשיות הנשיאים, ברכת האילנות ודיניה, דיני הקמח למצות ודיני בדיקת חמץ, תפילת ערבית לליל הפסח, ההגדה של פסח ותרגומה לערבית וכן הפירוש "זכר לפסח" (מידי הרב חיים הכהן?).
17. גר"ו = גנסריה רחמנא ונחייא (כך "פותחים" יהודי לוב את ראשי התיבות הללו); ושכמ"ה = ושכרו כפול מן השמים.
18. מובאה זו היא הטקסט הפותח את העמוד בגב השער.
19. האם גם טקסט זה הוא מעשה ידיו של הרב עגיב או שמא כמו ההגדה מדובר בטקסט קדום יותר?
20. כל הפסקה כקודמתה מנוקדת. אך אני הסתפקתי בהבאת הניקוד של שתי התיבות האחרונות בלבד ובציון הנקודות הדיאקריטיות על אותיות או בתוכן (כל).
21. גם ڍ /d/ נהגתה לעתים /d/ (למשל ליד הגה נחצי ڍaʔu) ועל כן היא נכתבת לעתים כמו ض /ṣ/ (ראה במאמרי "הכתיב והניקוד בפסוקי המקרא בכתבי היד של 'לשון לימודים' בספר היובל לשלמה מורג [בדפוס], סעיף 24).
22. המילה היטב מתרגמת את 'מליח' הנמצאת במקור הערבי אחרי המילה 'בלמא' – במים.
23. בערבית מופיעה צורת הרבים כראסס – kɾafʕs; נתתי לכך ביטוי בהוספת המילה עלי בתרגום לעברית (תרגומי לקטע שונה בפרטים קלים מתרגומו של הרב לוי נחום שם).

שנתממשה בה תנועת [o] חטופה: ʔ²⁴ba. ברוב להגי הערבית היהודית ובמסורות הקריאה של העברית במערב o היא אחד מביצועי הפונמה /u/. פונמה זו מתממשת בדרך כלל u, וליד הגה נחצי היא נהגית [o]²⁵.

8. בחתימת הדברים ראוי לחדד את מה שפתחנו בו. השימוש של ערובה בהוראה 'היום הקודם לחג' שנמצא מתועד במערב בתעודות מן המאה הי"א ואילך הוסיף להתקיים שם עד דורותינו. אבל רק בחלקו המזרחי של המערב, במערב החיצון (לוב ותוניסיה). באלג'יריה כולה אין עדות לשימוש זה. הווי אומר בתארת – היא תיארת של היום – שבמחוז והראן, מקום מוצאו של כותב האיגרת הראשונה מן הגניזה (שבן-שמאי מזכיר), לא התמיד השימוש הזה²⁶; במקומו אנו מוצאים לילת לעיד ובצורה מפורשת יותר לילת ראש שנה, לילת פסח וכיוצא בהם²⁷. ויש מה להוסיף על גלגוליהן של שתי המילים ערובה ומעל וכמה מאחיותיהן בערבית של צפון אפריקה. ועוד נידרש לכך במקום אחר.

24. ראה לעיל, סוף הערה 3.

25. ראה במאמרי הנזכר לעיל בהערה 21 בסעיפים 31, 36.

26. חורבן הקהילות במערב הפנימי – באלג'יריה ובמרוקו – במאות הי"ב והשינוי המפליג שחל באוכלוסייה היהודית שם עם בוא המגורשים מספרד אחרי שנת קנ"א (1391) ואחרי שנת רנ"ב (1492) חוללו שינוי באופי הקהילות, וגם המסורות הלשוניות עיברו צורתן. ואכמ"ל.

27. למדנים נקטו צורות עבריות או עבריות למחצה – לילת למועד או ערב המועד, ובצורה מפורשת – ערב ראש השנה, ערב פסח וכיו"ב.

מן העבודה במילון ההיסטורי

הבהרה

ל"הערות למילון של הארמית היהודית של ארץ-ישראל"
מאת מ"ע פרידמן, לשוננו נז (התשנ"ג), עמ' 73 ו-87

בביקורת שכתב פרופ' פרידמן על המילון של הארמית היהודית של ארץ-ישראל למ' סוקולוף הועלה החשד שכמה טעויות (למעשה נמנות שתיים) בנוסח התלמוד הירושלמי נפלו בעקבות פלט המחשב שקיבל המחבר מידי האקדמיה ללשון העברית. האחת – ברכות יא ע"ב: את <כ>ממונך (עמ' 73); השנייה – פאה כ ע"ד: לא כלי במסתור (עמ' 87).

בדקנו את שני המקומות האלה במאגר שלנו ומצאנו שהטקסט תקין, והנוסח שנקט פרופ' סוקולוף במילונו אינו זהה – משום מה – לנוסח שקיבל מידי האקדמיה ללשון העברית.

במקום הראשון הנוסח שלנו הוא: מממונך, כמו בכ"י לונדון. המקום השני בעייתי יותר (ראה הדיון הארוך שייחד לו פרופ' פרידמן בביקורתו). על התקנת הטקסט עברו גלגולים אחדים, ובזמן שקיבל סוקולף את הפלט הנוסח היה: ?כ?ל!(י)ן! (= כ"ף מסופקת, יו"ד תוקנה לוי"ו בטעות).

אגב, לימים נבדק המקום הזה בכ"י ליידן עצמו (ראה ב' אליצור, קרית ספר סג, תשנ"ג-תשנ"א, עמ' 668, תוספת להערה 7 ונקבע: ( ) [ב]ל(י) [?]?) (= משהו תוקן לבי"ת, יו"ד תוקנה לספק נו"ן).

מ' מישור

SUMMARIES

Yitzhak Avishur

The Reversed Construct Structure in the Bible, Qumran Scrolls and in Early Jewish Literature

The inversion of components in construct structure, i.e. the reversal of the *nomen regens* and the *nomen rectum*, is a well-known phenomenon in the Bible and has been commented upon by many philologists and commentators, the first of whom was Ibn Janah.

I intend to show that this phenomenon occurs in the Hebrew language to a far greater extent than was hitherto assumed, and I will do so by looking at the following:

- a) construct structure found in the Bible in both forms;
- b) construct structure found in the Bible whose reversed form is found in post-Biblical Hebrew;
- c) construct structure found in post-Biblical Hebrew literature in both forms.

In the light of the given analysis we then examine the proposed amendment of “ksp sygy” (Prov. 26:23) into “kspsg(ym)” (Aqht VI:36–37).

David Goodblatt

The Definite Article Before Names of Towns in Post-Biblical Hebrew

Among the published documents from Naḥal Ḥever and Wadi Murabba'at there are up to five instances where the Hebrew definite article precedes the name of a town. This phenomenon may shed light

on the forms הרקם והחגר which occur in Mishna *Gittin* 1:1. These two toponyms appear in a statement attributed to Rabban Gamaliel (of Yavneh), who lived within a generation or two of the documents referred to above. Possible analogues to the use of the definite article before the names of towns may exist in two Aramaic dialects which are geographically close to the sources of the materials discussed. One analogue is the use of the demonstrative pronoun הדה before the names of towns in Galilean Aramaic. The other, more doubtful, case is the ending ך in the names of towns in Nabatean inscriptions, e.g., רקמו and חגר.

Asher Laufer

Voicing in Contemporary Hebrew

This paper presents the findings of a three-stage study of voicing in contemporary Hebrew. First, I wished to determine whether spoken Hebrew has a phonological criterion that can be defined as "voicing." Second, I examined how the phonological criterion called "voicing" is realized acoustically in Hebrew, and compared it to data available from other languages. Third, I examined whether the acoustical elements isolated in the second stage were sufficient for Hebrew listeners to perceive "voicing."

As final sounds cannot be measured by the ordinary VOT method, I also used a more general criterion, "Voice Timing" (VT). Testing of fourteen Hebrew subjects revealed that in every voiced stop, phonetic voicing extends longer than for its voiceless counterpart. In a non-final voiced stop, voicing starts well in advance of the release. In a final voiced stop, voicing usually extends until the end of the sound, for considerably longer than the cessation of voicing in its voiceless counterpart.

Comparison of the VOT findings for Hebrew to those for twelve other languages reveals that for all thirteen, the ability to perceive

phonological “voicing” depends on the relativity of the physiological and physical entities of voice timing. In every language, a sound perceived as voiced always has longer phonetic voicing than its voiceless counterpart. Nevertheless, differences do exist between languages. Hebrew speakers most by resemble Spanish and Polish speakers. In these languages, the span of VOT between voiced and voiceless sounds is greater than that in the other languages checked.

Three series of Hebrew words were synthesized, each of which contained words identical in all their acoustical components, with the exception of VOT. Perception tests of these words by 190 subjects revealed that Hebrew speakers have no difficulty in perceiving the criteria of voicing. A sound with negative VOT was perceived as a voiced sound, while a sound where voicing started a while after the release was perceived as voiceless. As the words in each set were identical in all other acoustical components, we can conclude with certainty that the voice timing cue suffices for Hebrew speakers to differentiate phonemically between voiced and voiceless sounds. These findings are in accord with the results of a similar perception test of English speakers.

Joshua Blau

Two American Textbooks for the Study of Hebrew

A

Bruce K. Waltke & M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 1990, XIII+765 pp.

Waltke and O'Connor's *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax* is in fact more in the nature of an intermediate grammar of biblical Hebrew than a study of syntax proper, as it also deals, for example, with verbal stems. This review, in addition to commenting on a great number of passages, treats in the main the section dealing with verbal conjugations

and the problem of tenses/aspects, which, in a sense, constitutes the *pièce de résistance* of this work. Waltke and O'Connor's description of the "state of the art" is clear, comprehensive, and up to the necessary standards. The solutions proposed, however, besides containing many inaccuracies, are somewhat confused and quite difficult to follow even for postgraduate students of Hebrew. Moreover, the authors do not always fully develop the thoughts and recognitions contained in the description of the "state of the art" (as in the case of literary genres reflecting different tense systems, and the preterite meaning of *yaf'ul*). Nevertheless, the work will play an important role in intermediate courses in Hebrew and the Bible.

B

Nahum M. Waldman, *The Recent Study of Hebrew, A Survey of the Literature with Selected Bibliography*, (an I. Edward Kiev Library Foundation Book, Bibliographica Judaica 10), Hebrew Union College Press, Cincinnati-Eisenbrauns, Winona Lake, Ind. 1989, XXI+464 pp.

Waldman's book is an annotated bibliography of Hebrew studies in the last forty years. It contains three sections: pp. 1-265: text, pp. 267-448: bibliography, pp. 449-464: index of names. Ideally, an annotated bibliography should note every relevant study, and not only state its topic but also evaluate it. However, in the case of Hebrew, it would be unfair to make such an excessive demand. As a matter of fact, Waldman's bibliography has many lacunae, lacks an index of topics, and often neglects to evaluate the papers noted. Nevertheless, Waldman's book is an intelligent work which will prove helpful to Hebraists and Semitists, especially to those scholars who, being unable to read Hebrew, have no knowledge of Hebrew works. On the other hand, some of his evaluations should be read with reservation. It is a pity that the book has not undergone careful editing and that some items appear more than once.